

KUYPER PT5054 .A78 1891

[Articles from the Dutch magazine "De Gids", 1891].

Wetenschappelijke gestellen uit
Gids 1891. :

Polak, Tweede Letterkundig Kriek

Simons, Nieuwe duitsche toneelwifkuns

Montepi de la Sauss., Max Muller en Gifford

De Serinck, Schuttersmaaktid v. v. d. Helot

Kaayze, In blyspel v. L. Tolstoj.

Polak, Cobet's briefwisseling.

Wilhama, de grenzen over.

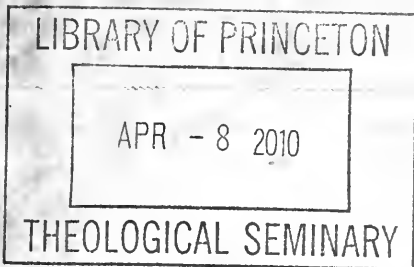
Burgendijk, beschied' Leeu ten Thibe

Wielke, ene nieuwe theori over de oor,
sprong en offerd.

Polak, Dwaallichter

v. Bremmel. In reizje naar de Zuidkust
van de Oceaan.

TWEEËRLEI LETTERKUNDIGE KRITIEK. 1)

POTGIETER EN HUET.

I.

In onverzoenlijke tegenspraak met de Engelsche leer, trouwe afspiegeling van het *go-ahead*, dat de eerste gedachten de beste plegen te zijn, verklaart de ingetogener Grieksche wijsheid: „doorgaans zijn de tweede overleggingen de verstandigste.“ Tegenover het ietwat onberedeneerde van mijn aanvankelijk verlangen, om in het licht der in geen geval te laat voor onze weetgierige oogen blootgelegde briefwisseling van Huet de betekenis van den mensch en schrijver aanstonds en zorgvuldiger dan te voren mogelijk was ²⁾ te toetsen, — onberedeneerd, daar geen rekening gehouden werd, noch met het bijna onbegrensde van het onderwerp noch met andere dan letterkundige verplichtingen, — prijs ik me gelukkig nog bijtijds een keuze gedaan, en mij aan de beproefde ervaring der oude wereld gehouden te hebben. Ze heeft mij voor de onhollandsche fout der overijling behoed. Waar bij een onwillekeurig beperken van den gezichtskring tot de nienwe bescheiden wellicht in forsche bewoordingen lucht gegeven ware aan een gevoel van teleurstelling, heeft afwachten en intusschen kennis nemen van anderer inzicht, heeft bovenal de terugkeer tot de onverwelkelijke schoonheid der Gezamenlijke Werken mij tot billijker

1) Naar aanleiding der Brieven van Cd. Busken Huet, uitgegeven door zijne vrouw en zijn zoon. 2 dln 1890; en van J. H. Groenewegen: Bibliographie der Werken van Everardus Johannes Potgieter, 1890.

2) *Nieuwe Rotterdamse Courant* van 18, 21 en 23 Juli 1886.

gevoelens teruggebracht. Voor de oogenblikkelijke ontstemming is de wéloverwogen bewondering van vroeger in de plaats getreden. Wat gebleven is, is het oude ontzag. Nu evenmin als ooit willooze overgave, maar steeds wassende eerbied.

Niet evenwel voor de correspondentie zelve. Mag ik rondweg mijne meening uitspreken? Welnu: de ingenomenheid mijnerzijds met dat in den loop dezes jaars in twee termijnen ons aangeboden boekgeschenk was en is geenszins onbegrensd. Ze is het om meer dan ééne reden niet. In de eerste plaats: veel nieuws hebben ze ons niet gebracht, die twee keurig uitgevoerde boekdeelen welke, met de belofte van nog meer in de toekomst, bij voorbaat reeds een omvangrijk gedeelte van Huet's schriftelijk verkeer, — een driehonderd vijftig stuks, — aan het Nederlandsche volk ter inzage voorlegden. Zij zijn een schitterend blijk van wat de vaderlandsche typografie vermag, wanneer het haar eenmaal lust een algemeen gevierd auteur op hare wijze te eeren, — met glanzend papier, met onberispelijke letter, met kunstvol geëtste beeltenis, met ook voor bescheiden middelen niet onbereikbaren prijs. Ze zijn niet minder een monument van 's schrijvers reusachtige werkkraft, van zijn onmetelijke belesenheid, van zijn onverflauwde belangstelling in al wat de letteren, vooral *onze* letteren, zelfs maar van terzijde raakt, van zijn nauwgezette studie en smaakvollen zeggingsstrant. Ze maken ons deelgenoot van eene, in den beginne soms een weinig schoolmeesterachtig uitgedrukte, maar altijd fijngevoelde hulde aan het meisje zijner keuze, van een even ridderlijke als innige aanhankelijkheid aan haar die vervolgens zijn gade geworden is, van een voorbeeldige vaderlijke liefde jegens den eenigen zoon. Bovenal leggen ze getuigenis af van de teedere zorg, waarmede die echtgenoot en zoon, wier handen de voor ons liggende verzameling hebben bijeengegaard, geschift en geordend, voortgaan over de nagedachtenis te waken van den buitengewonen man, wiens uitverkorenen ze waren, en die, welke ook zijne tekortkomingen mogen geweest zijn, niet slechts voor hen te vroeg is heengegaan. Maar was het wel noodig, voor het meerendeel zoo overbekende zaken met zoo uitvoerige bewijsstukken te staven?

Aan deze vraag zou ik een tweede willen vastknoopen. Was waarlijk voor de thans in haar geheel binnen het bereik der belangstellenden gebrachte uitgave de volheid des tijds gekomen?

Dat, toen eenmaal tot openbaarmaking besloten was, de bezitters van een aantal brieven niet gearzeld hebben hun eigendom onbekrompen ter algemeene kennisneming af te staan, dat anderen geen bezwaar deden gelden tegen het in druk brengen van wat eigenlijk alleen voor hun oog was bestemd, — dergelijke liberaliteit strekte hun onvoorwaardelijk tot eer. Van de overgrootte meerderheid, hetzij der geadresseerden, hetzij hunner erfgenamen, kunnen we veilig aannemen, dat de begeerte om in de samenkoppeling van hun of huns erflaters naam met den beroemden naam van Huet voedsel te zoeken voor eigen ijdelheid, ten eenenmale aan hun bereidwilligheid vreemd is geweest. Kneppelhout, mevr. Bosboom-Toussaint, Scholten, Multatuli, Fruin, Quack, Alberdingk Thijm, Johan Zimmerman, Ten Brink — het zijn altogader reputatiën die voor zichzelf spreken. Maar omdat zij en vele anderen, met de stellige wetenschap dat Jan Alleman zijn speurgragen neus zou steken in sommige hunner bijzonderste zaken, zich niet onttrokken aan wat van hen gevraagd werd, ligt daarin een verontschuldiging voor het vragen? Omdat zij niet schroomden desnoods over de tong te gaan van een babbelsuchtig publiek, was dit een reden om hen aan deze zeer waarschijnlijke beproeving bloot te stellen? Ware mij de eer te beurt gevallen stokbewaarder te zijn van deze letterkundige schatten, onder geen voorwendsel hoegenaamd zou ik vooralsnog den sleutel daartoe hebben afgegeven. Nog jaren lang zou ik de algemeene nieuwsgierigheid, ook indien ze zich onder gansch andere vormen dan tot nog toe verluidden had geopenbaard, op dit punt teleurgesteld hebben. Noch de zeer persoonlijke correspondentie van Multatuli, noch de minder onstuimige van Huet, valt mijns bedunkens in de termen eener zoo gejaagde bekendmaking. Ook ik zou der nakomelingschap niets onthouden willen zien van wat haar in staat kan stellen over mannen van zoo ingrijpenden invloed op ons intellectueel leven met volledige kennis van zaken te oordeelen. Maar zoover zijn we nog niet. Voor geen van beiden vertegenwoordigen wij het nageslacht. Blootlegging, maar dan ook zoo onbeperkt mogelijke blootlegging ¹⁾, van intimiteiten, tegelijk pikant en leer-

¹⁾ Daarentegen verklaart de voorrede der Briefwisseling: „soms is een volzin die thans ter openbaarmaking minder geschikt scheen, of het publiek geen belang kon inboezemen, (!) geschrapt.“

zaam, schijnt mij evenzeer aan hare plaats wanneer de gansche kring welke de stof verstrekt heeft zelve tot stof is vergaan, als ze mij bedenkelijk voorkomt waar het een maatschappij geldt van louter bekenden, van nog levenden of ternauwernood begravenen. Ik zou geen aanleiding hebben willen geven aan sommigen tot ergernis, aan sommiger goede vrienden tot leedvermaak.

Komt hier nog bij, dat alleen in enkele der oudste documenten uit het eerste deel, in de vroegste brieven aan dr. Van Deventer, in het fransche schrijven vol verontschuldigen aan oom Daniel Huet, echte en onvervalschte natuurgeluiden zich laten hooren; dat, naarmate de auteur in leeftijd en beteekenis vordert, des te nadrukkelijker het geheel een zuiver letterkundige briefwisseling wordt over bloot letterkundige onderwerpen; dat steeds en overal de stijl zoo kunstvol verzorgd blijkt, als ware van den aanvang af elk manuscript voor de pers in plaats van voor de post bestemd geweest; dat juist omtrent de gewichtigste keerpunten van des auteurs leven, het nederleggen van zijn predikambt, zijn vertrek naar, zijn werkzaamheid in Indië, de ons verstrekte inlichtingen al bijzonder schraal zijn uitgevallen; dat welbeschouwd lang niet altijd op de hoofd- en middenfiguur het fraaiste licht valt, maar dat het ons meermalen bedunken wil als strekte Huet's briefwisseling hoofdzakelijk tot onbedoeld voetstuk voor sommige zijner correspondenten, als ware haar strekking om ons de grootmoedigheid van mevr. Bosboom-Toussaint, de vaderlijke genegenheid van prof. Scholten, de ridderlijke vriendschap van Potgieter, de geringe auteurs-ijdelheid van mejufvr. Francisca Gallé te doen waardeeren, — dan is er, trots het spreekwoordelijke der ondankbaarheid, die een geschonken paard in den bek ziet, ditmaal wel eenige reden om over het van stal halen van dezen viervoeter nog andere dan tonen van luidruchtige verrukking te doen klinken.

Is bij het leggen van den vinger op dergelijke tekortkomingen, welke reeds onder het vluchtig doorbladeren der beide bundels zich als vanzelve aan den eenigszins aandachtigen lezer opdringen, onwelwillendheid in het spel? Kan de doode reus nog altijd niet rustig slapen in zijn verre graf? Het zij erkend dat bezwaren te opperen tegen een afgestorvene altijd een even onverkwikkelijke als gevaarlooze handeling is. Maar aan wie

de schuld, zoo kritiek niet geheel achterwege kon blijven? Waarbij nog aangestipt zij, èn dat het meeste van wat hier slechts zeer in het voorbijgaan werd gegispt, reeds gezegd is, en uitvoeriger gezegd, ook door dezulken, die den heer Huet tijdens zijn leven nader stonden dan ooit met schrijver dezer regelen het geval was, èn dat volgens mijne gemoedelijke overtuiging zij, die geheel te goeder trouw met deze uitgave den overledene meenden te eeren, ook — en vooral — ten opzichte van hun held geen blijk hebben gegeven van die staatsmanswijsheid, welke weet te wachten tot het tijd is.

Werkelijk vraagt men zich te vergeefs af, welke beweegredenen bij het thans in het licht zenden der hier bedoelde verzameling wel gegolden mogen hebben. Gevoelde men behoefte de aandacht opnieuw te vestigen op een half in 't vergeetboek geraakte letterkundige nalatenschap? IJdele bekommering! Sedert Huet's dood is de heugenis zijner geschriften bij het lezend en denkend deel onzer natie zelfs niet één oogenblik verflauwd. Verlangde men het bewijs te leveren der reeds op het bloote beweren door niemand betwijfelde stelling, dat Huet, die bijna ieder genre van prozastijl met geluk beoefend had, ook met den pluim van Voltaire, den Voltaire der *Correspondance Générale*, ook met de lauweren van mad. de Sévigné, naar wier graf hij eenmaal zelfs een bedevaart deed, zich desverkiezende zou hebben kunnen sieren? Of werd het wenschelijk geacht, een gedurende zijn leven tengevolge van onvoldoende gegevens miskend karakter door een nu juister en vollediger ingelicht publiek in eere te herstellen? Of was eindelijk de bedoeling geene andere, dan nieuwe en ruimer vloeiende bronnen te openen voor een zijner waardige levensbeschrijving?

Is dit laatste het geval geweest, dan heeft zich ditmaal een in de jaarboeken der biografie zeldzaam verschijnsel voorgedaan. In den regel kan de levensbeschrijver nieuwe bouwstof best gebruiken, en strekt hij naar iedere hem geboden bijdrage met dankbaarheid beide handen uit. Licht wordt daardoor, hier een leemte aangevuld, ginds een onnauwkeurigheid hersteld, elders een voorbarig oordeel verbeterd. Anders is het ten opzichte van Huet's leven. Daar zijn de arbeiders vele, en beperkt is het te beploegen arbeidsveld. Reeds voorlang hadden de heeren Van Hamel en Ten Brink ons al wat we daaromtrent verlangden te weten geopenbaard. Kon het anders, ondersteund als ze werden

door hun vriendschappelijke betrekking tot den auteur der *Litterarische Fantasiën*, en niet weinig ook door wat deze zelf indertijd in geschriften die aan geen beschaafde onbekend gebleven zijn omtrent de gewichtigste tijdperken zijns levens had medegedeeld? De *Persoonlijke Herinneringen* aan Potgieter, stellig een van Huet's schitterendste pennevruchten en zonder eenigen twijfel de innemendste, zijn — de titel geeft het reeds aan — een gedenkteeken niet minder voor den schrijver dan voor den beschrevene. Leeft daarin de op jaren gekomen Potgieter, daarnaast verrijst ongezocht en door den aard zelve van het geschrift Huet in de vaag zijns levens. Doch hiermede is de voorraad zijner autobiografische schetsen niet uitgeput. Zijn thans in druk verschenen bevestiging was ternauwernood vereischt, om ons de zekerheid te verschaffen dat in *Gitje* — is er tegenwoordig één wêlonderwezen Nederlander die het meesterlijke schetsje niet gelezen heeft? — gelijktijdig gehoor gevraagd is voor een persoonlijk feit uit de kinderjaren van *Gitje's* biograaf. Grooter bevreemding wekt de thans insgelijks bekend geworden mededeeling, dat almede in de onafgewerkte studie *Nog Onverzoend*, — opgenomen onder de *Schetsen en Verhalen* der Guldens-Editie, — herinneringen aan eigen leven verscholen liggen. *) Aan de verzekering van den schrijver zelve behoort, zou men zeggen, onvoorwaardelijk geloof geslagen te worden. Maar zonder deze zou het ons niet zoo licht in den zin gekomen zijn, in den persoon van Thomas van Gelder, den plebejischen katholiek, — want hem onder de trekken van den hoogadellijken Bernard van Polanen te zoeken gaat nog minder aan, — iets van den later altijd even gesoigneerden, altijd in de puntjes fijnen Busken Huet te vermoeden. „Thomas, een plebejer zonder opvoeding, en die meer met onzindelijkheid dan met zinnelijkheid te kampen heeft, bezit voor het uitwendige niets dat aantrekt. Ongekamde haren hangen, nacht en dag, over zijn leelijk gezigt... Sedert vijf jaren draagt hij dezelfde broek, glimmend op de dijen. Dit onverslijtelijk kleedingstuk heeft aan de hoogeschool een bijzondere vermaardheid bekomen... Thomas zelf is niet minder vermaard dan zijn pantalon. Hij heeft den naam van buitengemeen knap te zijn, en is het ook“. Trots des auteurs behulpzame vingerwijzing wordt bij voort-

*) Brief aan Prof. Jan ten Brink, dl. II, bl. 331.

gezet nadenken hier de Thomasgeest over mij vaardig, en meen ik veeleer heil te vinden in het geloof aan een onschuldige mystificatie.

Doch dit zij gelijk het zij. Met en zonder dit eene gegeven ontbrak het ons ook vóór het verschijnen der briefwisseling niet aan behoorlijke inlichtingen aangaande Huet's levensloop, en wat thans aan den dag gekomen is vult onze wetenschap slechts op onwezenlijke punten aan. Geheel onbekend was welbeschouwd maar één feit, en is het mij geoorloofd ook dienaangaande rond voor mijne meening uit te komen, het ware verkieselijk geweest indien de heugenis van dit ééne feit met den man dien het gold in het graf ware gebleven. Er is, — ik zou ongaarne jachtmakers op sensatienieuws de ooren doen spitsen, — er is sprake, niet van eenig vergrijp tegen welke zedewet ook, maar van een, in mijne oogen althans, weinig vergefelijke indelicatesse. Bedoeld is weder een mystificatie, maar welke ik voor mij niet zoo onnoozel zou keuren als die waarvan zoo even onderstellenderwijze werd melding gemaakt; de mystificatie, waarvan de brieven op bl. 161 en 162 van het tweede deel, de eerste aan mevr. Bosboom-Toussaint, de andere aan dr. Jan ten Brink gewagen, en waarvan het schrijven aan zijne vrouw van Februari 1880 (dl. II, p. 154) de onverwachte en onverdachte onthulling geeft. Door zijn zelf ondertekend, onwraakbaar getuigenis, — of de openbaring wel geheel in zijn geest was? — is thans gebleken dat *Een Schrijversleven*, het uitgebreide stuk ter zijner verheerlijking, in *de Gids* van Maart 1880 opgenomen en oorspronkelijk met het pseudoniem van Christine de Vrij van Amsterdam, bij nadere overweging met dat van C. Hasselaar uit Haarlem geteekend, in werkelijkheid uit geen andere pen dan die zijner echtgenootte gevloeid is. Het is een merkwaardige studie, met groote zaakkennis, en nu we het fijne van den oorsprong weten, met hoogelijk te waardeeren objectiviteit geschreven, een beschouwing die het talent der schrijfster alle eer aandoet. En echter, — ik vraag me, deze Potgieteriaansche wending bezigende, af: zou Potgieter, die zelve ook zijn kleine mystificaties wel mocht, met deze eene vrede hebben gehad? Zou hij het gebillijkt hebben dat men, een koninklijken rang bekleedende in de litteratuur van zijn volk, zich en zijn letterkundige verdiensten, in hoe waardige bewoordingen ook, in

de hoogte liet steken door de eigen vrouw? Ik voor mij vrees, dat dit een der vele punten is, waar de opvatting van Huet en de opvatting der botte Hollanders hemelsbreed uiteenloopen. Wat mij betreft: de nieuwe ontdekking heeft mij in mijn oude zienswijze bevestigd. Ook na het nauwgezet inzage nemen van de beide deelen justificatoire bescheiden zie ik geen reden hoe-genaamd om wijziging te brengen in wat kort na zijn overlijden alleen op grond van letterkundige gegevens omtrent den mensch werd verklaard: „dat, voor zooverre mij bekend, er in het betrekkelijk veelbewogen leven van den heer Huet een en ander is, dat mij persoonlijk niet aantrekt.“

Toch mag ééne kleine verbetering niet achterwege blijven. De nadere inlichtingen hebben duidelijk gemaakt, dat er niet eens van een b e t r e k k e l i j k veelbewogen leven had behooren gesproken te worden. Huet zelf getuigt, volkomen naar waarheid, in antwoord op prof. Ten Brink's vragen naar biografische bijzonderheden: „het zal een schrale oogst zijn. Mijn leven is het leven van honderd andere moderne theologen geweest, die de kerk verlaten hebben en zich aan de letteren of de journalistiek zijn gaan wijden.“ (dl. II, blz. 317). Een kort gehouden jeugd in een groot ambtenaarsgezin, met niet overvloedige middelen. Een burgerlijke opvoeding in de burgerlijke en maatschappelijke vereischten van werkzaamheid en spaarzaamheid. Een andermaal waarschijnlijk afwijking van dit pad der deugd, onder den natuurlijken aandrang der gezonde jongensneiging tot het bedrijven van allerlei zeer gewoon kattedwaad, hoewel in het slechte evenmin als in het goede met eenig romantisch tintje. Blauwe oogen zeker dikwijls, en builen en schrammen nu en dan, maar geen dichterlijke droomerijen noch vroegrijpe verliefdheden. Daarna een alweder doodgewone academische loopbaan, voorbereidende voor het ambt van dominee, erfamt in dit geslacht van refugiés. „Naar gij ziet, struikelt men in mijne familie over de Walsche predikanten.“ Van buitengewone talenten, aan de hoogeschool geopenbaard, blijkt niets. Alleenklinkt in een der oudste van de ons geschonken brieven de nagalm door van een opgewonden studentenleventje, dolle grappen als reactie tegen een bekrompen beurs, aan de oppervlakte opbruinsende levenslust, die, met den roes der jeugd vervlogen, weldra plaats maakt voor de daaronder liggende werkelijke, voor een sombere en in zichzelf gekeerde gemoedsstemming.

Eén spektakel, — de brieven bezweren zijn onschuld aan het kabaal, — kwam den jeugdigen theologant op de ernstig geuite ontevredenheid zijner hoogleeraren te staan, met uitzondering alleen van den ruimer denkenden prof. Scholten, die den aanleg van den jongen man schijnt doorzien te hebben, en die hem levenslang warme genegenheid is blijven toedragen. In plaats van promotie een reisje naar Lausanne om den franschen kanselstijl machtig te worden. Een beroeping daarna als Walsch predikant te Haarlem en een tienjarige werkzaamheid aldaar (1851—Jan. 1862), met sobere bezoldiging, met harden letterkundigen arbeid om met het oog op het bouwen van een eigen nestje de weinig schitterende financieele vooruitzichten eenigszins te verbeteren, maar tegelijk met misschien onverwacht, zeker ongehoord gevolg. Zijn *Brieven over den Bijbel*, zijn *Leerredenen*, zijn *Stichtelijke Lectuur*, zijn *Polemische Fragmenten*, maken hem van overtuigd aanhanger der moderne theologie tot een harer geduchtste woordvoerders, tot den geharnasten bemiddelaar tusschen de Leidsche wetenschap en de met voorliefde theologiseerende leekenwereld van Nederland. Inmiddels is hij er in geslaagd, het hart te veroveren eener even begaafde als lieftallige gade, die, na het zuur en zoet dezer aarde trouw met hem gedeeld te hebben, in het op betrekkelijk jeugdigen ouderdom verliezen van den op handen gedragen echtgenoot den zwaarsten slag haars levens te doorstaan vond. Na het scheiden uit den kerkelijken werkkring, onvermijdelijke ontkenning van een ten gevolge van eigen ontwikkeling en den loop der omstandigheden onhoudbaar geworden toestand, journalistische arbeid hier te lande bij de Redactie van den *Oprechten Haarlemmer* (1862—1868) en journalistische arbeid in Indië, eerst als Redacteur van den *Java-Bole*, vervolgens als Redacteur-eigenaar van een nieuw gesticht orgaan, het *Algemeen Dagblad voor Nederlandsch-Indië*. Een ongeveer achtjarig verblijf in de Oost (1868—1876); daarna terugkeer naar Europa, maar niet naar het vaderland. Vestiging te Parijs — in naam en misschien ook inderdaad ter voltooiing van de opvoeding des zoons, — als correspondent van zijn eigen courant, en gedurende een laatste tiental jaren een bijkans overspannen publicistische en letterkundige werkzaamheid. Eindelijk — zou het kunnen zijn ten gevolge der ongehoorde krachtsontwikkeling? — een onverwachte en veel te vroege dood (1 Mei 1886)

op nog geen vollen zestigjarigen leeftijd, een inslapen met de pen in de hand op het veld van eer voor den letterkundige.

Voor de vier deelen, waarop, naar den schertsenden eisch van Macaulay, mannen van groote artistieke beteekenis van de zijde hunner biografen recht hebben, biedt deze levensschets in vogelperspectief, al werd ze hoe ook uitgeslagen, in geen geval voldoende stof. Veelbewogen kan dit lessenaars-bestaan slechts in zooverre heeten, als er van lichamelijke beweging, van fysieke verplaatsing, sprake is. Van Haarlem naar Batavia, van Indië over Italië naar Parijs, heeft Huet inderdaad afstanden doorreisd, die zelfs in onzen zich haast al te gemakkelijk verplaat-senden tijd voor de in den regel zuinig gestoffeerde beurs van den Nederlandschen letterkundige alleen in droomen bereikbaar zijn. Dat zulk een volslagen wijzigen der omgeving, zulk een gansch andere natuur, zoo geheel verschillende menschentypen, een wereld van telkens wisselende indrukken, levensvormen, tinten en kleuren, aan een zoo schranderen, zoo weetgierigen, zoo levendigen geest niet spoorloos zijn voorbijgegaan, spreekt te zeer van zelf om aanstipping te behoeven. Zijn *Van Napels naar Amsterdam*, zijn *Parijs en Omstreken*, zijn *Land van Rubens* getuigen, beter dan eenig biograaf zou vermogen, van den overvloed van nieuwe gezichtspunten, door minder begrensde gezichteinders dan het kleine Nederland kan aanbieden hem aan de hand gedaan. Maar toch: *coelum, non animum mutant*, ze veranderen van klimaat, niet van aard, verweet indertijd Bakhuizen van den Brink den fieren Britten. In onverzettelijkheid en trotsch zelfbewustzijn deed Huet voor geen Engelschman ter wereld onder, en zoo bleef hij aan de Bataviasche kali zoo goed als in de Bloemendaalsche cottage, in de vertrekken op den Parijschen boulevard niet minder dan in de Kerkstraat te Haarlem steeds en onveranderlijk dezelfde. Niet geheel in denkwijze natuurlijk, maar in karakter, neigingen en levensgewoonten. Onafgebroken arbeid met de pen, hier en ginds. Een regelmaat als van de klok, die alle kans op romantische of belangwekkende levenservaringen van zelve buitensloot. En zelfs wat ontwikkeling betreft, ook in dat opzicht nam hij van het buitenland niet meer dan hij nemen wilde. Nooit werd hij instrument, steeds bleef hij de het instrument beheerschende kunstenaar, en de stroomen van vreemde harmonieën, die Italië, die Frankrijk, die België in zijn binnenste wekten, heeft hij zelf op

onnavolgbare wijze in voor ieder Nederlander verstaanbaar schrift vertolkt. Voor den toekomstigen levensbeschrijver is niet veel meer dan een schrale nasprokkeling overgelaten.

Een weinigje ruimer zal zijn oogst zijn op het veld van het gemoedsleven. Niet bovenmatig, want Huet was een gesloten karakter en sedert de jaren van zijn mannelijken leeftijd vertrouwde hij alleen in de zeldzaamste gevallen zelfs aan een intieme briefwisseling zijne aandoeningen toe. Koel en hoffelijk, geestig schertsend of zich beleefd aan de oppervlakte houdend, geeft hij meestentijds slechts onberispelijk gestileerde voorbeelden van zaakbrieven. Toch ontbreken de karakteristieke uitlatingen niet ten eenenmale. Eerstens en voor een gedeelte in den uit zijn talrijke geschriften reeds ten volle bekenden geest, over het doodsche en „dood“ Nederland, over het slaperige en belachelijke dat hem in onze zeden voortging te ergeren, over het onbeduidende onzer nieuwe, het onbevredigende zelfs onzer oudere letterkunde. Doch daarnevens uit hij nu en dan persoonlijke kreten, kort en schrill, een enkele maal, — des te treffender om hun zeldzaamheid, — weemoedig klagend in oogenblikken van voorbijgaande weekheid. Men ziet: ook deze man met ijzeren hersens is niet onkwetsbaar geweest. Verdriet heeft hem weten te vinden, en zoo het hem noch verteederd noch gebroken heeft, de loutering der smart is ook hem niet gespaard. Huiselijk leed in den gewonen zin schijnt hem nooit getroffen te hebben. Van ernstige ziekten van vrouw en kind zien wij nergens gewag gemaakt. „Ziet mijne vrouw er niet kostelijk uit,“ — schrijft hij onder dagteekening van 28 Mei 1881 aan Mevr. Bosboom-Tous-saint, — „en is Gideon niet bijna een man geworden? U moet mij vergeven dat ik op beider aanblik mij eenigzins verhoovaardig, in allen ootmoed en erkentelijkheid, want ik heb hen de wereld doorgesleept, . . . en het zou zeer nadrukkelijk mijne schuld zijn, zoo zij de lip lieten hangen of genadig regt schenen te vragen.“ Doch de haat, eerst door zijn beslist optreden als een der voorname leiders van de moderne beweging bij de meeste zijner orthodoxe landgenooten ingeogst, daarna de verbittering, door zijn hardhandige wijze van litteraire kritiek te oefenen bij zijne mede-letterkundigen opgewekt, beide nog gevoed door een minst genomen bevreemdende staatkundige richting, — de uit dit alles voortspruitende onmiskerbare impopulariteit blijkt nu toch achterna hem meer getroffen te hebben dan hij misschien

zichzelveu zou hebben willen bekennen, meer zeker dan uit zijne werken valt op te maken. Zijne verzuchting, in Indië in een vertrouwelijik schrijven aan zijn vrouw geslaakt (9 Aug. 1869): „o, o, o, hoe gaarne vloog ik met u naar Europa terug en verschool mij met u op een zonnig en bloeiend plekje! Doch er staat geschreven: In het zweet uws aanschijns enz. *En dan oordeelen de menschen nog zoo hard over mij, die niets liever zou verlangen dan een stille, eervolle broodwinning!*“ — die smartkreet treft te dieper, naarmate de man welke dien slaakte minder gewoon was zich te buiten te gaan aan sentimenteete gevoelsuitstortingen. Had een vriendelijke fee den wensch, in een oogenblik van moedeloosheid der trouwe levensgezellin toegesluisterd, plotseling tot werkelijkheid gemaakt, hij zou, vrees ik, er niet te lang vrede mee gehad hebben. Daartoe was hij een te strijd- lustige natuur. Doch de uitlating bewijst, hoezeer het dezen harden kaatser pijn deed, als de bal, niet immer door een even welwillende als bedreven hand bestuurd, soms onzacht zijn eigen voorhoofd wederom raakte. Kenmerkend is ook deze betrachting: „Wat een genoeg en beleven wij toch aan dat knaapje (Gideon), en hoe wensch ik dat hij steeds moge blijven toenemen in wijsheid en gunst bij God en de menschen. Kan ik hem bewaren voor de ondervinding van zijn vader, die ook als kind in ieders gunst stond, maar als man door de menschen gehaat werd, dan zal ik het niet nalaten.“ (dl. I, p. 277). In Juli 1878 door Ten Brink uitgenoodigd een spreekbeurt in *Oefening kweekt kennis*, het bekende Haagsche genootschap, te komen vervullen, is zijn eerste opwelling het verzoek kortweg af te slaan. „Daar kwam het *Handelsblad* van 18 of 19 dezer mij in handen, en toen vond ik, dat het toch eigenlijk niet aangaat, spreekbeurten te komen vervullen in een land, waar op dien toon in het openbaar over mij gesproken wordt. . . . Ik vind het eene schande of zoo die uitdrukking U te sterk voorkomt, ik vind het eene vernedering, openlijk als een waardig voorwerp der algemeene minachting te worden aangeduid. . . . Zoo lang men voortgaat mij dus te bejegenen, wil ik niet als een lid der nederlandsche samenleving aangemerkt worden. Ik sta er buiten, en blijf er tot nader orde buiten.“ (21 Juli 1878.)

Waartoe meer uitgeschreven? Waartoe langer dan terloops stilgestaan bij het feit, dat het niet het minst de algemeene onbemindheid van zijn persoon was, welke tot tweemalen toe

het vervullen van een lievelingswensch zijner latere jaren verijdeld heeft, die van eene plaats in te nemen onder de hoogleeraren der letterkundige faculteit aan de eerwaardigste hoogeschool des lands? „Op uw belangstellende vraag“ — zoo schrijft hij onder dagteekening van 20 Januari 1878 aan zijn bloedverwant, Prof. G. D. L. Huet — „of ik van dat Leidsche professoraat iets anders (naders?) gehoord heb, moet ik ontkenneud antwoorden. . . . Moet ik naar Nederland komen, en voorlezingen gaan houden? . . . Moet ik nog meer boeken schrijven? . . . Ik zal er misschien geleerder, maar niet bekwamer door worden. . . . Gij spreekt over Jonckbloet. Zoo mijn politiek hem niet aanstaat, de zijne mij evenmin. . . . Dertig jaar geleden, toen ik jong student was en hij tijdelijk te Oestgeest woonde, ben ik hem gaan opzoeken. Sedert heb ik zijn aangezicht niet weder aanschouwd. Wat kan hij, wat kunnen de Vries, Cobet, Dozy, Fruin, Kern, wat kunnen die heeren tegen mij hebben? Geen hunner heeft mij ooit iets in den weg gelegd, en ik hun evenmin. Nogtans geloof ik, dat gij gelijk hebt, en zij mij niet genegen zijn. Maar ik vraag nog eens: Wat kan ik daaraan doen?“

Meer dan voor hemzelven, wien misschien het verliezen van nog een illusie bespaard bleef, is het voor de universiteit, is het voor de studeerende jongelingschap te betreuren geweest, dat het ten dezen nooit verder dan tot heen en weder schrijven is gekomen. De instelling van een nieuwen leerstoel voor aesthetiek en kunstgeschiedenis bleef in de pen, gelijk ze tot op heden voor alle rijksuniversiteiten in de pen gebleven is. Een later aanbod om de taak van den lijdenden Jonckbloet over te nemen, ditmaal warm door prof. Fruin voorgestaan, leed voor een deel schipbreuk op zijn eigen hem zeer vereeren den schroom voor het aanvaarden van verplichtingen, waartegen hij zijn wetenschap niet voldoende opgewassen achtte. Zoo werd andermaal een wenschelijke kans verijdeld, en bleef de jeugdige beoefenaar der letteren verstoken van wat voor hem een vormend element van hooge en hoogst wenschelijke betekenis had kunnen zijn. „Ik hoop, dat men *U* te Utrecht benoemen zal,“ schrijft hij 4 April 1882 aan den heer Ten Brink bij gelegenheid der vacature Brill. „Ous hooger onderwijs dreigt verstikt te worden door de eruditie, en het wordt tijd dat men ook iets voor den smaak doe.“

Zwaarder beproeving dan het derven van den hoogleeraars-titel op een tijd, toen hij bereids vele jaren op de middag-hoogte van zijn roem stond, was voor Huet de persoonlijke ervaring, op hoe weinig aanzien ten onzent de schrijver, ook de meest toegejuichte, te rekenen heeft, zoodra hij zich enkel en uitsluitend als *homme de lettres* in onze maatschappelijke kringen kan laten aandienen. De tegenstelling tusschen Nederland en Frankrijk komt in geen andere verhouding zoo schreeuwend en ten onzen nadeele uit, en de auteur zou meer of minder dan een mensch moeten geweest zijn, om aangaande dit onderwerp stelselmatig van zijn hart een moordkuil te maken. „Waarom reikt men hun (den schilders) medaljes uit, en niet aan de letterkundigen? . . . Waarom wordt een landschapschilder van den tweeden rang, als N., tot ridder van den Nederlandschen Leeuw benoemd? Omdat hij getrouwd is met een dochter van wijlen den minister X.? . . . Enfin, de letteren zijn nu eenmaal in Nederland niet populair, en gij en ik, waarde heer,“ — het schrijven was gericht aan prof. Ten Brink, — „wij zullen zonder medaljes en zonder ridderorden ten grave dalen.“ (II, 182). Gelijken geest ademt deze volzin uit een brief aan Jhr. Quarles van Ufford van 13 Sept. 1885: „het Hollandsch publiek bemint te weinig de letteren, en een Hollandsch auteur zonder fortuin is van te kwade conditie. De Hollanders vermoeden zelfs niet dat studie geld kost. Alleen eten, drinken en kleederen kosten geld, denken zij. De letteren laten zij voor de liefhebbers.“ Het zijn, in ingetogener vorm en soberder bewoordingen, geheel dezelfde klachten als de welbekende hartstochtelijke van Multatuli. Wie ook in ons gezegend vaderland tot aanzien klimme of tot den elleboog in goud taste, de letterkundige is en blijft de onde knecht.

Voor Huet, die groot voelde en zich zijner waarde volkomen bewust was, moet die eeuwigdurende bekrompenheid, een geruimen tijd ook de afhankelijkheid zijner positie, vaak genoeg een knellend juk zijn geweest. Als jong man, als oud man, altoos was het, altoos bleef het „ploeteren, ploeteren, ploeteren.“ (I, 88). Hij heette redacteur van de *Opregte Haarlemsche Courant*, maar — „mijne betrekking is, in den grond der zaak, die van een bediende.“ (I, 168). Hij gold als te behooren tot het bestuur van de *Gids*; toch — „ik heet wel mederedacteur van den *Gids*, doch feitelijk *ben* ik weinig meer dan

mede-arbeider." (I, 118). Het kost ons jongeren eenige moeite, ons den hooghartigen, gebiedenden criticus onder de trekken van een bescheiden famulus behoorlijk voor te stellen. Welk een wanverhouding, mompelen wij, tusschen zoo geweldige gaven en zoo onderdanige rol! Nu we alles weten wordt het moeielijk, zelfs over de veelbesproken gebeurtenis van 1868, de overeenkomst met den minister Hasselman, om tegen de vergoeding van vrijen overtocht voor zich en de zijnen langs journalistischen weg middelen te helpen beramen, ten einde de zoogenaamde uitpattingen der Indische dagbladpers te breidelen, — om zelfs over dit kritiekste punt van Huet's levensgeschiedenis in naam der beleedigde publieke moraliteit op hoogen toon nog het anathema uit te spreken. Een fraai stuk is die stichtelijke geschiedenis zeker niet geweest, een schitterend blijk van publicistischen onafhankelijkheidszin even weinig, en de cynische wijze, waarop Huet er van gewaagt in zijn eerste schrijven uit Indië aan Dr. van Deventer (20 Oct. 1869) is allerminst geschikt om ons zachtmoediger te stemmen voor hetgeen op zichzelf reeds kwalijk verdedigbaar is. „Gij vindt het niet bewonderenswaardig, dat ik mij, voor het bekomen van een vrijen overtocht herwaarts, belast heb met het zamenstellen van een rapport, en nog wel (dubbel haghelijke taak voor een aanstaand dagbladschrijver) van een rapport over de Indische drukpers. *Ik ook niet. Doch aan den anderen kant zie ik niet in, waarom ik gehouden zou zijn, eene onafgebroken reeks van bewonderenswaardige daden te verrigten.*“ Meer is niet noodig om een zederechter van zelfs matige gestrengheid buiten zichzelf te brengen. Zal hij in verzoenlijker humeur geraken bij het overlezen van de vermakelijke satire, blijkens het onverdacht getuigenis van den ditmaal ongewoon naieven contractant zelve, door den eigen zoon, toenmaals een kleinen jongen, in zijn onnoozelheid op het vaderlijk bedrijf uitgedacht? Huet brieft aan Potgieter over, en door middel der *Persoonlijke Herinneringen* (blz. 97) aan den belangstellenden lezer: „hoe onze zoon op zekeren dag ons vermaakt had, door — — eerst zijn moeder rust noch duur te laten vóór zij hem het vrije gebruik van een stuk veterband had toegestaan; toen in zijne speelkamer zich op te sluiten, waar hij een uit Nederland medegebragt Neurenberger drukpersje aan eene kleine Bloemendaalsche schaaftank vastbond; — — en ons ten slotte

in vollen ernst met de mededeeling te komen verrassen, dat de pers nu aan banden gelegd was." *Tout savoir c'est tout pardonner* is misschien te vergoelijkend geoordeeld. Maar zullen wij, na verloop van zoovele jaren van onze verontwaardiging bekomen, niet verstandig doen met de onwillekeurige kinderlijke persifflage tot maatstaf onzer mannelijke beoordeeling te verheffen? Niet geneigd zijn het betrekkelijk gewicht te erkennen van die andere woorden in hetzelfde schrijven aan Dr. van Deventer? „Gegeven zijnde *de noodzakelijkheid om een einde te maken aan mijn onmogelijk geworden positie aan de Haarlemsche Courant*; gegeven zijnde het vooruitzicht van in Indië de vrije beschikking te krijgen over een eigen orgaan; gegeven zijnde de bij mij sedert lang gevestigde overtuiging, dat de liberale koloniale politiek humbug is, — was voor mij het aannemen van Hasselman's voorstel louter een zaak van convenientie; en daar het mij *niet* convenieerde, buiten de *f* 4000 à *f* 5000, die mijne overplaatsing naar Indië mij gekost heeft, ook nog de kosten van mijn overtocht te dragen, stond het mij vrij, daarin op een andere wijze te voorzien." Met het oog op hetgeen de minder gedrukte werkring in Indië, op hetgeen de verruiming van horizont door het leven in Indië, op hetgeen de bij den terugkeer mogelijk geworden reizen voor Huet en middellijk voor ons, zijne lezers, geweest zijn, zal nu in ieder geval elke onpartijdige althans wel met dat andere spreekwoord wenschen in te stemmen: *à tout péché miséricorde!*

Niets teekent zóózeer het volkomen ontbreken van uitwendig belangwekkende voorvallen in Huet's leven, als de buiten alle verhouding breede plaats welke deze ééne episode daarin voor de meeste zijner beoordeelaars beslaat. Maar zoo gaat het met onze Nederlandsche auteurs. Op het eentonig grijze oppervlak van hun levensweg neemt elke ietwat donkere plek aanstonds een inktkleurige tint aan. En wij zijn zoo gaarne zedemeesters! Wij toetsen zoo gaarne de strenge eischen, aan anderen gesteld, aan de eigen feilbaarheid van den eischer! Wij zoeken zoo van zelf naar iets pikants, hetzij dan ten kwade of ten goede, in een bestaan welks kenmerkendste gebeurtenissen het toppunt zijn der alledaagschheid! Een fiasco bij een lezing, een redactiegekibbel, een overgang, geheel in der minne, uit een kerkelijke betrekking naar een letterkundige, — wat valt er voor een levensbeschrijver met zoo magere gegevens aan te vangen? En de

brieffwisseling, — het werd reeds opgemerkt, — vermeedert niet noemenswaardig onze kennis, noch van den uitwendigen, noch van den inwendigen mensch. Toen Huet aan prof. Ten Brink schreef: „voor zoover ik mijzelf beoordeelen kan, behoort ik tot de klasse der personen wier gemiddelde men best van al uit hunne brieven leert kennen“, gaf hij slechts blijk van het gemis aan objectiviteit dat ook de scherpstziende oogen benevelt, waar het geldt eigen beteekenis naar waarheid te doorzien. Doch het was ditmaal geen vergrijp naar de zijde der zelfverheffing. Integendeel. Huet zou de aandacht, hem tijdens zijn leven door de bevoegdsten zijner tijdgenooten gaarne of tegenstrevend geschonken, zou de beteekenis die hem bij de nakomelingschap onwedersprekelijk toekomt, ten eenenmale onwaardig zijn, of liever hij zou die nooit verworven hebben, indien hij alleen of hoofdzakelijk uit zijn schriftelijk verkeer met huisgenooten en vrienden moest begrepen of geschat worden. Was hij ijdel? Was hij oplopend? Was hij weldadig? Was hij vergevingsgezind? Of was hij haatdragend? Welke waren zijn geliefkoosde kleine gewoonten? Hechtte hij aan weelde? Aan tafelgenot? Aan spel? Bezielde hem altijd zelfvertrouwen ten opzichte zijner denkbeelden, zijner roeping, zijner vormbeheersching? Of kende ook hij die uren, de somberste voor elken waren kunstenaar, waarin ernstige twijfel oprijst aan de levensvatbaarheid van eigen werk, en de pijnigende vraag wordt opgeworpen en onomgewenteld, of men door het nageslacht niet slechts tot de geroepenen, maar ook tot de uitverkorenen zal gerekend worden?

Op de meeste dezer vragen ontvangen we, na als voor, geen of nauwelijks voldoende antwoord. Omdat het inderdaad ijdele vragen zijn? Uitvloeisels eener onbehoorlijke nieuwsgierigheid? Ten opzichte van den man die ons bezig houdt moge desnoods deze onvriendelijke kwalificatie gelden. Hem kunnen we voor zooverre noodig kennen, al ware zijn gansche levensloop in bijzonderheden voor ons een gesloten boek gebleven. Want Huet was een overwegend intellectueele persoonlijkheid. Zijn beteekenis ligt niet, ligt zelfs niet ten deele, op het gebied van het zieleleven. Evenmin was hij, hoe oorlogszuchtig ook, een man van de daad. Het noodlot dat hem tot letterkundigen arbeid drong was in den volsten zin des woords hem een weldoende bondgenoot. Het dreef hem naar zijn ware, zijn eenige bestemming. Zijn geschriften waren zijn daden. Zijn pen was zijn

zwaard. En een bij uitstek scherp wapen is het ten einde toe gebleven.

II.

Het bovenlijf eener schoone vrouw, uitlopend in een visch, heet het bij den smaakvolsten der Romeinsche dichters van elke werkzaamheid der Muze, die schitterend aangevangen in teleurstellende wanstaltigheid een einde neemt. Misschien zijn er termen om ons het liefst onder deze trekken de gestalte der ten einde snellende eeuw te denken, wanneer we, nu haar laatste tiental jaren in aantocht is over haar wezen peinzende, begonnen zijn met het hoopvol stralend gelaat harer jonkvrouwelijke dagen in den spiegel van anderer en eigen heugenis op te vangen. Zijn er, wier prikkelbare reukzenuwen door dit uit schubben en koud bloed verrijzende beeld minder aangenaam worden aangedaan, we kunnen, om door een andere orde van indrukken een zelfde gevoel van teleurstelling te vertolken, er desnoods het oudvaderlandsch gezegde van veel geschreeuw en weinig wol voor in de plaats stellen. Wordt ook deze vergelijking om haar onwelluidend proza verworpen, laat ons dan bij den te zeer vergeten Helmers de dichterlijker voorstelling borgen van den trotschen Rijn, die aan onze lage kusten jammerlijk in duinzand verloopt. Doch welke beeldspraak men ook kiese, ze zal in allen gevalle het kleursel vormen eener bittere, maar ontspanning schenkende medicijn. Ze belichaamt deze kalmerende waarschijnlijkheid, dat, tenzij het onwaarschijnlijke waarheid wordt en de gewelddadige omverwerping der bestaande orde van zaken haar een onverwacht tragisch einde bezorgt, de negentiende eeuw even mat, even gelijkvloersch zal eindigen als ze overmoedig begonnen is. Met uitzondering van de bijna ongeloofelijk klinkende reeks van wonderen, door de natuurwetenschappen tijdens haar beloofd en gewrocht, zijn hare begoochelingen vele, is haar krachtsontwikkeling geweldig geweest, maar blijkt de uitslag in vergelijking niet meer dan onbeduidend te zijn. Is van de vorige eeuw even geestig als naar waarheid eens gezegd, dat ze de muis was die van een berg bevalt, er bestaat alle kans dat van de onze het omgekeerde heeten, en zij, meer in overeenstemming met de oude fabel, de berg blijken zal die een muisje ter wereld bracht. Enkele staten

zijn toegenomen, het grondgebied van andere is geslonken; eenige namen zijn van de kaart van Europa verdwenen, sommige nieuwe prijken er sedert langer of korter op; er zijn zooals altijd dynastieën op- en er zijn er ondergegaan; zooals altijd is er stoffelijk voordeel hier behaald, stoffelijk nadeel ginds geleden; het rad van avontuur heeft gedraaid gelijk het tot het einde der dagen hier op aarde zal blijven draaien, maar zelfs in het staatkundige is meer dan één strijd, door den aanvang der eeuw ons vermaakt, bij haar naderend uiteinde onuitgestreden gebleven. En wat de ideale goederen der menschheid betreft....

De groote omwenteling eerst, de val van Napoleon I daarna, zou voor de Europeesche staten de dageraad zijn van een eeuwigen vrede, en nooit hebben reusachtiger legers, met onweerstaanbaarder verdelgingswerktuigen toegerust, op bloediger slagvelden gekampt. De volkeren hadden zich van het tooverwoord broederschap doordrongen, en verbitterder dan ooit staan ook onder denzelfden scepter de verschillende nationaliteiten tegen elkander over. De grootsche ontdekkingen op het gebied van den stoom, de telegraaf, de telefoon, zouden naast en boven de zegeningen van het vrije handelsverkeer de nog grooter zegening van een gevoel van solidariteit aller menschenrassen brengen, en nimmer trachtten de natiën met grooter verstoktheid door middel van een verwoeden tariefstrijd den toegang tot elkanders beurs en hart af te sluiten. De beschaving van het blanke ras zou hare weldaden over bruine, roode en zwarte broeders uitstorten, en waar deze te taai zijn om voor de Europeesche kanonnen, den Europeeschen alcohol, de Europeesche besmettelijke ziekten gaandeweg te versmelten, worden ze tot heil der wetenschap overgeleverd aan ontdekkers, wier wereldfaam een onvoldoend schild is voor hunne kannibalendaden. De godsdienst, van vervolgzieke bekrompenheid bekeerd, zou een evangelie brengen van louter menschenliefde, zou in waarheid deze aarde tot een voorhof maken van het paradijs, en even hardnekkig als van ouds betwisten de verschillende catechismen en haar beleiders elkander den toegang tot de hemelsche gewesten. De wetenschap, verzoend met het geloof maar wars van ijdele bespiegelingen, zou aan de hand der onfeilbare ervaring de raadsele des levens tot een bevredigende oplossing brengen, en zelfs haar bevoegdheid hiertoe wordt op goede gronden ernstig in twijfel

getrokken. De hatelijke afscheiding van standen met haar onredelijke bevoorrechting van het toeval der geboorte zou verdwijnen, en in terugstootender vorm dan te voren openbaart zich, omdat gaandeweg *king dollar* de eenige macht en heerlijkheid in Europa geworden is, de eeuwige tegenstelling van bezittenden en dervenden. De aan Engeland afgeziene vertegenwoordiging zou den volkeren het hun toekomende aandeel geven in de bestelling hunner eigen aangelegenheden, en overal in Europa zijn min of meer de parlementaire instellingen tot een wassen neus verlaagd of tot een ergernis en aanfluiting geworden.

Is er dan in onze dagen niets goeds bereikt? Is er dan door de volkeren van ons werelddeel gestreden en geleden, gehoopt en gearbeid, om het bezit van ijle schaduwbeelden? Is bloed gezaaid om slechts zand te oogsten? Alleen zwartgallige fantasten of persoonlijk teleurgestelden, wier blik beneveld is door het strakke staren op geene andere dan hun eigen verduisterde vooruitzichten, zullen het met eenigen schijn van reden beweren. Al wie helderheid van oog en onbevangenheid van geest genoeg bezit om van een ruimer standpunt op het naaste verleden en op het tegenwoordige rond te blikken, is genoodzaakt te erkennen dat ook in onze eeuw, gezwegen nog van de onwaardeerbare weldaden door de ten bate der menscheid aangewende ontdekkingen op het gebied der natuur verspreid, er vooruitgang voor het menschelijk geslacht is geweest, in menigerlei opzicht en over het geheel genomen zelfs geweldige vooruitgang. Dat het een grillige, allesbehalve wiskunstig rechte lijn is, waarlangs het menschedom voorwaarts streeft, maar dat desniettegenstaande achterwaartsche bewegingen slechts schijnbaar en tijdelijk zijn, deze overtuiging heeft ook de historie der negentiende eeuw niet gelogenstraft. Alleen zijn de overspannen en onmenschkundige verwachtingen, die volken en individuen een eeuw geleden koesterden, begrijpelijkerwijze niet verwezenlijkt. De menschelijke geest, die onleerzame illusionist, zal zeker nooit ophouden zich hersenschimmen te scheppen, en dan te jammeren over de onoverbrugbare kloof die de aardsche onvolmaaktheid van het gedroomde Eden scheidt. Voor een pooze ontvucht te worden, en van de rooskleurige wolkenwereld der wenschen en begeerten behoedzaam neer te dalen op den vasten bodem van het mogelijke,

is wel de uiterste krachtsinspanning waartoe zijne wijsheid bij machte is. Zulk een tijdstip schijnt thans aangebroken. Overtuigingen in dezen zien schijnen zich te vestigen, dat het geraden is van tijd tot tijd de zeilen in te halen. Dat er grenzen zijn gesteld aan het menschelijk alvermogen. Grenzen niet het minst aan het menschelijk verstand. Dat overal en altijd het betere de gezworen vijand blijkt van het goede. Dat het de dwaasheid op de spits gedreven is, de banden die het tegenwoordige aan het verledene vastsnoeren gewelddadig te verscheuren. Dat het roekeloos afbreken van elken brug, die van het gisteren naar het heden voert, als naaste gevolg heeft de overmoedige sloopers te doen neerstorten in den daartusschen liggenden afgrond. In ronde woorden: dat het kortzichtigheid was, alle heil in gedurig vervormen en koortsachtig wijzigen gelegen te achten; overschatting, zich diets te maken dat eigenlijk eerst wij, schepselen dezer negentiende eeuw, het in alles *so herrlich weit gebracht* hebben; het toppunt der zelfverblindings, te wanen dat de thans levende mensch niets meer te leeren heeft van het voorgeslacht.

Tusschen deze periode van bezadigdheid en de voorgaande van onstuimig voorwaarts dringen ligt er eene van malaise, van een onbehagelijk wakker worden uit den roes der overspamen verwachtingen, van een ontwakend wantrouwen in de onfeilbaarheid der eigen inzichten en de zegenrijke werking der pas geschapen instellingen. Het is het tijdvak der gemelijke ontevredenheid, de hoogtijd van morren en klagen en suijgend hekeleu van al het bestaande. Het is de stemming van den student daags na een gloeiend feest. Het is *le lendemain du bal*.

In zulk een tijd valt de bloei van Busken Huet. En voor een deel zoek ik hierin de verklaring zijner bits afbrekende kritiek, om te beginnen, van de instellingen van zijn en ons vaderland, en in het bijzonder van onzen constitutioneelen regeeringsvorm.

Zijne inzichten daaromtrent heeft hij neergelegd in de *Nationale Vertoogen*, den bloem zijner bijdragen van 1872 tot 1876 aan zijn Indisch blad. De *Nationale Vertoogen* waren evenwel geen plotseling verrijzend meteor. Evenmin waren zij een begin, maar een einde. Het voorspel was geleverd door een beschouwing in *De Gids* van Januari 1865 over *de Tweede Kamer en de Staatsbegrooting*, kettersch genoeg om het meerendeel der

toenmalige orthodox-liberale redacteuren van dat tijdschrift bedenkelijk het hoofd te doen schudden. Onverholener had in de *Lidewijde* van 1868 de ongegeneerde heer Lefèbre — een tweede, protestantsche incarnatie van den ons welbekenden Thomas van Gelder, den genialen drager der op de dijen glimmende broek — met zijn ongewassen breede handen het nederlandsche liberalisme, de toenmalige regeering en meerderheid in de beide Kamers, een paar gevoelige oorvegen toegegend. De man, „die alle talen van den aardbodem verstond en de wereldgeschiedenis van buiten kende“, — *excusez du peu*, zou Huet er zelf van zeggen, als hij het bij een ander las, — deze wijsgeerige makelaar in conservatieve verkiezingspolitiek zet zich schrap, om van gastronomisch standpunt de tekortkomingen van het liberalisme bloot te leggen. „Supprimeren, mijnheer, dat weet gij, is de hoogste vreugde van het liberalisme. Verleden jaar hebben wij de opera gesupprimeerd, omdat wij de speelbank goddeloos vonden; toekomstig jaar zullen wij de *terrines de foies gras* supprimeren, omdat wij het treden op warme koperen platen, al geldt het slechts ganzen, voor onverenigbaar houden met onze beginselen van filantropie. En vraag niet, wat wij voor een en ander in de plaats bekomen hebben, of hoe wij het voortaan zonder ganzenleverpasteipotjes en zonder opera stellen zullen. Het liberalisme supprimeert; doch remplaceeren, daar doet het niet aan. Ons ideaal is eene eeuw, waarin niemand muziek maken en niemand truffels eten zal, het onderscheid tusschen arm en rijk, knap en dom, man en vrouw zal zijn opgeheven, de geheele maatschappij er uit zal zien als een egyptisch korenveld, waarop de sprinkhanen te gast zijn gegaan, en onze kaalgeschoren aarde zich in de onmetelijke ruimte zal wentelen, dikker dan een ton en gladder dan een kampernoelje.“ (dl. II, bl. 21).

Dat zijn evenwel niet meer dan uitvallen, waarover alleen in het kamp der smulpapen een ernstige discussie zou kunnen gevoerd worden. Toch, ofschoon Huet volkomen in zijn recht ware bij het uiten der heftigste verontwaardiging tegenover een ieder, die van hemzelf, den ingetogen arbeider, Lefèbre als den dubbelganger zou willen aanwijzen, toch zijn er gegronde redenen aanwezig om aan te nemen, dat de grieven dezer zwaarlijvige romanfiguur niet uit de pen van een voor zijn eigen persoon onvoorwaardelijk aanbieder der liberale denkwijze ge-

vloeid zijn. Deze opvatting waarborgen èn de *Open Brief* aan mevrouw Bosboom-Toussaint van Februari 1865, èn het reeds genoemde opstel in *De Gids* van de maand te voren, naar aanleiding waarvan, en om zich over de onaangename gevolgen openlijk te verklaren, die brief almede geschreven en gepubliceerd werd. Doch eerst in Indië, en als hij daar over een eigen orgaan de vrije beschikking heeft, ontdekt Huet op staatkundig gebied zijn volle gedachte, negatief en positief. Of ook: eerst in Indie is zijn gezichtskring voldoende verbreed. Hij heeft thans den oorlog verklaard, niet meer aan de liberale partij alleen, maar aan het gansche parlementaire stelsel. Inzonderheid de Tweede Kamer, de spil waarom in den constitutioneelen staat naar Engelsch model de geheele regeeringsmachine draait, is het voorwerp van zijn afkeer en het doelwit zijner pijlen geworden. De gansche instelling, onverschillig hoe de partijformatie zij, om het even of de liberalen dan wel de conservatieven, de clericalen of de anti-clericalen, de protestanten of de roomschen er de heerschende meerderheid van nitmaken, acht hij voor Nederland uit den Booze. Heeft iemand of iets aan den jammerlijken achteruitgang van ons volk, aan ons belachelijk onvermogen op elk, maar vooral op staatkundig gebied, — een onvermogen dat met het oog op ons roemrijk verleden tragisch zou zijn, indien het niet zoo uiterst ridicuul ware, — heeft iemand of iets aan al deze ellende schuld, dan heeft zij het. Een tachtigtal heeren, voor het meerendeel uit de bourgeoisie, door zelfzucht, partijzucht, kleingeestigheid, betweterij, tot altoosdurend bedillen, tot afbreken van het bestaande, tot tegenhouden van al wat nuttig en noodig is als door een natuurwet gedreven; een ministerie, alleen *en règle* wanneer het zich den onderdanigen dienaar betoont dezer achtbare vergadering; een koning, op straffe van schennis der door zijn vader uitgevaardigde en door hemzelve bezworen grondwet gehouden niets dan een ledepop te zijn, — zietdaar de samenstellende deelen eener regeering, waaruit niets dat tot oorbaar des lands strekt voortspruiten kan. Zij dooft de energie uit in al wat met haar in aauraking komt, en bij procuratie in het gansche volksbestaan. Maak ik eene caricatuur van zijne voorstelling? Zoo weinig, dat dit résumé mat blijkt in vergelijking met den fellen gloed van haat die uit zijne eigen woorden spreekt. Men oordeele! In een opstel over *Nederlandsche politiek*,

van Batavia 11 Mei 1875 gedagteekend en in het eerste deel der *Nationale Vertoogen* (bl. 224 vv.) herdrukt, lezen we deze zinsnede: — „een Nederlandsch vorst, die het aandeel in de regering durfde eischen, hetwelk de grondwet hem laat, zou in de Tweede Kamer zijn voornaamste tegenstandster vinden. Niet slechts al de wezenlijke talenten in die vergadering, maar ook al de gewaande vaderlandsliefde, al de averegtsche vrijheidszin, al de magten der dikwijls invloedrijke fraze, zouden tegen hem in opstand komen. De dorpsgrootheden, beducht voor verlies van gezag en in hunne eigenliefde gekwetst, zouden geen enkel onbloedig wapen, allerminst dat van den laster ongebruikt laten; en het zou zeer de vraag zijn, of de vorst weerstand zou kunnen bieden aan den storm hunner organen in de pers. Onzes inziens is, hetzij met allen eerbied gezegd, de Tweede Kamer het verderf van den Nederlandschen Staat, en hetzij wij door de partijen in dat ligchaam het eene of het andere bondgenootschap zien aangaan, er Herodes vriendschap zien sluiten met Kajaphas of met Pilatus, wij vinden het laatste euvel zoo groot als het eerste.“ Duidelijker kan het niet, maar wel kan het nog heftiger. „Wij zien in de Tweede Kamer — — in het minst geene satanische magt, — maar eene zuiver burgerlijke en volstrekt onesthetische nachtmerrrie. Wij wanen op de borst der ter aarde liggende Nederlandsche natie een vormloos monster te zien zitten, zweemend naar eene reusachtige kruisspin of padde met tachtig korte en breede looden klawieren, te zamen vele duizenden ponden zwaar; en het is ons of uit de naar lucht hijgende keel van het slachtoffer, met de kracht eener laatste wanhopige inspanning, de kreet naar buiten dringt: *nous ne voulons point être étouffés!*“ (dl. II, 9). Verstikt, ja, want evenals in het Frankrijk van Louis-Philippe, den burgerkoning, *la légalité nous tue.*¹⁾ Zelfs de personen van Moody en Saukey, de bekende Amerikaanse methodisten-predikers, worden te baat genomen, en een hagepreek in hun geest verduicht, om het volk te onderrichten wat in de gegeven omstandigheden zijn taak behoort te zijn. „Nederlanders! ik zeg dat gij die onwaardige tooncelvertooning“ — een schets van de wijze waarop de Tweede Kamer pleegt te werken was voorafgegaan — „vijf-en-twintig jaren lang ver-

¹⁾ *Nationale Vertoogen*, dl. II, bl. 8.

dragen hebt, en dat het nu wèl is. Er moet een eind aan komen, en gij alleen kunt er een eind aan maken. — — Gij zijt zelven souverain. Aan u zelven, aan uwe vrouwen en kinderen, aan de algemeene zaak der volken, die ook uwe zaak is, zijt gij verplicht u tot den strijd aan te gorden. Goed geregeerd te worden is een onvervreemdbaar regt der natiën; en gij wordt slecht, gij wordt in het geheel niet geregeerd. Niet regeren en slecht regeren is eenerlei, en gij moogt op den duur zoo min het een als het ander dulden. Ik prijs uwe lijdzaamheid, maar zij mag geene laagheid worden. — — De handelingen uwer onderdrukkers zijn papieren handelingen: aan u is het, daden daartegen over te stellen. Daar gij eene goede en heilige zaak voorhebt, behoeft gij voor de gevolgen niet beducht te zijn. Een uitgedoofder, wezenloozere en achterlijker volk dan de Tweede Kamer van u gemaakt heeft, kunt gij niet worden. Elke verandering, die gij teweeg brengt, kan slechts eene verbetering zijn. Vreest ook niet, dat het u aan bondgenooten zal ontbreken. Kunt gij geen staat maken op het kiezersvolk in het algemeen, gij hebt het geheele leger en de geheele vloot, gij hebt alle buiten het vaderland gevestigde Nederlanders op uwe hand. Niet één is er onder hen die voor de Tweede Kamer een zweem van hoogachting koestert, niet één wien dat leuterlievend genootschap en zijne litteratuur niet walgt. Gaat dus vrij uwen gang en hebt goeden moed."

Het zou onnatuurlijk zijn, indien van dezen stortvloed van slagen, die we bij elke gelegenheid zien nederdalen op hoofd en schouders van het helse gewrocht, parlementairen regeeringsvorm geheeten, niet bij tijd en wijle er sommigen te beurt vielen aan den schepper van het gewrocht, den ijzeren Thorbecke. *Thorbecke's Testament*, de studie waarmede de eerste bundel der *Nationale Verloopen* opent, is, objectief in schijn, in werkelijkheid zulk een afstraffing. Onderwerp is, beschouwing der beroemde *Narede* van Aug. 1869, aanleiding Thorbecke's dood in het voorjaar van 1872. Het opstel is dan ook een soort van lijkrede, die evenwel weinig of niets van een lofredede heeft. Want van een ietwat hooger en ruimer standpunt, het standpunt van Huet, uit beschouwd, vertoont zich Thorbecke's schepping, de constitutioneele monarchie in Nederland, als het tegenovergestelde van iets grootsch, schijnt ze veeleer een monument van zelfverblindings, zwakheid en onoprechtheid. Van zelfver-

blinding, omdat het NIET waar is wat Thorbecke zich en anderen trachtte diets te maken, dat de staatsvorm, dien zijn grondwet van 1848 voor Nederland in het leven riep, geleidelijk is voortgevloeid uit Nederlands geschiedenis; niet waar is, dat hij als de logische voortzetting en ontwikkeling mag beschouwd worden van Nederlands voormalige instellingen; omdat niet waar is de illusie, die daarin een stelsel ziet „dat niet alleen individueele vrijheid, maar de formatie van een krachtig geheel ten doel heeft.“ Van zwakheid, omdat de regeering naar Thorbecke's geest rust op een onmogelijk beginsel, even bekrompen en onvruchtbaar, als het vroegere van het goddelijk recht, het hedendaagsche der volkssouvereiniteit, kolossale en levenwekkende beginselen zijn, op het principe namelijk van een „juist, regtvaardig, nationaal verstand“, wat inderdaad op het inzicht der bourgeoisie, en nog eenvoudiger op Thorbecke's eigen verstand neerkomt. Van onoprechtheid eindelijk, omdat in Thorbecke's theorie evenzeer als in zijne praktijk het koningschap, dat een zelfstandige macht genoemd en waarmede schijnbaar als zoodanig gerekend wordt, tengevolge der onbepaalde ministerieele verantwoordelijkheid tot een schijnvertooning en een paskwil is vernederd. „Al de nadruk valt op konstitutioneel, en het is alsof koningschap er slechts binnensmonds en half fluisterend wordt bijgevoegd.“

Reeds toen deze leerstellingen werden voorgedragen konden ze op geen verdienste minder bogen dan op die der oorspronkelijkheid. Aandachtige en niet ten eenenmale vergeetachtige toehoorders moeten aanstonds den nagalm herkend hebben van Multatuli's nog forskere stem. Inderdaad vinden we in Huet's staatkundige bespiegelingen en verzuchtingen geheel den politieken catechismus van den auteur der *Ideeën*, al de grieven van den dichter van *Vorstenschool* terug. Voor beiden is de Tweede Kamer de bron van al wat er in ons vaderland terecht of ten onrechte afkeurenswaardigs waargenomen wordt. Voor beiden is alleen heil tegen het voortwoekerend cretinisme te vinden in het koningschap. Voor beiden is Thorbecke de *bête noire*, de stekende doorn in hunne oogen, de voortdurende steen des aanstoots op hun weg. En meer dan Huet zelf schijnt vermoed te hebben is de nabuurschap van den ouderen opposant in zijn nadeel. Met den Latijnschen schrijver kan hij zijn *pereat* slingeren tegen hen die vóór hem het zijne gezegd heb-

ben. Hij moge zich nog zoozeer beijveren zelfstandig te zijn, onbewust staat hij als ieder ander onder den invloed van zijn voorganger. De onwillekeurige afhankelijkheid van Multatuli openbaart zich bij wijlen tot in den vorm. Huet's *Gebed bij de Stembus*, in 1875 neergeschreven, is, herinnering of niet, een tweede uitgave van den *Zegen Gods bij Waterloo* van 1862, en geen verbeterde uitgave. Groot stilist als hij was, miste hij het orgaan om den vollen toon en de zieldoordringende kreten van den man van Lebak te evenaren. Wat bij dezen heftig was is bij hem hatelijk geworden, en de gallige bitterheid van den ouderen schrijver is bij den jongeren verdund tot geniepig profaneeren.

Tevens behoort er op gewezen te worden dat zij slechts in het afkeuren homogeen waren. Beider standpunt is verschillend, en beider ideaal niet in alle opzichten hetzelfde. Multatuli was een autocraat, Huet in het diepst van zijn ziel een aristocraat. Multatuli wilde heerschen, Huet schitteren en zien schitteren. Wat Huet in onze toestanden boven alles ergerde, was het misselijk figuur dat wij, dank onze materieele zwakheid, telkens in de oogen van het buitenland maken. Nog in het betrekkelijk gematigd gestileerde *Land van Rembrand* ontbreken de *sneers* niet over onze voormalige hanegevechten „Wij zijn genoodzaakt ons oog te wapenen en een vaderlandschen folio-atlas te bestellen, zullen wij ons vergewissen dat Dordrecht inderdaad op eenigen afstand van Tiel ligt. Den vreemdeling, die het eene vlek voor de haven van het andere hield, zouden wij geen vrijheid gevoelen te berispen.“ (I, bl. 93.) Desnietteenstaande valt het niet te loochenen, en Huet houdt er met ingenomenheid aantekening van, dat er eenige eeuwen lang een tijd is geweest, toen wij, trots den geringen omvang van ons grondgebied, misschien meer dan ons eigenlijk op grond daarvan toekwam, in het Europeesche staten-concert een vocaal waren. Doch toen werden we aristocratisch bestuurd. Eerst met de zegepraal der patriotten in 1795, en tengevolge van den nivelleerenden franschen invloed, — merkwaardige denkwijze in den overigen zoo met Frankrijk dwependen schrijver! — eerst door de zoo tot stand gebrachte algeheele breuk met het verledene, is onze volkomen aftakeling begonnen en voldongen. „Nederland was groot en het is klein geworden.“ (N. V. dl. II, 130). Tot op het noodlottige jaar 1795 ging er in Nederland

althans nog iets om. „Men had nog niet het lamzalig gevoel van niet mede te tellen, van altoos achteraan te komen, van in alles te kort te schieten, van ridikuul te zijn. Men ging den ondergang te gemoet . . . maar aan hetgeen onder zou gaan was iets. Men had nog, hoe dan ook, zijn kapittel in de wereldgeschiedenis. Een oorlog met Frankrijk onder de mogelijkheden geteld; een oorlog met Engeland zoo weinig gevreesd, dat men het onderhouden der noodigste verdedigingsmiddelen baldadig verzuimde; partij in den Amerikaanschen vrijheidsoorlog; met Denemarken, Zweden en Pruisen opgenomen in een gewapend neutraliteitsverbond, waarvan Katharina van Rusland de ziel was, — kom „„ eens om zulke dingen!“ (II, 69). Dat dit alles te loor is gegaan, verdwenen om nimmer terug te keeren, „dat hebben de Amsterdamsche patriotten van 1795 op hunne rekening.“ En de staatkundige erfgenamen in de rechte lijn van deze onheilstichters, — het zijn geene anderen dan de liberalen van den huidigen dag. „Het patriotisme der 18e en het liberalisme der 19e eeuw hebben met elkander dezen familietrek gemeen, dat bij beiden de neiging bestaat om ter wille van een abstrakt begrip van vrijheid, in zichzelf evenmin in staat een volk gelukkig te maken als het openstaan eener deur in zich zelf een waarborg is voor het gezond blijven van een individu, het algemeen belang stelselmatig ten offer te brengen.“ (II, 79.)

Evenwel, gedane zaken nemen geen keer. De kans, eens verkeken, blijft verkeken. Doch is dit eene geldige reden om tevens als volk voor goed afscheid te nemen van alle illusien voor later? Om tevreden te zijn met het bloote materiele bestaan? Om naar geen hooger doelwit te streven dan naar de kleinburgerlijke bevrediging van de behoeften van den dag? Huet ziet verder en wenscht meer. Ontgoocheld en wrevelig over het heden heeft hij nog geen afstand gedaan van alle idealen voor de toekomst. En heil voor de toekomst ziet hij noch in de heerschappij der liberalen noch in die der conservatieve beginselen, in het volgen evenmin eener clericale als anti-clericale staatkunde. Deze gewone en welbekende leuzen dunken hem alle evenzeer nit den Booze. Alle gezamenlijk zijn ze dwaallichten en voeren ze waar we niet wezen moeten. Onze eenige ware en wijze politiek is allerminst ons sterk te maken tegen Rome, maar te streven naar hereeniging, zoodanig niet

met geheel België, althans met het Vlaamsch sprekende gedeelte ervan. In het vervullen van deze onze historische roeping behoort de Oranjevorst voor te gaan, en onwil of tegenstand van de zijde der in België thans heerschende dynastie is daarbij geen oogenblik te vreezen. „Koning Leopold II of Leopold III zal slechts de traditie van Koning Leopold I voortzetten, indien hij vrijwillig wijkt voor den nationalen wensch; en dat de openbaring van dezen niet lang zou uitblijven, dit waarborgt on het sterk verlangen, waarmede sedert meer dan veertig jaren Vlaanderen naar losmaking van de Waalsche banden uitziet.“ Doch willen we dit alles, wenschen we het oprecht en consequent, dan weg in de eerste plaats met alle anti-katholieke leuzen en neigingen.“ Heeft het antipapisme van Koning Willem I hem België gekost . . . afzwering alleen van die booze antipathie kan zijn doorluchtigen Naneef in het bezit van het verlorene herstellen. Het rijk der vrijheid, door hartstochtelijke vaderen met de stichting eener anti-roomsche staatskerk verward, door kortzigtige zonen met de zegepraal van Fransche mode-begrippen vereenzelvigd, zal in geen ander land van Europa zoo nadrukkelijk eene werkelijkheid zijn, als in de herboren Vereenigde Nederlanden, wanneer de volksschool . . . bloeijen zal onder den blooten hemel, gelijk het hart der ouders dit verlangt en het heil der kinderen het eischt; de volksvertegenwoordiging, door de toepassing van het algemeene stemregt, in Zuid en Noord voor alle nationale aspiratiën de gelegenheid zal hebben opengesteld om tot haar regt te komen; de volkstaal wederzijds door leenen en ontleenen zal zijn verrijkt met nieuwe vormen, de Hollandsche met Vlaamsche, de Vlaamsche met Hollandsche; de vaart op Indie, door de hulpbronnen van den zuidnederlandschen bodem en de zuidnederlandsche industrie, eene nieuwe vlugt zal hebben genomen, onafhankelijkheid brengend door welvaart, en nationale kracht door nationalen rijkdom; de zonen van één Nederlandschen volksstam in Indie en in Europa strijden zullen onder één Nederlandsche vlag; de geleerdheid van het Noorden zich zal laten bezielen door den kunstzin van het Zuiden, en de hartelijkheid van het Zuiden met de degelijkheid van het Noorden ineen zal smelten; dezelfde Oranjevorst waken zal voor de eerbiediging van ieders regten en de ontwikkeling van ieders aanleg, voor orde binnenslands en aanzien naar buiten;

als de bekwaamste mannen uit beide deelen van het rijk hem zullen ter zijde staan en, nevens de kamer van Gedeputeerden, waarin de vrije volksstem wordt vernomen, eene kamer van Oudsten zetelen zal, waarin zoowel het hooger onderwijs als het leger en de vloot hunne vertegenwoordigers tellen, de oudvaderlandsche geslachten het gewigt hunner historische namen in de schaal werpen, de Roomsche prelaat den afgevaardigde der Hervormde synode de hand reikt, en in die keurbende der vereenigde natie eene vaste burgt staat opgericht tegen despotisme, inquisitie, guillotine en petroleum. Naar eene andere buitenlandsche staatkunde, wij herhalen het, heeft Nederland niet te streven. Zij is de eenige schrandere, de eenige manlijke, de eenige nationale." 1)

De eenige schrandere! Gaat naar de Nationale Vertoogen, gij onleerzamen, en wordt wijs! Het is dus onze schuld geweest, dat de droom van Karel V, de droom van Willem den Zwijger, de droom der staatslieden van het Weener Congres, ten derdenmale gebleken is geen werkelijkheid te kunnen worden. Het is thans onze schuld, zoo niet het minst in België en ten onzent het catholicisme als geloof zich al meer en meer vereenzelvigt met een antinationaal ultramontanisme, dat gloeit voor de aardse belangen van een vreemden kerkvorst, maar zich met hand en tand verzet tegen elke afdoende regeling van het krijgswezen op werkelijk nationalen grondslag, de onmisbaarste voorwaarde voor elke nationale staatkunde. Het is onze schuld, wanneer ergerlijke partijberekningen en partijpolitiek de plaats innemen van een onbaatzuchtig voorstaan der publieke zaak. Het is onze schuld, indien België niet gelieft uiteen te vallen, en ten onzen gerieve van zijn algemeen erkend en gewaarborgd zelfstandig bestaan afstand te doen. De Oranjevorst had immers slechts toe te grijpen, en de rijpe vrucht viel hem vanzelve in den schoot. Alleen maar onzerzijds geen antipapistische bekrompenheid meer, en — *ça-ira*. Vlaanderen en Brabant, eenmaal de woelige bakermat der elkander verscheurende vleeschhouwers, thans de vaste burcht van het clericalisme, zal den calvinistischen nabuur de broederhand reiken; de Roomsche kerkvorst zal arm in arm gaan met den hervormden predikant; wolf en lam zullen

1) *Nederlandsche Politiek*, in de Nationale Vertoogen dl. I bl. 231—233.

samen op voet van vertrouweljkheid verkeerem; en er zal vrede en voorspoed heerschen binnen deze landspalen, van de Dyle tot den Dollart. Doch ik bid u, hoe rijmt ge dit program met uwen eisch, dat we fransch hebben te schrijven en te spreken, op straffe van anders hopeloos ten achter te staan bij geheel het overige beschaafde Europa? Krachtens welk beginsel behoort de vorst, wiens eerste plicht het is de volksvertegenwoordiging naar huis te zeuden, „en voor het veelhoofdige gewewel de daad van één gedachte in de plaats te stellen,“ krachtens welk beginsel behoort hij zich in het beheeren van 's lands zaken door een kamer van Gedeputeerden en Oudsten ter zijde te laten staan? En waarom moeten, in afwachting onzer hereeniging met Zuid-Nederland, onze boeren en buitenlui, overtuigd dat aan den tegenwoordigen treurigen toestand een einde komen moet, zich alvast door den Nederlandschen Moody en Sankey laten gezeggen, om „als één man van Zijne Majesteit eene nieuwe kieswet te vragen“? (N. V. II, 158). Zal dan de daad der ééne gedachte, nauwelijks bevrijd, zich opnieuw stellen onder de voogdij van het veelhoofdige gewewel? Is er eenige zekerheid dat de afgevaardigden van een uitgebreider of zelfs algemeen stemrecht minder leuterlievend zullen blijken dan de krachtens een beperkter stemrecht gekozenen? Is de babbelsucht der laatstgenoemden enkel het gevolg van een *mandat impératif* hunner kiezers? En hoe laat zich die aanhoudende klacht over praten in plaats van handelen in overeenstemming brengen met die andere over de „volgzaamheid“ van het meerendeel onzer vertegenwoordigers, die stemmen en besluiten „niet naar eigen overtuiging, maar overeenkomstig het wel of kwalijk begrepen belang der rigting, waartoe elk geacht wordt te behooren“? (N. V. I, 13).

Inderdaad en van nabij beschouwd staan de staatkundige bespiegelingen van Huët slechts schijnbaar meer op den vasten bodem der voor practische verwezenlijking vatbare werkelijkheid, dan de niet zonder reden voor dichterlijke droomen uitgekreten eischen van Multatuli. Inderdaad hebben beiden ons *dissolving views* laten zien, die verdwijnen zoodra men er naar grijpt, zeepbellen opgeblazen, die uiteenspatten zoodra slechts de spits van een vinger er zich naar uitstrekt. En daarbij is althans de consequentie geheel op Multatuli's zijde. Multatuli keurt den strijd tegen Atjeh af omdat hij onzen aanval voor onrechtmatig houdt,

Huet slechts, omdat de eerste expeditie onverstandig werd be-
 raamd, de latere lamlendig werden uitgevoerd. Multatuli vindt
 aan Thorbecke geen goed haar te bekennen, en vervolgt hem,
 den verafschuwden schepper van de regeering der bourgeoisie
 in Nederland, in leven en dood met meedoogenloozen spot.
 Huet verwerpt de wetten waarin de staatsman zijne theorieën
 aangaande het staatsbeheer belichaamt, maar is vol ontzag voor
 zijne regeerkracht. Multatuli zag gaarne korte metten gemaakt
 met elke vertegenwoordiging, hoe ook genaamd, hoe ook inge-
 richt, hoe ook gekozen, en ziet geen ander heil dan in den
 wapperenden vederbos van een onbeprekten alleenheerscher.
 Huet wenscht als hij de macht der Oranjevorsten, steeds ten
 goede van het land aangewend, niet langer gekortwiekert door
 parlementaire bemoeizucht, maar kent, om tot dezen heilstaat
 te geraken, voorshands geen beteren weg dan: „eerst een andere
 kieswet; en is die verkregen, dan kan men verder zien.“ Mul-
 tatuli vordert dat iedere regeering in Nederland, welke op den
 naam van regeering met eenig recht aanspraak maken wil,
 onverwijld en vóór alles hare aandacht wijde aan het sociale
 vraagstuk, en zorge voor het verdwijnen van alle proletariaat.
 Geen hongerlijders meer in Nederland, is zijn leus. Of en hoe
 eenig staatsbestuur ter wereld zulk een eisch kan bevredigen,
 is bij hem een onopgeloste en ik vrees onoplosbare vraag. Doch
 in allen gevalle blijven we met een dergelijk programma onder
 ons. Huet daarentegen haalt ook wel een enkele maal het so-
 ciale paard van stal, en laat zijn Moody en Sankey de aan-
 staande Nederlandsche kiesgerechtigden in dier voege toespreken:
 „gij woont in kelderholen, gij eet glazige aardappelen met bier-
 azijn, uw kerstmis en uw kermis is het vleesch eener opge-
 graven zieke koe, gij zijt te onkundig en te zwak om uit land-
 verhuizen te gaan, de jenever is uw eenige troost in leven en
 in sterven,“ (N. V. II, 157) — waarschijnlijk om het zijn
 beteren kost etenden lezers recht voelbaar te maken, hoeveel
 verstandiger dan de hunne de keuzen dier maatschappelijk mis-
 deelden zullen zijn, indien ook zij eenmaal geroepen worden
 hunne stem voor de gereorganiseerde vertegenwoordiging des
 lands uittebrengen. Doch zijn paard is slechts een paraderos.
 Zijn politiek heeft zich den romantischen veder op den hoed
 gestoken, dien hij jaren daarna nog aan Disraëli bewonderde,
 en waarin hijzelf, niet minder dan de Engelsche staatsman, een

betrouwbaren wegwijzer op het veld van eer zag. Zijn ideaal tot leniging der onloochenbare oeconomische misstanden is de misschien in menigerlei opzicht wenschelijke hereeniging met Vlaamsch-België, maar die in allen gevalle een ideaal blijft, waarvan wij Nederlanders bezwaarlijk kunnen geacht worden de verwezenlijking in eigen hand te hebben; eene oplossing der kwestie, waarbij het overige Europa met Duitschland aan het hoofd ongetwijfeld een ernstig, misschien zelfs een ongewenscht woord zoude meêspreken; de bevrediging van een wensch, weinig in staat om bij voorkeur onze met glazige aardappels en ziek rundvleesch gevoede medeburgers in vurige geestdrift te doen ontvlammen.

Niets dan hersenschimmen, gelijk men ziet. En toch zoude het het toppunt der kortzichtigheid zijn, voor de vloekpsalmen van Multatuli, voor de sarcasmen van Huet, luchthartig de ooren te stoppen; enkel gemakzucht, als zij de middelen ter verbetering van een in hunne oogen onhoudbaren toestand aan de hand doen, met een beroep op de onbevoegdheid der voorstellers en het fantastische der voorstellen over te gaan tot de orde van den dag. Het gaat niet aan, met een: o, die in idealen zwelgende dichters! o, die onpractische kunstenaars! zich van de zaak af te maken. Wanneer zóó hoog staande geesten klagen en aanklagen, verdienen hun voorstellen overweging, verdienen hun grieven althans een betere ontvangst dan een medelijden-den glimlach of een verdachtmaking. Wat Huet aangaat, — en omtrent Multatuli's drijfveeren geldt gelijk oordeel, — hij heeft er recht op, dat men de verzekering in de voorrede der *Litterarische Fantasien* „eene te vurige liefde voor de eer der nationale letteren is de eenige zedelijke fout, welke aan deze opstellen kleeft,” ook voor zijn staatkundige bespiegelingen als de eenige aannemelijke beschouwe. Het staat niemand vrij aan de oprechtheid te twifelen zijner verklaring in den brief aan mevr. Bosboom-Toussaint van 1865: „een van mijn vurigste wenschen zou vervuld zijn, indien ons volk, na gedurende meer dan eene eeuw dien naam verbeurd te hebben, opnieuw een volk werd.” Zijne *Nationale Vertoogen*, het is zoo, zijn een grimmig en veelszins ouverkwikkelijk boek. Instemming, en nog niet eens altijd onverdeelde instemming, kunnen alleen die partijen vinden, waarin de auteur, aan het heden voor een oogeblik den rug toewendende, den blik richt naar die vroegere

tijdperken en onderdeelen onzer geschiedenis, waarin hij eene voor een leek hoogst eerbiedwaardige bedrevenheid aan den dag legt; als hij onze aandacht vraagt voor het *Gebet der Compagnie*, voor Michelet en Strauss, voor de levensgeschiedenis van den Graaf van den Bosch, voor de *Oude Geschiedenissen* in Aug. 1833 te Passoeroean voorgevallen, voor de verdediging van de koloniale politiek der O. I. Compagnie, zelfs tot op zekere hoogte als hij, naar aanleiding der Amsterdamsche verkiezing van 1875, bij ons de hartstochtelijke aanklacht indient tegen het bedrijf der patriotten van 1795. Doch dit zijn intermezzo's, groene oasen in de zandwoestijn der opstellen, gewijd aan de politiek van den dag. Zullen wij ons daarvan vol weerzin afwenden, omdat de zandwoestijn groot is en dor? Laat ons de hand in eigen boezem steken, en wanneer de lezing van Huet's *iphilippica's* ons met ergernis vervuld heeft, ons zelve de vraag stellen of de ergernis geheel ten onrechte gegeven werd. Onze zelfkennis zal het antwoord vinden dat den boetprediker voor een niet gering deel in het gelijk stelt. Ja, de liberale partij heeft te vaak in de dagen harer macht het waarachtige staatsbelang verwaarloosd voor de kunsten en toeren der hooge politiek. De parlementaire regeeringsvorm is inderdaad meermalen onmachtig ten goede, oppermachtig ten kwade gebleken, niet in staat zelf te handelen, niet gezind anderen te laten handelen. Het is maar al te waar, dat wij in de laatste eeuw niet altijd reden hebben gehad om trotsch te zijn op den naam van Nederlander; dat meer fierheid, aan grootere bekwaamheid gehuwd, den erven van een grootsch verleden niet zou hebben misstaan; dat we herhaaldelijk uit den weg zijn gegaan voor iedere diplomatie, die, talentvoller dan onze eigene, den steun der kanonnen in den rug had. Dat alles is waar, en zoo wij den tong uitsteken tegen den spiegel, die geen ander misdrijf heeft begaan dan ons met onverbiddelijke oprechtheid ons eigen welgelijkend beeld voor oogen te stellen, hebben we ons slechts even kinderachtig als onhebbelijk gedragen.

Ofschoon ook op politiek gebied Huet's grootste kracht in zijne kritiek school, ontbreken, vooral waar hij het woord over Indische zaken neemt, behartigingswaardige wenken niet. Als zoodanig komen mij als leek voor zijne beschouwingen over de Indische drukperswetgeving; over de Atjelische zaken; over het onwenschelijke eener hoogere burgerschool, het wenschelijke

eener burger-avondschool te Soerabaya; over den rooibouw op Java, waar hij met Multatuli en van Gorkom samenstemt; over het afschaffen der plaatsvervanging in Nederland. Doch zoomin als van Multatuli is dit zijn hoofdverdiensde. Het wemelt in Nederland van mannen met even warm gemoed en veel scherper praktischen blik. We kunnen gerust beweren dat nergens zoo bestendig als hier het „nuchter gezond verstand“ zijn tenten heeft opgeslagen. Het is een onwaardebaar voorrecht, en het zweemt bijna naar ondankbaarheid desniettegenstaande naar meer te verlangen. En toch kunnen we het niet laten, en smachten we soms te midden van de alledaagsche zegeningen der prozaïsche logica naar een sprankje romantisch vuur om er ons aan te verwarmen. Welnu: Huet ontsteekt het. Huet wijst ons naar een land van belofte en dat geeft aan zijn politieke opstellen een hoogere beteekenis dan van welgeschreven pamfletten. Het is meer van nabij gezien een recht onpractisch, een niet te verwezenlijken droombeeld, maar zoo onverbeterlijk is evenmin onze staatkundige als eenige toestand op aarde, dat het geen goed zou doen eens voor een wijle in het rijk der idealen rond te dolen. Berusting moge blijmoedigheid schenken, veerkracht schenkt ze niet, en natiën zonder veerkracht te midden van den uitputtenden strijd om het bestaan zijn onherroepelijk ten doode opgeschreven.

Waarom moet de bezieling, die Huet's woord ten dezen zou kunnen wekken, uitgedoofd worden door den vorm? Een meesterlijke vorm, dat verstaat zich, maar die steeds en ten einde toe de vorm is gebleven waarin kleinachting en afkeer zich openbaren. Een bittere, bitse, smadelijke toon. Men boeit niet duurzaam de ooren zijner landgenooten met het herhalen van Van Hogendorp's verzuchting: met dit geslacht is niets aan te vangen. Men sticht zich geene tempelen in de harten van zijn volk met als grond van zijn geloof aan Nederlands aanvankelijk voortbestaan tegen Potgieter de onsterfelijkheid van den Jan-Salieggeest te betoogen, en zich te troosten met de opwekkende wetenschap dat „onkruid niet vergaat“. Huet was — het spreekt van zelf — volkomen te goeder trouw met zijn sarcasmen op onzen volksaard. Hij was tot in het diepst zijner ziel overtuigd dat de grootste vijand onzer ook door hem met verlangen te gemoet geziene nationale wedergeboorte in eigen boezem school, in onze nationale neiging tot grootspraak, in

onze zelfvoldaanheid, onze zelfaanbidding, onzen waan dat het nergens ter wereld beter gaat en staat dan in Nederland. „Alles wat ons tot het besef van onze tekortkomingen kan brengen, op allerlei gebied, is nuttig,“ deze verklaring der *Nationale Vertoogen* (II, 145) bevat èn het kort begrip zijner theorie omtrent zijne roeping als schrijver en dagbladschrijver, èn het richtsnoer zijner praktijk.

Welnu: ik acht deze theorie en deze praktijk, zoo eenzijdig opgevat en zoo onverbiddelijk toegepast, averechtsche politiek. En zoo oordeelde Huet zelf, als hij haar bij anderen meende waartenemen. Toen de heeren Hooijer en Spruyt zich ongunstig uitgelaten hadden over Nederlands verdedigbaarheid en aandrift om zich te verdedigen, deed hij met ongewone warmte het beleedigde nationale gevoel hoog klinken. Hadden zij beweerd, dat alom in den lande „een tamme, slappe, moedelooze geest“ heerscht, „een noodlottig gebrek aan zelfvertrouwen,“ hij erkent de juistheid dezer voorstelling en neemt haar voor zijn persoon aan, maar vraagt tevens: „vindt gij, qua Nederlander, het aangenaam, dat de heeren Spruyt en Hooijer op dien toon over u spreken? Hebben volgens u die heeren daar het regt toe? Mijns inziens niet geheel en al.“¹⁾ Heeft de steller dezer vraag en van dit antwoord ooit anders gesproken? vragen wij op onze beurt. Op grond van welke zedeleer is zijne daad recht, de gelijke daad van anderen onrecht? Het fransche bloed en het fransche oog, gevoelig voor schittering en grootsche afmetingen, moge almede voor een deel ter verklaring strekken voor zijn doorgaande verbolgenheid, ter verontschuldiging strekt het niet. Hij wist beter. Hij was te scherp opmerker om niet voor lang waargenomen te hebben dat de *mesquinerie* die hem ergerde ten allen tijde, ook in de dagen onzer grootheid, ons in het burgerlijk bloed gezeten heeft. Hij kende onze geschiedenis te wel om niet van harte in te stemmen met de waarheid van het oude gezegde, — lof en kritiek in één adem, — dat „*les Hollandais ont fait de grandes choses sans grandeur.*“ Hij was te schrandere denker, om niet in te zien dat eene uitlating als deze in een brief aan zijne vrouw (Sept. 1876): „de spoorwegbruggen. . . . ziju prachtig, maar de menschen ziju mij vreemd geworden. Alles hokt,

1) *Over Militairen Dienstpligt*. Litter. Fant. Vierde Reeks, dl. V. blz. 181.

alles hapert, alles staat stil, zoodra men onze grenzen over is; en dat ligt aan de menschen, niet aan de bruggen," — dat een zoo onbesuisd oordeel alleen als uitval van een gejaagd tourist in een vertrouwelijk schrijven waarde bezit. Heeft niet iedere voortreffelijkheid hare schaduwzijde? Niet elke zwakke kant hare compensatie? En zullen de hebbelikheden en onhebbelikheden van een volksaard op de vlucht gedreven worden door bitsen blaam en nog eens blaam? Verhoogt het de veerkracht eener natie, — het toppunt uwer wenschen, gelijk gij zegt, — als gij, een harer schitterendste stilisten, haar telkens eene *nation éteinte* noemt? Als ze zich hoort toevoegen: „wij vragen alleen of op dit oogenblik iemand zeggen kan, waartoe het Nederlandsche volk dient? en wij gelooven, dat op die vraag geen voldoende antwoord kan gegeven worden.“ (N. V. II, 133)? Zelfvoldaanheid moge bijwijlen iets ridicuuls hebben, zij behoedt althans tegen een zelfvernedering als hier klakkeloos van ons gevorderd wordt. Een leegte als wij zouden gevoelen, indien deze woorden een geloofsartikel werden, voert langs den rechtsten en kortsten weg tot aanstaanden ondergang. Niemand die er minder aan twifelen kan dan Huet. Niet slechts zijn ongemeene scherpzinnigheid is er ons borg voor, we bezitten ook een positieve uitlating in dien geest. Hij keurt het in de, overigens door hem recht hoog gestelde, *Snikken en Grimlachjes* van Piet Paaltjes af, dat ze met al de idealen van den student lustig den draak steken. „Een geslacht zonder geestdrift," zegt hij, „brengt geene uitstekende talenten voort.“ (N. V. I, 197.)

Dat doet het niet. En daarom, laat ons de vonk van geestdrift, die nooit bijzonder helder opflikkert in ons koudbloedig ras, in plaats van haar door troosteloze ontkenning uit te dooven, zorgvuldig aanwakkeren. Laten we erkennen, meer te zijn geweest en meer te kunnen zijn, maar zelfs in onzen tegenwoordigen staat nog niet gansch en al ijdellijk aan te zitten aan de tafel des levens. Laat het ons aangelegen zijn de nationale deugden van degelijkheid, van gematigdheid, van verdraagzaamheid, van menschenliefde, van vrijheids- en godsdienstzin voor verdwijnen te behoeden, bovenal voor verzwolgen te worden in den peilloozen oceaan van het cosmopolitisme. Ze zijn de eenige deugden niet, wij hebben er het monopolie niet van, maar in den wedloop der natiën beteekent hun bezit

wel iets. En bezit noopt tot behoud. Een naieve fabel der oudheid vertelt, hoe eens een boer een muis ving, en hoe het diertje hem door een hevigen beet in de hand dwong het weer los te laten. „Toen sprak de boer: bij Hercules, niets is zoo zwak en nietig dat het aan zijn behoud zou behoeven te wanhopen, mits het zich verdedigen en daartoe zijne krachten inspannen wille.“ Te willen blijven wie we zijn, is reeds een programma en een levensdoel, omdat het inspanning vordert. Mits we zorgen voor voldoende macht om aan den kreet nadruk bij te zetten, is het een betamelijke, een gewettigde, een rechtmatige eisch: *nous ne voulons point être étouffés!*

III.

Over Huet als theoloog zal ik zeer kort zijn. Slechts noode sta ik, leek en dus onbevoegde, bij deze zijde van zijn veelzijdig bestaan een oogenblik stil, en wat ik er van ga zeggen raakt meer den letterkundigen dan den godgeleerden kant. Aan de mannen van het vak verblijf het uit te maken of, en zoo ja, in hoeverre Huet als nitlegkundige, als dogmaticus, als strijdvaardig verkondiger van de opvattingen der zoogenaamde moderne theologie van oorspronkelijke talenten blijk gegeven heeft. Zij hebben, zoo zij het der moeite waardig achten, ons te onderrichten of in den genialen criticus een geniaal godgeleerde verloren is gegaan. Maar ook zonder speciale kennis laat zich uit eene aandachtige lezing zijner werken een en ander met betamelijke zekerheid vaststellen.

Vooreerst, — en hier kan ik mij voor een deel met het gezag van Prof. Pierson dekken, — mogen we, zonder onrecht aan zijne nagedachtenis te plegen, veilig aannemen dat de theologie een grootere plaats in Huet's uiterlijk leven dan in zijn innerlijken mensch beslagen heeft. Pastorale neigingen, een allesoverheerschende drang om anderen te stichten of te vermanen, te leeren en te bekeeren, gelijk hijzelf eenmaal als een der grondtrekken van de Génestet's wezen blootlegde, en waarvan de — hoezeer ook ongezochte — openbaring in diens poëzie voor onkerkelijk gestemde lezers het genot van menig hooggeprezen vers niet weinig bederft, zulke zielsbehoeften zijn Huet ten allen tijde vreemd geweest. Van apostolisch vuur heeft zijn boezem niet geblaakt. Het bijbelsche: predikt het

Evangelie allen creaturen is tot minder aristocratisch-kieskeurige karakters gezegd. Zijn leereedenen en godsdienstige toespraken, modellen van even geacheveerden als ongemeenen kanselstijl golden, — wij hebben thans zijn eigen bekentenis, — bij niet weinige leden zijner gemeente minder als precken dan als verhandelingen. ¹⁾ In welken geest hij zijn catechetisch onderricht meende te moeten geven is alweder door hemzelve in zijn eenmaal opzienbarend, thans waarschijnlijk vergeten *Ongevraagd advies* wereldkundig gemaakt. „In de laatste jaren bestond mijn catechetisch onderwijs aan de verstgevoorderden onder mijne leerlingen hierin, dat wij te zamen den Katechismus van Kalvyn en de XXXVII Artikelen lazen, en ik den aankomenden leden mijner gereformeerde gemeente met de stukken voelbaar maakte, dat het gereformeerd geloofsgebouw op vermolmde schragen rustte, geen enkel fragment daarvan meer bruikbaar was voor den tegenwoordigen tijd, en wij te zamen naar iets stevigere en eerwaardigere hadden omtezien. Op dezelfde wijze ging ik met de bijbelsche geschiedenissen te werk. Al de historische boeken van Oud en Nieuw Testament werden gelezen, nagelezen, en gelijk van zelf spreekt, onhistorisch bevonden. . . . Ik gaf mijn discipelen vragen op, die zij schriftelijk moesten beantwoorden, en die, daags voor de volgende les, te huis door mij gekorrigeerd werden. *Met meer ijver nog dan op hunne taalfouten,*” — de cursiveering is van mij — „maakte mijn potlood jagt op hunne bijbelsche vooroordeelen: zich bedroevend over de onbevattelijkheid van dezen, die maar niet scheen te kunnen begrijpen, dat Deuteronomium een ondergeschoven boek uit de nadagen van Hiskia was; over den onwil van genen, die zich nog altijd inbeeldde dat de verhalen van Jezus' opstanding uit de dooden met elkander overeengebragt konden worden. . . . Van mijne prediking moet ik dit nog aanstippen, dat geene gelegenheid om iets klemmends te zeggen over de nietigheid van den Doop of het zuiver ceremonieel karakter van het Avondmaal ooit door mij ongebruikt gelaten is.” ²⁾

Het zou van weinig critische scherpzinnigheid getuigen, indien ik, met over het hoofd zien van de polemische bedoeling

¹⁾ Brieven, dl. I, bl. 64.

²⁾ *Ongevraagd Advies* (1866). bl. 35 v.v.

die het ter sprake gebrachte geschrift in de pen gaf, deze alles behalve vleierende zelfbeschrijving klakkeloos voor historie aanzagen en aanwendde. Huet wenschte zijn voormaligen ambtgenooten, den moderne godgeleerden, de schromelijke inconsequentie voelbaar te maken, waartoe zij in zijne oogen vervielen door, denkende als hij dacht en leerende wat in overeenstemming daarmede behoort geleerd te worden, toch bij hun aanblijven in den boezem der protestantsche kerk, onverschillig van welke nuance, te volharden. Daartoe gaf hij, ridderlijk genoeg, een charge van wat *zijn* godsdienstig onderwijs zou bevatten, wilde het den gemeentenaren inprenten wat op dat gebied hemzelve op dat oogenblik de waarheid docht. Er bestaat geen reden om aantemenen dat hij altijd en overal en tegenover iedereen met zoo onverbiddelijke logica is te werk gegaan, en naar het geestige zeggen van zijn vriend de Génestet voor zijn deel medegewerkt heeft tot het vormen dier minst aanlokkelijke varieteit van het geslacht Nederlander, der steile moderne theologantjes zonder baard. Doch achter elke caricatuur schuilt eene werkelijkheid. En de werkelijkheid omtrent den Waalschen predikant Huet was die van een herder en leeraar zonder roeping, door zijn overwegend intellectueele geaardheid gedreven tot het toepassen eener onverbiddelijke logische kritiek op geschriften, die misschien van alle geschriften op aarde het minst tegen het bijtende vocht eener bloot verstandelijke kritiek bestand zijn; de ervaringswetten der waarschijnlijkheid ten toetssteen makend voor het aannemelijke van dogma's, wier kracht voor een deel daarin ligt dat ze met alle ervaringswetenschap spotten; overtuigd eindelijk, dat de kerk, verkondigster van een geloof dat alle leeringen der onbedriegelijke wetenschap onbeschroomd in het aangezicht slaat, geen wortelen meer heeft in het gemoed der ontwikkelden, en derhalve als een instelling behoort beschouwd te worden zonder zedelijke kracht in het heden en zonder vooruitzichten voor de toekomst.

Natuurlijk dat niet van den beginne af deze overtuigingen in al hun onplooibare stijfheid en al hun onhandelbare scherpte hem voor den geest stonden. Toen hij tot het inzicht er van kwam — en het is een zijner hem het meest vereerende handelingen — aarzelde hij niet, schipperde hij niet, zocht hij naar geen vergelijk met den hemel en zijn geweten, maar ging heen. Grillig, bits, hartstochtelijk, wreed menigmaal.

geneigd om voor zijne vijanden te bidden als hij ze eerst zag hangen, betoonde hij zich in dit beslissende oogenblik zijns levens een man van karakter. Maar tevens strekt de beslissing waartoe hij geraakte ten bewijze, hoe weinig de Evangeliebediening met zijn innigste wezen samengegroeid was. De menschelijke natuur, rijk aan spitsvondigheid, is nooit om een hulpmiddel verlegen, waar het geldt de wetten der logica te buigen en te kneden, tot ze zich de gewillige pleitbezorgsters betoonen van de begeerlijkheid onzes harten. Wie zich overtuigd houdt de zaak van het Godsrijk en de belangen der menschheid te dienen door te volharden in zijne prediking, vindt duizend redenen voor een, om aan de twijfelingen van het verstand het zwijgen op te leggen. Dreigt een voor de rust van zijn geweten hem onmisbaar dunkend dogma hem te ontvallen, omdat het te licht bevonden werd op de schaal van het wetenschappelijk onderzoek, vreest hij een lief geworden overtuiging te zien verdwijnen onder de schelle klaarheid der historische bescheiden, hij laat natuurstudie en geschiedvorsching getroost huns weegs gaan en verschaunt zichzelf binnen de onneembare vesting zijner subjectieve hartsbehoeften. Geen mindere dan de Génestet — het is alweder Huet zelf die het indertijd deed uitkomen — heeft dien weg gekozen, en van zijn standpunt heeft hij daar wèl aan gedaan. Slechts hij acht zich, zoo hij een eerlijk man is, niet langer gerechtigd als godsdienstleeraar op te treden, die den mensch beschouwt als de maat aller dingen, het menschelijk verstand als den onfeilbaren maatstaf, het wetenschappelijk aannemelijke als het eenige bestaembare, en voor wien gaandeweg, wat hem ten gevolge van zelfstandig onderzoek met de wetten van ons denkvermogen en de resultaten onzer waarneming onvereinigbaar is gebleken, een hinderpaal en een steen des aanstoots op zijn levenspad geworden is. Het zijn de karakters van de soort als Huet zelf, in het schriftuurlijke en vrouwelijk bekrompene, in zijn *Jakoba de Farizeesche* geteekend heeft: de onwrikbaren, de mannen uit één stuk en van de rechte lijn, niet ten volle verzekerd in hun gemoed, tenzij hun wetenschappelijk geweten iedere daad huns levens voor hare verantwoording durft nemen. Uit dat hout zijn de wiskundigen, de mannen der tekstcritiek, de wijsgeeren van het type van Kant, en de eenzelve kluizenaars gesneden.

Merkwaardig, en geheel in overeenstemming met het over-

heerschend intellectueele zijner geestesrichting, is bij Huet de Olympische rust, die over al zijn theologische geschriften, de meer wetenschappelijke zoowel als de meer populaire, de kritische en de bellettristische, als over even zoovele antieke godenbeelden ligt uitgebreid. En niet minder weldadig dan merkwaardig. De onverstoorbare kalmte, waarmede in de *Brieven over den Bijbel* geleeraard, in de *Stichtelijke Lectuur* gepolemiseerd, in de *Polemische Fragmenten* gekritiseerd wordt, is een ware verademing, is wat groen en bloemen zijn voor het van witgetopte golven vermoeide oog, voor den lezer die zoo even de *Nationale Vertoogen* met hun doorgaanden toon van gemeelijke en niet altijd klemmende terechtwijzing uit de hand heeft gelegd. De theoloog Huet windt zich niet op. Hij is zeker van zijne zaak. Een fransche kop bij uitstek, de vleeschgeworden dialectica, is hij de klaarheid en bondigheid zelve. Waag het niet hem een vinger te geven, want met de vrijpostigheid der souvereine wetenschap verovert hij aanstonds uw gansche hand, en zoo hij kan nog meer. Gij meent in uw kortzichtigheid, dat ge hem wel een schrede te ontmoet kunt komen op wat u gemeenschappelijk terrein dunkt; dat er wel één punt zal zijn, waarop zijn logica en uw geloof elkander kunnen te woord staan. Onvoorzichtige, hij ziet uw goede bedoelingen niet. Wat hij ziet, het zijn de leemten in uw betoog; het zijn de gapingen in uwe sluitredenen; het zijn de aan uw minder geoefenden blik ontsnapte tegenstrijdigheden uwer teksten; het is dat gij in goed vertrouwen u hebt laten verschalken door woorden van wijde en onbepaalde strekking; dat ge — wie weet — in dergelijke algemeenheden, verschillend klinkend voor verschillende ooren, half onwillekeurig hulp zoekt voor anders onverdedigbare stellingen. Sluit u op in grieksche, acht u veilig achter hebreeuwsche teksten, bestook hem met in-kwarto's van wijsgeeren en in-folio's van kerkvaders, ge weert hem — want hij is van top tot teen gewapend — toch niet af van uw heiligdom. Voor ge het weet, is uw sterkte in zijn bezit en zijt gijzelf van de baan gedrongen. Wilt ge u hem van het lijf houden, stel tegenover de onweerstaanbare macht zijner wereldsche argumenten het even onweerstaanbare getuigenis van uw gemoed, tegenover zijn beroep op de wetten van ons denken het *non possumus* van een kinderlijk geloof, dat geen anderen grond voor zijne overtuigenen

verkiest aan te voeren dan een onvoorwaardelijk en met ostentatie ten toon gedragen *credo quia absurdum*. Maar ontleen in geen geval wapenen aan zijn tuighuis.

Doch dien weg verkozen zijn toenmalige tegenstanders niet in te slaan. Men was in den bloeitijd der natuurwetenschappelijke almacht, toen men van natuur- en scheikunde, van zoölogie en physiologie, de bevredigende verklaring verwachtte van alle wonderen rondom en van alle raadselen in ons, toen alles boog voor het gezag eener waarneming en knielde voor het anathema eener proef, toen niets aannemelijk scheen wat niet onder de eene of andere wetenschappelijke of wetenschappelijk luidende formule zich liet brengen. De theologie deelde in het algemeene lot en den algemeenen waan, en terwijl hare traditioneerle dogmatiek tegelijkertijd van wijsgeerige, van historische en tekstcritische zijde werd bestookt, terwijl van verschillend standpunt het register harer tekortkomingen meedoogenloos werd opengeslagen, de grondslag zelve van haar bestaan in twijfel getrokken, de bodem onder hare voeten omgewoeld, zocht ze hare verdediging waar ze die niet zoeken moest. Zoo bonden achtenswaardige vertegenwoordigers der verschillende schakeringen van de Nederlandsch-hervormde orthodoxie, ten laatste ook minder ultra-consequente medestanders, den strijd aan tegen Huet als tegen den roerigsten radicaal onder de broederen, en het is voor den lezer die buiten de twistpunten staat vermakelijk om te zien welk een ongelijke strijd het was. Voor liefhebbers van tegelijk fijne en scherpe, even waardige als vernietigende wetenschappelijke polemiek is vooral de *Stichtelijke Lectuur* met hare reusachtige inleiding een uitgezocht genot, eene gymnastiek des geestes, waaraan zelfs de bekoring eener gansch eigenaardige stichtelijkheid niet ten eenenmale ontbreekt. Zonder genade, maar ook zonder ooit in eenig opzicht tot kleingeestigheden af te dalen of zelfs maar één enkel oogenblik aan de eischen van den goeden toon te kort te doen, rekt de jonge man van het standpunt zijner bijbelopvatting en wereldbeschouwing af met zijne meerderen in leeftijd, in positie, in beteekenis, in roep van geleerdheid, en hij rekt met hen af op eene wijze, die hun voor altijd den lust moet benomen hebben om zich ten tweedenmale met een zoo behendigen en onkwetsbaren kampioen te meten.

Dit zijn evenwel slechts genietingen die enkel het orgaan van

het denkvermogen streelen, en denken is ternauwernood de halve kunst. Toch heeft de in hem aanwezige kunstenaar zich reeds te midden van den hoofdzakelijk op wetenschappelijk gebied en in wetenschappelijke vormen gevoerden strijd niet onduidelijk geopenbaard. De *Stichtelijke Lectuur* behoefde alleen van hare gepantserde inleiding ontlast, anders geordend en hier en daar in inkleeding gewijzigd te worden, om, onder den titel van *Polemische Fragmenten* herrezen, tot een grootendeels letterkundig werk, een voorlooper der *Litterarische Fantasiën* te stijgen. En er is letterkundig werk van de goede soort en van blijvende beteekenis uit gegroeid. Boekbeoordeelingen voor het meerendeel, die — het geval heeft zich vaker voorgedaan — vermoedelijk niet weinige der besproken geschriften bestemd zijn te overleven. Is de faam der *Christelijke Anthropologie* en der *Levens-Studieën* van den Leidschen hoogleeraar in de medicijnen Pruys van der Hoeven door eigen intrinsieke waarde tot de ooren van ons, beginnende nakomelingschap, doorgedrongen? Of heeft de beoordeelaar en bestrijder daar het zijne toe bijgedragen door het drietal beschouwingen, aan het overwegen der stichtelijke causerieën en theorieën van den medicus gewijd? Niet onmogelijk, al is de slotsom omtrent den zakelijken inhoud niet bevredigend en al wordt de vorm alles eerder dan geprezen. Nog nadrukkelijker is de letterkundige aan het woord bij de bespreking der Zaalbergerij, — het oneerbiedige woord is van Multatuli, met wien ook op dit terrein een en andermaal Huet samentreft. De heeren van Teutem, Hofstede de Groot, Rauwenhoff, Beets, — jegens wien, niettegenstaande ze *in theologicis* tegenvoeters zijn, het verwante kunstenaarsgevoel luide spreekt, — S. E. Jorissen, — aan wiens strijdschrift de eigenschappen worden toegekend van „weinig kracht, geringe waardigheid, en in het geheel geen stijl“, — Van Oosterzee, — wiens professorale intreerede aanleiding geeft tot een snijdend protest tegen het gedachteloos blijven behandelen van dergelijke geheel moderne onderwerpen in een Latijn, juist hollandsch genoeg om door een Nederlander te worden verstaan, — geen dezer heeren, of hij wordt om wat hij zegt en hoe hij het zegt onder handen genomen, en geen hunner die bij deze operatie niet minstens ééne veer moet laten zitten. Maar ook geen hunner die zich een vonnis beteekend ziet, als Zaalberg ter wille van zijn smakeloozen *Biddenden Jezus* zon-

der kans op eenig gunstig hooger beroep in ontvangst te nemen heeft. Gegispt wordt in dat geschrift „de plumpe vermenging van het verhevene en het lage, van advertentie-stijl en lyrisme, van objectiviteit en personaliteit.“ En niet eerder wordt het boek ter zijde gelegd, alvorens bij den lezer de overtuiging gewekt is en zich onwrikbaar gevestigd heeft, dat hij den *Biddenden Jezus* kwalijk anders beschouwen kan dan als een misgeboorte en een onding, voor geene der richtingen in de Hervormde kerk, voor beschaafde geloovigen even weinig als voor ontwikkelde vrijzinnigen, bruikbaar of begeerlijk. „De orthodoxie kan een boek als den *Biddenden Jezus* slechts negeren. Doch ook het liberalisme van goeden huize kan deze zich noemende vrucht van ernstig wetenschappelijk onderzoek onmogelijk anders aanvaarden, als onder beneficie van inventaris. Meer dan dit. dit liberalisme moet openlijk weigeren vader of pleegvader te heeten van dezen telg eener ongezonde ascetiek en eener verdwaalde aesthetica“. ¹⁾ Eindelijk, ook met den heer Hasebroek in zijne hoedanigheid van vertaler der *Imitatio Christi* wordt een kleine rekening vereffend wegens zijne tekortkomingen op het neutrale gebied van taal en stijl. „Dusdanige langgerekte beeldspraak is in zich zelve onbestaanbaar met den goeden smaak, en kan daarbij alleen dienen tot bevestiging van ons kerkelijk publiek in zijne voorliefde voor een spraakgebruik, dat wel aan de letter der bijbelsche rhetoriek is ontleend, maar juist datgene mist wat de beeldspraak des bijbels zoo aantrekkelijk maakt, oorspronkelijkheid namelijk en lokale kleur.“ ²⁾

Met de *Imitatio Christi*, — nogmaals dringt mij mijn onderwerp, het mij bekende veld der letteren voor een poos te verlaten voor de mij vreemde wereld der *Sancta Theologia*, — met de bedwelmende geuren van deze mystieke bloem der ten grave neigende middeleeuwen heeft Huet zich steeds en ten einde toe bij poozen verkwikt. Aan de bespreking van het raadsel des vervaardigers en van enkele pogingen om het tot een algemeen erkende oplossing te brengen is een zijner *Litterarische Fantasiën* gewijd, — niet een der best geslaagde. Daarentegen schijnen mij de bladzijden uit het *Land van Rem-*

¹⁾ *Polem. Fragmenten*, bl. 49.

²⁾ *Polem. Fragmenten*, bl. 24.

brand, die zich met den vermoedelijken auteur, Thomas a Kempis, en met de schildering van het schouwende leven der late middeleeuwen in het algemeen bezig houden, fel gecontrasteerd als ze worden door wat in diezelfde tijden de praktijk der maatschappij was, tot de meest Rembrandtiek verlichte van dat merkwaardige boek te behooren. Vanzelf rijst hierbij de vraag: vanwaar die bevreemdende voorliefde van den intellectueelen athleet voor een „boekskén van aandacht“, waarin het verstand volkomen op non-activiteit is gesteld, waarin zelfs de sluitboomen onzer zinnelijke waarneming wegvallen, en de ziel, alrede los van het stof, in onmiddellijke gemeenschap leeft met haren Zaligmaker? Hebben we in deze raadselachtige genegenheid soms eene der vertakkingen te zien dier romantische ader, die zoo zonderling door het gausche wezen van Huet loopt, ook door zijne werkzaamheid als kunstenaar en criticus? Niet geheel verschillend van toon klinkt de uitlating omtrent eigen toenmalige geloofsovertuiging in een vertrouwelijik schrijven aan Dr. van Deventer uit het jaar 1853: „Wat heb ik in de laatste jaren in uw oog gewonnen of kunnen winnen, zoo het niet mijn christendom is, mijne zielsovertuiging dat er maar ééne weg is die het leven tot een waarachtig *leven* maakt, de weg tot Christus? Neen, ik verlang noch eisch, dat gij mijn geloofsvormen zult omhelzen: ik ben helaas veel te veel theologant en veel te weinig christen, en kan noch wil u ten voorbeeld verstrekken. Maar ootmoedig zijn, en ons vroeger leven veroordeelen, en den verloren tijd betreuren, en naar eene betere toekomst haken, en dorsten naar gerechtigheid, en God om vergiffenis vragen, en de onschuld van Jezus Christus, den Regtvaardige, door het geloof tot de onze maken, zie, dat kunnen wij allen, ieder op zijne wijze, en naar de mate zijner behoeften. Op dat terrein smelten theologant en leek, evenaals voormaals Jood en Griek, ineen.“

Naast deze plaats, waarop reeds Prof. A. Pierson de aandacht vestigde bij zijne bespreking in dit Tijdschrift (Mei 1890) van het eerste deel der Brieven, vraag ik verlof deze andere van ongeveer twintig jaren later (1 Mei 1871) te mogen stellen. Ze is ontleend aan het opstel *de Toekomst*, opgenomen in het derde deel der *Litterarische Fantasiën*, en geschreven naar aanleiding van een hartstochtelijk stuk in den *Levensbode*, waarin een weinig vleierende parallel getrokken werd tusschen den Christus

der evangelische geschiedenis en Sabbatai Zewi, een joodschen geestdrijver uit de zeventiende eeuw. De toetsing dier heftig geschreven bladzijden brengt Huet tot het opwerpen der vraag of het Christendom thans nog eene toekomst, en, zoo neen, welk gebouw de neergestorte puinhoop te vervangen heeft. „Als gids van het ontwikkeldst gedeelte der moderne menschheid heeft het christendom zijne laatste krachten reeds voorlang ingespannen en uitgeput. Al telt het zijne aanhangers nog bij millioenen, het groeit niet meer aan, in de breedte zoo min als in de diepte. De propaganda der verschillende christelijke kerkgenootschappen in verafgelegen oorden is dilettaantisme. . . . Doch hoe onwederstaanbaar zich de overtuiging opdringe, dat van de christelijke godsdienst zelve geene nieuwe getuigenissen van geest of kracht meer verwacht kunnen worden, nergens verkondigen de teekenen des tijds het naderen eener andere, volmaakter openbaring. Onze maatschappij, schijnt het, heeft genoeg van de godsdienst en wenscht van verdere proefnemingen verschoond te blijven. Ook zou de leer van geen nieuwen Messias den toets der moderne kritiek kunnen doorstaan. In een oogwenk had de wetenschap hem geklassificeerd en ware zij met een koelzinnig: *schon dagewesen!* naar hare gewone bezigheden teruggekeerd. Geloof dus, zoo gij wilt, aan eene nog voorbehouden uitstorting van den Heiligen Geest, niemand betwist u het regt daartoe; maar het zal een hersenschimmig, een willekeurig, een onredelijk geloof en daardoor zwak zijn. Het zal de gesprongen snaar op het speeltuig van voorheen niet voegzaam kunnen vervangen, zal de wereld om u heen even koud laten als zij nu is.”

Met het bloote nevens elkander plaatsnemen dezer twee zienswijzen heeft, geloof ik, de leekenkritiek haren plicht volbracht. Behoort ze ook nog door te dringen in de verborgenheden des geestes, en de vraag op te werpen of zoo geweldig verschil als er aanwezig is tusschen dezé beide belijdenissen, tusschen de bijna mystiek vrome uitstorting in den brief van 1853 en de onbarmhartig verstandige faillietverklaring in het opstel van 1871, of zoo geheel uiteenloopende denk- en zienswijze slechts langzamerhand geboren is en niet zonder pijnlijke inwendige schokken tot stand gekomen? Ternauwernood durf ik nog in het voorbijgaan aandacht te vragen voor eene bladzijde uit de *Polemische Fragmenten*, waarin tegenover prof. Beets en diens

geestverwanten niet alleen het goed recht, maar ook de betrekkelijke godsdienstigheid van den twijfel gehandhaafd wordt: „Daar is eene soort van wezens wier bestaan, en niet zonder reden, hun eene geheimenis is: het zijn de denkers. En eene soort van lijden waarvan zij geen begrip hebben: de smarten van den twijfel. Hetzij gebrek aan de formele gave der methode, hetzij afwezigheid van het materieel talent der reflexie, de geesten tot wier geslacht Dr. Beets behoort, en waarvan hij onder onze tijd- en landgenooten ongetwijfeld een der begaafde vertegenwoordigers is, kunnen zich klaarblijkelijk geene voorstelling maken van dat wegzinken eener konventionele werkelijkheid, dat bezwijken van alle steunsels der overlevering, dat zich reddeloos verlaten gevoelen, dat roepen om een grond voor mijn voeten! en evenmin, van dat post vatten bij een rationeel en reddend uitgangspunt, dat wederopbouwen van het afgebrokene, dat regtuit voortwandelen in ééne rigting, dat groeijen in de ware kennis der waarheid, dat nogmaals en wederom toetsen van hetgeen reeds als proefhoudend was aangenomen, waarin beurtelings het lijden en de blijdschap van den denker bestaat.“ (bl. 53).

Dit zijn edele gedachten, uitgedrukt in die keurige dictie waarvan Huet in al wat hij schreef het geheim bezat. Toch geloof ik me noch aan zinsbegoocheling noch aan oneerbiedigheid schuldig te maken, wanneer ik in deze schoone woorden — ze dateeren van ongeveer 1860 — den kreet van aangrijpenden zieleangst niet hoor, die mij tegenklinkt uit wat ongeveer terzelfder tijde en uit een zelfde behoefte gesproken door Prof. Pierson in *Rigting en Leven* terneergeschreven werd ¹⁾. Bedriegt mij niet alles, dan spreekt bij Huet de verrukking over wat hij door zijn wetenschappelijken twijfel won luider, dan de smart over wat hij aan innigheid des geloofs verloor. Indien er strijd is geweest, dan was die van korten duur, en spoedig overstemd door den juichtoon der wetenschap: *le roi est mort, vive le roi!* De wijsgeerige en historisch-kritische methode van onderzoek, aan de hoogeschool aangevangen, in de pastorij met ijver voortgezet, vond een welkomen bondgenoot in de normale gesteldheid van zijn geest. De periode van vurig geloof was een kortstondige opwinding geweest, geheel te goe-

¹⁾ *Rigting en Leven*, dl. I, bl 128—148 (Een Verhaal.)

der trouw natuurlijk, gelijk — naar de opmerking van prof. Pierson — de geestelijke loopbaan niet het minst daarom was omhelsd, om een hechten dam op te werpen tegen de rationalistische aanvechtingen van een in de edele beteekenis des woords wereldsch gemoed. Maar ook in den letterlijken zin is de natuur sterker geweest dan de leer. En voor de rest zijns levens is Huet een bij uitstek onkerkelijk schepsel gebleven.

Maar wat dan? Want met het bloote verklaren van *le roi est mort* is men er niet. Is het christendom tot het vervullen zijner roeping niet meer bij machte, wie zal, wie behoort dan opvolger te zijn van den aan bloedarmoede bezweken wereldheerscher?

Wat Multatuli op deze vraag antwoordde is aan ieder Nederlander bekend. Zijns inziens behoorde in de plaats van het onwaarneembare en met de rede strijdige bovennatuurlijke — eene *buitenïssigheid* placht hij het te noemen — de eerbiedige navorsching te komen van de wetten van het ZIJN. Was godsdienst, hoe ook genaamd en hoe goed ook bedoeld, uit den booze geweest en slechts ten kwade machtig gebleken, de heerschappij der natuurwetenschap zou het menschdom nader tot den wenschelijksten heilstaat brengen: dien van gelukkig te leven en rustig te sterven.

Geen oogenblik heeft Huet zich aan dergelijke herschenschimmen overgegeven. Hij was een kritische, geen scheppende persoonlijkheid, een sceptisch, niet een dwepend karakter. Gelijk uit het hierboven een en andermaal aangehaalde stuk ondubbelzinnig blijkt, maakte hij zich noch omtrent de beoefening der wetenschap, noch omtrent een „modernen natuurdienst“ als algemeen bruikbaar surrogaat voor het christendom de minste illusie. Het een zoowel als het ander was in zijne schatting, — en terecht, — enkel en uitsluitend het opdringen eener nieuwe leer, in alle opzichten achterstaande bij de verworpen oude, even heerschzuchtig als zij, even onverdraagzaam, en bij lange na noch zoo diepzinnig, noch zoo dichterlijk, noch zoo universeel. In den persoon van Aart Admiraal tuchtigde hij met zelfs meer dan gewone hardhandigheid de naieve aanmatiging, waarmede de echte Multatulianen voor hunne kerk het monopolie der zaligmaking in beslag namen, al wie daar buiten verkoos te blijven alvast als duisterlingen en aterlingen verketterden, en den catechismus van het geloof niet beter meenden te kunnen

verslaan dan door dien van het ongelooft. Voor zichzelf had hij aan iederen vorm van kerkelijkheid voor goed den dienst opgezegd. De theologische tint die in meerdere of mindere mate over onze geheele letterkunde, ook die van ons heldentijdvak, ligt uitgespreid, wekte in toenemende mate zijn tegenzin. Eene der redenen van zijne opvallende ingenomenheid met Hooft lag — zooals hijzelf herhaaldelijk en met ronde woorden uitsprak — in diens onafhankelijkheid tegenover alle christelijke dogmatiek. Een tweede reden, hier voorloopig slechts aangestipt, vond hij in Hooft's eeredienst voor *das ewig Weibliche*. Doch in geen enkel opzicht deelde hij Hooft's blijmoedig optimisme. Wie zich zijn beoordeeling der inaugureele oratie van prof. van der Vlugt herinnert, weet ook dat zijn geloof in den adel der menschelijke natuur in het algemeen en in een redelijk beloop der menschelijke zaken bijster gering was. Wat hem levensmoed gaf, — want ook de meest ontgoochelde denker kan niet strafeloos alle ideaal ontberen, — was eensdeels een berustend scepticisme, andersdeels zijn geloof aan de louterende en bezielende macht van het schoone. Het zal geraden zijn omtrent dit kardinale punt zijn eigen woorden te herhalen: „De rigting, waarin de wereldgeschiedenis zich op dit oogenblik beweegt, is een doodlopende straat, en wij zijn altogader bezig met ons hoofd tegen een muur te bonzen. Wil dat zeggen, dat de menschheid geene toekomst heeft? Ongetwijfeld, zoo men aanneemt, dat zij zonder ons of ons gelijken er niet komen kan; maar niet voor wie zich herinnert, dat uit elke ineengezonken maatschappij der oudheid eene nieuwe en betere te voorschijn gekomen is. Geene andere gedachte geeft zooveel rust als die. Zijn (de volken en individuen) eenmaal door drongen van het denkbeeld, dat het hedendaagsch scepticisme eene ongeneeslijke ziekte is, welke haar natuurlijken loop moet hebben, dan daalt vanzelf de vrede in hun gemoed *en leeren zij met des te meer liefde zich aan de onzichtbare kleinodiën hechten, welke tot hiertoe al de lotgevalleu der beschaving overleefd hebben.*“ Welke onzichtbare kleinodiën bedoeld zijn is voor den trouwen en opmerkzamen lezer van Huet geen oogenblik een geheim. Alleen reeds de inleiding zijner *Drie voorwaarden van kunstgenot* schenkt daaromtrent herhaaldelijk en met alle denkbare openhartigheid de gewenschte opheldering. Daarin hoorde men — want het opstel is inderdaad een voorlezing ge-

weest, het onderwerp der aanvankelijk van de hand gewezen spreekbeurt in *Oefening kweekt kennis*, — en daarin lezen thans wij: „Leven wij in een tijd, die ten aanzien van het bovenginnelijke onvast in zijne schoenen staat? Welnu, *laat ons gelooven aan de werkelijkheid van ons schoonheids-ideaal, en dat wij in onze verbeelding eene goede leidsvrouw naar het land der dèngd en der waarheid bezitten.*“ Even ondubbeldzinnig is wat kort daarop volgt: „op deze wijze voortgaande, zou men een wijsgeerig stelsel kunnen bouwen, waarvan de sluitsteen tot opschrift droeg: HET GOEDE EN HET WARE DANKEN DE ONSTERFELIJKHEID AAN HET SCHOONE.“

De eeredienst der kunst derhalve. Een liefelijk nevelbeeld, een uit purper en goud geweven wolkengestalte, die door velen toenmaals, — en zij telden ook ten onzent onder de edelsten en begaafdsten, — als een voor verwezenlijking op aarde vatbaar ideaal werd nagejaagd. Nog in 1880 verklaarde de hoogleeraar Koster, toen hij in *de Gids* zijne studie over het voor en tegen van het Darwinisme schreef, dat de kunst, en de kunst alleen, hem een reden docht om in den mensch iets anders en iets beters dan een fraai bewerktuigd dier, om in hem den vertegenwoordiger van een afzonderlijk rijk in de natuur te zien. „In den *aard der menschelijke natuur* moet, zoo ergens, de kracht schuilen, welke (de menschheid) tot iets anders maakt dan eene „ontwikkelde“ dierengroep. Velen hopen in dat opzicht nog op den „godsdienst“. Met allen eerbied voor zijne soms waarneembare liefelijke uitingen, kan men daarin toch moeielijk den grondslag voor de hoogere beschouwing der menschheid vinden. Veeleer schijnt godsdienst de laagste, de meest kinderlijke vorm te zijn, waarin de mensch zijne afhankelijkheid van, zijne betrekking tot de overige natuur poogt uit te drukken. . . . Slechts in de kunst zou men op dit oogenblik iets kunnen zien, dat een scherpe grenslijn tusschen mensch en dier vormt.“

Niet meer dan de laatste woorden dezer op één na modernste theodicee zou Huet voor zijne rekening genomen hebben, en nog niet eens onvoorwaardelijk. Hij was een te schrander waarnemer om niet aanstonds en voor goed waargenomen te hebben dat alleen voor hemzelve en zijns gelijken, bijzonder fijn en hoog georganiseerde geesten, de Kunst, — eigenlijk slechts ééne of enkele uitingen der kunst, — iets anders dan een tijdverdrijf of hoogstens de voorbijgaande veredeling van een

vluchtig oogenblik kon zij. Slechts zeer enkelen uitverkorenen schenkt ze en is ze een wijding, die zich ten overvloede in het meerendeel der gevallen niet zoo heel hoog verheft boven de aarde, waaraan zij zelve krachtens haar oorsprong verwant is. Geeft ze daarnevens haar volgelingen ook een staf in de hand, krachtig genoeg om er zich de verlokkingen der zinnen mede van het lijf te houden, en een voldoende steun om niet te bezwijken onder de soms zoo gruwelijk wreede slagen van het noodlot? En welk paradijs zal de nieuwe eeredienst ontsluiten voor de groote meerderheid van het over het algemeen zeer weinig artistiek geaarde menschdom? Voor de armen van geest, de zwakken en vermoeiden, de millioenen misdeelden bij de erfenis des levens? Voor zooverre ik weet heeft hij daarover zich nooit uitgelaten. Zijn kluzenaarsnatuur en kunstenaars-temperament gevoelde geen behoefte zich tot anderen te richten dan tot een betrekkelijk klein gehoor van sympathisch gestemde hoogontwikkelden. En met het klimmen der jaren klom zijn geloof in de aangeboren behoefte van het menschelijk geslacht aan den eenen of anderen vorm van godsvereering. Hij zou den Duitschen geleerde gelijk gegeven hebben, die onlangs het godsdienstig gevoel een algemeen menschelijk instinct noemde, even normaal als liefde en haat, even overheerschend als honger en dorst. Hoe ouder hij werd, des te meer gingen hem de gore uitingen van een op zijn ruw ongeloof pochend proletariaat tegenstaan. Hij wendde er zich van af met den afkeer der fijn gehandschoende beschaving voor de grove tronie van den om zijn ingebeelde meerderheid grijnslachenden boerenkinkel. „Bij mij ging het allengs vaster staan dan bij hem,“ — deze woorden zijn in de *Herinneringen aan Potgieter* ten jare 1877 neergeschreven, — „dat het kolenbranders-ongeloof, door de verwaandheid die het kweekt, meer kwaad sticht dan het kolenbrandersgeloof.“ (bl. 63). Hier is dezelfde kunstenaars-antipathie aan het woord, als den dichter Heine plaecht te bezielen tegen het atheïsme der achterbuurten, tegen de quasi-verlichting die naar kaas, bier en tabak riekt. Een jaar te voren had hij, een werk van prof. Pierson besprekende, in dier voege gesloten, dat van diens toenmalige zoowel als van elke andere moderne levensbeschouwing, — Pierson's boek droeg dien titel, — „toch eigenlijk de Tien Geboden, het Onze Vader, en de Twaalf Artikelen des Geloofs, wat eerlijkheid van over-

eenstemming tusschen pit en omvang betreft, het winnen."

Voor zichzelf heeft hij het ook nooit betreurd, aan de studie der theologie zijn studententijd, aan hare uitoefening als voorganger eener gemeente een tiental jaren van zijn mannelijken leeftijd besteed te hebben. Hij achtte haar met het volste recht een onvergelykelijke propaedeuse. Hare beoefening, verwant aan, en gestadig de hulp vereischende van de meeste humanitaire wetenschappen, de oostersehe en classieke philologie, de hoogere en lagere tekstkritiek, de geschiedenis met hare hulpvakken en bronnenstudie, de logica, de wijsbegeerte, scherpte zijn denkvermogen, verruimde zijn blik, schonk breedte en diepte aan zijn geest, ontwikkelde zijn aangeboren schrijftalent, en deed hem eene methode aan de hand waarmede voor geesten als de zijne de methode van geene andere wetenschap zich in de verste verte meten kan. Hare praktijk bracht hem in nauwe aanraking en met de velerlei lagen der maatschappij, en met de verschillende uitingen des gemoedslevens, en met geheel eene reeks dier altijd belangwekkende, somtijds geduchte problemen welke de uiterlijke omstandigheden aan zoovelen onzer onverhoeds op het lijf werpen, en die den denker zoowel als den lijder zoo onuitputtelijk te peinzen geven. En slechts schijnbaar paradoxaal klinkt het, dat juist de loopbaan van godgeleerde en predikant het was, waardoor eerst zijn eigen oogen, daarna door hem die van vele anderen onzer beschaafden open gingen voor de overtuiging, dat een onvoorwaardelijk opgaan in het Eene Noodige minder dan ooit voldoende kan geacht worden om tot eene zooveel mogelijk harmonische ontwikkeling en volle ontplooiing der veelzijdige menschelijke gaven te komen. Gelijk hij het zelf, onverbeterlijk als altijd, heeft uitgedrukt: hij ondervond en onderwees dat het onmetelijke uitspansel boven onze hoofden altijd nog veel verhevener is dan de verhevenste nok van een protestantseh bedehuis. Uit zijn scherp waarnemen er van bij zichzelf en anderen sproot wijders zijn merkwaardige kennis voort van al de verschijnselen des religieusen levens, althans bij de belijders van den christelijken en protestantsehen godsdienstvorm, en in het verledene en in het tegenwoordige. Hij was te wèl vertrouwd zoowel met de litteratuur als met den geest van het primitieve christendom, om dupe te zijn van Renan's wegslepende maar onhistorische teekening van het beeld van

den mensch Jezus, en bij volle waardeering van diens wetenschap, belesenheid, reusachtige combinatiegave en geniaal weergeven der uit eigen aanschouwing geputte kennis van het Galileisch landschap, wees hij even geestig als overtuigend aan, hoe Renan een middeleeuwsch, ietwat zoetelijk katholiek ideaal van vroomheid aan den Oosterling uit het Palaestina van een duizend jaar te voren had ondergeschoven. Nog meer vertrouwd was hij met de verschillende openbaringen van het godsdienstig gevoel in de hedendaagsche maatschappij. Hij verstond en schetste het in zijn edele, den mensch tot bijna bovenmenschenlijke volkomenheid verhelfende werking, maar ook in de haatdragende laatdenkenheid die het kweekt, wanneer het, na de ziel in zijn uitsluitend bezit genomen te hebben, haar alle specifiek menschelijke aandoeningen heeft leeren uitschudden. Aan zijn theologische vorming eindelijk dankt hij zijn juist inzicht in de geweldige drijfkracht der godsdienstige beginselen, die de calvinistische grondleggers van Noord-Nederlands onafhankelijkheid hebben beziel en gesteund, en evenzoo van het betrekkelijk goed recht der dogmatische twisten, die aanstonds na de aanvankelijke overwinning de overwinnaars tot zoo jammerlijke verdeeldheid hebben gebracht. En met rechtmatige fierheid, door oprechte waardeering van het voortreffelijke bij anderen getemperd, schrijft hij aan prof. Scholten, die in het *Land van Rembrand* van den beginne af bijzonder belang stelde, dat, naar het hem voorkwam, „onze geschiedschrijvers, met uitzondering van Bakhuizen van den Brink en R. Fruin, te weinig theologen zijn, om aan dat tijdperk der vaderlandsche historie recht te kunnen doen.“ (18 April 1883).

Zoodanig zijn de verdiensten der theologie jegens hem. En welke zijn de zijne jegens haar? Misschien is het alleen mijne eigene volslagen onbekendheid met het vak, die mij ten deze bij Huet verdiensten doet veronderstellen, en waardoor ik mij verstout iets meer in hem te zien dan een roerig en niet onbegaafd volgeling eener niet door hem in het leven geroepen richting. Zelfs zijn beteekenis voor het godsdienstig leven zijner landgenooten waag ik ternauwernood te bepalen, en liefst laat ik een op geldigheid aanspraak makend oordeel daaromtrent over aan hen die tot oordeelen in dezen aan meerdere bevoegdheid meer gezag ontleenen. Mag ik een persoonlijken indruk neerschrijven, het zou deze zijn. Niemand heeft zoo scherp en overtuigend

als hij doen uitkomen, dat de wegen des geloofs en die der wetenschap uiteenloopende wegen zijn, bestemd om elkander nimmer te ontmoeten. Het is niet zijne schuld wanneer niet algemeen ingezien wordt dat de illusie eener verzoening tusschen die twee slechts een schoone droom is, en dat elke poging tot verwezenlijking van dit droombeeld op een gemis aan innigheid ter eene, aan onafhankelijkheid ter andere zijde, en op een prijsgeven van waardigheid bij beide moet uitloopen. De onbepinnelijkheid eener overheerschend godsdienstige richting in het leven, en haar verderfelijken invloed op de letteren, heeft niemand ten onzent zoo volhardend en zoo helder in het licht gesteld. En niet minder, dat de naïeve samenkoppeling van aardsch genot en hoogere behoeften, die spreekt uit de bede om het eerste als Gods loon wegens het voldoen aan de laatste, zooals de zeventiende eeuw ze argeloos verkondigde, en waarvan hij een vernakelijk staaltje mededeelde in het curieuse Gebed der Oost-Indische Compagnie, welks dienaren in de Oost den „almachtigen rechtvaardigen God ende goedertieren Hemelschen Vader“ smeekten, hun duister verstand te verlichten door Zijn Heiligen Geest, en hun geen andere plannen in te geven dan die strekken zouden tot heil van het vaderland en ten bate der Compagnie, „consequent tot proffijt van de participanten derselver in 't particulier“, — dat zulk een potsierlijke vermenging van geldzucht en godsvrucht niet meer van onzen tijd is. Maar tevens wees hij er waarschuwend op dat evenmin als eenige andere, ook deze vermeerdering onzer kennis en zelfkennis strekt om ons het leven te veraangemen. En waarlijk, nooit heeft de verdeeldheid des gemoeds van den denkenden mensch zoo groote en zoo pijnlijke verhoudingen aangenomen als in onze eeuw. Nooit heeft hem zijn dualisme van geest en stof zoozeer gedrukt als thans. Geslingerd tusschen de heden evenzeer als altijd onafwijsbare eischen zijner fysieke natuur en het hem daarnaast ingeboren smachten naar iets hoogers, tusschen een de edelsten niet meer voldoende kerkgeloof en zijn naar bevrediging hakend godsdienstig ideaal, — want deze tijd is minst genomen niet ongodsdienstiger dan eenige vorige, — is voor den zoon der negentiende eeuw de onverkwikkelijke taak weggelegd, zoo goed mogelijk een *modus vivendi* te vinden tusschen die twee tegenstrijdige neigingen zijns gemoeds, en voor het verlies van zijn geloof aan het

absolute ware zich, indien hij daarvoor vatbaar is, voorloopig te troosten in de aardse armen van het Schoone.

Louter negatieve resultaten, — zal men niet zonder grond zeggen. En men zal tegenover de schim van Huet de geweldiger schim van Multatuli oproepen, die in de dagen zijner macht met mannelijker greep in stead van het hem niet meer bevredigende Christelijk geloof een ander en in zijne schatting waarachtiger ten troon poogde te verheffen. Doch dat zoude een onbillijkheid zijn, een onbesuisd wegdenken van de verscheidenheid der menschelijke vermogens. Huet was nu eenmaal noch tot beeldstormer noch tot profeet geschapen. Zijn vak was constateeren, met onverbidde lijke nauwgezetheid constateeren, van verschijnselen die hij niet in het leven geroepen had. Kwam aan het daglicht wat anders wenschelijker ware, kon hij het gebeteren? Is er schuld bij den barometer die op storm wijst? Misverstanden uit den weg te ruimen is ook een dienst, en geen geringe verdienste tevens. Zich daarbij man van karakter te betoonen, desgelijks. En zelfs de tegenstander zal moeten erkennen, dat zich aan geen ingebeelde schatten te willen vergapen van een eerlijkheid, dat over een zoo netelig onderwerp als kwestien van kerkgeloof in Nederland onveranderlijk rondborstig zijn meening uit te spreken van een onverschrokkenheid getuigt, als altijd zeldzaam en in onze dagen van weinig veerkracht dubbel op prijs te stellen is

(Wordt vervolgd.)

H. J. POLAK.

NIEUWE DUITSCHE TOONEELSCHRIJFKUNST. ¹⁾

IX.

Nu is het een feit: het moderne Deutschland heeft in Gerhart Hauptmann zijn tooneeldichter gevonden, wiens arbeid we kunnen zetten in de mooie boekenkast van onze nieuwere letterkunde. Een precies opmerker, een plastisch aanschouwer, een fijngevoelig artiest. En midden in deze wordende wereld van menschen staat hij daar als één der nieuwgeborenen, en de geschiedenis van zijn ontwikkeling als kunstenaar is, in haar korthed, het meest verrassend verschijnsel in de moderne litteratuur.

Drie drama's heeft hij voltooid in den tijd van anderhalf jaar en in elk van die drama's zien wij hem anders. Hij begint, in *Vor Sonnenaufgang*, met een navolging van de eigenaardigheden, waarin oppervlakkige waarnemers de kern van het dusgenoemde „naturalisme," meenen te vinden: het in 't licht stellen van de menschelijke verwording, het schilderen van fysieke en zedelijke verlaging, het aanduiden van 't walgelijke en tegennatuurlijke in den sensueelen mensch. Zijn stuk is „gedurfd"; hij schijnt, in zijn zucht om de werkelijkheid nabij te komen, de teere kiesheid niet te willen ontzien. De eigen gevoeligheid van den dichter, die hem de mooie blijdschap en 't mooie lijden der menschen doet zoeken, komt nog maar in gedeelten uit; en bij zijn schilderen van de menschen tracht hij vooral het uiterlijk van hun wezen: voorkomen, manieren, taaluitdrukking karakteristiek weer te geven. Ontwikkeling van het zieleleven der personen vinden wij alleen

¹⁾ Vervolg en slot van Dl. I blz. 525.

Op blz. 496 vlg. wordt abusievelijk *Conradi* als de auteur van „Brot" genoemd. Dit moet, als uit 't voorafgaande blijkt (blz. 494 v. o.), *Conrad Alberti* wezen.

van één enkele; maar in het ontleden van die ééne mensch is de auteur geheel modern-wetenschappelijk. — Hij ziet het willen en handelen in onmiddellijk verband met de gewaarwordingen en den toestand der zenuwen; met de fysieke en psychische overerving.

In zijn tweede drama, *Das Friedensfest*, gaat hij dan met die studie van den mensch nog verder en dieper. Zijn ontleding en opbouw van de personen, die hij teekent, wordt bijna systematisch; zij krijgt het karakter van een proefneming in het laboratorium van den psycho-physioloog. De familie Scholz, die in zijn drama als hoofdpersoon voorkomt, is een blijkbaar met opzet gekozen type-gezin van sterk nerveus-overprikkelde naturen. In dit „drame experimental“, gelijk we het tegenover den „roman experimental“ kunnen heeten, treft ons de afwezigheid van den invloed der moderne ideeën op de menschen, behalve die van psycho-physiologischen aard: de erfelijkheid is niet alleen een verschijnsel, waaraan de dichter blijkens zijn conceptie der personen blijkt te gelooven, een noodlot, dat hun wezen beheerscht; — zij zelven spreken er onophoudelijk over met een volhardend fatalisme, waaraan het opzet van den schrijver niet vreemd is gebleven.

In dit drama is Hauptmann, als schilder van menschen, derhalve een volkomen en zichzelf bewust naturalist. Want niet in het laten zien van het lage, het afschuwwekkende, het onkiesche vind ik voor mij het kenmerk van dit kunstverschijnsel: naturalisme. De geheele natuur ook in haar leelijke uitingen te toonen heeft zoomin de romantiek als het uitgebreid realisme buiten de greuzen van haar willen gerekend. Het naturalisme als artistieke methode is voor mij in zichzelf iets anders: de (bewuste) toepassing van de leer der nieuwere *materialistische* natuurbeschouwing door kunstenaars, wier eigen zenuwleven onder de verfijning van onze beschaving en de lectuur dier wetenschappelijke studies van dat zenuwleven tot een sterken graad van prikkelbaarheid is gebracht. Bij het schrijven van *Das Friedensfest* is het Hauptmann nu nog gegaan als elk nieuweling in een leer; hij heeft zijn aanhankelijkheid er aan willen uitspreken met sterken nadruk, en zijn zucht om methodisch te werk te gaan heeft zijn bewust weten en willen belet, zich om te zetten in dat onbewust gevoelen en doen, waardoor alleen een kunstwerk de onmiddellijke uiting van het

artistiek innerlijk leven wordt. Maar hij blijft niet lang in dit gareel van een school loopen. Zijn derde drama toont, dat hij bevrijd is; dat hij het opzettelijk demonstreeren van wat hij als kunstenaar toch niet bewijzen kan, heeft nagelaten; dat hij de menschen niet meer alleen ziet in hun uiterlijk doen, en niet meer alleen als samenstelsels van zenuwen, maar tevens het geestelijk leven van onzen tijd zich in zijn volle kracht aan hem geopenbaard heeft als niet de minst machtige factor, die het wezen en handelen der nieuwere menschen bepaalt. En zelf is hij anders geworden. Nu hij het laboratorium verlaten en opgehouden heeft methodisch te experimenteeren, is zijn eigen gevoeligheid, die hij tijdens die proefnemingen met opzet verdoofd had, weer vrij ontwaakt. Een zachte, àl-verwarmende teederheid is zijn ziel gaan vervullen, en met haar heeft hij de personen omwikkeld, die in zijn verbeelding leven hebben ontvangen. Al staat hij ook nu nog buiten den strijd, en kiest hij geen partij — hij houdt zich niet langer een vreemde voor de menschen, wien hij 't leven gaf, maar roept ze tot zich met weeke stem, om in zijn armen te komen rusten en daar zacht uit te schreien àl hun droefheid en stille smart, die zijn teederheid met hen meevoelt. . .

Zoo vinden we in *Einsame Menschen* eerst geheel den dichter Gerhart Hauptmann dien we in zijn vroegeren arbeid onder den knappen kunstenaar al vermoed hadden.

X.

Wat Hauptmann 't eerste schreef noemde hij een „soziales Drama“; 't zij dan om te doen uitkomen dat hij bepaalde maatschappelijke toestanden had willen bestudeeren, of de sociale kwestie behandelen. Wel-beschouwd heeft hij evenmin het een als het ander gedaan. Zijn eersteling doet denken aan het gemeenschappelijk product van allerlei invloeden. De auteur heeft in eens alles willen zeggen, wat hij onder de werking van veel litterarische indrukken in zich voelde gisten. Hij was zichzelf geen meester en zijn werk verraadt dit duidelijk. Zijn plastische en drastische schildering van het buitenleven, de detailteekening, de contrastwerkingen, het behandelen van de erfelijkheids-theorie en de dronkenschap, het doen optreden van een sociaal idealist en een tot kruidenier

verworden oud kameraad van dezen; de schildering van het zinnelijk leven in den mensch — dit alles doet beurtelings den leerling van Zola en Ibsen zien. Met dit verschil, dat hij zichzelf niet om die kwesties schijnt te bekommeren, niets wil betoogen — alleen bestudeeren. Hij wil objectief schilder blijven en staat nog tusschen het realisme en het naturalisme in. Zijn menschen hebben meer persoonlijks dan die van Sudermann; niet alleen de omgeving ook de afkomst bepaalt hun wezen. Maar ze zijn nog niet wat ze in zijn tweede stuk zullen worden: nevrosen.

Evenals Sudermann gedaan heeft, kiest Hauptmann een bepaald milieu. Het is 't dorpje Witzdorf in de mark Brandenburg op het platteland, in een kolendistrict. De ontdekking der kolenlagen heeft een aantal boeren plotseling schatrijk gemaakt en die nieuwe weelde heeft hen ontzenuwd. Drankzucht, grofheid en plomp egoïsme tegenover hun minderen, ook ontucht, zijn de ondeugden, die de schrijver laat zien in het type-gezin, dat hij teekent. De vader, de oude Krause, heeft zijn leven lang in de herberg doorgebracht; zijn oudste dochter uit het eerste huwelijk (die we niet op het tooneel zien) is eveneens aan den drank; haar eerste zoontje is er op zeer jongen leeftijd aan gestorven. De tweede vrouw, de tegenwoordige boerin, vertoont het gemeenste type van de boersche parvenue. Terwijl haar man 'snachts in de kroeg zit, geeft zij in haar huis zich over aan een ploertigen neef Koahl-Wilhelm, dien zij aan haar tweede stiefdochter wil koppelen; ze is bovendien boosaardig, scheldlustig, ijdel, verzot op opschik en heeft een gezelschapsjuffrouw in huis om haar naar den mond te praten. De eenige, die invloed op haar heeft, is de man van haar oudste stiefdochter, de ingenieur Hoffmann; de mannenfiguur, waaraan de auteur de meeste zorg heeft besteed. Hij is de vleeschgeworden zelfgenoegzame bourgeois, die al zijn idealen uit z'n studententijd in de rommelkamer heeft gesmeten; met sluwheid zich in die streek heeft weten in te werken; eerst van de domheid der boeren gebruik makend om hen tot afstand van kolenlagen te bewegen; dan zich indringend in de familie Krause en daar, zonder bekommernis om de drankzucht zijner aanstaande, de oudste dochter huwend. Aldus met exploitatie der mijnwerkers zich rijkmakend en zich te goed doende aan de weelde, die er in het gezin van zijn schoon-

vader heerscht — een heer op het land, zonder gemoedsbezwaren of teugel voor zijn neigingen. Als 't hem gelukt was, zou hij zijn knappe, appetijtelijke schoonzuster Helene tot z'n concubine hebben gemaakt; maar daarom toch met niet minder spanning den afloop van de tweede bevalling zijner weer tot dronkenschap vervallen vrouw hebben verwacht.

In deze goudvergulde modder leeft Helene evenwel met andere, stille, halfbewuste neigingen. Zij is, op verlangen van haar stervende moeder, die haar aan den potatoes-invloed wilde onttrekken, naar 'n kostschool geweest. Wel heeft zij daar haar boerschen aard niet geheel verloren, maar haar natuur is er toch genoeg verlijnd om het stuitend-ellendige in haar omgeving te gevoelen, zij 't ook zonder dat ze er zich volkomen rekenschap van kon geven. Zij wil niet ook aan den drank raken en walgt van den liederlijken bruigom, dien haar stiefmoeder haar opdringt. Haar sentimentaliteit doet haar droomen van een ander geluk; haar fijner zenuwen hunkeren naar meer beschaving. Dit laatste verlangen brengt haar nader tot haar zwager en wanneer in die landelijke afzondering geen ander man haar ziennen en haar geest was komen bevredigen, zou ze wellicht geeindigd zijn met zich aan Hoffmann over te geven en dan daarna vergetelheid voor haar wroeging zijn gaan zoeken in den drank.

Maar nu brengt, als het begin van de handeling, de auteur een oud academievriend van Hoffmann, Alfred Loth, naar die streek. Loth is trouw gebleven aan de idealen van zijn studententijd en socialist geworden. Terwijl Hoffmann zich rijk intrigeerde, heeft hij wegens het deelnemen aan een dusgenoemde geheime vereeniging twee jaar gevangenisstraf ondergaan. Hij is er alleen nog meer door versterkt in zijn voornemen, om zich te wijden aan de sociale taak: het redden van den vierden stand uit zijn diepe vernedering van afgebeulde werkdieren. Wat hij in deze streek komt doen, is een onderzoek instellen naar de levensomstandigheden der mijnwerkers. Door een toeval verneemt hij dat zijn oude vriend Hoffmann hier woont en gaat hem opzoeken. Wel heeft hij in de herberg leelijke praatjes over Hoffmann gehoord, maar hij schijnt daar weinig aan te hechten. Althans hij komt bij Hoffmann in de meening dat ook deze nog is, wat hij was, en vraagt hem niet alleen 200 Mark ter leen, maar ook zijn hulp om gemakkelijk toegang

tot de kolennijnen te krijgen. Hoffmann ziet in dezen socialistischen vriend een man, die met zijn ideaal streven hem lastig genoeg kan worden. Doch hij is te slim en diplomatisch om duidelijk te laten merken, hoe hij veranderd en dit bezoek hem onwelkom is. Integendeel. Hij ontvangt Loth allerhartelijkst en wil hem door een zeer royale gastvrijheid aan zich verplichten. Loth moet blijven logeeren en ter eere van den vriend laat hij aan het avondmaal oesters en champagne aanrukken. Trouwens, in de woning der Krause's worden altijd veel lekkernijen, vooral suikergebak en wijnen, verbruikt, die de zinnen aangenaam aandoen en prikkelen. — Een trekje, waarmee de auteur het sensueele leven dezer potatorsfamilie wil teekenen, zooals Ibsen dit o. a. doet in *Nora* (de bitterkoekjes), in *Spoken* (champagne) in *De Volksvijand* ('t lekker eten bij dr. Stockman.)

Maar Loth doet niet mee aan het drinken van champagne en wijn. Hij verklaart zich een totaal onthouder en geeft aan tafel een statistisch overzicht ten beste van de nadeelige werking van den alcohol in Amerika. Hieraan herkennen wij den redenaar uit de volkvergaderingen, dadelijk slagvaardig en gereed tot het berijden van zijn stokpaardje. Ook toont hij zich een „Prinzipienreiter“ in zijn verklaring, niet te willen drinken om de erfenis van zijn *gezonde*, matige voorouders weer geheel onverzwakt aan zijn nakomelingschap over te dragen: Hij heeft over alle „kwesties“, die aan de orde zijn, een besliste opinie.

Dit nitgesproken voornemen van Loth wordt de clou van het nu volgend treurspel. Reeds bij het eerste gesprek dat Helene met hem gevoerd heeft en waarin hij haar van zijn sociale werkzaamheid mededeelde, heeft zij zich tot hem aangetrokken gevoeld. In hém, den man van hooger levensopvatting en beschaving, ziet zij haar redding om weg te komen uit haar troostelooze omgeving en bevrijd te worden van den haar door haar stiefmoeder opgedrongen liederlijken bruidegom. Tijdens het avondeten, waarbij ook die Koahl-Wilhelm aanzit, geeft Helene zich met heel haar denken en voelen aan Loth's woorden over, verbittert zich tegen Wilhelm's ruwheid en doorleeft een hevigen angst als hij op 't punt staat Loth te verraden, dat de oude dronkaard, dien deze in de herberg gezien heeft, háar vader is. Loth, die niets vermoedt, begrijpt niets van Wilhelm's ruw gelach, van Helene's heftigheid, van de verlegenheid der anderen. Niettemin verkeert Helene in bange vrees dat hij onmiddellijk

vertrekken zal en als een zielskreet van innig verlangen klinkt ons haar stille met gevouwen handen uitgesproken bede: „Oh! nicht fort, geh' nicht fort!“

En van dit oogenblik wijdt zij al haar nerveuse kracht aan het verbergen voor Loth's blik van wat zij in de verhoudingen, waaronder zij leeft, meer en meer als slecht en ellendig gaat voelen. Zij loopt haar dronken vader, als die in den ochtend om vier uur waggelend thuis komt, tegemoet om hem in huis te halen, eer Loth hem zou ontdekken: een liederlijke handeling van den verdierlijkten oude wekt haar heftige walging op, — maar zij houdt vol en voert hem met een der knechts naar binnen. Een dienstmeid, met een der knechts betrapt, neemt zij tegen haar stiefmoeder in bescherming, door in de overprikkeling van haar afkeer deze zelf haar verhouding tot Wilhelm te verwijten. En inmiddels heeft zij met boersche naiveteit onverholen haar bewondering en eerbied voor Loth doen blijken, zijn woorden ingedronken als een zoete lekkernij, zijn denkbeelden van menschenliefde en verzoening in zich opgenomen en ze hèm, als uit *zijn* hart afkomstig, toegerkend. Zij ziet de wereld nu anders en nieuwer, en haar ongevormde goedheid van hart, haar droomerige sentimentaliteit en sensualisme ontwikkelen te zamen in haar een groote en machtige behoefte om zich aan hem over te geven en hem in haar armen te omvatten als een nieuwe wereld. Nog sterker wordt dit verlangen nadat Hoffmann, haar zwager, een poging heeft gedaan om haar tot zijn wil te brengen. Toch bekruipt haar weer voortdurend de angst dat Loth haar zijner niet waardig zal vinden; zijn zeer dogmatische opmerkingen omtrent de eischen, welke hij zijn vrouw stelt, brengen haar van streek. — Maar als hij, na een verschil met Hoffmann — die in het voornemen van Loth om tóch de districtstoestanden te bestudeeren een gemeene vijandelijke daad tegen zich zelf ziet — wil vertrekken, verraadt zij zich en werpt zich bijkans in zijn armen:

HELENE (*leise*) Herr Loth!

LOTH (*zuckt zusammen, wendet sich*) Ah! Sie sind es. — Nun — dann — kann ich Ihnen doch wenigstens ein Lebewohl sagen.

HELENE (*unwillkürlich*) War Ihnen das Bedürfniss?

LOTH. Ja! — es war mir Bedürfniss! — Vermuthlich —

wenn Sie da drin gewesen sind — haben sie den Auftritt hier mit angehört — und dann...

HELENE. Ich habe Alles mit angehört.

LOTH. Nun — dann — wird es Sie nicht in Erstaunen setzen, wenn ich dieses Haus so ohne Sang und Klang verlasse.

HELENE. N — nein! — ich begreife! —

.
Vielleicht kann's Sie milder gegen ihn stimmen... mein Schwager bereut immer sehr schnell. Ich hab's oft...

LOTH. Ganz möglich! — Vielleicht gerade deshalb aber ist das, was er über mich sagte, seine wahre Meinung von mir. — Es ist sogar unbedingt seine wahre Meinung.

HELENE. Glauben Sie das im Ernst?

LOTH. Ja! — im Ernst! Also... (*er geht auf sie zu und giebt ihr die Hand*) leben Sie recht glücklich! (*Er wendet sich und steht gleich wieder still.*) Ich weiss nicht...! oder besser: (*Helene klar und ruhig in 's Gesicht blickend*) Ich weiss, weiss erst seit — seit diesem Augenblick, dass es mir nicht ganz leicht ist, von hier fortzugehen... und... ja... und... na ja!

HELENE. Wenn ich Sie aber — recht schön bäte... recht sehr... noch weiter hier zu bleiben?...

LOTH. Sie theilen also nicht die Meinung Ihres Schwagers?

HELENE. Nein!!.. und das.. wollte ich Ihnen unbedingt.. unbedingt noch sagen, bevor.. bevor — Sie — gingen.

LOTH. (*ergreift abermals ihre Hand*). Das thut mir wirklich wohl.

HELENE. (*mit sich kämpfend. In einer sich schnell bis zur Bewusstlosigkeit steigenden Erregung. Mühsam hervorstammelnd*) Auch noch mehr w — wollte ich Ihnen.. Ihnen sagen, nämlich.. nämlich: dass.. ich Sie sehr hoch — achte und — verehere — wie ich bis jetzt.. bis jetzt noch — keinen Mann.. dass ich Ihnen — vertraue, — dass ich bereit bin, das.. zu beweisen — dass ich — etwas für — Dich, Sie fühle (*sinkt ohnmächtig in seine Arme*).

LOTH. Helene!

XI.

Het afgebrokene der expressie, waarin het moeilijk zich losmaken en doorbreken van het gevoel tusschen schaamte en terughouding zoo waar is uitgedrukt, vinden we nog sterker

terug in een tooneel van het vierde bedrijf als Loth en Helene, in een prieel gezeten, zich overgeven aan de eerste bedwelming van hun liefde: Een aarzelen van haar schuchterheid, een half onbewust landelijk coquetteeren, afgebroken door een plotseligen uitval van heftig, kinderlijk schateren, waarin de overprikkeling van haar zenuwen een uitweg zoekt, tot het zinnelijk begeeren en heftig verlangen over hen komt en zij zich overgeven in een innig omarmen, een lang gerekt gekus, overgaand in dat naïef gedachteloos gebeuzel van twee verliefden, die meer sensaties ondergaan dan zij kunnen uiten, en met een zucht, een omhelzen, een kus, een beving, een schalkschen, lokkenden blik meer zeggen dan met woorden. Zij weten niet, wat zij elkaar het eerst zullen vertellen: droomend van de toekomst, van een ernstige gedachte overslaand in een bijkans kinderachtig gebabbel, een herhaling van liefdeswoorden en bekentenissen, een half vragen en half antwoorden, sentimenteel en zinnelijk, nuchter en dwepend tegelijk. En tusschen dat machtig zich overgeven en zoet bedwelmen in een waan, klinkt de stroeve ernst die over deze moderne menschen komt, zoodra h ij gaat denken aan zijn beginselen omtrent een echtverbiutenis, zij wordt herinnerd aan het geheim van haar familieomstandigheden, dat opwelt tot haar lippen om 't hem te bekennen, maar dat zij weer inslokt onder een nerveus genok en geschrei, in haar angst van door de bekentenis der waarheid hem, haar redding uit de ellende, te zullen verliezen. — Een complex van stemmingen en sensaties, waardoor dit liefdestooneel van de blonde idylle verdonkert tot het treurspel, het verlangen der zielen zich vermengt met het welbehagen en begeeren van het vleesch; het eeuwige en het tijdelijke van het menschbeheerschend verschijnsel: liefde, met echte kunst is saamgesmolten. Vandaar dat wij telkens moeten denken aan het gekeuvel en gekoos van Faust en Gretchen en toch geen oogenblik kunnen vergeten, hoe deze jonge menschen zijn van onze dagen, waarin de ernst en somberheid van het menschelijk bestaan elke blijde vreugde dempen, het onderzoek en het weten het expansievermogen der geprikkelde, nerveuse natuur beperken; — *hij* een stroef man van ernstige beginselen, wiens hart onder de werking der liefde begint te ontdooien; *zij* een naïef buiten-meisje met een door overerving belast zenuwgestel.

Maar laat ik hen liever zelf nog eenige oogenblikken doen spreken:

Zij heeft hem meegetroond naar haar lievelingsplekje, het prieel.

LOTH. Ein hübscher Platz hier. — Wirklich!

(*Beide setzen sich, ein wenig von einander getrennt, in der Laube nieder. Schweigen. Darauf Loth:*) Sie haben so sehr schönes und reiches Haar, Fräulein!

HELENE. Ach ja, mein Schwager sagt das auch. Er meinte, er hätte es kaum so gesehen — auch in der Stadt nicht.... Der Zopf ist oben so dick wie mein Handgelenk.... Wenn ich es losmache, dann reicht es mir bis zu den Knien. Fühlen Sie mal! — Es fühlt Sich wie Seide an, gelt?

LOTH. Ganz wie Seide (*Ein Zittern durchläuft ihn, er beugt sich und küsst das Haar.*)

HELENE. (*erschreckt*). Ach nicht doch! Wenn....

LOTH. Helene —! War das vorhin nicht Dein Ernst?

HELENE. Ach! — ich schäme mich so schrecklich. Was habe ich nur gemacht? — Dir... Ihnen an den Hals geworfen habe ich mich — Für was müssen Sie mich halten....!

LOTH (*rückt ihr näher, nimmt ihre Hand in die seine.*) Wenn Sie sich doch darüber beruhigen wollten!

HELENE. (*seufzend.*) Ach, das müsste Schwester Schmittgen wissen... ich sehe gar nicht hin!

LOTH. Wer ist Schwester Schmittgen?

HELENE. Eine Lehrerin aus der Pension.

LOTH. Wie können Sie sich nur über Schwester Schmittgen Gedanken machen!

HELENE. Sie war sehr gut....! (*Sie lacht plötzlich heftig in sich herein.*)

LOTH. Warum lachst du denn so auf einmal?

HELENE. Ach!... Wenn sie auf dem Chor stand und sang... Sie hatte nur noch einen einzigen langen Zahn... da sollte es immer heissen: Tröste, tröste mein Volk! und es kam immer heraus: 'Röste, 'röste mein Volk! Das war zu drollig... da mussten wir immer so lachen... wenn sie so durch den Saal... 'röste! 'röste! (*Sie kann sich vor Lachen nicht lassen, Loth ist von ihrer Heiterkeit angesteckt. Sie kommt ihm dabei so lieblich vor, dass er den Augenblick benutzen wil, den Arm um sie zu schlagen. Helene wehrt es ab.*) Ach nein doch!... Ich habe mich Dir... Ihnen an den Hals geworfen.

LOTH. Ach! Sagen Sie doch nicht so etwas.

HELENE. Aber ich bin nicht schuld, Sie haben sich's selbst zuzuschreiben. Warum verlangen Sie...

(Loth legt nochmals seinen Arm um sie, zieht sie fester an sich. Anfangs sträubt sie sich ein wenig, dan giebt sie sich drein und blickt nun mit freier Glückseligkeit in Loth's glücktrunkenes Gesicht, das sich über das ihre beugt. Unversehens, aus einer gewissen Schüchternheit heraus küsst sie ihn zuerst auf den Mund. Beide werden roth, dan giebt Loth ihr den Kuss zurück; lang, innig, fest drückt sich sein Mund auf den ihren. Ein Geben und Nehmen von Küssen ist eine Zeit hindurch die einzige Unterhaltung — stumm und beredt zugleich — der Beiden. Loth spricht dann zuerst.)

LOTH. Lene, nicht? Lene heisst Du hier so?

HELENE. (küsst ihn)... Nenn mich anders... Nenne mich, wie Du gern möcht'st.

LOTH. Liebste!

(Das Spiel mit dem Kissetauschen und sich gegenseitig Betrachten wiederholt sich.)

HELENE. (Von Loth's Armen fest umschlungen, ihren Kopf an seiner Brust, mit verschleierten glückseligen Augen, flüstert im Ueberschwang.) Ach! — wie schön — wie schön...!

LOTH. Nein, weisst Du! ich hab nicht gelebt!... bisher nicht!

HELENE. Denkst Du ich?.....

...Mir ist fast taumlig... taumelig bin ich vor Glück — Gott! wie ist das — nur so auf einmal.

LOTH. Ja, so auf ein-mal... (Pause.)

HELENE. Hör mal! so ist mir: die ganze Zeit meines Lebens, — ein Tag! — gestern und heut — ein Jahr! gelt?

LOTH. Erst gestern bin ich gekommen?

HELENE. Ganz gewiss — eben! — natürlich!... Ach! Du weisst es nicht mal!

LOTH. Es kommt mir wahrhaftig auch vor...

HELENE. Nicht — ? — Wie 'n ganzes geschlagenes Jahr! — nicht? — (Halb aufspringend.) Wart...! Kommt — da nicht (Sie rücken aus einander)... Ach! es ist mir auch — egal. Ich bin jetzt — so muthig. (sie bleibt sitzen und muntert Loth mit einem Blick auf, näher zu rücken, was dieser sogleich thut.)

HELENE. (In Loth's Armen)... Du — Was thun wir denn nun zuerst?

LOTH. Deine Stiefmutter würde mich wohl abweisen.

HELENE. Ach, meine Stiefmutter... das wird wohl gar nicht... gar nicht geht's die an! Ich mache was ich will... Ich hab' mein mütterliches Erbtheil, musst du wissen.

LOTH. Deshalb meinst Du...

HELENE. Ich bin majorenn, Vater muss mir's auszahlen.

LOTH. Du stehst wohl nicht gut — mit Allen hier? — Wohin ist denn dein Vater verreist?

HELENE. Verr... Du hast...? Ach, Du hast Vater noch nicht gesehen?

LOTH. Nein! Hoffmann sagte mir...

HELENE. Doch!... hast Du ihn schon einmal gesehen.

LOTH. Ich wüsste nicht!... Wo denn, Liebste?

HELENE. Ich... (*sie bricht in Thränen aus.*) Nein, ich kann — kann Dir's noch nicht sagen... zu furchtbar schrecklich ist das.

LOTH. Furchtbar schrecklich? Aber Helene! ist denn Deinem Vater etwas...

HELENE. Ach! — frag mich nicht! jetzt nicht! später!

LOTH. Was Du mir nicht freiwillig sagen willst, danach werde ich Dich auch gewiss nicht mehr fragen..... Sieh mal, was das Geld anlangt... im schlimmsten Falle... ich verdiene ja mit dem Artikelschreiben nicht gerade überflüssig viel, aber ich denke, es müsste am Ende für uns Beide ganz leidlich hinreichen.

HELENE. Und ich würde doch auch nicht müßig sein. Aber besser ist besser. Das Erbtheil ist vollauf genug. — Und Du sollst deine Aufgabe... nein, die sollst Du unter keiner Bedingung aufgeben, jetzt erst recht...! jetzt sollst du erst recht die Hände frei bekommen.

LOTH. (*sie innig küssend.*) Liebes, edles Geschöpf!....

Er volgt weer een oogenblik pauze; hun gedachten nemen een anderen keer, om hetzelfde middelpunt heen:

HELENE. Hast du mich wirklich lieb...?... Wirklich?... wirklich?

LOTH. Wirklich.

HELENE. Sag hundert Mal wirklich!

LOTH. Wirklich, wirklich und wahrhaftig.

HELENE. Ach, weisst Du! Du schummelst!

LOTH. Das „wahrhaftig“ gilt hundert „wirklich.“

HELENE. Soo!?! Wohl in Berlin?

LOTH. Nein, eben in Witzdorf.

HELENE. Ach Du!.....

Sieh meinen kleinen Finger an und lache nicht?

LOTH. Gern.

HELENE. Hast Du au-sser Dei-ner er-sten Braut noch Andre ge — ? Du!!! Du lachst.

LOTH. Ich will Dir was im Ernst sagen, Liebste, ich halte es für meine Pflicht... Ich habe mit einer grossen Anzahl Frauen....

HELENE (*schnell und heftig auffahrend, drückt ihm den Mund zu*) Um Gott.. sag mir das einmal später — wenn wir alt sind... nach Jahren -- wenn ich Dir sagen werde: j e t z t — hörst Du! nicht eher.

LOTH. Gut! wie Du willst.

HELENE. Lieber was Schönes jetzt....

Pass auf! Sprich mir das mal nach:

LOTH. Was?

HELENE. „Ich hab Dich

LOTH. „Ich hab Dich

HELENE. „und nur immer Dich

LOTH. „und nur immer Dich

HELENE. „geliebt — geliebt zeit meines Lebens

LOTH. „geliebt zeit meines Lebens

HELENE. „und werde nur Dich allein zeit meines Lebens lieben

LOTH. „und werde nur Dich allein zeit meines Lebens lieben, und das ist wahr, so wahr ich ein ehrlicher Mann bin.

HELENE. (*freudig*) Das hab ich nicht gesagt.

LOTH. Aber ich (*Küsse*).....

.....
 Zoo gaat 't gesprek verder, — telkens herinneren Loth's onwillekeurige vragen Lene aan haar omgeving, 't verlangen in haar versterkend om daaruit los te komen en haar de vrees over 't lichaam jagend dat hij alles zou ontdekken en heengaan. Ze onderzoekt, heel voorzichtig, de standvastigheid van zijn liefde tegenover wat hij zijn beginselen noemt — dingen die zij niet kent, zij houdt zoo eenvoudig-weg van hem. Maar gevoelend dat haar geluk nog niet op vasten grondslag rust, gaat

zij door met vragen, verneemt uit zijn antwoorden, hoeveel gevaar haar liefde door de waarheid dreigt, en staat op 't punt hem die te verraden.

Het moeilijke oogenblik voor Helene, dat zij zelf heeft uitgelokt maar dat al haar geluk dadelijk zou vernietigd hebben, gaat nog voorbij. Zij worden gestoord door het roepen van haar stiefmoeder tot de meiden, dat ze de vroedvrouw zouden halen, daar de barensweeën van de ongelukkige vrouw van Hoffmann begonnen zijn. Deze duren lang, voort tot in den nacht — het laatste bedrijf, dat tegen vier uur speelt — en waarin de angst van den heen en weerloopenden Hoffman de sombere begeleiding vormt van het drama dat zich beneden in de woonkamer ontwikkelt: Loth heeft hier in den dorpsgeneesheer een oud academievriend, 'n zekeren dr. Schimmelpenninck ontmoet, — een man wiens ervaring als geneesheer zijn vroeger cynisme omtrent het dusgenoemde huwelijksgeluk nog heeft versterkt. Zijn gesprek met Loth over de boeren in Witzdorf en in den omtrek doet hem ontdekken dat er iets tusschen Loth en Helene bestaat en hoewel hij meelijden voelt met het arme meisje acht hij zich toch verplicht zijn ouden vriend, wiens beginsel: dat alleen gezonde menschen huwen moeten, hij kent, mede te deelen in welk een familie hij aldus komen zou. Temeer, omdat Loth's liefdesenthousiasme bij hem niets dan spot wekt. Er is iets in hem dat doet denken aan dr. Relling uit de *Wilde Eend*, als hij op Loth's beschrijving, hoe de liefde hem weer tot nieuw leven gewekt heeft, zegt: „Glaube, „Liebe, Hoffnung. — Für mich ist das Kram. Es ist eine ganz „simple Sache: Die Menschheit liegt in der Agonie, und unser „einer macht ihr mit Narkoticis die Sache so erträglich als „möglich“. Daarom verklaart hij den geheel ontuchtenden Loth, die na het vernemen van Helene's familieomstandigheden — wel niet zonder leed, maar toch wat zeer spoedig en beginselvast — een huwelijk met haar onmogelijk acht, dat wetenschappelijk gezien de kans op een gezond bestaan voor Helene en haar met hem gewonnen kinderen nog lang niet verkeken is. Maar als Loth, na hem de belofte te hebben afgevergd van Helene alles zoo verschoonend te zullen mededeelen, hem vraagt, of zij dan niet uit de handen van Hoffmann te redden zou zijn, antwoordt hij:

„Guter, bedauernswürdiger Kerl! Soll ich Dir was rathen?

„Nimm ihr nicht das — das Wenige, was Du ihr noch
„übrig lässt.

„LOTH (*tiefer Seufzer*) Qual über — hast vielleicht — Recht
„jawohl, unbedingt sogar.“

Toch geeft het leven, zooals de dichter dit ziet, den cynikus geen gelijk. Zoomin als Gregor Werle het leven kan voortzetten zonder idealen, zoo weinig kan Helene blijven bestaan in dit moeras. — Over het gezin der Krause's breekt de katastrofe los — het eind van het drama is één schrille schreeuw van de pijnlijke realiteit, doch in dien schreeuw mengt zich de kreet van de stervende menschenziel, die niet wil buigen onder die werkelijkheid en haar ontvlucht. Nauwelijks heeft Loth zich uit de voeten gemaakt, meenemend den dank van Hoffman omdat hij zijn plan tot het bestudeeren der toestanden in de kolenmijnen opgeeft — òf daar verschijnt Helene, met de tijding, die zij haar zwager toeschreeuwt: „Mach Dich gefasst: todtgeboren!“ Hij ijlt naar boven, maar zij, wier zenuwgestel onder den invloed der bange verwachting van dien nacht geheel geschokt is — zij is al af en toe naar Loth toegekomen, heeft eenige woorden met hem gefluisterd, in een angstig voorgevoel van zijn vertrek, en hem gesmeekt haar niet te verlaten — zij gaat nu haar Alfred zoeken, ze roept zijn naam uit, eerst zacht, dan luider, ze vindt zijn kort briefje, op tafel achtergelaten, en leest het met scherp uitgeschreeuwden gil, terwijl inmiddels van buiten, daar klinkt het gezang van haar dronken vader die in dit nachtelijk uur uit de herberg keert: „*Dohie hä! biin iich nee a hibscher Moan? Hoa' iich nee a hibsche Weib? Hoa' iich nee a paar hibsche Tächter, dohie hä?*“ Zijn gezang nadert, als Helene, altijd nog zoekend, half krankzinnig, den knecht aanspreekt en van hem hoort dat Loth in het rijtuig des dokters is weggereden. „*Wahr!*“ stoot zij uit en heeft een oogenblik moeite zich staande te houden. Plotseling doorstroomt haar de geestkracht der vertwijfeling. Zij ijlt naar het jachtrek boven de sofa, grijpt het jachtmes en wacht tot de knecht geheel uit het gezicht is. De stem van den dronken boer klinkt nu opnieuw telkens duidelijker: „*Dohie hä, biin iich nee a hibscher Moan?*“ Op 't geluid dier woorden springt, als op een signaal, Helene op en loopt de kamer van haar zwager in. Het tooneel blijft leeg, alleen de stem van den boer achter de schermen gaat

verder: „*Dohie hü, hoä' iich nee die schinsten Zähne, hä? Hoa iich nee a hibsch Gittla?*“ Nu verschijnt Miele (de meid) aan de deur, roept Helene, tot tweemaal toe en loopt dan in de kamer van Hoffmann, waarvan zij de deur openlaat. Een oogenblik later stort zij naar buiten in een waanzinnigen schrik, met een gil twee, driemaal ronddraaiend en jaagt gil-leud door de middendeur weg. Haar onafgebroken schreeuwen, dat in de verte verzwakt, klinkt nog eenige seconden na. Dan gaat de zware huisdeur open en valt dreunend in het slot. Men hoort het geruisch der stappen van den in de gang waggelenden boer. En zijn ruw, nasaal dronkemansgeluid komt naderbij, schrill uitstootend de woorden: „*Dohie hü? Hoa iich nee a paar hibsche Tüchter?*“ — Een scherpe dissonant, die ons nog lang in het oor blijft naklinken, scheurend de fijne vezels van ons gevoel.

XII.

Het is noodig geweest dit treurspel uit het werkelijk leven te vertellen met een bijzondere uitvoerigheid. Weinigen kennen hier te lande het stuk door eigen lectuur; maar velen hebben er over gelezen, in dag- en weekbladen, die naschreven wat, na de geruchtmakende vertooning in Berlijn, de officieele Deutsche tooneelcritici er van hadden meegedeeld. Opnieuw deed zich daarbij voor, wat we ook bij het overnemen van beoordeelingen uit Fransche bladen zoo dikwijls kunnen bemerken, dat men zich bij ons houdt aan hetgeen de dusgenoemde „toongevende“, hier bekend geworden vreemde critici gelieven te vertellen, zonder zich nader rekenschap te geven van hun bevoegdheid om over bepaalde litterarische of artistieke verschijnsels te oordeelen. Toch was dit zelden zoo noodig geweest als in dit geval. De robuste werkelijkheidszin van Hauptmann moest de waarheidsvervalsching; zijn oprecht en eerlijk zoeken van het reële in den mensch het oppervlakkige in het maakwerk van allerlei salonstukken scherp doen uitkomen. Een publiek, dat zich eenmaal gewend had aan de manier van zien van dezen realist, zou geen werk van een Lindau of Blumenthal meer mooi kunnen vinden. Er was dus reden voor den criticus Lindau om te ijveren tegen dat nieuwe; zooals er reden was voor menig ander oppervlakkig beoordeelaar

om zich niet op zijn gemak te gevoelen tegenover een werk van een zoo ernstig auteur als Hauptmann, dat niet met behulp van gemeenplaatsen kon worden besproken. En wetend hoe diezelfde waarheidsvrees in menigen kring van schijnmenschen leefde, wierpen zij zich op den jongen auteur met een hevige woede, hem slaande met de holle knots van een kruideniersverontwaardiging over zijn schennis van de eerbaarheid, de ideale schoonheid... en ze wierpen hem met meer echte modder dan waardoor hij, volgens hun schreeuwen, de kunst had gesleurd!

De waarheid is, dat Gerhart Hauptmann met uitzondering van enkele details, die bij de vertooning stuitend hebben kunnen schijnen, zijn zeer moeilijk sujet: de dierlijke verwording van de rijke Pommersche boeren, met meer voorzichtigheid heeft behandeld, dan „men“ van een zich noemend naturalist mocht verwacht hebben. De dronkenschap van den ouden Krause, de treurige fysieke toestand zijner oudste dochter, de liederlijkheid van zijn tweede vrouw, de zedelijke depravatie van den schoonzoon zijn alleen gebruikt als achtergrond tot het afteekenen van de figuur van Helene. Zij, met haar verlangen naar een reiner en hooger leven staat midden in dat groezelig groen van alcoholisme en verdierlijking als een bloem, waarvan de kleur wel niet meer zuiver is, doch nog een sensatie van mooi rood geeft. Om haar begeeren, haar angst en haar smart vergeet de auteur, zooals zijn socialist Loth voor korten tijd, zijn mijnwerkers. Het „sociale drama“ concentreert zich in een zeer aangrijpend treurspel van één enkel menschenkind. Maar geen tragedie in verzen, met een conventioneele heldin in een quasi-historische, ónware omgeving. Deze Helene staat voor ons als een levend wezen uit onzen tijd, — kind van haar vader, opgegroeid en geworden in een bepaalde omgeving, lijdend onder de bittere onrechtvaardigheid van het leven, die zich ons allen, modernen menschen, voortdurend opdringt met neerdrukkende macht. Haar innig verlangen naar een reinen, zonnigen dampkring zien we gemengd met het onhandige, linksche, ruw heftige van de boerendochter, met het schijntje van kostschoolontwikkeling, het tintje van kostschool-naiveteit; zien we doorbreken met de nerveuse prikkeling van het temperament eener potatoesdochter. En de strijd dien zij voert tegen al wat laag is om en in haar, dien zij eindigt met

een moedigen dood, eenige redding uit den ondergang, verheft haar tot een meer ideale hoogte dan waarop we Gretchen zien.

Naast haar treft ons het zeer uitgewerkte, wélgeslaagde beeld van haar zwager, den tot absoluut egoïst geworden schijn-idealïst van vroeger, den zinnelijken en socialen mensch. Zwakker, onzeker in des schrijvers hier te ver gedreven zucht naar het geven van een onpersoonlijk afbeeldsel, is de socialist Loth geworden — nauwelijks meer dan een schim. Maar al de andere figuren op den achtergrond zijn, met enkele trekken, teekenachtig sprekend gedaan; het leven der rijke boerenfamilie en dat van hun ondergeschikten zien wij voor ons met krachtige werkelijkheid. Er stijgt een prikkelende geur van het land op uit dat ééne tafereel van den vroegen ochtend bij de hoeve, daar het tweede bedrijf mee opent, en niet alleen in het dialect hooren we deze menschen praten met een echte, ware expressie van het innerlijk leven. Ook de samenstelling van het drama met al die zorg voor de plastiek van het tooneelschilderij, voor het leggen van een achtergrond; met een zooveel mogelijk vermijden van het kunstmatig theatrale, van opsnijderij en gezochte opeenhooping van effecten, toont ons aan dat de schrijver, — al mocht zijn artistiek vermogen in deze eersteling nog te kort schieten en hij onder den invloed van anderen zien, — toch zich heeft weten los te houden van gebruikelijke conventies en handgrepen, om alleen te rade te gaan met zijn eigen visie van de werkelijkheid. Zoo min als Holz und Schlaf levert hij daarbij een fotografie; bij de keuze en rangschikking der gebeurtenissen en bijzonderheden zien wij den kunstenaar aan het werk, die *zijn* kijk op de werkelijkheid geeft en weet dat alleen getrouw nakalkeu geen kunst helpt voortbrengen. De krachtige werking aan het slot van het drama is niet het minst verkregen door de tegenstelling tusschen den kwakkelzang van den dronken vader, roemend zijn mooie dochters, en den stervensangst van Helene, die zich voelt teruggeworpen in den modderpoel, om daar te verstikken. Maar al bestond die tegenstelling in de realiteit, haar te voelen en te doen gevoelen is het werk van den kunstenaar geweest.

XIII.

Als mijn' lezers mijn korte omschrijving van het verschijnsel

„naturalisme“ duidelijk geweest is, zullen zij aanstonds eene vrij preciese voorstelling krijgen van den aard van het drama *Das Friedensfest*, wanneer ik dit nu ga kenschetsen als een zuiver naturalistisch menschen-drama. Zuiver, omdat het sociale element, 't welk we in *Vor Sonnenaufgang* nog vrij krachtig aantreffen, hiér geheel ontbreekt, Niets anders heeft de dichter willen geven dan een studie van nerveuse menschen; van temperamenten in hun onderlinge wisselwerking. De erfelijkheid, in zijn eerste drama nog maar beschouwd in één enkele uitwerking, is hier bij een dieper psycho-physiologische studie genomen als oppermachtig langs de geheele linie. We krijgen een nauwkeurige ontleding van een man en vrouw, en van hun drie kinderen, in wie de erfelijke belasting van nerveuse overprikkeling zich in geheel verschillende uitingen openbaart. Gelijk men voor de personen in Zola's romancyclus gedaan heeft, kunnen wij hier ook een stamboom van zenuwzieken ontwerpen. Gebruik makend van dezelfde methode van compositie als Ibsen in zijn latere drama's: de personen zich zelf en anderen latend ontleden, heeft de auteur ons te dien aanzien het meest onmisbare weten te doen mededeelen, en het overige geteekend in kleine trekjes, waarvan de bedoeling onmiskenbaar is.

In het eerste bedrijf geeft de 28-jarige zoon Robert, een zeer inlichtende beschrijving van het verleden der familie Scholz, — — indrukken uit zijn jeugd: „Zijn vader en moeder altijd in strijd. Zelfs in tegenwoordigheid van wildvreemden zitten zij elkander in de haren: De moeder scheurt het tafelkleed aan flarden, de vader slaat de waterkaraf stuk“.

En in zijn behoefte om te verklaren gaat hij verder:

„Dat was trouwens geen wonder. Een man van veertig trouwt met een meisje van zestien en sleept haar mee naar dezen achterhoek. Een man die als dokter in Turkschen dienst is geweest en Japan heeft bereisd. Een ontwikkelde, ondernemende geest. Een man die nog zoo juist de meest verreikende plannen ontwierp, koppelt zich aan een vrouw die nog kort geleden overtuigd was dat ze Amerika als een ster aan den hemel kon zien; — nee, waarachtig, ik overdrijf niet. Nu het gevolg is dan ook geweest: een stilstaande, verrottende, gistende modderpoel, waaruit wij het twijfelachtig genoeg hebben af te stammen! Hemelsgend! Van liefde — geen spoor. Onderling

begrijpen, wederzijdsche achting — om naar te fluiten. En dat is het bloembed, waarop wij, hun kinderen, opgegroeid zijn“.

Doeh dit zijn nog maar de algemeene omtrekken, die aangevuld dienen te worden. Alleen het grondgeheim der familie-ellende, dat ook de verhouding der kinderen onderling en tot hun ouders beheerscht, is al aangeduid: gemis aan vermogen om elkaar te begrijpen en te waardeeren. Allen zijn zij geladen met electrische nerveusheid van gelijke soort — en al deze negatieve polen stooten elkaar af.

Zóo is de meer intieme gesteldheid van dit gezin:

De vader, — een man wiens prikkelbaarheid zich uit in: fantasie en ondernemingsgeest. Hij is een plaannenmaker, met wetenschappelijke aandriften; een rusteloos mensch, met een behoefte aan telkens wisselende indrukken. In hem ligt de kiem van vervolgingswaan, die eerst heel laat zich duidelijk openbaart, maar hem al vroeg beheerscht. Hij is zonderling, heftig, onhandelbaar, soms zelfs ruw en woest, tegenover de uitingen van een anderen wil. En de ontwikkeling van dien waanzin wordt bevorderd door zijn levenswijze: weldra weer zich terugtrekkend uit het huiselijk leven, eenzelvig zich overgevend aan zijn liefhebberijen, spilziek, met een behoefte aan wijn en zware sigaren — een voorkeur van nerveuse naturen, die ook Ibsen reeds heeft aangeduid.

Geheel anders zijn vrouw. Het kind van rijk geworden, kleine-luidjes, meebrengend een gehechtheid aan haar geld, — beperkt van ontwikkeling, niet verder ziende dan het kleine wereldje van haar gezin, met zich zelf als middelpunt. Haar zenuwgestel is licht aandoenlijk, wat zich openbaart in een week overgevoelig zijn, een neiging om te overdrijven, af te wisselen in haar gemoedsstemming, — een gemis aan vermogen om haar wil te concentreeren. Aldus zien we haar licht tobkend, zwaartillend de kleine zorgen van het dagelijksch leven, geheel machteloos tegenover de heviger golfslagen; in haar klein egoïsme eveneens lijdend onder een zwakken vervolgingswaan, daar zij allen tegenspoed neemt voor een haar persoonlijk met opzet toegebracht leed en zoo zich graag overgeeft aan een koesterend zelfbeklag, als vergoeding voor het gemis aan liefde van anderen. En haar eenig genot, — de muziek, die haar weeke aandoenlijkheid opwekt, — moet zij zich ontzeggen, daar juist haar man die niet kan verdragen.

Al heel vroeg ontstaat nu tusschen haar en dezen veel ouderen man een verwijdering. En die neemt toe, als de kinderen komen en opgroeien; de jongens althans. Om zijn dochter Auguste bekommert dr. Scholz zich niet. Zij heeft de nerveuse rusteloosheid van haar moeder en kweekt, in dat verlaten huis eenzellig opgroeiend in een omgeving zonder liefde, met de jaren meer en meer haar pathologisch-offensieve natuur, ontevreden, troosteloos, onbehagelijk, verbitterd tegen het leven en tegen de menschen, lichtgeraakt en scherpbits; als meisje van dertig jaar reeds een onaangename, ingedroogde oude vrijster.

Maar de twee jongens, Robert en Wilhelm. — Als zij negen, tien jaar zijn overvalt den ouden eenzelligen vader op eenmaal de zucht ze te gaan kweken in de broeikas van zijn eigen studeervertrek. Hij doet dit met zijn gewone overdrijving en wil ze gaan volstoppen met zijn geleerdheid, tien uur per dag. De jongens, in hun behoefte aan vrije expansie, voelen zich in zijn kamer als in een gevangenis en komen in verzet. Er ontstaat een strijd tusschen den vader en zijn kinderen, waarin ook de moeder betrokken wordt en die tot hevige verbittering en handtastelijkheden leidt. Eindelijk heeft de vader er genoeg van — hij wil de jongens niet meer zien, hij begint ze te haten (als vervolgers) en jaagt ze z'n kamer uit. Van nu af blijven ze, vijf jaar lang, aan zich zelf overgelaten, rondzwerwend als vagebonden, zich overgevend aan jongenszonden. . . . Alleen de jongste, Wilhelm, in wien de nervositeit zijner ouders zich openbaart als een artistiek-muzikale aanleg, vindt nog eenige bezigheid. — Dan komt er plotseling een omkeer. De vader bedenkt zich en zendt de jongens naar een kostschool. Maar het leven dáar is hun een slavernij, Wilhelm ontvlucht die, wordt achterhaald om naar Amerika geëxpédieerd te worden, ontvlucht opnieuw en gaat zijn fortuin zoeken, zijn aanleg voor de muziek ontwikkelend. Eerst op twintigjarigen leeftijd komt hij, die als jongste kind aan zijn moeder gehecht en door haar bedorven is, haar af en toe weer eens opzoeken. Iedere terugkeer in het ouderlijk huis biedt hem evenwel een pijnlijke ervaring; het tobkend lijden van zijn moeder verbittert hem nog meer tegen zijn vader, wien hij van al hun ongelukken de schuld geeft. Eindelijk komt het tot een uitbarsting. Op zekeren dag brengt Wilhelm een kennis met zich mee, een pianist; zijn moeder leeft weer op, acht dagen lang, genietend

van duetten, die zij met hem speelt. Maar nu begint plotseling in huis het gerucht te loopen dat zijn moeder met den pianist gemeenschap houdt. Wilhelm verwerpt dit als lagen laster, maar voelt zich door dien smaad, op het hem heiligste wezen geworpen, overprikkeld, heftig verontwaardigd. En als hij dan zelf hoort hoe zijn eigen vader dien laster aan een der knechts vertelt, verliest hij alle zelfbeheersching en straft zijn vader af, met eigen hand.

Dán vlucht hij weg, in de hevigste ontroering, door zijn moreel-ik vervolgd met aanklachten, die hem niet meer met rust laten. Altijd staat zijn daad vóór hem, achter hem; er is geen wegschuilen voor en geen vergeten. En de afschuw voor zich zelf stijgt in hem tot een geweldige macht, die heel zijn ik vernietigt. Nu tracht hij met inniger, uitstrekkend verlangen naar een zich overgeven aan zijn kunst, om in haar rust te vinden en door en met haar zijn beter-ik te versterken, op te heffen, tot het misschien het verafschuwd-ik in hem zal verjagen. Langzaam aan begint hij die gezochte rust te vinden, als hij in aanraking is gekomen met een moeder en dochter, wier opgewekt temperament, wier gezonde, frissche levenslust en hartelijke blijmoedigheid op hem reageeren met een kalmstemmende, weldoende macht. Hij voelt zich behagelijk in hun woning, en zij zien hem er graag, ze gaan van hem houden, als kunstenaar, ook als mensch. En hoe langer hij daar toeft, hoe meer de rust over hem komt, al kan hij niet vergeten en stijgt zijn verafschuwd-ik nog telkens weer voor hem op. Flauwer wordt dit visioen, naar mate Ida, het jonge meisje, meer macht krijgt over zijn verbeelding en voor het eerst in zijn leven ondergaat Wilhelm een heerlijk geluk, als Ida tot hem nadert en zich geheel aan hem wijdt: — de zonneschijn van haar stille blijmoedigheid daalt op hem neer en loutert hem. Hij kan zonder haar niet meer leven en toch waagt hij het niet haar aan zich te verbinden, in zijn afschuw voor zich zelf, die haar reinheid vreest te ontluisteren. Doch Ida's moeder, Frau Büchner, weet hem eindelijk een deel van zijn geheim te ontlokken: ze verneemt althans zoo veel dat Wilhelm gedrukt wordt door schuldbesef jegens zijn ouders. En nu besluit zij in haar zelfvertrouwen op haar macht over de menschen, de verzoening met de zijnen te gaan bewerken . . .

Het tijdstip, dat zij daartoe uitkiest, is teekeneud voor haar

inwendig leven. Frau Büchner is niet specifiek geloovig, maar ze hecht aan wat men de poëzie van den godsdienst pleegt te noemen. Voor haar heeft het Kerstfeest de mystieke beteekenis van een algemeene verbroedering der menschen; in die dagen voelt zij zich zelf in een hooggewijde stemming en ze twijfelt er niet aan of het zal haar lukken de Scholz'en onder dienzelfden invloed te brengen. Afsprekend met Wilhelm, dat hij tegen Kerstavond in het ouderlijk huis zou komen, trekt zij eenige dagen vooraf met Ida er heen, om zijn verwanten op zijn komst voor te bereiden en hen voor een verzoening te winnen. Ze vindt de taak minder gemakkelijk dan zij dacht; deze menschen die jaren lang onderling in strijd, verschil, misverstand hebben geleefd, zijn niet zoo spoedig onder de hypnotische macht van haar zachtmoedig levensvertrouwen en opwekkenden levenslust te brengen. Moeder Scholz tobt nog altijd en ziet tegen elke verandering in den toestand op. Fataliste geworden door het leven gelooft zij niet in de macht van den wil, om wat eenmaal zoo geworden is anders te maken. Auguste blijft stug en stuursch, in een opkomende ijverzucht tegen Ida, die zoo mooi en innemend is. En Robert heeft zich geheel tot een cynikus gemaakt; hij weet dat zijn afkomst en opvoeding hem bedorven hebben en zijn nerveuse aanleg drijft hem er toe, in dat verleden te graven en met zijn vermoldheid te koop te loopen; om aldus in zich zelf elke hoop op, elke behoefte aan wat hem ontbreekt te dooden. Toch ondergaat juist hij den invloed van Frau Büchner, voelt zich gekoesterd door de zielewarmte die zij uitstraalt, laat zich door Ida's bijzijn streelen — maar als hij zich van die macht over hem bewust wordt, prikkelt hem een diabolische lust Frau Büchner te ontmoedigen door zijn cynische opmerkingen. . . als een zenuwlijder, die graag zachte, weeke stof betast, zich begraaft in fluweel, en dan plotseling in een walging van die zoetweeke sensatie de stof woedend verscheurt en van zich werpt.

Een toeval, door Frau Büchner goddelijke beschikking genoemd, komt haar onverwacht te hulp. Zonder dat iemand weet van waar of waarom, verschijnt op dien bewusten namiddag vóór Kerstmis dr. Scholz in de woning van zijn vrouw, waar hij in geen zes jaar geweest is. Zijn optreden is niet minder bevreemdend dan zijn komst voor alle huisgenooten. Hij ziet er eenigszins verlopen uit, in zijn grauwe, groezelige

tint, met een nu eens vaag-rondzwevenden dan weer star-glanzenden blik. Enkele geheimzinnige uitdrukkingen, die hij zich ontvallen laat, worden ons eerst later in de handeling als uitingen van vervolgingswaanzin duidelijk. De eerste aandoening van zijn vrouw bij het wederzien is die van sterke blijdschap, al spoedig evenwel overgaand in zachte, dan ietwat scherper verwijten, in angst voor zijn toorn, waarvan zij de lichtontvlambaarheid kent, in ontevredenheid omdat hij met zijn eischen van fijnen wijn en lekkere sigaren haar weer veel geld zal gaan kosten. Hij zelf is zachtmoedig gestemd met kleine ingevingen van weeke teederheid:

„Je bent o o k grijs geworden,“ zegt hij tot haar met den toon van echte aandoening, haar een oogenblik beschouwend, vóór hij weer naar boven gaat, naar zijn afgelegen kamer.

De indruk van deze onverwachte thuiskomst van den 69-jarigen zwerveling op zijn vrouw en kinderen doet ons hen in hun eigenaardige prikkelbaarheid zien. Beurtelings verwijten ze elkaar gevoelloosheid, gemis aan eerbied. Robert stalt zijn cynisme weer zoo kras mogelijk tegenover Frau Büchner uit; hij en Auguste steken elkaar met scherppuntige hatelijkheden, die hun moeder zich opnieuw over hen doet beklagen. Deze menschen zijn zoo opgegroeid in een atmosfeer van onaangenaamheid, waarin ze elkanders gebreken op 't scherpst hebben zien uitkomen, — als zwartvochtige boomtakken in een witten mist — en nu kunnen ze niet nalaten elkaar te hinderen, juist omdat ze het mooie gevoelen van een teederheid, waarvoor ze zich schamen als belachelijk, en die zich in de tegenwoordigheid van Frau Büchner en Ida aan hen opdringt. 't Is deze tegenstrijdigheid in hun nerveuse naturen, die de auteur met buitengewoon ontleedvermogen in hen geteekend heeft en die de motor wordt van de handeling.

Robert is er zich precies bewust van. Hij verklaart 't Frau Büchner als zij bij hem er op aandringt Wilhelm vriendelijk te ontvangen. Eerst spot hij met haar droombeeld van een familietafereel, een verzoening. Belachelijk! Geen denken aan! Waarom ook? Er valt niets te verzoenen. Zij, broers en zusters, weten precies wat ze aan elkaar hebben. Hij heeft Wilhelm niets te verwijten, zoo min als hij zijn vader bizondere hoogachting of liefde, of kinderlijke dankbaarheid toedraagt: Er bestaat daartoe voor hem geen aanleiding. Zelfs is er een tijd geweest,

dat hij zijn vader letterlijk haatte. Dat dit met Wilhelm ook zoo gegaan is, en diens haat zich heeft lucht gegeven, vindt hij volkomen begrijpelijk. Heeft hij niet 't zelfde gedaan, dan is dat misschien toeval. „En dus ik heb niets tegen hem — „nota bene, zoolang ik hem niet zie. Maar als ik hem zie, „dan is 't met al mijn kalm overwegen gedaan, dan ben ik „iets... iets — hoe zal ik 't zeggen... dan zie ik in hem „alleen den mensch die mijn vader — niet den zijnen, maar „mijn vader in 't gezicht geslagen heeft.“ — Daarom hindert hem ook 't gejammer van zijn moeder over den last dien de terugkomst van zijn vader brengt. Besluit Frau Büchner, die nu eerst vernomen heeft wat er eigenlijk met Wilhelm gebeurd is, daarop in haar gewone voortvarendheid den ouden Dr. Scholz te gaan opzoeken om hem voor een verzoening met Wilhelm te winnen, Robert bijt haar achterna: „Hysterie, verdammtel!“ Maar als hij dan, alleen gebleven door de kamer loopend, den kerstboom met de geschenken ziet en daarbij een door Ida geknoopte beurs vindt, dan grijpt hij haastig die beurs en drukt ze met een momenteel opflikkeren van een nare, ziekelijke hartstochtelijkheid heftig aan zijn lippen. Hij ook is onder den invloed van Ida's tegenovergesteld, rustbelovend temperament gekomen.

Eenige oogenblikken later verschijnt Wilhelm, door Ida zacht meegetrokken, aangemoedigd, opgemonterd, door haar blik beheerscht, zelf in loomheid van willen, als een mensch, die in zijn slaap door een nachtmerrie wordt neergedrukt. Op eenmaal staat heel het verledene weer voor hem als een schrikbeeld; de overwinning van zijn heilig-ik is machteloos gemaakt, en hij durft Ida niet bekennen wat hem zoo beklemmt. Hij wil weer weg, als op eenmaal Frau Büchner van boven komt ijlen, hem in haastige, afgebroken zinnen zeggend, dat zij alles weet en met zijn vader gesproken heeft. Op 't hooren van dit woord Vader wankelt Wilhelm, als wezenloos geslagen, en Frau Büchner en Ida hebben de uiterste inspanning noodig om weer veerkracht in hem op te wekken, hem te bewegen niet te vluchten, hem vertrouwen in te gieten op een verzoening, die nu in eens heel den last van zijn ziel zal wegnemen. Wat hem nu nog zwaarder drukt is 't gevoel dat hij voor Ida moet staan als een laaggezoukene. Maar als zij niettemin aan zijn zij blijft, komt eindelijk iets van zijn wilskracht terug en na een langen, diepen blik in da's oogen werkt hij zich op

tot een vast besluit: — „misschien — gelukt 't me — toch!“
 Dát is de voorbereiding tot het verzoeningsfeest.

XIV.

Het moeilijk oogenblik van boete, van zelfvernedering begint voor Wilhelm te uaderen. Eerst nog heeft hij een langdurig gesprek met Ida, waarin hij poogt zijn moed op te winden tot een volledige bekentenis van zijn verleden en een analyse van zijn ik, om haar te doen begrijpen dat hij haar niet aan zich mag verbonden houden, met een opoffering van haar leven. Maar hij bewerkt het tegendeel. Die bekentenis omtrent zijn verleden doet haar op eenmaal losbarsten in een heerlijk blij gejubel, omdat hij haar zoo noodig heeft:

„'t Is een gejubel in me Wilhelm! Ik moet 't je „zeggen. — 't Kan egoïstisch wezen... maar ik ben nu „zoo heerlijk blij... dat je me zoo noodig hebt... Ik zal je „zoo liefhebben Willy... Nu zie ik op eens 'n doel. O ik ben „heelemaal verlegen. Ik heb zoo'n meelijden met je. Maar „hoe meer ik je beklag, des te blijer word ik. Begrijp je „wat ik bedoel? Ik bedoel... ik beeld me in... dat ik „je misschien alles, wat je gemist hebt... alle liefde, die „je gemist hebt, meen ik, die kan ik je misschien ruim...“

En haar stem en haar blik bemoedigen hem ten slotte tot 't moeilijk moment, daar hij zich in tegenwoordigheid van zijn vader ziet. Allerlei tegenstrijdige stroomen doorloopen zijn lichaam; zijn vingers bewegen zich in de lucht; bleek moet hij zich aan een stoelleuning vasthouden. Dr. Scholz, in z'n nabijheid gekomen, meet zijn zoon met een blik die eerst schrik, dan haat en verachting uitdrukt. De tweestrijd voor Wilhelm wordt nog moeilijker; hij ondergaat dien fysiek met een toenijpen van zijn keel, in de onmogelijkheid om eenig geluid voort te brengen. Eindelijk vermant hij zich; hij laat de leuning los, doet eenige schreden, wankelt en valt, nog zonder eenig geluid te kunnen uitbrengen, met gevouwen handen zijn vader te voet. In dezen is de haat overgegaan in verbazing, ontwakend meegevoel, aandoenlijke ontsteltenis. Met een liefkoozing „Jongen: . . . mijn lieve jongen!“ — de eerste wellicht die hem over de lippen glijdt, komt hij Wilhelm tege-

moet; hij beurt zijn slaphangend hoofd op, en als eindelijk Wilhelm eenige woorden van berouw, van smeeking heeft kunnen stamelen, voegt hij hem uit eigen beweging het „vergeven en vergeten“ toe. — Met 't „Dank“ op de lippen valt Wilhelm in onmacht; zijn vader sleept hem naar den leunstoel en blijft zich met hem bezig houden terwijl alle huisgenooten zijn toegesnel, Frau Scholz en Auguste verbaasd, niets vattend van dit vreemd tooneel tusschen vader en zoon, Ida angstig, Robert, die alles begrijpt, haar troostend.

Eindelijk geeft Wilhelm teeken van leven; met een hoorbare zucht van verlichting richt dr. Scholz zich op, tegelijk ontroerd en verlegen om zich heenziend. En nu is het of op eens een weeke verteederling over al die menschen komt. In de aandoening van het oogenblik, die nooit geziene zorg van den vader voor zijn zoon, voelen allen hun harde afstooting wegvloeien — er is een toenaderen, een omarmen, waaraan zoowel Auguste als Robert zich overgeven. Zelfs gaat hij zoover van aan te bieden bij Wilhelm te blijven; terwijl de anderen zich verwijderen, zal hij op hem passen. En bij Wilhelm's opleven gaat Robert spreken over 't gebeurde, toegevend dat zij hun vader nooit recht gekend hebben, mét Wilhelm verbaasd constateerend dat hun vader hen lief heeft. Robert analyseert verder en vraagt zich af waarom die onderlinge teederheid niet al vroeger doorgebroken is, daar ze toch in hen was; en hij weet, al is 't weer met moeite, zich zoover te brengen dat hij ook zijnerzijds Wilhelm vergeving vraagt voor zijn hard oordeel.

Nu voelt Wilhelm eindelijk zich vrij, nu kan hij zich geheel geven aan zijn kunst en aan Ida. . . .

Maar niet lang kunnen deze nerveuse naturen de verteederling verdragen. — 't Minst, nu zoowel Dr. Scholz als Robert zich aan tafel te goed gaan doen aan wijn. Langzaam laden zij zich weer met de negatieve electriciteit en onder de nwerking van de ondergane emotie zijn ze dubbel prikkelbaar. De omkeer begint als Ida haar kerstgeschenken gaat uitdeelen en daarbij ook Robert, die altijd uit 'n pijp rookt, een nieuwe aanbiedt. Het algemeen gelach, dat dit geschenk opwekt, ontstemt hem, zijn toon maakt Ida aan 't schreien, Wilhelm voelt zich onrustig worden. Daar fluistert, om een afleiding te bezorgen, Frau Büchner haar dochter iets in; met Ida loopt zij naar de binnenkamer en terwijl zij zich daar aan de piano zet

begint Ida een Kerstlied te zingen. De uitwerking op de toehoorders is als die van een Leidsche flesch op een keten van personen. De ontroering grijpt Frau Scholz aan en doet haar schreien; ook Auguste is licht aangedaan, maar in Robert heeft weer een bekende reactie plaats; de indruk, die zich van hem zoekt meester te maken, prikkelt hem tot verzet, zijn gelaat drukt ironie, spot uit, en als 't eerste couplet uit is ontvalt hem — slotsom van een stillen monoloog — onwillekeurig het woord „Kinderkomödie!“ — Allen kijken hem ontsteld aan; Wilhelm wordt met moeite door zijn moeder teruggehouden. En bij de voortzetting van 't gezang begint 't nu op te flitsen; Roberts jaloezie doet hem nog vlijmender tegen Wilhelm spreken, wien 't is als zag hij een heilig-schennis plegen. Hij wil het zingen doen eindigen. Zijn uitval tegen de anderen wekt nu ook Auguste op, die weer haar afgunst op Ida voelt stijgen en met zekere geringschatting over haar spreekt. Wilhelm beheerscht zich nauwelijks; hij pakt zijn zuster bij den schouder; met sterken nadruk begint Robert een toespeling te maken op Wilhelm's vroegere daad tegen zijn vader, Auguste zet die voort en nu staan in eens allen op 't heftigst tegen elkaar. Dr. Scholz gelast Auguste zich te verwijderen; zij komt in verzet; Robert helpt haar en spot met 't gezag van zijn vader, die hém nu ook 't huis ontzegt. En als dan de moeder de partij van Robert kiest, dan wekt de ondervonden tegenstand op eens den latenten vervolgingswaan in den ouden man; hij scheldt de zijnen voor deugnieten en bandieten en als Wilhelm hem vleidend tot bedaren zoekt te brengen en z'n hand op z'n vaders arm legt, zoekend hem tegen te houden, dan ziet de verbijsterde oude op eens weer in zijn zoon den man die hem vroeger geslagen heeft; hij vlucht voor hem, luid om hulp roepend en zinkt eindelijk in een aanval van beroerte in zijn leunstoel inéén.

Met deze catastrofe is feitelijk voor mij het drama ten einde. Wat nog volgt is voor het grootste deel nadere ontleding en kenschetsing van de personen; dramatisch motief alleen de toenemende twijfel in Wilhelm en ook in Frau Büchner; of hij, nú wetend dat *dit* 't was wat in zijn vader stak, nog eenig recht heeft om Ida aan zich te verbinden. In die voortgezette tekening der verschillende personen zijn nog tal van typische trekjes; 't beeld van Frau Scholz krijgt op eens 'n krachtiger

leven als we haar, terwijl Wilhelm in bange vertwijfeling ligt, geheimzinnig hooren vragen: „Sag' doch mal — sind die Büchners — gut situirt?“ — In Wilhelm ontstaan gedachten aan zelfmoord; en vrouw Büchner erkent, dat zij haar krachten tegenover de aldus bevonden toestanden geheel overschat heeft. Voor hij heengaat zoekt Robert nog in Wilhelm, wien hij Ida blijft misgunnen, elke hoop op een vrije toekomst te ontnemen, hem er van te doordringen dat alleen het leiden van een plantenleven zonder emoties van artistieken of amoureuzen aard hem redden kan van den waanzin. Tusschen hen beiden ontstaat opnieuw geschil, waarbij Wilhelm zijn geloof verdedigt dat elke mensch een nieuw mensch is en aan de macht der hereditieit ontkomen kan, Robert hem cynisch verklaart dat dit bij *zijn* opvoeding onmogelijk is en zijn huwelijk met Ida een herhaling van dat hunner ouders zou worden. Nu geeft Wilhelm zich weer over aan zijn heftigheid, op een wijze die werkelijk sporen van vervolgingswaanzin vertoont, en eindigt met zijn broeder te verwijten dat hij alleen uit naijver en wangunst hem 't geloof in een langzame loutering en reiniging door Ida zoekt te ontrooven. Zwijgend, zonder te antwoorden, gaat Robert heen. En Wilhelm, ondanks zichzelf onder Robert's invloed, blijft achter om Ida te doen voelen, dat hij haar niet aan zich mag verbinden. Zij kent hem immers niet; ze weet niet hoe hij is in zijn heftigheid; z'n nerveuse overprikkeling kan zij niet meevoelen, de verloren reinheid — hier doelt hij duidelijk op treurige jongens-zonden — kan zij hem niet hergeven. En hij stelt haar voor de vraag of zij dan opnieuw een gezin moeten gaan vestigen als dat van zijn ouders. Doch zij blijft vast in haar geloof en vertrouwen op een betere toekomst; zij heeft moed en voelt de kracht in zich om het leven tegemoet te gaan en de natuur te bestrijden. Als een gil uit 't slaapvertrek hen ontzettend gewaarschuwd heeft, dat de oude dokter stervend is, dan neemt Ida Wilhelm's hand vast in de hare en voert hem moedig naar het bed van zijn vader. —

En dan?

De auteur laat de vraag, wat de toekomst brengen zal, onbeantwoord. 't Is hem genoeg het vooruitzicht te hebben geopend op de mogelijkheid van een vernieuwing van den eenen mensch onder den invloed van eene andere — niet alleen met woorden, maar door 't teekenen van dien invloed voor onze

oogen, voor zoover dit in eenig kunstwerk, in een drama vooral, mogelijk is. Zooals wij Ida en haar moeder voor ons zien, brengen ze ook ons in een rustig weldadige stemming, sterk contrasteerend met de pijnlijke aandoening die het meelevens met dit gezin van zenuwzieken op ons maakt. De vraag, of zulk een uitvoerige studie van nevrosen in een kunstwerk gewenscht is, heb ik niet te beantwoorden, die geloof dat in dezen den artiest algeheele vrijheid van keuze moet worden gelaten. En alleen lettend op het doen, meen ik dat daarin Hauptmann zijn meesterschap heeft bewezen. Telkens weer treft me de doordringende juistheid en diepte van zijn analyse, de ongedwongen, teekenachtige nauwkeurigheid van zijn schildering. In mijne korte inleiding heb ik laten uitkomen, dat 't al te systematische van zijn manier de onmiddellijke levenskracht van z'n figuren verzwakt; en zijn koele onpartijdigheid den dichter zelf al te zeer op den achtergrond houdt. Niet geheel onopgemerkt mag daarbij nog blijven, dat de algemeene waarheid van zijn teekening ietwat lijdt onder 't uitzonderlijke van 't gekozen geval. Doch ook dit zeer bijzondere heeft zijn eigenaardige waarde; niet het minst nu de auteur er in geslaagd is ten minste met twee van de drie bedrijven een sterk dramatisch effect te verkrijgen zonder eenige kunstgreep, maar alleen door het teekenen van innerlijke toestanden. Voor de wedergeboorte van ons drama een te gewichtig feit om het niet te releveeren.

XV.

Als we de twee eerste drama's van Hauptmann van ons afzetten en ze gaan bezien op een afstand, om ons te vergewissen van wat zij ons nieuws leeren omtrent de hedendaagsche menschheid, dan vinden we behalve de ziekelijke aandoening der zenuwen, waaraan de meesten lijden, alleen in *Vor Sonnenaufgang* daaromtrent eenig licht. Het cynisch pessimisme van dr. Schimmelpenningk, die de wereld als een groot ziekenhuis beschouwt, waarin de menschheid haar laatsten doodstrijd voert, is duidelijk, hoewel dan wat overdreven, het inzicht van een *hedendaagsch* patholoog. Maar al zoekend naar moderne denkbeelden zullen we het meest naar den socialist Loth gaan luisteren. Hij heeft ze geheel in zich opgenomen; als vaste leerstellige

beginsels zitten ze hem in het hoofd en in het bloed, dat er dik en blauw van geworden is en hem nu zoo in zijn beweging belemmert, om hem bijna op een versteening voor ons te doen lijken. Als de eerste opwelling van zijn hartstocht uitgegolfd is, komt hij al heel spoedig weer onder den stollenden invloed van zijn vaste beginselen; hij voelt niets mee van den angst, die Helene in zijn armen doet trillen, en als in 't laatst zijn beginselen van hem vorderen haar te verlaten, dan doet hij dat zonder veel bewustheid of bekommernis van de ellende, waarin hij haar door zijn heengaan werpt.

't Is niet om den dichter, en dan voor de tweede maal, een grief van deze koele onverbiddelijkheid te maken, dat ik hier nog eens aan dezen petrefactischen socialist herinner. Wat ik tegen hem heb, wijt ik alleen het „doen“ van zijn schepper, die Loth als een platten paal zonder perspectivische ronding en psychologische diepte teekende; 't ligt niet in zijn streng leerstellige onverbiddelijkheid. Alleen wie als hij desnoods over lijken kunnen heenstappen, duwen, dit weten we, de menscheit een paar stappen verder. Het nieuwe kan niet ontstaan zonder dat het oude wordt opgeofferd, en wie de zieke menscheit gezond wil maken, zal zich nu eenmaal verplicht zien, de kankerachtige deelen uit te snijden. Doch het verrichten van dergelijke gewelddadige operaties is niet ieders werk en behalve de kennis en vaardigheid, en zekerheid omtrent het doel, is ook een krachtige vastheid van hand onmisbaar. Wie bang is den patient pijn te zullen doen, wie daarbij niet zeker is van zijn zaak, loopt niet alleen gevaar den zieke verkeerd te behandelen, maar zal ook zelf in pijnlijke onrust geraken en onder de operatie lijden. Al te sijngevoelige naturen zijn voor het beroep van chirurg volkomen ongeschikt.

Deze beschouwing is meer dan een uitweiding. Ze heeft ten doel mijn' lezers krachtig voelbaar te maken, wat we in den hoofdpersoon van *Einsame Menschen*, in dr. Johannes Bockerat vinden. Deze 28-jarige jonge man is een sensitieve, uiterst prikkelbare natuur, en die aandoenlijkheid van zijn zenuwen wordt nog verfijnd door den wijsgeerigen spinarbeid, waartoe hij zijn hersens dwingt. Kind van zeer godsdienstige burgerlijke ouders heeft hij in zijn jeugd geleefd in een dampkring van pietisme, waardoor zijn gevoeligheid verweekt is. Maar opgroeïend is hij in aanraking gekomen met de moderne

natuurwetenschap; als student werd hij een leerling van Haeckel en de psycho-physiologie tot studie van zijn voorkeur. Aldus geheel in het vaarwater der nieuwere ideeën gekomen, liet hij de rustige haven van de ouderlijke godsdienstigheid geheel achter zich en de vrienden, daar hij in 't roeischiutje mee opvoer, dreven hem steeds verder met den sterken slag van hun klot-sende riemen. Als andere Loth's beleden zij vurig de beginselen der sociale gelijkheid en balden de vuisten tegen al wat bleef staan. Niet uit eigen overtuiging ging Johannes zóover met hen mee; zijn wijsgeerige levensbeschouwing leerde hem het bestaande zien als 't geworden, en zijn fijngevoeligheid leed onder dat vernietigen van zooveel, waaraan hij uit z'n jeugd een lieve herinnering had bewaard. Maar in ditzelfde wankelmoedig drijven dorst hij niet zich verzetten tegen het stuwen van zijn vrienden; hun beginselen van gelijkheid nam hij over, en zijn teerhartigheid liet ze neervloeien in zijn hart. Hij voelde zijn bezit van meer goederen als een onrecht, en had geen rust voor hij van dien drukkenden last door meedeelen bevrijd was. Doch tegelijk dat hij zich liet voortstuwen, kon hij toch niet nalaten telkens om te kijken naar wat hem éens lief was geweest, en terwijl hij zijn vrienden volgde om hen niet te vermissen, lieten zij hem ten leste toch achter zich. Zóo komt Johannes waar wij hem vinden: midden tusschen de oude wereld en de nieuwe; aan de eerste verbonden door zijn gevoel van piëteit, los van haar door zijn wereldbeschouwing; telkens geneigd meer voorwaarts te gaan, doch uit dit voorland gehouden door zijn onmacht om geheel zich te ontrukken aan wat achter hem ligt. Een verlaten mensch, ook als geleerde, daar niemand in zijn omgeving in staat is om zijn arbeid te waardeeren; een eenzelve, wien de kracht ontbreekt om alleen te staan, en die zich niet wil bekennen dat hij den moed en de zelfstandigheid mist welke zijn positie zouden eischen. Zóo leeft hij in voortdurende onrust, ontevreden met zichzelf, ontevreden met 't leven; zich grootsch houdend op zijn zelfstandigheid tegen wie hem willen binden aan het oude; geprikkeld door zijn eigen wankelmoedigheid, die hij zich zou willen ontveinzen, maar waarvan het bewustzijn zich aan hem opdringt. Een moderne Hamlet die zijn zenuwen niet kan stalen tot een daad, en die niet durft richten uit onzekerheid. Een weifelaar door zijn temperament en wijsgeerige ontwikkeling van den geest.

Ook hij nu wordt gesteld voor een taak, die hem te zwaar blijkt. . . .

Er komt in het eerste bedrijf van dit drama een moment waarin Johannes, door zijn moeder over zijn ongelooft onderhouden, haar antwoordt met een citaat uit Goethe over „God in de natuur.“ Bedrieg ik mij in de bedoeling van den dichter niet, dan heeft hij, door Johannes hier te laten steunen op de schouders van een ander, willen doen uitkomen dat diens ongelooft meer overgenomen dan doorleefd is. Aan dergelijke kleine trekjes is zijn uitvoerige studie van het wezen en de stemmingen van Johannes rijk, voor een drama overrijk zelfs. Doch ik wijs op deze bizonderheid meer bepaald, omdat ik haar noodig heb tot 't doen uitkomen en verklaren van een feit in 't leven van Johannes, dat voor zijn toekomst beslissend is geworden. Even goed, dus zou ik willen zeggen, als hij Goethe, den wijsgeer tot zijn hulp roept, zal een gevoelig Duitsch jong man als hij, geneigd tot extase en zekere dichterlijke sentimentaliteit, Goethe als dichter bewonderd hebben; en hij zou geen Duitscher moeten wezen om niet mee te dwepen met diens ideaal van „das ewig Weibliche.“ Zóo kan het verklaard worden, dat hij als student verliefd werd op een 18-jarige brunette, middelmatig van lengte, teer gebouwd, en van die zachte schoonheid, die een gemoed vol liefde pleegt te voorspellen. Niet het minst dit vrouwelijk teere moet 't geweest zijn, wat Johannes tot Käthe heeft doen neigen — de zucht om de zwakke te beschermen is in de liefde der meeste mannen niet de zwakste factor. En zoo heeft hij naar haar gevrijd en haar gehuwd, zonder, in zijn vereering voor das ewig Weibliche in haar, zich bewust te worden van het verschil in hun beider geestesontwikkeling, dat haar, met helder vrouwelijk inzicht en voorgevoel, één dag had doen aarzelen, vóór zij zich overgaf aan den droom van haar zoet geluk. . . die niet blijft bestaan in het leven.

Want na dagen en uren van samenzijn begint dat verschil in ontwikkeling langzaam te werken. In de onrust van zijn geest en zijn gemoed heeft Johannes zich heil beloofd van een stil afgezonderd verblijf buiten. Dáar zal hij schrijven aan zijn boek, waarvoor hij zooveel boeken van anderen geraadpleegd heeft („alleen 12 pagina's met opgaaf van bronnen,“ vertelt hij niet zonder trots) en waarin hij du Bois-Reymond aanvalt; —

als hij schrijft, durft hij wel. Toch vlot de arbeid niet, omdat hij niemand heeft met wien hij er over spreken kan, die 'm met belangstelling en kennis kan beoordeelen en waardeeren. Käthe beproeft met haar liefde aan te vullen, wat haar aan oordeel ontbreekt: ze vindt alles „wunderschön“. Maar dit maakt zijn rekening niet. En een van zijn hem 't laatst trouw gebleven vrienden, een schilder, die met radicale en democratische phrases volgepropt zit, baat hem nog minder: Braun werkt zelf al niet, omdat hij schilderen 'n „Luxusarbeit“ vindt, die in den tegenwoordigen tijd, nu er zooveel nuttigers te doen valt, niet te pas komt — de wijsgeerige studies van Johannes acht hij zoo mogelijk nog onnutter. Voortdurend stijgt nu diens ontevredenheid met zichzelf, door zijn moeder als 't gevolg van zijn ongeloof verklaard, en de geboorte van een zoon brengt hem alleen voor korten tijd in een roes van geluk. Zijn stemmingen wisselen onophoudelijk, hij doet uitvallen tegen zijn moeder, zijn vrouw, zijn vriend, wier onvermogen om hem te begrijpen hem agaceert, en kwelt zich een oogenblik later met 't berouw dat hij hun onaangenaam is geweest. Zelfs is er een bijzonder moeilijk oogenblik voor hem gekomen, nu zijn kind gedoopt zal moeten worden. Hij zelf hecht, als ongeloofige, aan die plechtigheid niet; maar zijn ouders zouden onder het nalaten er van lijden. En... hij voelt ook nog wel iets voor het gewijde van die plechtigheid; maar doet dit voorkomen als een slotsom van zijn objectief denken, dat hij voortdurend tegen Braun's zucht tot doorslaan stelt. Zóo raakt hij in een warnet van gevoelens en gedachten; is tijdens de plechtigheid korzelig, als hij zich weer opdringt dat men hem tot dit offer aan zijn overtuiging moreel verplicht heeft, en hij daarom niet wil toonen dat hij door haar getroffen wordt; valt over dit gevergde offer uit tegen Käthe en Braun en kwelt zich een oogenblik later met 'n lichte wroeging, omdat hij zijn vader en den ouden dominé door zijn houding moet gekwetst hebben. Een curieuse doorenmengeling van allerlei stemmingen, waardoor de auteur ons onmiddellijk met fijne kunst den weifelaar teekent, en hij ons voorbereidt op het drama dat nu zich gaat ontwikkelen, zoodra de 24-jarige Anna Mahr, studente in de filosofie te Zürich, door tusschenkomst van Braun of eigenlijk door diens huisbazin — op vrij onhandige wijze — in het huis van Johannes Bockerat ingeleid is.

Meer nog dan het teekenen van een zoo samengestelde persoonlijkheid als Johannes Bockerat bewijst het ten tooneele brengen van deze studente dat Hauptmann veel durft ondernemen. Niets zoo moeilijk in het algemeen voor den verhaler of dramaturg dan het schetsen van een mensch met bijzondere intellectueele gaven: hij kan hem zijn kennis en geleerdheid niet laten toonen zonder hem aan de grens der schoolmeesterachtigheid te brengen. En zoo dit moeilijk valt waar het sujet een man is, — een ontwikkelde vrouw, een studente te teekenen is 't moeilijkst van al, nu eenmaal de oppervlakkige kluchtspelschrijvers zich bijzonder beijverd hebben om deze hedendaagsche verscheidenheid van het vrouwelijk geslacht tot een caricatuurtype te maken. Het gewone hulpmiddel om die moeilijkheid te ontkomen is het bekende, dat Homerus al gebruikt heeft om zijn lezers de schoonheid van Helena te doen gevoelen: den indruk te vertellen of te doen vertellen, dien de andere dramatis personae ontvangen van dat wat de auteur ons zelf niet kan of wil laten zien. Zoo is ook, in hoofdzaak, Ibsen te werk gegaan om ons het geniale in Ejlert Lövborg, die in Hedda Gabler verschijnt, te doen gevoelen; het overige moet gedaan worden door wat hij zegt en heet te schrijven.

Voor Anna Mahr had Hauptmann te waken, dat we haar bij al haar onafhankelijkheid van doen en oordeelen — die we in een zelfstandig levende en studeerende jonge vrouw verwachtten — niet onvrouwelijk en niet pedant zouden zien. En dat is hem gelukt, niet alleen door de twee andere vrouwen met haar te doen sympathiseeren, en haar bij wijlen kinderlijk opgewekt en geestig te maken; ook door haar mede voor te stellen als een eenzame, die veel geleden heeft en die nu opleeft in de intieme omgeving van de Bockerat's, onder de aanvankelijke genegenheid van Johannes' moeder, de meelijdende vriendschap van Käthe, de bijzondere vertrouwelijkheid van Johannes zelf, die op zijn beurt herleeft, nu hij in haar eindelijk iemand gevonden heeft, in staat hem te begrijpen, hem en zijn arbeid, — en hem zóo de rust en 't zelfvertrouwen terug te geven.

Maar hoe meer hij omgaat met Anna Mahr en als man van wetenschap, als mensch, zichzelf terug vindt — zij is flink, zij maakt tochten met hem, ook op het meer, waar de villa aan gelegen is; zij zegt hem eerlijk haar meening, zij moedigt hem

aan om vooral zichzelf te zijn — des te meer ontglipt Johannes aan de armen van Käthe, die na haar bevalling nog fysiek zwak is, die te zorgen heeft voor 't huishouden, hem moet komen storen voor 't regelen van geldzaken, intellectueel niet met hem kan meelevén en hem als karakter niet door vastheid van wil imponeert. Zij voelt dat ontglijden, als een pijn, als een vernedering, ook waar 't in hem zelf nog nauw begonnen, hij er zich niet van bewust is; hij met overtuiging en in waarheid, na scherpe verwijten dat zij hem niet verstaat, verklaren kan haar nog even innig lief te hebben als vroeger. In dien waan blijft hij, al trekt Anna Mahr hem steeds sterker aan; wat hij voor háar gevoelt is een teer sentiment van vriendschap, dat zijn liefde voor Käthe niet behoeft te dooden. Misschien dat hij met zijn wankelende, sensitieve natuur 't tusschen deze beide vrouwen lang had uitgehouden, zonder zijn gevoel voor de een geweld aan te doen om de aantrekking die de ander op hem oefent. Maar Käthe kan die verhouding niet verdragen; ze kwijnt onder dit missen van zijn vertrouwelijkheid; en nu ze hem niet alles kan wezen weigert haar trots hem tot voetwisch te zijn. Haar schoonmoeder, die nog het huishouden is blijven waarnemen, begint nu ook door Käthe's gemoedsstemming opmerkzaam te worden op den toestand; en daar haar grovere burgerlijke bewerktuiging haar de fijne nuances in de sentimenten van heur zoon bedekt, en haar bekrompen godsdienstige opvatting haar onmiddellijk aan „zonde“ en „afgodisterij“ doet denken, gaat zij in Anna Mahr een geslepen coquette en in den omgang van Johannes met háar schuldige echtbreuk zien. Aanvankelijk bepalen zij en Käthe zich tot een defensieve houding: als Anna na acht dagen van heengaan spreekt, laten zij aan Johannes over haar tot blijven uit te noodigen. Dit prikkelt hem als een gemis aan fijngevoeligheid; hij vindt 't onmenschelijk tegenover dit arme meisje dat zich nu juist zoo thuis bij hen ging voelen, haar nu zoo plotseling aan de deur te zetten. „Kruieniersmanieren!“ barst hij los, zichzelf niet bewust van het gemengde en persoonlijk-bizondere in wat hem een algemeene ontstemming van zijn meerdere fijngevoeligheid schijnt. Doch enkele uitdrukkingen van zijn moeder omtrent Anna, die hem doen beseffen dat zij onedele vermoedens heeft; haar verzet tegen een langer verblijf, waardoor hij zich in zijn zelfstandigheid als man gekwetst acht,

doen hem nu juist Anna's vertrek in een ander licht zien — en hij haalt haar (achter de schermen) over nog te blijven. Nu rolt de steen verder voort; de vertrouwelijkheid van Johannes en Anna neemt toe; ze kunnen schier niet meer buiten elkaars gezelschap; haar vriendschap wordt Johannes meer nog dan een behoefte, een ideale verhouding van *den* man met *de* vrouw, die hij zich gaat droomen als een beeld van de toekomst. Inmiddels kwijnt de arme Käthe weg van harteleed, en hij, de fijngevoelige, nu wreed in zijn egoïsme, bemerkt en voelt 't niet meer; schoon de crisis in haar nadert. Zijn moeder, bang voor zijn heftig uitbarstenden toorn, durft niets meer zeggen; maar ze verteert van onrust om Käthe en om haar zoon, dien ze verdoemd acht als echtbreker. In haar angst mist zij de kalmte van te wachten tot Johannes zichzelf zal hebben losgewerkt uit het dubbelzinnige van zijn verhouding, en haar ruw trekken aan de lis, waarin hij gevangen zit, haalt die alleen nog sterker aan. Ze schrijft haar man om over te komen en vaardigt Braun af om Anna tot vertrekken te bewegen. Maar hém wijst 't jonge meisje terug. Dán gaat zij zelf tot de logée, om haar de gastvrijheid op te zeggen. Doch Anna laat haar zelfs niet toe, zóover te gaan; ze heeft al aan Johannes gezegd dat zij vertrekken zal en tegenover zijn moeder buigt zij het hoofd, al slaan haar enkele woorden van deze strenge, niet te fijngevoelige vrouw in 't gezicht. — Wel is er een tijd geweest, dat zij besloten was haar liefde voor Johannes te verdedigen als haar eenigen rijkdom, en hem te bezitten, al moest 't ten koste van 't geluk van anderen. Maar het meelijden, haar door Käthe bewezen, heeft haar moed om tot 't uiterste te gaan gebroken. Ze zal haar stil lijden met zich nemen en hèm overlaten aan die andere vrouw, die hem ook lief heeft.

Ongelukkigerwijze mist Johannes de kracht om zelfstandig te blijven leven, zonder haar. Het gevoel van door allerlei banden gebonden te zijn, heeft hem buiten alle evenwicht gebracht. Met zijn zelfbeheersching is 't geheel gedaan. Als hij van Anna hoort, dat zij plotseling weg wil, raakt hij in heftigen toorn tegen zijn moeder, die haar de deur gewezen heeft en dreigt zich zelf te zullen doodschieten, zoo Anna gaat. Daar komt op 't angstgeroep van zijn moeder zijn door haar ontboden vader binnen, een man van opgewekte stemming en

blijmoedigen levenslust, maar streng in zijn christelijk godsdienstige begrippen en nu zich stellend tegenover zijn lieven zoon, om hem met zijn gezag als vader en Godgeloovig man zijn afdwaling te doen voelen. Hij vermaant hem met de woorden van Christus: „wie een vrouw aanziet om haar te begeeren“; hij waarschuwt hem, als zondaar, voor den afgrond die zich opent; hij doet een beroep op zijn kinderplicht; hij verklaart dat Anna licht zal vergeten, want „de kinderen dezer wereld vergeten snel,“ en, zoo niet, dan is haar lijden Gods wil. En hij praat, de arme man, en voelt niet, dat niet deze denkbeelden en overwegingen invloed kunnen oefenen op zijn zoon; dat de afstand van de oude en de nieuwe ideeënwereld hen scheidt; en zij elkander niet kunnen verstaan, omdat beider taal niet meer dezelfde is. Een aandoenlijk en tragisch tooneel, zooals er zoovele zullen afgespeeld worden in 't leven der menschen, tusschen wie verbonden zijn met 't hart, maar van elkaar gescheiden staan in de wereld der gedachten. En eerst dán gaat er een ontroering door de ziel van Johannes, als zijn vader hem zegt, hoe zijn zwakke Käthe lijdt en hij de oorzaak worden zal van haar dood. In een week geschrei valt hij zijn ouders in de armen en belooft hun, afgemat, Anna te zullen laten heengaan.

Maar hoe moeilijk valt hem dit, nu zij komt om werkelijk afscheid te nemen. Of ze 't al vriendschap noemen, wat hen bindt, de liefde is ingeslopen in hun arme harten en te leven zonder elkander, in nieuwe verlatenheid, zal een sterkte van hen eischen, die Johannes niet in zich vindt. Zij poogt hem te bemoedigen, wijzend op 't ideaal waarvan hij droomde, van een reine vriendschap tusschen man en vrouw; maar juist dit heilige en reine hebben ze hem bezoedeld met hun lage verdenking. Hij gelooft niet, dat hij zal kunnen blijven leven, zonder haar. En als, voor 't laatst, hun teederheid een uitweg gezocht heeft in het liefkozend noemen van elkanders namen; zij hem een ring ter herinnering achterlaat en hij haar, voor zij heengaat, den kus van den broer aan de zuster heeft gegeven, dan is zijn kracht vernietigd. Heel zijn lichaam trilt en schokt van heftig schreien en snikken; en als hij zijn ouders en Käthe hoort naderen ijlt hij weg, de veranda uit, den tuin in, die in 't donker ligt.

Zijn vader en moeder komen, Käthe met zich voerend. Zij

zijn gerust. Nu Anna weg is, komt alles weer terecht, dus leert hen hun kinderlijke psychologie, die niets van de diepten in de samengestelde zielen der moderne menschen vermoedt, en hun Godsbetrouwen, dat van Zijn àlvereffenden invloed geen grenzen kent. Käthe alleen voelt 't anders. Als 't niets meer gold dan Johannes te vergeven, zij zou het tien, honderdduizend maal doen. — Maar Hannes gooit zich niet weg, en zij heeft niets te vergeven. Anders is de toestand niet dan zóo: een mensch is dít, en niet dát. En zij weet nu, wat zij is en wat Hannes is. Samenleven zullen zij beiden niet meer kunnen.

Ook hierom niet: Johannes is den strijd ontvlucht. Zijn lijk ligt in het meer.

XVI.

Het onaangename van het analyseeren van een werk als dit, ligt in de onmogelijkheid om het bouquet te bewaren. De fijne geur vervluchtigt; de ontrafelde draden lijken grof, zooals het teere spinsel niet was. Teer spinsel nu is dit nieuwe drama van Hauptmann, zooals ik er weinig ken. Ter nauwernood kunt ge, na herhaalde lectuur, het windsel van de dunne draden nog volgen; 't zijn zoo kleine wendingen, zulke fijne schraffeeringen, zulke zachte nuances van stemming, die dit intieme zieleleven van Johannes vormen en uitloopen in zijn dood. — En van de twee vrouwen, daar wij hem tusschen geplaatst zien, toont de dichter ons ook zulk een fijn weefsel der ziel, met overgangen en wijzigingen; ze zijn niet tegenover elkaar gesteld naar de methode der oudere schrijvers, die alleen krasse tegenstellingen kennen; deze beiden voelen zich zelfs onderling aangetrokken en meer moeten zij elkander beklagen dan haten. Allen te zamen, zelfs de moeder van Johannes, wier psychisch leven het minst samengesteld, en in wie een zekere stuwkracht is, allen lijden zij het leven; ze worden gestuurd door hun natuur en de omstandigheden; zelf gaan doen zij nauwelijks. Vandaar dat geen verandering van toestand plotseling gebeurt; alles geschiedt na langdurig voorbereiden; de stroom van hun leven langzaam vliet en de kleinigheden van het alledaagsch bestaan er rustig op mee drijven. Die slepende gang; die menigte van teekenende trekjes; die subtielheid van ontleding; dit gemis aan samenvoeging, aan

krachtige, sprekende trekken en sterke schokken, geeft dit drama zijn eigenaardig, geheel modern karakter. ¹⁾ Meest komt het hierin de latere drama's van Ibsen nabij. Doch diens plastiek is krachtiger, en spreekt meer; zijn handeling is meer gedrongen en zelden ontbreekt bij hem het machtige en grootsche van 't zelfbewust willen; de ruimte, waar zijn symboliek de verbeelding binnen voert. Vergelijk *Einsame Menschen* met *Rosmersholm*. Daar ook staat een man midden tusschen de oude en de nieuwe wereld, en daar ook zien wij hem ondergaan, omdat zijn gemoed te teer is om banden te verbreken met ruwe kracht. Maar Rosmer van Rosmersholm is een zoon van een oud, streng geslacht; hijzelf is man geworden in het oud geloof en zoo hij tot de nieuwe wereld zich bekeerd heeft, 't is geweest door eigen, innerlijk vrijmaken. Aldus ook is het Ibsen vergaan. Uit de dichtertelijke romantiek heeft hij zich losgewerkt tot een waarnemer van het moderne leven; zóo heeft hij als realist en naturalist iets van de breede vlucht van den dichter en romanticus behouden; gelijk Zola, die ook begonnen is als lyriecus. Deze mannen zijn van een ander vormsel dan de jongeren, die na hen gekomen zijn; niet geheel modern kunnen ze worden, maar ook in dat moderne niet geheel ondergaan. Het geslacht dat nu jong is, begint met 't realisme, 't naturalisme, 't determinisme; 't zal nauwkeuriger, fijner, nerveuser kunnen waarnemen en ontleden — de vraag blijft, of het die stuwkracht in zichzelf en in 't leven zal terug vinden, die alleen groote daden en — groote kunst voortbrengt.

Die vraag kunnen we nog niet beantwoorden. Maar er zijn voortteekenen, recht gevend om te voorspellen, dat na den somberen winter de zon der lente weer zal gaan schijnen. De dichters zelf voelen haar nadering. Niet alleen Ibsen, die droomt van het derde rijk, waarin de waarheid en schoonheid vereenigd zullen worden en de levensblijheid de menschen vervullen zal. Ook Hauptmann, die Anna Mahr de betuiging in den mond legt, dat 't haar is alsof de dompig drukkende atmosfeer bezig is van ons te wijken. De zwoele angst en het donkere fanatisme beheerschen ons niet meer. De al te sterke spanning is voorbij.

¹⁾ Bij de vertooning is het stuk door dit breed uitspinnen wat gerecht gebleken. Daarom heeft Hauptmann voor de aanstaande uitvoering in het Deutsche Theater te Berlijn de vijf bedrijven tot vier samgedrukt.

Iets als een frissche lucht waait over ons heen, aankondigend de twintigste eeuw.

Dichters nu zijn te allen tijde voor goede profeten, of, om meer modern te blijven, voor goede barometers gehouden. En wie dit laatste werk van Hauptmann met de vroegere vergelijkt, voelt dat er iets waars moet wezen in die voorspelling. De teederheid, die er ons uit toe wuift, is het begin van den humor, die evenwicht zal brengen tusschen hem en het leven. En nu hij den man der halfslachtingheid, den weifelaar heeft doen ondergaan, zal de beurt moeten komen aan de menschen van de zelfbewuste, krachtige, blijmoedige daad.

Maar hoe dan ook — hij kan zeker zijn, dat zijn volgend werk zal worden ontvangen met die innige belangstelling, die we gaarne wijden aan den arbeid van een echt dichter van onzen tijd.

I. SIMONS Mz.

GESPREKKEN. ¹⁾

III.

— Waar blijft gij, Aline?

— — Dokter, ik heb zoo gelachen. Mijn broeder is altijd *petite santé*, en zou voor geen geld tegen drie uur zijn siesta missen. Ik had hem beduid, dat hij in mijn kamer heel rustig zou liggen; en dacht: als gij dan met uw stok weer aan mijn venster komt tikken, zal hij woedend worden. Hij kon de jaloeziën onmogelijk ophalen; ik had een dikken knoop in het koord gelagd, en hij kon dus in het geheel niet zien, wie de rustverstoorder was. Het is perfekt uitgekomen. Hij heeft een geweldig leven gemaakt, en het hielp hem niets. Ik ben eindelijk maar naar hem toegegaan, en heb hem hartelijk uitgelachen. Hij was eerst wel wat boos, maar het is toch met een zoen geëindigd. Ik heb u daardoor even laten wachten. Het is lief van u, dokter, dat gij toch gekomen zijt, om mij af te halen voor de wandeling.

— Mijn vrouw heeft u geschreven, niet waar? dat zij door hoofdpijn verhinderd is mede te gaan. Heeft zij nu uw naam goed gezet op het adres? Want zij is nog wel eens gebrouilleerd met de Russische orthografie. Ik ben er zelf ook niet vast op.

— — Dat komt misschien omdat gij mijn naam nooit geschreven hebt gezien. Hier is mijn kaartje: Aline Šewyrew; uit Kiew; oud, als gij mijn doopceel. . . .

— Neen, dat behoeft niet, lieve Aline.

— — Ik heb mij anders, geloof ik, mijn dertig jaar niet te schame. Ik heb er genoeg voor ondervonden. In mijn gevoel ben ik zelfs veel ouder; vooral sedert ik voor dien groot-

¹⁾ Gesprek I en II staan in de Juli-aflevering van 1890.

beek, ruischend langs bemoste oevers, wegstervend als de zoete tonen in het avondlied van een eenzamen vogel. . . .

„Daar hoorde zij eene deur opengaan, dáar in de duisternis. Zij hield niet op met zingen: slepender en zachter nog vlood de melodie over hare lippen; het was stil, daar in het donker. Hare oogen blikten nog steeds naar de schaduwen op het plafond — heldere, donkere, wijdgeopende oogen, glanzend bruin met zwarte oogharen — en hare zuidelijke tint werd met warmen gloed bestraald door het licht in de roode bloemkelken.

„Zij lag stil; tranen omfloersten nu haren blik en de melodie scheen weg te sterven als de laatste weemoedig trillende toon in een vogelenlied.“

Hoe luidt ook weer het slotwoord van Ahlgren's schets *Op de heide*? „Geloof mij, de waarheid is en blijft het schoonste in het menschenleven, — al is zij ook nog zoo leelijk.“ Dat is maar niet een los praatje van haar; het is de oorzaak, dat zinnelijke schoonheidsstemmingen als in het voorgaande zoo zeldzaam in haar werk voorkomen. Het leven weer te geven was de eisch, dien zij zich had gesteld, en, meest van al, de smarten van het leven. Wie kan zeggen, welken weg zij ingeslagen zou hebben, wanneer haar eigen leven gelukkiger ware geweest! Maar wie naar de stem van zijn hart luistert, jaagt het goede doel na.

Dat goede doel heeft mevrouw Benedictsson in haar korte leven niet gemist. Wie den loop der „hoofdstreamingen in de Europeesche literatuur“ wil volgen, zal rekening met haar dienen te houden. Is haar arbeid haar zelve tot een troost geweest, al was die troost niet bij machte haar met het leven te verzoenen, in de literatuur van het Noorden vormt hij een hoofdstuk, dat niemand oneerbiedig zal mogen opslaan.

J. E. SACHSE.

MAX MÜLLER ALS GIFFORD-LECTURER. ¹⁾

Natürliche Religion. Gifford-Vorlesungen gehalten vor der Universität Glasgow im Jahre 1888 von F. Max Müller. Aus dem Englischen übersetzt von Eug. Schneider Ph. D. (Leipzig W. Engelmann 1890).

De woorden *natuurlijke theologie*, *natuurlijke godsdienst* geraken bij ons langzamerhand in onbruik. Zij rieken naar de 18e eeuw, toen Willem Leevend zijn familie in rep en roer bracht door zich aan berijmde twijfelingen te buiten te gaan, maar prof. Matig oordeelde, dat de brave jongeling zonder schade een poos kon vertoeven in het voorhof der *natuurlijke godgeleerdheid*, en nog wel tijdig zou binnenloopen in de veilige haven van het door de Dordtsche vaders verklaarde geopenbaarde geloof. Ook de 19e eeuw echter heeft talrijke bijdragen geleverd voor de *natuurlijke godgeleerdheid*. Eerst de wet op het H. O., waaronder wij thans leven, heeft aan het officieel bestaan van dat vak in Nederland een einde gemaakt. De oude *theologia naturalis* is vervangen door de godsdienstwetenschap, naar haren aard gesplitst in wijsbegeerte en geschiedenis van den godsdienst.

Intusschen heeft het verwijderen van een naam de kwestie

¹⁾ Ik laat de Engelse woorden „lecturer“, „lecture“ onvertaald. Men denkt bij het hollandsche „lezing“ aan zoo iets geheel anders. Een hollandsche lezing is een min of meer deftige of grappige verhandeling over de maan, of over het drama, of om aan te toonen „dat, en waarom, en de middelen waarmede, te „gelijk met den weg waarlangs, en den tijd waarin, Jacob Cleybmg een dichter „geworden, en wordende gebleven en blijvende gestorven, en stervende verdwenen, „en, in onze dagen, helaas! door u (toehoorders), maar niet door hem (lezer), „vergeten is (J. Geel). Geheel anders de engelse *lectures*, meest in een reeks gehouden, om in afgeronden vorm een wetenschappelijk onderwerp voor een ontwikkeld publiek te behandelen. Hoezeer zulke *lectures*, waaronder er zijn van hooge waarde, het peil der algemeene beschaving verhoogden, springt evenzeer in het oog, als dat het populair bewerken van vaak zeer ingewikkelde wetenschappelijke vraagstukken met eigenaardige moeilijkheden en gevaren gepaard gaat. In elk geval echter gelijken zij meer op openbare lessen dan op onze „lezingen.“

door dien naam vertegenwoordigd niet opgelost. Daarbij komt, dat de naam zelf bij andere volken, vooral in Engeland, in gebruik is gebleven.

De Engelschen hebben een eigenaardige manier om het oude en het nieuwe naast elkander te plaatsen. Nergens hecht men meer aan oude vormen en waait toch een moderner geest, dan in Englands Universiteiten. De kenmerkende geest onzer 19e eeuw heeft wel geen klassieker uitdrukking gevonden dan in de werken der geleerden en letterkundigen van de „Victorian age.“ Toch kleedt de vrije gedachte zich in Engeland liefst in een gewaad van min of meer ouderwetschen snit. De beginselen mogen soms radicaal zijn, in den toon blijft men gaarne conservatief. Ik zou ten bewijze ettelijke der grootste namen kunnen aanhalen: Mill, zelfs Spencer, ook Lecky, bovenal Martineau. Vandaar, dat de *natuurlijke godgeleerdheid* in Engeland nog bloeit in den trant van een vervloegen periode. Stellig is Paley ook daar niet meer aan de orde, maar toch glimlacht men niet als men hem vermeldt. Wie meenen mocht, dat de tijd voor goed voorbij is, waarin een Lord Bridgewater eenige duizende ponden vermaakte, om een reeks van verhandelingen uit te lokken over de macht, wijsheid en goedheid Gods in de Schepping openbaar, kon zich wel eens vergissen. Want hier is Lord Gifford, een Schotsch rechtsgeleerde, die niet minder dan £ 80.000 van zijn aanzienlijke nalatenschap bestemde om aan de vier schotsche hoogeschoolen *lectures* te doen houden over *natuurlijke godgeleerdheid*.

Het belangrijke dezer uiterste wilsbeschikking ligt, naar mijne meening, in het geloof van dezen Schotschen edelman aan de hooge waarde der kennis Gods. Bestuurderen van het door hem gestichte fonds moeten waarheidlievende en kundige mannen aanwijzen, echte geleerden, die aan geenerlei bepalingen of geloofsbelijdenis gebonden zullen zijn, en wier taak zal wezen om in openbare *lectures* kennis te verspreiden van het Oneindige Wezen en diens betrekking tot het heelal. Wilde men de tamelijk uitvoerige toelichting in het testament gegeven ontleden, men zou misschien tot het besluit komen dat Lord Gifford's eigen voorstellingen van de *natuurlijke godgeleerdheid* niet al te helder waren. Hij beschouwt haar geheel als eene der natuurwetenschappen. en wil dat men haar behandelde naar de strenge methode der astronomie of der che-

mie. Toch noemt hij die *natuurlijke godgeleerdheid* de hoogste, ja eigenlijk de eenige wetenschap, handelende over de eerste en eenige oorzaak, de ééne en eenige substantie, enz. Het kon hem dus moeilijk ontgaan, dat zij door haar object zelf geheel verschilt van astronomie of chemie. Voorts schijnt het vreemd dat hij aan de ééne zijde uitdrukkelijk verklaart dat ook vrijdenkers, ja sceptici en agnostici, tot de door hem opgerichte leerstoelen kunnen beroepen worden, terwijl zijn geheele stichting rust op de groote beteekenis die hij hecht, en de goede vruchten die hij verwacht van de verspreiding van zuivere denkbeelden aangaande God, wat toch in elk geval den stelselmatigen twijfel schijnt uit te sluiten. Doch wij stellen ons niet als rechters over het geloof van Lord Gifford. Hij heeft metterdaad getoond diep overtuigd te zijn, dat de kennis Gods een eerste en hoogste volksbelang is, en dat de waarheid het vrije onderzoek nooit behoeft te vreezen.

Belangrijker echter dan te gissen naar de voortreffelijkheden of leemten van Lord Gifford's wijsgeerig standpunt is het na te gaan op welke wijze zijn testament is uitgevoerd. De vier hoogeschoolen kozen voor den eersten termijn van twee jaren mannen van grooten naam en erkende verdiensten: Edinburg den wijsgeer J. Hutchison Stirling, Glasgow Max Müller, Aberdeen E. B. Tylor, St. Andrews den voorzitter der Folklore Society A. Lang. Uit deze keuzen spreekt geen beperkt patriotisme: aan drie der Schotsche hoogeschoolen traden Engelschen op. Vooral echter getuigen deze namen luide en duidelijk van den geest en de richting der hedendaagsche studiën: van de vier mannen die over *natuurlijke godgeleerdheid* moeten handelen is slechts één eigenlijk filosoof, de drie anderen vertegenwoordigen de nieuwere linguïstische, ethnographische, anthropologische wetenschappen. Wij kunnen de wijze waarop onze vier geleerden hun taak hebben opgevat en volbracht niet vergelijken, want alleen van de beide eersten zien de *lectures* het licht. ¹⁾

Het is leerrijk de punten van overeenkomst en van verschil tusschen den Edinburger en den Glasgower *lecturer* na te gaan. Beiden zijn allermintst geneigd zich te bedienen van den vrijbrief door Lord Gifford aan vrijdenkers, of zelfs aan sceptici, ge-

¹⁾ J. Hutchison Stirling *Philosophy and theology* (Edinburgh 1890). F. Max Müller, *Natural Religion* (London 1889), waarvan boven de dnitsche vertaling is vermeld.

schonken. Stirling begint zelfs met de ongevraagde verklaring dat hij het geloof zijner vaderlandsche kerk deelt, wier artikelen en katechismen in zijn oog grootendeels uitdrukking geven aan diepe en wezenlijke metaphysische waarheden. In den trant van de Hegelianen der rechterzijde acht hij dat de wijsgeer tot *begrip* verheft wat de kerk in den lagere vorm der *voorstelling* belijdt. Niet dan met minachting spreekt hij van de „Aufklärung“, die onder ware denkers dood is, al wint zij in de lagere kringen, onder het volk, talrijke aanhangers.

Evenmin als Stirling is Max Müller sceptisch; wel staan zijn opvattingen inderdaad vrij wat verder van het geloof eener protestantsche kerk dan die van zijn Edinburger ambtgenoot. In de eerste der 20 *lectures*, waaruit de bundel bestaat die vóór ons ligt, geeft Max Müller een belangrijke schets van zijn eigen ontwikkelingsgeschiedenis. Als duitsch student heeft hij aanhangers van Kant, van Herbart, van Hegel tot zijn leermeesters gehad, en te Berlijn aan de voeten gezeten van den grijzen profeet Schelling zelf. Al deze invloeden zijn voor hem van blijvende beteekenis geweest, en hebben medegewerkt om hem te vormen tot den stichter der godsdienstwetenschap in den hedendaagschen zin. Zijn eerbied voor den godsdienst neemt dikwijls den toon aan der apologie. De ernstige overtuiging, de warmte, waarmede Max Müller zijn *natuurlijken godsdienst* aanbeveelt, ja zelfs het christelijk geloof in Vader, Zoon en Heiligen Geest er uit afleidt, of althans er aan vastknoopt, maakt velen, die anders bij minder vervaard zijn, geneigd om met vertrouwen naar hem te luisteren. Bestrijding van den godsdienst zal men dus bij Stirling noch bij Max Müller vinden.

Beide geleerden leggen het zwaartepunt hunner beschouwingen in de *natuurlijke godgeleerdheid*. Bij overeenkomst in benaming leggen wij hier echter inderdaad den vinger bij groot verschil van opvatting. Prof. Stirling bekleedt een plaats, en een eervolle plaats, onder de wijsgeeren die aan *natuurlijke of rationeele theologie* den zin hechten van metaphysica van God. Hij ziet zeer helder in, dat hierbij van overeenkomst of vergelijking met natuurwetenschappen geen sprake kan zijn, en doet moeite Lord Gifford vrij te pleiten van deze ongerijmde samenkoppeling. Volgens Stirling vindt de *natuurlijke theologie* haar stof in de oude bewijzen voor Gods bestaan; en de manier waarop hij deze historisch en wijsgeerig toelicht en hun

blijvende waarde aantoon, verdient alle aandacht. Inderdaad zijn die bewijzen zoo zeer ingeweven in de geschiedenis der metaphysica, dat het ontzeggen van alle blijvende waarde er aan met het loochenen der metaphysica zelf gelijk staat. Welnu, de Gifford-Lecturer van Schotlands hoofdstad heeft den handschoen opgenomen voor de metaphysica van God. Al is het getij min of meer verlopen, hij is niet geneigd de bakens te verzetten. Allermint wil hij deze kwestie aan de godsdienst-geschiedenis overlaten. Al dat „Gesindel, canaille, rabble“ van heidensche goden, waar men zich heden ten dage zoo druk mede maakt, boezemt hem geen belang in.

Hoe geheel anders Max Müller! Hij heeft zich dadelijk gesteld op het standpunt der algemeene en vergelijkende godsdienstwetenschap. Sedert den aanvang zijner werkzaamheid moest de historische studie der godsdiensten hem de stof zijner wijsgeerte van den godsdienst leveren, en heeft hij met name en den Rig-Veda den sleutel gezocht en gevonden tot verklaring van mythologie en godsdienst. Wanneer hij van *natuurlijken godsdienst* spreekt, denkt hij dus niet aan een metaphysica van God, maar aan dien algemeen menschelijken godsdienst, dien men overal terugvindt, en die de noodzakelijke onderstelling, voorwaarde, grondslag is van den bovennatuurlijken godsdienst. Hooger dan deze laatste staat echter de eerste bij Max Müller aangeschreven. Bovenal aan natuurlijken godsdienst heeft onze tijd behoefte; alle wezenlijke bestanddeelen van den godsdienst zijn reeds in dien natuurlijken godsdienst aanwezig; het gebeurt den schrijver niet zelden eenvoudig van godsdienst te spreken als hij den natuurlijken godsdienst bedoelt.

In dergelijke algemeene beschouwingen gevoelt Max Müller zich geheel te huis. Hij is niet de linguïst of philoloog die voor een enkele maal zijn eigen terrein verlaat. Wij miskennen zijn streven stellig niet, als wij beweren, dat de godsdienstwetenschap hem bovenal ter harte gaat. Zelfs de studie van den Rig-Veda is slechts middel om tot het doel te geraken. Vandaar, dat Max Müller zoo dikwijls en met zoo kennelijke voorliefde zich tot den wijden kring der beschaafden heeft gericht.

Dat deed hij reeds in die meesterlijke *Essays*, die voor nu bijna 25 jaar door velen werden genoten, en het eerst een vergezicht openden op het aantrekkelijke gebied der godsdienst-

wetenschap. Toen volgden de beide bundels van *lectures on the science of language*, die reeds meer een stelselmatige ontvouwing van wijsgeerige gedachten bevatten. De eigenaardigheden van Max Müller's opvatting traden echter 't scherpst op den voorgrond in de Hibbert lectures van 1878: ¹⁾ wellicht het hoogtepunt van zijn schitterend schrijversleven. Van alle zijden werden de in dien bundel ontwikkelde denkbeelden over het ontstaan en het wezen van den godsdienst besproken. Inmiddels ging de schrijver voort met voor de godsdienstwetenschap te arbeiden, wier plan hij in hoofdlijnen teekende in zijn 4 lectures *Introduction to the science of religion*, en waarvoor hij door de uitgave der *Sacred books of the East* een rijken voorraad van onschatbaar materiaal toegankelijk maakte. Ook zijn taalstudie had intusschen niet gerust, en de beschouwingen waartoe zij hem leidde, vatte hij in 1887 samen in een lijvig boekdeel *The science of thought*.

De opdracht uit Glasgow kwam dus tot een man, die aan deze wijze van mededeeling reeds sedert jaren gewoon was. Max Müller aanvaardde haar als een welkome gelegenheid om zijn geheelen levensarbeid samen te vatten. Met de ervaren hand van den meester ontwierp hij zijn plan. Eerst ontwikkelt en verdedigt hij zijn definitie van den godsdienst, als een waarneming van het oneindige (*perception of the infinite*) onder zulke manifestaties als invloed kunnen oefenen op 's menschen zedelijken toestand. Zulke ervaringen van het oneindige maakt de mensch nu bij zijn aanraking met de natuur, bij hetgeen hij van de menschen en bij hetgeen hij in zijn eigen innerlijk bestaan gewaar wordt. Deze indeeling leidt tot de afzonderlijke behandeling van physische, anthropologische en psychische religie in drie verdere bundels van *lectures*, waarvan de eerste onlangs verschenen is ²⁾. In den bundel over *natuurlijken godsdienst*, die vóór ons ligt, volgt op de vaststelling van de definitie van den godsdienst het bespreken der methode van behandeling. Deze is de historische, niet onderscheiden van de evolutionistische; want achter het modebegrip evolutie schuilt een oude vriend: de geschiedenis, of, wil men, de pragmatische

¹⁾ Lectures on the origin and growth of religion as illustrated by the religions of India. Hibb. Lect. 1878.

²⁾ *Physical religion*. Gifford Lectures delivered before the University of Glasgow 1890 (London 1891).

geschiedenis. Als materialen voor ons onderzoek van den natuurlijken godsdienst bezitten wij nu de taal, de mythen, de zeden en gewoonten, de heilige schriften.

Ziedaar de zeer doorzichtige volgorde der 20 *lectures* die wij hier bespreken. Den lezers van Max Müller's vroegere geschriften bereiden zij geen verrassingen. Hetzelfde te zeggen heeft dezen schrijver nooit verdrotten; hij waarschuwt zelf zijn lezers in dit opzicht. Men vindt hier al zijn lievelingsdenkbeelden en zelfs zijn gewone anecdoten. Geen rede zonder taal, geen taal zonder rede; — geen kennis, dan die door de poort der zinnelijke waarneming is gegaan, maar met die waarneming is een indruk van het oneindige noodzakelijk verbonden; — het wezen der goden leeren wij alleen uit hun namen kennen, toch zijn de numina meer dan ijdele nomina, gelijk geheel de taal niet ijdel en ledig is, maar rijk en vol van inhoud; — het fetisisme is niet de oorspronkelijke godsdienst en de wilden zijn niet het beeld der oorspronkelijke menschheid; — tal van godheden, tot fors fortuna toe, zijn eigenlijk godinnen van den dageraad: ziedaar enkele der vele overbekende zaken, die Max Müller ons hier nog eens inprent. Wij maken er hem geen verwijt van; wie zoo goed schrijft, kan het er op aan laten komen, dat men hem herleest; maar voor den beoefenaar dezer studien is het lezen dezer *Gifford Lectures* inderdaad bijna uitsluitend herlezen.

De schrijver richt zich echter grootendeels tot beschaafden die buiten deze quaestien staan, en dan is er stellig niemand meer bevoegd en bekwaam om hen in te lichten dan hij. Zulken lezers wacht hier een eigenaardig genot. Aan de hand van een ervaren gids, die veel en aangenaam weet te vertellen, zoo duidelijk dat hij den geest nooit verbijstert, betreden zij een nieuw gebied, waar schoone vergezichten zich voor hen openen. Die gids wekt daarenboven hun vertrouwen door de veelzijdigheid van zijn kennis, en doordat hij verschillende wijzen van zien en van opvatten kan waardeeren. Zelf heeft hij zijn tent opgeslagen in de studie der Vedische litteratuur; maar het is opmerkelijk hoeveel hij weet mede te deelen van Egyptenaren en Assyriërs, van Grieken en Romeinen, van Finnen en Roodhuiden, van Kaffers en Polynesiërs. Zijn eigen theorie van mythenverklaring belet hem niet ook aan andere, de „analogische“ en de „psychologische“ verklaringen, recht te

doen wedervaren, zij het dan ook soms niet zonder een tintje van ironie. Al is de plaats, die de „physische“ religie in zijn beschouwingen inneemt altijd ruimer geweest dan die der „anthropologische“ en der „psychologische“; men kan hem toch nooit verwijten, dat hij het animisme en de vereering der zielen en geesten voorbijziet; immers ook deze verklaart hij uit die geheimzinnige wereld van het oneindige, die de mensch gewaar wordt niet alleen als achtergrond van de natuur, maar ook van het menschelijk leven zelf.

Zoo heeft deze schrijver, gevat als weinigen, menige bedenking te voren weerlegd. Dat hij echter aan bestrijding blijft blootstaan, brengt de aard van zijn onderwerp zelf mede. Deze zal oordeelen, dat het den schrijver niet gelukt den godsdienst tegenover positivistische verklaringen te handhaven; gene, dat hij den bovennatuurlijken godsdienst aan den natuurlijken opoffert. Hier zal men tegen zijn filosofisch, ginds tegen zijn mythologisch standpunt bezwaar hebben. Ik sta bij dit een en ander niet stil, omdat het vraagstukken betreft, die een veel uitvoeriger behandeling eischen, dan waarvoor hier de plaats is. Wij hebben langzamerhand afgeleerd om allerlei verreikende en veelomvattende onderwerpen van ter zijde en in het voorbijgaan te bespreken. Wat zegt het b.v. of wij aan Max Müller verwijten, dat hij de beteekenis van het animisme en van het totemisme heeft verkleind? Zulke quaestien laten zich niet door een paar opmerkingen in een recensie afdoen; wie er zich van op de hoogte wil stellen moet Tylor's *Primitive Culture* bestudeeren, en de litteratuur over het totemisme van Mac Lennan af tot Robertson Smith en Frazer toe. Hetzelfde geldt van wat Max Müller over de evolutieeler zegt. Zijn meening daarover was reeds, o. a. door een stuk in den vierden bundel der *Essays*, bekend. Hier komt hij er nog eens op terug, dat die z.g. evolutieeler eigenlijk vrij onschuldig is, en dat Darwin ten slotte weinig gevoegd heeft bij wat reeds Herder en andere Duitschers hadden geleerd.

Laten wij nu de hier genoemde onderwerpen ter zijde, bij de definitie van den godsdienst willen wij een oogenblik stil staan. Max Müller heeft er 6 *lectures*, bijna een derde van den bundel, aan gewijd. Eerst spreekt hij over het belang om tot een bepaling van het begrip godsdienst te komen. Hij onderscheidt etymologische, historische en dogmatische definitien.

Hij verzuimt niet op de veelzijdigheid in het gebruik van het woord religie te wijzen. Het omvat zoowel het dogmatische als het praktische, men denkt er bij aan het geloof als vroomheid en aan het geloof als leer. Hoe verschillend de godsdienst kan worden opgevat blijkt wel uit de zoozeer uiteenloopende definitien, waarvan Max Müller ettelijke behandelt om tot een eigen definitie den weg te banen.

Uit het een en ander leeren wij de eischen kennen, die de schrijver aan een definitie van den godsdienst stelt. Hij verwerpt de opvatting der Positivisten, d. i. van die wijsgeeren, die den godsdienst in vijandigen, polemischen zin behandelen, door hem uit de lagere, min edele motieven van den menschelijken geest af te leiden. Vooral maakt hij hier front tegen Gruppe, aan wiens werk over Grieksche culten en mythen hij wel wat veel eer aandoet. Tegenover die Positivisten nu handhaaft Max Müller den godsdienst als een normaal verschijnsel in het leven der menschheid. Daarbij legt hij vooral gewicht op zijn algemeen karakter. De definitie van godsdienst moet alleen datgene bevatten wat volstrekt algemeen is. Wat Max Müller levert is dus een z. g. minimaal definitie, d. w. z. een zoodanige, die het begrip bepaalt naar zijn omvang, alleen die trekken bevat, die aan alle vormen der zaak die men definieeren wil, ook de laagste, gemeen zijn. Dat Max Müller niets anders dan een minimaal definitie bedoelt te geven, zegt hij zelf duidelijk. Immers is hij er op uit te doen zien, dat zijn bepaling inderdaad alle godsdienstvormen, ook die der wilden, gelijk aan de andere zijde zelf het atheïstische Buddhisme, insluit. Toch behandelt hij zijn minimaal definitie telkens alsof zij eene maximaal definitie ware, die het begrip naar zijn wezenlijken inhoud, zijn idee bepaalt. Hier aan ligt die bijna volkomen vereenzelviging, wij zijn geneigd te zeggen verwarring, van godsdienst en natuurlijken godsdienst, waarover wij reeds boven spraken.

Nog een verderen eisch stelt Max Müller aan zijn definitie, nml. dat daarin het object van den godsdienst bepaald worde. Woorden als God, het Oneindige en dergelijke wekken dikwijls slechts zeer nevelachtige voorstellingen op; daarom is het noodig nauwkeurig te zeggen wat men er onder verstaat. Max Müller zelf is vast overtuigd aan dien eisch te hebben voldaan. Hij werpt verre van zich de beschuldiging, zoo dikwijls

tegen hem ingebracht, als ware het oneindige in zijn definitie niet anders dan het onbepaalde. Met elke ervaring, elken indruk van het eindige gaat voor den mensch een waarneming van het oneindige gepaard, van een „beyond“, dat zich overal aan hem opdringt. Men zal aan de wijze waarop Max Müller deze gewaarwordingen ontleedt den lof eener fijne analyse niet kunnen ontzeggen. En toch komt het mij voor, dat hij het verwijt van tot agnosticisme te vervallen niet zal kunnen ontgaan. Want van dat oneindige is geen nadere bepaling mogelijk, ja de schrijver zelf noemt het het onbekende. Zelfs bevat zijn tweede bundel een bladzijde, waarop hij spreekt van het door den voortgang der wetenschap steeds inkrimpende gebied van het onbekende als van de sfeer, waaruit het godsdienstig denken en spreken zijn oorsprong heeft.

Het positieve karakter der definitie, die onze schrijver voordraagt, is dus meer schijn dan werkelijkheid. Het is mij hier echter minder er om te doen haar te toetsen dan hare kenmerkende eigenaardigheden te beschrijven. Daartoe behoort nu in de eerste plaats, dat zij den godsdienst vastknoopt aan een ervaring die volstrekt algemeen, noodwendig is. Volgens Max Müller behoort de godsdienst tot het meest wezenlijke in het menschelijk leven. Wij laten de vraag onbeslist of de analyse dier waarneming van het oneindige, hoe belangrijk ook, boven twijfel verheven is. Doch wel willen wij den twijfel uitspreken of daarin inderdaad het kenmerkend karakter van den godsdienst ligt. Max Müller erkent zelf, dat niet alle waarnemingen van het oneindige op zichzelf godsdienstig zijn; maar wil alleen in dergelijke waarnemingen der oorsprong van den godsdienst zoeken. Er moet bij dien indruk van het oneindige dus nog een ander kenmerk komen, dat het eigenaardig religieuse zal uitmaken. Dit nu zoekt Max Müller in den zedelijken invloed die er van uitgaat. Fijn en juist toont hij aan, hoe ook de natuurindrukken zedelijke motieven kunnen opwekken. Nu is het opmerkelijk, dat hij dezen trek in zijn definitie opneemt, dus volstrekt algemeen acht; terwijl die definitie geheel zwijgt van eenige cultus handeling, eenigen vorm van vereering. Noch offer, noch gebed, noch priesterschap rekt onze schrijver tot de algemeene bestanddeelen van den godsdienst; hij rechtvaardigt die uitsluiting door een beroep op die godsdiensten die de offers nog niet of niet meer kennen. Evenmin erkent hij de

gemeenschap als een wezenlijk bestanddeel van de religie. Sommigen, — o. a. Robertson Smith in zijn Burnett Lectures over het oorspronkelijk karakter der Semitische godsdiensten — meenen, dat de godsdienst van den aanvang af uit zekere vormen van samenleving en sociale inrichting van het stamleven voortspuit, en dat hij dus oorspronkelijk gemeenschap is. Max Müller echter leidt hem af uit indrukken en ervaringen die een geheel individueel karakter dragen. Hij is wel allerminst blind voor de macht der traditie, voor den opgehoopten voorraad van ervaringen der menschheid, die in het magazijn der taal worden bewaard, en die het individu reeds van den aanvang gereed vindt; maar dit neemt niet weg, dat zijn bepaling van den godsdienst uitgaat van het individueele en niet van het sociale.

Max Müller is er in zeldzame mate in geslaagd zijne denkbeelden in helderen en afgeronden vorm mede te deelen. Toch betuigt hij telkens, dat hij zich bewust is over de onderwerpen die hij behandelt, volstrekt niet het laatste woord te spreken. Daardoor ontwapent hij de kritiek, die de leemten in zijn beschouwing zou willen opsporen. Ons was het hier niet om kritiek te doen, schoon onze uiteenzetting duidelijk verschil van gevoelen liet doorschemeren. Wij wilden liever de lezers van *de Gids* de *lectures* van Max Müller aanbevelen, als een lectuur bij uitstek geschikt om belangstelling te wekken voor sommige der grootste vraagstukken van onzen tijd. Indien één dan schrijft deze geleerde voor beschaafden. Meesterlijk helder en boeiend weet hij ingewikkelde onderwerpen uiteen te zetten, en leven in te blazen aan wat dor en afgetrokken scheen. Daarenboven zegt het niet weinig, wanneer men zijn eigen levenswerk samenvattende, daarin tegelijk een geheele periode in de geschiedenis der beschaving schetst. Max Müller behoort tot de „representative men“ van de tweede helft der 19e eeuw. Dat is hij vooral als stichter der godsdienstwetenschap. Ook bij velen, die zijn opvattingen slechts ten deele beamen, blijft het zijn eeretitel, dat hij zoo welsprekend getuigt van de hooge en eenige waarde van den godsdienst, als den belangrijkste factor in het leven der menschheid.

P. D. CHANTEPIE DE SAUSSAYE.

TWEEERLEI LETTERKUNDIGÈ KRITIEK.

POTGIETER EN HUET.

IV.

Huet en Multatuli, Multatuli en Huet, — hoe dikwijls zijn niet reeds, onder het voortschrijven aan deze bladzijden, die twee namen in verband met elkander mij uit de pen gevloeid! Het kan niet anders. Die twee namen vertegenwoordigen een geheel tijdvak, — een belangrijk tijdvak is het, — in de niet overrijke geschiedenis van den hedendaagschen Nederlandschen geest. Hun dragers hebben het verstaan, ieder op zijne wijze en op eenigszins verschillend gebied, ons voor een poos ons onoverwinnelijk flegma van het lijf te doen schudden, ons de oogen te doen uitwrijven, en bij ons de overtuiging te vestigen, dat, als wij willen zien de dingen die des geestes zijn, het zintuig ons niet ten eenenmale ontbreekt. Hun is het voorrecht ten deel gevallen, oprecht en hartstochtelijk gehaat te zijn. Voor of tegen Huet, voor of tegen Multatuli, deze twistvraag is een tijdlang de gist geweest die het beslag van de Nederlandsche hersenmassa een weinig boven waterpas heeft doen rijzen.

Ten opzichte der tot dusverre besproken vraagstukken staat Huet beslist op de tweede lijn. Noch als schrijver over staatkundige onderwerpen, noch als woordvoerder van het verstand tegenover de mysteriën van het geloof heeft hij bewijzen van overheerschende oorspronkelijkheid gegeven. Wat hij deed, deed hij goed, en vooral, hij zeide het uitmuntend, en menig talent van lageren rang zou tevreden mogen zijn met het behalen van gelijke lauweren. Maar wat voldoende is om een burgerlijke eerzucht te bevredigen, staat beneden die van een vorst, — ook

van een vorst in het rijk der letteren. En nu mag zonder vrees voor het verwijt van onbillijk te oordeelen verklaard worden, dat hoogstwaarschijnlijk noch de *Brieven over den Bijbel*, noch de *Stichtelijke Lectuur*, noch zelfs de *Polemische Fragmenten* hun auteur de onsterfelijkheid zouden gewaarborgd hebben, — de schrijvers-onsterfelijkheid! — indien hun reputatie niet geschraagd ware door de *Litterarische Fantasiën* en de werken welke zich bij die aanzienlijke reeks aansluiten. Daarin eerst openbaart zich Huet in zijn volle kracht. De politicus, de theoloog, de romancier, zelfs de kunsthistoricus zal grootendeels het voortleven te danken hebben aan den schepper der letterkundige kritiek ten onzent. In deze laatste hoedanigheid heeft hij geen voorganger te erkennen noch evenknie te duchten.

Huet zelve is het hiermede niet geheel eens. Aangaande de waarde zijner mededingers zou hij zich misschien nog wel laten vinden, maar als schepper van het genre in Nederland te mogen gelden is een onderscheiding die hij beslist afwees. In zijne oogen kwam die eer aan Potgieter toe. Voor zooverre hij iets aan eenig Nederlander wenschte of gevoelde te danken te hebben, behoorde als die Nederlander Potgieter te worden erkend: „Sedert de grondlegging van dien Nederlandschen Staat welken hij zoo lief had, is Potgieter de eerste Nederlander geweest die van de nationale letterkundige kritiek een afzonderlijk vak gemaakt heeft; de eerste uit wiens vereenigde beoordeelingen een boek is kunnen getrokken worden hetwelk in zichzelf eene reden van bestaan heeft en welks voortbestaan verzekerd is. Ook als dichter en als novellist was hij buitengewoon; maar zijne bijzonderste eigenschap is zijne kritiek, — en misschien moest ik er bijvoegen: ook volgens hem.“

Of zich velen bij dit oordeel — het is een van Huet's jongste, van 1885 — zullen nederleggen? Velen althans van hen die de moeite niet schuwden, Potgieter's drie deelen *Kritische Studiën*, zijn drie deelen *Schetsen en Verhalen*, zijn *Leven van Bakhuizen van den Brink*, met aandacht ten einde te lezen? Wat mij betreft, ik waag het er op, en kom van Huet's loftuizingen in appèl. Is volgens hem de tijd geen onfeilbaar recensent, de recenseerende mensch, hoe begaafd en bevoegd ook, is het al even weinig, het allermintst wanneer dankbaarheid en gegronde vereering voor een enkele maal de scherpte van oog en pen kunnen verbeden hebben. Persoonlijk dunken mij Pot-

gieter's boekbeoordeelingen een uiterst leerzame en uiterst taaië lectuur. Zij getuigen van geweldige belezenheid, van een scherpzinnig oordeel, van een vasten maar exclusieven smaak, van een onveranderlijke humaniteit, van een edel gemoed, maar iets zeldzaams, iets *noch nie dagewesenes* is het mij onmogelijk er in te ontdekken, en wel verre van met die van Huet om den voorrang te dingen kunnen ze in mijne schatting niet in de schaduw daarvan staan.

Vooreerst al niet om het in het oog loopende verschil van omvang tusschen beider critische nalatenschap. Vergeleken met de vijf-en-twintig deelen der *Litterarische Fantasiën* en hun meer dan tweehonderd onderwerpen maken de drie deelen van Potgieter, die ongeveer een dertigtal werken behandelen, een ietwat magere vertooning, ook al geldt en telt de niet opgenomen studie over Crabbe daarbij en het *Leven* van Bakhuizen, gelijk niet meer dan billijk is, voor zeer veel. Doch dit zij een bijzaak, en ook ten opzichte der boekbeoordeeling de waarheid geheel aan de zijde van Staring's fijngeslepen epigram:

Wordt Eikenschors bij 't pond gewogen,
Men weegt kaneel bij 't lood.

Zelfs dan, wanneer het verschil in het gehalte der door beide critici besproken werken vooral niet minder is dan het zoo even aangestipte verschil in hun aantal? Als beschouwingen over *Galama of de bevrijding van Friesland* door J. E. Schut; over *Staatshervormen, dichtertlijk vertoog, Horatius nagebootst, door Mr. A. W. Engelen*; over de *Pietistische Poëzij* van Albertine Kehrer; over allerlei uitsluitend Amsterdam betreffende werken; over *Liedertafel-Poëzij*; over den *Nederlandschen Volks-Almanak voor 1854*, in plaats van over Shakespeare's Sonnetten en Byron's Don Juan, over Dante en Chénier, over Virgilius en de Homerische zangen onze aandacht vragen?

Evenwel wensch ik aan deze bedenkingen niet meer dan betrekkelijk gewicht toegekend te zien. Ik ben volkomen bereid, mij ook door eene studie over huisbakken poëzie of verzuurd proza te laten boeien, mits het ongemeene in den vorm van den beoordeelaar mij trooste over het gemis aan inhoud

van het beoordeelde. Heeft niet Huët het verstaan ons mede te slepen door het bespreken en ontleden van dichters als Van Zeggelen en Dercksen, romanciers als Oosterman, Wilsen en Brunings, brochure-schrijfsters als Betsy Perk en Mina Kruseman? Waarom? Eenvoudig omdat hij bijna van den aanvang af meester is geweest van den eigenaardigen stijl waarin dergelijke dingen willen besproken zijn, en Potgieter het nooit geweest is. Op zeldzame uitzonderingen na altijd ernstig, altijd gemoedelijk, altijd op den kathedër, drukt op ieder onderwerp dat hij beoordeelende aanvat, vooral als het tot een veroordeeling komen moet, het volle, loodzware gewicht van zijn artistieker opvatting en omvangrijker wetenschap. Niet zelden, zooals bij de beschouwing van Schut's broddelwerk, slaat hij, naar de teekenachtige uitdrukking der oudheid, met zijn knots een vlieg dood. Van eens voor een oogenblik een loopje nemen met zijn man, zijn stof, zich zelven, komt nooit iets in. Als hij schertst — hij doet het, gelukkig zelden — komt er een floers van weemoed voor onze oogen. Met gelijke losheid plegen olifanten zich te bewegen op het gespannen koord. Hij had een hekel aan het voormalig Koninklijk Instituut, gelijk aan alle officieele vereenigingen tot bevordering der letteren in 't algemeen, de moderne rederijkerskamers in de eerste plaats. Dat hij ook het wapen van den spot ter hulp riep om deze voorwerpen zijner antipathie te lijf te gaan was geheel de *bonne guerre*. Maar aardigheden als de volgende kunnen geen levend schepsel deren: „Van de vroegste tijden af — denk slechts aan het kleedingstuk dat Dejanira aan Hercules, en aan den veelverwigen rok dien Jacob aan Jozef gaf — kleeft er iets noodlottigs aan gegeven rokken.“ Na Geel achtte hij het zijn plicht de manie voor prijsvragen en bekroningen, vooral op het gebied der fraaie letteren, belachelijk te maken, en hij schreef naar aanleiding van Bogaers' *Togt van Heemskerk naar Gibraltar* in acht bladzijden de satirieke geschiedenis eener bekroning. Hoe satiriek? Het gaat niet aan, de acht bladzijden in haar geheel hier over te nemen, maar een enkel fragment kenschetst reeds voldoende de mislukte poging om aardig, en door middel der onschuldig schijnende aardigheid eens ter dege hatelijk te zijn. „Was er niet eene (maatschappij), die voor haren penning een blijspel in verzen heeft gevraagd, die den auteur der *Nerven* misschien daardoor

tot een pendant van deze wilde nopen? Wij hebben onder het zes- of zevental, dat de vraag uitschreef, een man van geest, een man van genie opgemerkt, en wij willen hem ook onder de beoordeelaars niet voorbijzien. Alleen — op zijne kamer — in zijnen voltaire gedoken, geniet hij wat er goeds in het beste der ingekomen stukken schuilt, leest hij zich met luider stemme de verzen voor, die hem den toestand verrassend veraanschouwelijken, wipt hij, zich de handen wrijvende van plezier, uit zijn leuningstoel op, als hij, aan het einde gekomen van het geheel, getuigen mag *qu'il y a du progrès*. Wat zoo warm wordt meêgevoeld, lokt eene lofspraak uit, die spoedig te stellen valt, en de portefeuille met de gemotiveerde opinie gaat van nummer een naar nummer twee der beoordeelaars — om er eene lange wijl te blijven liggen. Zie, die mensch meent het zoo goed, maar het blijft ook bij meenen! Maar wij mogen de portefeuille niet uit het oog verliezen, zooals hij het weken lang heeft gedaan, — mag hij er zich maar niet zoo goed mogelijk van afmaken, daar het ding toch eindelijk verder moet? Één wensch slechts — dat de prikkelbare jongeling, dat de vurige dichter, die het vers inzonder, over zijnen schouder gluren mogt, als hij de pen opneemt om zijn gevoelen neêr te schrijven, als hij nog eens even de bladen doorsnuffelt, of hij hier of daar ook een piquante plaats aantreft, waarover zonder naauwkeuriger kennisneining, ten minste iets te zeggen valt. Het zou de dood van menige illusie zijn! Doch het handschrift is al bij nummer drie — de haastige verzending verwondere u niet, nu het gevoelen is uitgebragt, want nummer drie heeft er al dikwerf genoeg om gezonden; nummer drie, eere wien eere toekomt, wil gemoedelijk vonnis vellen. En wie is dan toch nummer drie? Nummer drie is een classiek, *c'est tout dire*; nummer drie is een classicus, die maar geen vrede hebben kan met de vreemde sprongen der jonge school. Nummer drie is een man, die geene muze voor een fatsoenlijk meisje houdt, als zij niet het latijnsche keurslijf draagt.¹⁾

Non bis in idem, zou bij het kennismemen van deze bladzijde misschien nummer drie, de classicus, uit den schat zijner

1) *Kritische Stud.* dl. II. bl. 301—308.

latijnsche wijsheid waarschuwend ophalen. Of ook, hij zou reppen van het gewaagde om na Roscius — den grooten acteur uit Cicero's tijd — in gelijke rol ten tooneele te willen treden. Kan de makke satire van Potgieter de vergelijking doorstaan met de leuke van zijn voorganger, met Geel's *Tafelgesprek over zaken van groot gewigt?* Zijn vriend Quaestor was verlangend geweest naar de oplossing der vraag: *of de theorie van het Chinesche schrift bruikbaar zou zijn voor onze westersche talen en of men hiervan eenige voordeelen zou kunnen verwachten voor de meer algemeene verbreiding van wetenschappelijke kennis.* Wie de doopceel van prijsvragen gelicht wil zien, Geel zal hem ter wille zijn.

„Ik meen te hooren, zei Quaestor, dat gij zamen bezig zijt over de vraag, die ik in mijne Afdeeling voorgesteld heb, maar die ongelukkig dezen morgen niet gekozen is. — Waarom ongelukkig? vroeg Acilius. — Wel, was het antwoord, ik heb juist geen al te groot zwak voor mijne eigen opstellen, maar het is toch een stil genoegen, wanneer men aanleiding geeft tot een goed geschrift, en de behandeling van een moeielijk onderwerp uitlokt. — Ja wel; het was een chinesche lokvink, hervatte Acilius: kent gij Chinesch? — Neen, maar er zijn meer anderen in hetzelfde geval, en gij weet dat ik slechts naar de *theorie* van het Chinesche schrift vraag. Acilius vroeg aan Quaestor: maar kent gij dan de theorie van het Chinesche schrift? — Die is ook zoo moeielijk niet, antwoordde deze: de Chinezen schrijven geen klauken, maar zaken, of met andere woorden, zij schilderen hunne gedachten. — Weet gij ook, hoe zij dat doen, vroeg Acilius wederom. — Gij schertst, Acilius, was het antwoord, want wie onzer heeft geen Chinesch schrift gezien? het heeft iets bevalligs voor het oog, door symmetrie en kracht van trekken. — Dat is volkomen waar, riep Scaevola; in Europa gaat de kalligrafie deerlijk achteruit, en zelden ontmoet men schrift van een geleerde, dat gemakkelijk leest: de Maatschappij diende een prijsvraag uit te schrijven: *welke middelen zijn er nitte vinden, om ieder man van beschaving te dwingen dat hij leesbaar schrijve?* Het is hier verschrikkelijk warm, zei Quaestor, ik ga buiten een luchtje scheppen. — Nog even, zeide Acilius, en hield hem bij een pand van zijn rok: gij bedoelt toch zeker iets meer, dan die *symmetrie en kracht van trekken*, en gelooft toch niet, dat hierin

de theorie van het Chinesche schrift bestaat? Ik heb het u reeds gezegd, antwoordde Quaestor, zij schilderen hunne taal, en dit is zulk eene eenvoudige manier dat zij verdient algemeen te worden. — Ik begin nu te begrijpen, zeide Acilius, dat uw vraag bij de IVe klasse van het Instituut tehuis hoort, en het best door Humbert of Moritz beantwoord zal worden. Maar het bevreemdt mij, dat de Chinesche boeken zoo onverstaanbaar voor ons zijn, en hoewel zij de zaken schilderen, zooals gij zegt, ik echter geene enkele figuur herken. Welligt komt dat hier van daan dat in China alle dingen er geheel anders uitzien dan bij ons"

Is er bijtender spot denkbaar dan deze reeks van schijnbaar goedmoedige vragen? Ik mag niet verder aanhalen. — wie meer verlangt en het oorspronkelijke niet ter hand heeft, kan desnoods in Huet's opstel over Geel (van 1872) dat meerdere nalezen. Al is de werking ook van diens uitgebreider fragment niet te vergelijken met die van het ongekortwielde geheel, — verkorte mededeeling van kunstwerken is eigenlijk altoos een vandalisme, — zelfs de enkele bladzijde die ik kon uitschrijven verraad den onnavolgbaren meester. Was het van Potgieter verstandig gehandeld in de achterhoede te willen komen, het doodgetrapte monster, — dood in de schatting der oordeelkundigen, want onkruid vergaat niet en in de werkelijkheid *il se porte assez bien*, — nog eens overeind te zetten en bij de ooren te trekken, en tot het volbrengen van dezen handlangers-liefdienst tegen zijn natuurlijke begaafdheid in met den geduchten voorganger een ongelijken wedstrijd aan te gaan?

Niet meer ten zijnen voordeele valt op dit gebied de vergelijking uit met den *dritten im Bunde*, ditmaal zijn jongere. Op zijne beurt voelde Huet den geest over zich vaardig worden en achtte hij zich geroepen een modernere incarnatie van het genootschapjespelen in kunst en wetenschap, de in onze eeuw van coöperatie als paddestoelen uit den bodem van gansch ons polderland opschietende rederijkers-vereeningen, bij gelegenheid een weinigje *à faire* te nemen. Wie met zulk een heilzaam voornemen bezielde zich ter tuchtiging gereed maakt, vindt licht den daarvoor onontbeerlijken stok. In dit bijzondere geval beijverde zich de delinquent zelve in zijn onnoozelheid dien aan te bieden, en het *Jaarboekje voor Rederijkers en Beminaars der Poëzij* voor 1877 zag zich de weinig benijdenswaardige eer beschoren, nog

in hetzelfde jaar door den gevreesden criticus opgemerkt te zijn en aangekondigd te worden.

„Tweehonderd rederijderskamers! Te Wormerveer bloeit de rederijderskamer *Orion*. Te Vlaardingén, de rederijderskamer *Chrysostomus*. Te Pekel-A de rederijderskamer *Palamedes*. Te Noord-Scharwoude, de rederijderskamer *Cicero*. Te Middelstum, de rederijderskamer *Hypolites*. Te Marum de rederijderskamer *Demosthenes*. Te Loppersum, de rederijderskamer *Saffo*. Ik doe maar een greep uit de tweehonderd. De rederijderskamer *Augustinus*, te Appelscha, verkondigt daarin (in het *Jaarboekje*) op ongezochte wijze hoe haar president, haar sekretaris, haar penningmeester, haar bibliothecaris, haar kommissarissen van orde heeten; en verneemt wederkeerig de namen van de bestuursleden der vereeniging *Philomusos* te Beesd. De kamer *Mnemosyne*, te Buiksloot, ziet me, onschuldige afgunst, dat de letterlievende vereeniging *Hooger zij ons doel* te Amsterdam, behalve een kompleet bestuur en een eerevoorzitter, ook een vice-president, een vice-sekretaris, een vice-penningmeester, een vice-bibliothecaris, een vice-lokaal-kommissaris heeft; en zij troost zich met de gedachte, dat de kamer *de Grashalm*, te Berkhout, en de kamer *'t Ontluikende Bloempje*, te Blijham, het óók nog niet verder gebragt hebben dan de Buikslootsche zuster. Geheel Nederland kan in het jaarboekje lezen, dat Bodegraven de kamer *H. K. Poot*, Blokzijl de kamer *Fenne Mastenbroek*, Bolsward de kamer *Gijsbert Japicr*, Diepenheim de kamer *W. J. van Zeggelen*, Dockum de kamer *Camphuyzen*, Euter de kamer *Jacob van Lennep*, Enkhuizen de kamer *S. J. van den Bergh*, het nederig Goor, evenals het trotsche Utrecht, drie kamers bezit: de kamer *Jacob Cats*, de kamer *J. J. L. ten Kate* en de kamer *Tellens*.”

Alweder zijn geen hatelikheden, hoe scherp ook gewet, bij machte de vernietigende persifflage nabij te komen van deze onberispelijk nauwkeurige, aan de officiele bron met zorg ontleende statistieke opgave. Wie een greintje geest bezit, geniet en gevoelt al genietende dat Huet van het echte ras der satirici is. Als hij wil, onthalt hij zijn slachtoffer met de volleerde bevalligheid van den meest aristocratischen scherprechter. Om het vak naar behooren uit te oefenen is — het valt niet te loochenen -- een zekere aanleg voor het smaken van tijgergenoegens, gelijk hijzelf ze noemen zou, is een zekere mate

van welbehagen in het snijden als zoodanig een onmisbaar vereischte, dat evenwel volkomen met de meest mogelijke goedhartigheid in andere opzichten gepaard kan gaan. Alleen moet hij wiens gemoed te weekhartig is om het kermen van een patient aan te hooren, het operatiemes ter zijde laten en *a fortiori* het foltertuig.

Op zichzelf is tegenzin in het villen van een armen drommel van letterkundig misdadiger in mijne oogen het omgekeerde eener tekortkoming, en ik zou er niet aan gedacht hebben Potgieter zijn gemis aan satirieke stijlgave ten kwade te duiden, indien hij niet, naar men zegt, diezelfde gaaf in het dagelijksche leven in niet geringe mate bezeten en in gelegenheidsgedichten aan den dag gelegd had, en zoo hij niet tevens, gelijk uit de stukken gebleken is, haar ook nu en dan in zijne kritische studiën had *willen* botvieren. Alles wèl beschouwd houd ik het er voor dat de eigenaardige gemaaktheid van zijn stijl in niet mindere mate aan zijn tekortschieten in dezen letterkundigen vorm schuldig is als zijn onloochenbare humaniteit.

Met de jaren is die affectatie erger geworden. Bron van onbetwistbare effecten in zijn andere werken heeft ze zijn kritischen arbeid mijns inziens enkel en uitsluitend geschaad. Geeft aan geschriften die zich vooral tot onze verbeelding wenden een oordeelkundige bijmenging van wat het denkvermogen inspant een soms welkome afleiding en een piquanten bijmaak, de kritiek, indien ze iets beteekent, eischt van de oplettendheid des lezers door haar onderwerp al schatting genoeg, om niet omgekeerd een geleidelijken gang en boeiende inkleeding te behoeven. Intellectueele arbeid is genot en genot van de uitgezochtste soort, evenwel slechts tot op dien graad waarop de gevorderde inspanning onze gemiddelde kracht tot bevattling nog niet overschrijdt. Wat daarboven gaat is een kwelling. En vooral in zijn *Leven van Bakhuizen van den Brink* schijnt Potgieter er zijn zinnen op gezet te hebben, zijn trouwen lezer die kwelling aan te doen en hem hoofdpijn en hartkloppingen te bezorgen. Ik ben niet blind voor de zeldzame verdiensten van dit zijn laatste werk. Er valt, te beginnen met den machtigen opzet, in dit torso, het letterkundig testament van een zeldzaam vernuft, genoeg te bewonderen. Maar ook is er aanleiding te over tot hoofdschudden, en om enkele mijner bezwaren te ontvouwen, kan ik volstaan met mij

te beperken tot het laatste tachtigtal bladzijden. Deze vormen een aanhangsel, een *hors-d'oeuvre*, een zelfstandig letterkundig opstel, of hoe men 't noemen wil. Reeds de aankondiging van dezen *excursus* geeft reden tot gegronde bedenking. Onder den titel van *Bijdragen uit het Tijdschrift „de Muzen“* tracht Potgieter, althans in mijn exemplaar, het auteurschap der studie Bakhuizen in de schoenen te schuiven. Een letterkundige mystificatie van volmaakt onschuldigen aard, — zal men zeggen, — want geen beoordeelaar die zijn vak verstaat kan omtrent den werkelijken schrijver ook maar één oogenblik in het onzekere verkeeren. Ten overvloed heeft Huet, de vertrouwde van geheel Potgieter's latere letterkundige werkzaamheid, in de voorrede zijner *Oude Romans* op het *essay* dat hier ter sprake wordt gebracht als op den arbeid van niemand anders dan zijn betreurden vriend de aandacht gevestigd. De bedoeling der studie is, — schijnt te zijn, moest ik zeggen — op sommige letterkundige verschijnselen, neigingen en persoonlijkheden der ondergaande achttiende eeuw ten onzent een licht te laten vallen, dat in tegenstelling met het terzelfder tijde elders in Europa ontstoken licht, ook in de eigen schatting des voorstellers, misschien als schemerlicht, misschien zelfs als verduisterd middelpunt diende gekenmerkt te worden. Maar welk een gekunstelde inkleeding! Een jongeling, een vermogend Amsterdammer uit onzen pruikentijd, zit op een zomerschen dag van den jare 1765 op een bank van zijn buitentje Soetendael onder Maerssen aan de Vecht. De jongeling wordt aangeduid, zijn uiterlijk geschilderd, — historisch trouw, daar kunnen we ons van verzekerd houden, — maar zijn naam nergens in het stuk genoemd. Aan u en mij, die verondersteld worden den auteur in vertrouwdeheid met het onderwerp te evenaren, de zorg uitte vinden hoe de bedoelde jongeling eigenlijk mag geheeten hebben. Ergert ons onze bothed, waardoor wij zijne verwachtingen dienaangaande te leur stellen het is een troost — zegt de Latijnsche dichter — bondgenooten in het ongeluk te hebben. Huet, Huet in eigen persoon, is niet gelukkiger geweest dan wij zijn. Om zijn weetgierigheid te bevredigen voelt hij zich genoopt mevr. Bosboom-Toussaint onder den arm te nemen. „Wist U den jongen man thuis te brengen, die, negentien jaren oud, in den zomer van 1765, op Soetendael aan de Vecht, in Addison's *Spectator* (?) zat te

lezen? Dan waart U gelukkiger dan ik." 1) Ook mevr. Bosboom-Toussaint schijnt ditmaal door haar geschiedkennis in verlegenheid gelaten te zijn, want eerst daarna is door de vereenigde inspanning van velen aan den dag gekomen, dat het bedoelde jonge mensch Laurens van Santen heette, een Amsterdamsch patricier dier dagen, die in letterkunde, vooral der Latijnsche dichters, met meer of minder geluk liefhebberde. De jongeling in kwestie dan zat in zijn priecel en — mijmerde niet. De betoovering van luchtspeling, vergezicht en bladshakeeringen, die zijn buiten den vriend van natuurtooneelen moest aanbieden, ontsnapte aan zijn, gelijk aan alle toenmalige voor dergelijk schoon onbevattelijke Nederlandsche oogen. Aanleiding voor zijn intellectueelen vader om, onder uitwerking van het welbekende feit dat zoo even pas Rousseau, daarna Oliver Goldsmith en Goethe den Europeeschen mensch een nieuwen blik leerden slaan op het leven der natuur om hem heen, dat Bernardin de St. Pierre hem het eerst de weelderiger schoonheid der tropenwereld openbaarde, dat een machtige stroom van ongekende teedere en grootsche aandoeningen daardoor deels werd gewekt, deels zelve de oorsprong der pas ontwaakte liefde was geweest, — om aan het schetsen van deze omwenteling in het zien en gevoelen der ontwikkeldsten een schitterende karakteristiek dezer vier letterkundige grootheden en een geestdriftige beschouwing van enkele hunner werken vastteknoopen. Doch de jongeling in kwestie wist van dat alles niets. De jongeling in kwestie — las; in den *Spectator* van Addison, meent Huet. Aanloop voor Potgieter om, onder vingervijzing van wat het jonge mensch niet las, — geen couranten, bestemd eerlang een wereldmacht te worden, geen letterkundige kritieken van Bayle, geen *Hollandschen Spectator* van Van Effien, — en daarna van wat hij wèl las, — de Engelsche *Spectatorreeks*, — bladzijde op bladzijde te laten volgen, aan de teekening van leven, karakter en geschriften der Engelsche *Spectator*mannen, Joseph Addison en Richard Steele, gewijd. Bladzijden — het zou onheusch zijn het te ontkennen — vonkelend van Potgieter's bezielde kleurenmengeling, lichtend in al den eigenaardigen gloed van Potgieter's levenwekkende belezeneid. Met de schildering van nog een andere onderscheidende neiging onzèr eeuw, van haar hartstocht voor het kunstelooze volkslied,

1) *Brieven* dl. II. bl. 11.

door Addison voorgevoeld en voorbereid, door Percy's *Reliques of ancient English Poetry* voor wat onze overzeesche naburen, door Hoffmann von Fallersleben voor wat ons zelve aangaat, eenigermate bevredigd, eindigt de merkwaardige studie. Ben ik een trouw verslaggever geweest? Zoo weinig, dat er nog veel in die tachtig bladzijden staat, uitgewerkt of aangeduid, wat in dit uittreksel zelfs geen plaatsje kon verwerven. Van Spencer wordt er in gerept, van Samuel Pepys, van John Selden, van Chateaubriand, van Lamartine, van Tollens, van mevr. Bosboom-Toussaint. Het is een monumentaal geschrift, en met oprechte bewondering ontbloot ik in gedachte er het hoofd voor. Doch niet zonder gelijktijdig de verzuchting te herhalen: welk een grillige conceptie! Welk een zonderling plan, een onderwerp uitsluitend tot voorwendsel te laten dienen voor de uitweidingen, het spichtige boompje te laten verstikken onder de omhelzing der den stam van alle zijden omklemmende slingerplanten!

En welk een gemaaktheid van stijl! Wat gewrongenheid van zinsbouw! In plaats van de onopgesmukte mededeeling der daadzaak, dat Bakhuizen van den Brink meer dan betamelijk was met ongewassen handen voor den dag placht te komen, — ik mag immers ten bewijze mijner bewering wel een paar bladzijden achteruit grijpen? — noodigt Potgieter den lezer uit het met hem te bejammeren, dat de „fraaie vormen“ van Bakhuizens vingeren, „in de watervrees zijner keel schenen te deelen“ (bl. CCCV).“ In plaats van eenvoudig weg te verklaren dat de vermogenden dier dagen, die Rousseau's enthousiastische natuurschilderingen uitbundig toejuichten, verstandiger hadden gedaan met zich door hem tot praktische wandelaars te laten bekeeren, schrijft hij: „hoe zou de wereld dier dagen er bij hebben gewonnen, *wanneer ze, het ruischen dezer wieden hoorende, uit de hymne geleerd hadden opte varen*“ (bl. XIX). Zijn we aanstonds zeker van de bedoeling des schrijvers als we lezen — er is sprake van de dagbladen en van hun onbegrensden invloed op de negentiende-eeuwsche maatschappij —: „al was het morgenrood der dagbladen veel vroeger ten onzent reeds aangelicht, *van hunne zonne viel nog niet te getuigen dat zij, den trans beheerschend, wolk bij wolk langs de kimmen verdwijnen deed*“ (bl. XXV)? De auteur keurt het in Wordsworth af, dat hij op zijn ouden dag behagen

schepte in de twijfelachtige onderscheiding van door koningin Victoria tot *Poet Laureate* benoemd te worden. Voor dien nuchteren „ouden dag“ treedt in de plaats het gekunsteld poëtische: „toen de lange nacht voor het verzilverd hoofd dreigde in te vallen“ (bl. XXIII). Is commentaar overbodig bij het volgende aphorisme: „wie een volk niet kent in zijne uitspanningen, wat weet hij van zijne beschaving? Inspanning wordt er geeischt van wie den lauwer wil wegdragen uit den stillen hof der studie, of aan het einde der glibberige baan des gezags; *dartel, dwaas, dol, we zijn het lachwekkend, zijn het leerzaam in het botvieren van geneugt*“ (bl. XLVIII). Niet helderder is, waarmede ik dit register van zonderlingheden wensch te besluiten, de volgende tirade over Steele. Steele, zegt Potgieter, waarschuwde steeds tegen de hebbelijkheid van schulden maken, en stak in schulden, ten einde toe. Vragen we naar een verklaring van dit zeer gewone verschil tusschen leer en leven? „Vraag liever, hoe kon het anders bij hem, *dien de wilde haren den neus welig ontwiessen, glad als overigens het gansche gelaat mocht zijn gesehoren.*“ (bl. I.)

Zooveel gewrongens als Bakhuizen's *Leven* en het aanhangsel er van, overigens en desniettegenstaande Potgieter's meesterstuk op het gebied der biografisch-litterarische studie, bieden de andere opstellen niet, te minder naarmate ze ouder zijn. Daarentegen zijn ze soms onbeholpen in den vorm, en als ze prijzen, — Potgieter prees met geestdrift als hij meende het te mogen doen, — krijgt de lofzang af en toe iets van een catalogus van voortreffelijkheden. Ik verwijs naar het opstel over Staring uit de jaren 1837—1838, en had het evengoed naar de aankondiging van dr. Koetsveld's *Pastory van Mastland* uit het jaar 1844 kunnen doen. Maar niet zonder opzet koos ik juist het oudere stuk. De vergelijking met het essay van Huet over denzelfden, door beiden even hooggeschaten dichter ligt voor de hand. Hoewel Huet's beschouwing over Staring bij lange na zijn bijzonderste kunstwerk niet is, is ze voldoende om mijn beweren te staven dat op het terrein der zuiver letterkundige kritiek de oudere vriend bij den jongeren gevoelig achterstaat, en dat inhoud zoowel als inkleeding van dit modernste genre van litteratuur onder Huet's handen iets geheel nieuws geworden is.

Potgieter prees gaarne, werd daar even opgemerkt. Dat

hij het desniettegenstaande waar het Nederlandsche schrijvers en vaderlandsche geschriften gold zelden deed, en nog zeldzamer zonder voorbehoud, daarvan lag voor een goed deel de grond in zijn letterkundig geloof, en in de illusie die hij omtrent onze herlevende grootheid als natuurlijk gevolg der nationale wedergeboorte in het begin dezer eeuw koesterde. Hij was ook in de litteratuur een pruttelaar, omdat hij zijn ideaal achterwaarts zocht en den maatstaf omtrent het Nederland der negentiende eeuw, allermeeest waar het de letteren gold, ontleende aan het Nederland der zeventiende. „Hetgeen hem kenmerkt is dat hij onze 17de eeuw van zijne kritiek uitzonderde. Voor zoover de volmaaktheid van deze aarde is, achtte hij den strijd voor de nationale onafhankelijkheid, en de republiek der Zeven Provinciën welke daaruit voortgekomen was, volmaakt.“ Zelfs Huet, aan wien ik deze woorden ontleen ¹⁾, noemt de eischen, door Potgieter van dit standpunt af aan de bellettrie zijner tijdgenooten gesteld, hersenschimmig. Niet slechts werden hunne voortbrengselen bestendig aan die van Hooft's en Vondel's tijdperk getoetst, hun werd tot taak gesteld dat zij de werken der zeventiende eeuw niet slechts op zijde streven, niet slechts overtreffen moesten, maar voor een goed deel in de vormen en typen dier zeventiende, hoogstens der achttiende eeuw. Zegt Helmers iets, zegt Meijer iets omtrent de mannen en vrouwen uit ons heldentijdperk, aanstonds wordt er nevens geplaatst hoe Van Haren het zei, en hun afwijking van Van Haren's wijze natuurlijk als kunst van lager allooi afgekeurd. Wanneer de dichter Meijer in zijn *Heemskerck in de Oost* aan zijn op jaren gekomen oud-Hollandschen zeeheld een jonge vrouw toebedeelt, en die jonge vrouw — ze draagt den weinig pretentieusen naam van Anna — als een zenuwachtig schepseltje schildert, schier bezwijmende bij de enkele gedachte aan de gevaren waaraan haar echtgenoot zich gaat blootstellen, dan tikt Potgieter den onhistorisch verdichtenden tijdgenoot gevoelig op de vingers. Zulke Anna's, zegt hij, zoo nerveus, zoo licht aan 't schreien vallende, zija zuivere producten onzer overgevoelige negentiende, niet der kloekhartige zeventiende eeuw: „Hollandsch, huiselijk, hervormd, waarom moest de in drieërlei opzigt eigenaardige vrouwentype in de gade van

¹⁾ *Litt. Fant.* IVe R. dl. VII bl. 25.

Heemskerck geheel mislukken?" 1) Goed. Maar nu Albertine Kehler, de mystieke hollandsche, die wèl en degelijk van Potgieter's dagen is? Haar wordt de vraag gesteld, „waarom zij zoo velerlei gaven in haar gemoed sluimeren liet, waarom zij slechts die des geloofs aankweekte, tot overheersching aller andere toe." En het wordt haar zelfs in haar graf niet ten volle vergeven, dat haar geloof een ziekelijk en overspannen, een peinzend en schouwend geloof is geweest. „Zoo er onder onze grootste mannen geweest zijn, die getuigd hebben, dat zij, in hunne beste daden, slechts in beoefening bragten, wat zij leerden, staande aan den schoot hunner moeder, het geheim schuilt daarin, dat de godsvrucht dier even vroede als vrome vrouwen niets droomzieks noch dweepends had, dat zij in zoowel verdraagzamen als verhevenen geest hervormd heeten mogt, dat bij haar, huiselijk-hollandsch uitgedrukt, *doen voor zeggen* ging." 2) Hier is erger dan zonderlingheid aan het woord. Ware de kritiek ten onzent even invloedrijk als ze machteloos was, is en blijft, het zou een bedenkelijk geval verdienen te heeten dat een der talentvolste en meest geëerbiedigde harer woordvoerders eenmaal den stroom van denken en gevoelen met geweld van zijn natuurlijke bedding af en een paar eeuwen achteruit poogde te leiden. Geslachten zoo goed als individuen halen den zangberg slechts in eigen rijtuig, niet in bij den voorzaat geborgde huurkoets.

Oud-hollandsch degelijk, maar ook echt-hollandsch burgerlijk is de geest waarin Potgieter revue houdt over de letterkundige evoluties zijner vakgenooten. Het aristocratisch wereldburgerlijke, maar daardoor des te pikanter element, door Huet in de kritiek gebracht, ontbreekt nog ten eenenmale. Wie zich vergewissen wil hoezeer de twee boezemvrienden in geheel verschillenden kritischen dampkring ademen, leze achtereenvolgens Potgieter's beschouwing en Huet's beschouwing over dr. Van Koetsveld's novellistischen arbeid uit. Huet staat boven, Potgieter naast den auteur dien hij bespreekt. Wat bij den laatsten menigmaal de behandeling nog minder boeiend maakt, is dat hij, wanneer hij zich wèl boven zijn schrijver plaatst, het niet doet van het standpunt des onzijdigen waarnemers,

1) *Krit. Stud.* dl. II, bl. 282.

2) *ib.* dl. III, bl. 39.

maar bijna van den gelijke stoffe bearbeidenden en als het ware concurreerenden, gildebroeder. Niet — het is zoo — met den wensch om zich en zijn eigen grootere begaafdheid in de plaats te dringen van den beoordeelde, om voor de duizendste maal metterdaad te bewijzen, dat wie achter het spel zit schranderder combineert dan wie op dit oogenblik de kaarten in handen heeft, maar enkel en alleen in hetgeen hem het eigen belang van den kunstenaar dunkt, om dezen, gelijk hij placht te zeggen, aan zichzelf te ontdekken. Ook ditmaal evenwel heiligt het doel de middelen niet. De ongeduldige lezer geeuwt als hij niet zonder eenigen wrevel opmerkt, hoe de essayist, zelfs als hij den schijn aanneemt van met hem — lezer — in tweespraak te rade te gaan, hem inderdaad voor figurant aanziet, en zich in den leeraar metamorfoseert die de opstellen zijner hoogste klasse onder handen neemt. Toch is de criticus Potgieter in deze rol nog het sterkst. Nooit slaagt hij er beter in, bij gebreke van onze bezieling, onze belangstelling gaande te maken, dan wanneer hij uit den schat zijner geheel ongeevenaarde boeken- en menschenkennis een collega, wien het een weinig aan beiden mangelt, al terechtwijzende bijspringt. Zoo deed hij in 1861 bij het aankondigen van twee nouvelles, die het vraagstuk van den hartstocht der liefde bij geestelijken, ook van andere dan de katholieke belijdenis, hebben getracht in beeld te brengen. Zoowel *Van gelijke bewegingen als gij*, door Vesalius Mobachus, als de *Agatha Welhoek* van H. de Veer, zijn — vrees ik — thans vergeten, en ik ben er niet zeker van dat wij den antiquaar dankbaar zouden zijn die ze voor ons opschommelde. Maar ongetwijfeld voelen enkelen onder mijne lezers zich jegens mij verplicht, wanneer de hier gegeven wenken er toe brengt Potgieter's recensie nogmaals op te slaan. De Veer's novelle — zoo zien wij er uit — verplaatst het vraagstuk naar de historie. Met dat doel dramatisceert ze de uit Delftsche kerkelijke en andere notulen der zeventiende eeuw opgedolven opzienbarende vrijage van Agatha Welhoek met dominus Arnoldus Bornius, en hoe papa Welhoek, burgemeester der goede stad Delft, Bewindhebber der Oost-Indische compagnie, en bezitter van nog een dozijn andere titels, uit woede over deze mésalliance zijner dochter besloten had, „van de Nederduitse tot de Fransch-Gereformeerde kerk over te gaan.“ Een historische novelle alzo, op waarachtige bescheiden opgebouwd.

Ongelukkig ontsnapt aan den schrijver, in een oogenblik van overdreven historische nauwgezetheid, de bekentenis dat hij zich niet bij machte gevoelt een eenigermate authentiek portret der twee gelieven te schetsen. Waarom kunt ge niet? vraagt Potgieter. Al bestaat er van henzelfen geen, er zijn gegevens te over, om, bij ontstentenis der individueele trekken, althans die der type te reconstrueeren. En in gedachten neemt hij zijn student onder den arm, en voert hem naar de zalen van het Trippenhuys, waarin hij den weg kende als geen ander zijner tijdgenooten, en laat hem daar, te midden van de wonderen onzer zeventiende-eeuwsche schilderschool, minstens onder tienen de keus voor het verziereu der beeltenissen die hij zocht. Zooveel, wat voor den novellist de vereischte taak zijner fantasie ware geweest. Wat het onderzoek aangaat — de heer de Veer had zijn onkunde beleden aangaande den ouderdom van Ds. Bornius en zijn meisje. Daar komt Potgieter, die alles las, met een heel pak pamfletten aandragen, waarvan hij de kennis aan den catalogus van Tiele, de inzage aan zijn vriend Frederik Muller te danken had, en licht betreffende de bewuste zaak uit een *Schuyt-praatje tusschen vier personen, varende van Delft op Leyden* en het door den novellist te vergeefs gezochte punt en nog een aantal bijzonderheden, aan dezen onbekend gebleven, in het voorbijgaan toe.

Niet anders had hij gehandeld met *Sissa, Nederlandsch maandschrift voor het Schaakspel*, welks aankondiging voor hem het voorwendsel werd eener belangwekkende bijdrage over de oudere geschiedenis dier bijna als wetenschap beoefende uitspanning. Niet anders met Hofdijk, wiens groote werk, *het Nederlandsche Volk, geschetst in de verschillende tijdperken zijner ontwikkeling*, hem niet in alle opzichten voldeed. Om den toon duidelijk te maken waarin hij zelf die tafereelen bewerkt had gewenscht, besloot hij zijn recensie met een eigen schets ten beste te geven; *In het jaar des Heeren* heet ze. Een uitmuntende ets, want geen ander ziet en geeft het geziene weder als Potgieter, zoo scherp en zoo los, met zooveel soberheid, kracht en gloed. En hij doet het, om het even of hij naar de natuur of wel met behulp van boeken slechts uit zijne fantasie teekent. Zijn Vondel in de Amsterdamsche burgemeesterskamer, naar aanleiding van een *Prospectus* ontworpen en in het tweede deel der *Schetsen en Verhalen* opgenomen, in opzet en bedoeling een

streng biografisch stuk, is in zijn roerenden eenvoud en sympathieke groepeerings — langs zijwegen wel is waar — gemeengoed der meeste Nederlandsche beschaafden geworden. Zijn portret van Antonie van Dijk, in *Wenschen en Droomen*, kan in het doen uitkomen dier schitterende persoonlijkheid, voor wie het korte leven één schuimende feestroes was van vorstelijke vermaken en koninklijke werken, gerust met de zeer voortreffelijke teekening van Huet in het *Land van Rubens* wedijveren. Goethe en Rousseau, La Bruyère en Van Effen, Andersen en Constantin Huygens, Addison en Steele, hij kende hen en deed hen ons kennen, in hun voorkomen en kleedij, in hun zinnen en minnen, in de droomen van hun hart of de hebbelijkheden hunner aanmatiging, van binnen en van buiten. Hij zag ze.

Doch hier ligt, dunkt mij, de grens zijner kritische bevoegdheid. Zijn gave voor plastiek was groot, maar gelijk elke buitengewone gave, weinig bevorderlijk aan de harmonische ontwikkeling van andere hoedanigheden des geestes. Macaulay, dien ook hij zoo hoog stelde, heeft ergens volkomen naar waarheid uiteengezet, hoe ieder voortbrengend kunstenaar, ten gevolge zijner voortreffelijkheid zelve in ééne richting, die weder de vrucht is van een aanhoudend concentreeren aller vermogens op dit ééne punt onvermijdelijk een eenzijdig en derhalve onbevredigend beoordeelaar van anderer voortbrengselen moet zijn. Potgieter maakt op dien algemeenen regel geen uitzondering. Hij miste de lenigheid van fantasie, of wil men, de onmisbare kracht tot assimilatie, om zich van eene andere wijze van opvatten en voorstellen der dingen dan de zijne was met volkomen zelfverloochening te kunnen doordringen, of althans om haar zijn lezer voelbaar te maken. Hij assimileerde juist in omgekeerde richting, niet zich aan anderen, maar dezen aan zich. De schrijvers wier werken hij besprak, vervormde hij onwillekeurig — laat ik liever zeggen, wenschte hij vervormd, — in even zoovele Potgieters. Hun gelaat, hun gestalte, hun humeuren en hartstochten nam hij in zich op, maar een eenigermate objectief beeld van hun anders georganiseerd denkvermogen was hij niet bij machte te ontwerpen. Geen hunner laat hij ongehinderd aan het woord komen. Steeds valt hij hen met zijne opvattingen, zijne eischen, zijne grieven in de rede. Kunstenaar als hij was denkt hij er niet aan dat ook hier, evengoed als waar het het gemoedsleven geldt, kunstige groepeerings een vereischte is. En daarom treedt

uit zijn vrij omvangrijken kritischen arbeid inderdaad slechts één geest met voldoende scherpste naar voren en den lezer te gemoet, — de geest van Potgieter.

Evenwel een sympathieke persoonlijkheid is het, wier beeld onder het doorwerken, zoowel der *Kritische Studiën* als der overige letterkundige nalatenschap van den „duisteren“ meester, in het gemoed van wie met toewijding er kennis van neemt zich tot allengs sprekender omtrekken afdrukt. In het dagelijksche leven moge hij, — vriend Huet zou het anders zeker onvermeld hebben gelaten, — altijd een toonbeeld van onverzettelikheden, af en toe een ongemakkelijke potentaat geweest zijn, de lezer bespeurt niets van deze minder innemende hoedanigheden. De lezer maakt tot zijn niet gering genot de verheffende kennis met een uitgelezen vernuft, dat aan een rijken kunstenaarsaanleg, aan zeldzame veelzijdigheid, aan ontzagwekkende kennis en beschamende vlijt het edelste hart paart. In aanhankeijkheid aan de weinigen die hij liefhad, in kiesch dienstbetoon jegens de enkele uitverkorenen die in zijn intimiteit mochten doordringen, in houw en trouw jegens hen bij voor- en tegenspoed, vond hij schaars zijns gelijke, zelfs onder de besten van zijn volk. Zijn edelmoedigheid tegenover de familie Huet hebben de *Persoonlijke Herinneringen* met dankbaarheid geopenbaard, en de thans verschenen briefwisseling staft dat in het voor de openbaarheid bestemde werk geen woord te veel was gezegd. Eén voorbeeld uit velen. In 1865 had Potgieter zijn zinnen er op gezet, dat Huet hem naar Italië zou vergezellen, toen hij zelf naar Florence toog om de onthulling van Dante's standbeeld bij te wonen. Hij stond er op, niettegenstaande hij wist hoe moeilijk zijn aanstaande reisgenoot bij de redactie der *Opregte Haarlemsche* om verlof kon aankloppen en hoe schoorvoetend het zou worden verleend. „Doch wat had hij gedaan? Vóór hij naar Bloemendaal reed,“ — waar destijds Huet met de zijnen woonde — „van het spoorwegstation te Haarlem zich met zijne vigilante naar het bureau der *Haarlemsche Courant* laten brengen, belet gevraagd bij den hoogbejaarden chef der firma, wien mijne afwezigheid bovenal ongelegen zou komen, dezen zijn reisplan blootgelegd, van hem verkregen dat mij veertien dagen verlof werden toegestaan, en zoo, buiten mij om en vóór ik er van reppen kon, den grooten hinderpaal uit den weg geruimd.“

De trouwe vriend was een niet minder trouwhartig vaderlander. Nederlands wedergeboorte en herstel tot den hoogen rang dien het vroeger onder de Europeesche volken bekleed had was de droom van zijn leven en de eigenlijke grond zijner onvoldaanheid met zooveel van het bestaande. In den besten zin des woords gevoelde hij zich en noemde hij zich een burgerman. De ontwikkeling der lagere volksklasse boezemde hem belang in, geruimen tijd voordat die belangstelling in de termen viel mode-artikel te worden. ¹⁾ Voor allerlei maatschappelijke nooden en kwalen had hij een geopend oog. Tegelijk met innige vroomheid — „onkerkelijk vroom“ noemt haar Huet — zat de meest vrijzinnige verdraagzaamheid hem in het bloed. ²⁾ Voor zich zelf man van bijna puriteinsch strenge zeden was zijn medegevoel voor, zijn oordeel over de velerlei verleidingen, waaraan buitengewone geesten, kunstenaars bovenal, meer dan anderen blootstaan, even levendig als gezond. ³⁾ Naar de edelste vrucht van het humanisme streefde hij, zich mensch en aan niets menschelijks zich vreemd te gevoelen.

Niet minder hoogen rang neemt hij, deels trots, deels om zijn singulariteit en de inspanning die hij van zijn publiek vordert, als schrijver in. Bij gemis aan wegslepend gevoel bieden zijn gedichten uitgezochte modellen van artistieke inkleeding en puntigen zeggingsstrant. Zij vormen een galerij beelden en groepen, wier strengheid van lijnen in volkomen harmonie is met het kalm verhevene hunner standen. Nog grooter zijn de verdiensten zijner Schetsen, Verhalen, Novellen. Aan gelijken adel paren zij meerdere bewegelijkheid. Juistheid van opmerkingsgave, vastheid van hand, innigheid van toon, kunstvolle vinding dingen er met keurigheid van groepeerings en in hun ongewoonheid vaak verrassende stijleffecten om den voorrang.

Doch zijn werkzaamheid als letterkundig beoordeelaar — daar blijf ik bij — is de minste zijner aanspraken op letterkundigen roem. Zijn kritiek is van den aanvang af onvruchtbaar geweest, en, zoo niet alles mij bedriegt, is ze, trots veel leerzaams voor de mannen van het vak, bestemd het voor

¹⁾ *Liedertafel-Poezy*. (*Krit. Stud.* III, bl. 383 v. v.)

²⁾ *Krit. Stud.* III, bl. 347.

³⁾ *Krit. Stud.* I, bl. 126 (Loots.)

de menigte der beschaafden te blijven. Ze is, wat Multatuli schertsend het kenmerk der genieën noemde, verkeerd geboren. Haar taak is geweest om als overgangsvorm het pad te effenen van de ouderwetsche recensies tot de moderne psychologische beschouwing van boek en schrijver. En gelijk in bestemming, zoo staat ze alleen in doel. Zonder wortelen in het bestaande tracht ze het heden dat haar mishaaft te ontvluchten in een paradijs van eigen maaksel, waaruit ze met vlammend zwaard alle land- en tijdgenooten op één na — Staring — najverig is blijven weren. *Nemo dignus est intrare* ¹⁾. Zulk een exclusivisme is doodend, òf voor anderen, òf voor zichzelf. En zóózeer uitverkoren kunstenaressen is Potgieter's kritische Muze nooit geweest, dat de laatste term van dit alternatief voor haar niet bestaat.

V.

„*La critique est la puissance des impuissants*“. Modernere inkleeding der ietwat afgesleten kernspreuk, dat de kritiek gemakkelijk, de kunst moeilijk is, en evenzeer als deze enkel en uitsluitend als hatelijkheid bedoeld, reikt van dit gelijk van elk gezegde, aan waarlijk groote mannen ontsnapt, de strekking oneindig verder. De schimpscheut van Lamartine tegen Gustave Planche is, tegelijkertijd een formule, en een alles behalve verwerpelijke formule. Geen wetenschappelijke bepaling, door wijsgeeren in het zweet huns aanschijns uit de diepste diepte van hun brein opgedolven, doet zoo goeden dienst om ons een helder inzicht te geven in het wezen en de geheel eigenaardige beteekenis der hedendaagsche letterkundige en kunstkritiek, in hare sterke en hare zwakke zijde. Inzonderheid bruikbaar dunkt ze mij als maatstaf ter vaststelling van den rang, die aan Cd. Busken Huet, den vorst der Nederlandsche critici, in het ideale gebied van het schoone van rechtswege toekomt. En tegelijkertijd is ze een uitmuntende handwijzer. Zij geeft ons den rechten

¹⁾ „Niemand is waardig binnen te treden.“

weg aan ter beantwoording der vraag: hoe het komt dat dezelfde man, die als oorspronkelijk kunstenaar voor harden arbeid slechts betrekkelijk onbeteekenenden bijval verwierf, die daarbij onwederlegbaar achterstond bij velen, welke in alle andere opzichten beslist zijn minderen waren, als criticus hier te lande in den volsten zin des woords een eigen kunstgenre geschapen, dit jongste kind der vaderlandsche Muze bijna tot de evenknie harer veel oudere en van ouds gewettigde zusteren verheven, en zich in haar naam een onbetwistbare heerschappij over de geesten en gemoederen der Nederlandsche ontwikkelden verworven heeft. Eene heerschappij ten overvloede, wier voortbestaan even gewenscht als voorloopig althans verzekerd is.

Trachten wij aan de hand onzer formule voor dit niet alledaagsche verschijnsel een aannemelijke verklaring te vinden, eene oplossing ten minste, die onze weetgierigheid eenigermate bevredigt. Huet, zouden we zeggen, is Huet geworden om twee redenen: omdat hij een zoon der negentiende eeuw, en omdat hij in één opzicht een onvolkomen kunstenaar was. Geboren met onmiskkenbaar artistieken aanleg, met den artistieken aandrang tevens om wat zijn gemoed bewoog in schoone klanken te uiten, begaafd met smaak, met kunstgevoel, met geest, met oordeel, met stijl, met al de hoedanigheden die den genialen schrijver sieren, ontbrak hem slechts één gave, maar de ééne noodige om een koningskroon te veroveren in het rijk der kunst, de hemelgave der scheppende fantasie. Om menschengestalten te kunnen ontwerpen had hij behoefte zich aan te sluiten aan de historische werkelijkheid. Niet bij machte in werken der fictie levende persoonlijkheden te boetseeren, die het boetseeren en onthouden waard waren, wendde hij zich tot het omtrekken van, en relief geven aan het bestaande. En ook daarbij trof hem bij voorkeur niet de hartstochtelijke, maar de intellectueele zijde van het menschelijk bestaan, of liever — want hij bezat een scherp oog voor het spel der driften in den mensch — zijn talent leende zich bij voorkeur er toe, het drama des denkens te doen uitkomen, zooals het in boek of beeld een wel of kwalijk gevonden uitweg zoekt. Had hij in vroegere tijden geleefd, hij zou ons misschien zangerige of trillende hekeldichten als Vondel, bevalliger leerdichten dan Spieghele en Bilderdijk geschonken hebben. Misschien had hij met Von Haller, met Thompson, met Delille

gewedijverd in het dichterlijk schilderen van dichterlijke natuurverschijnselen, of ook, wie weet, — want de prozavorm zo ten allen tijde zijn grootste kracht geweest zijn, — hij zou, over het hoofd van den gemakkelijk ter zijde te schuiven Justus van Effen heen, Addison en Steele als artistieke beschouwers der hen omringende maatschappij, La Bruyère en La Rochefoucauld als kunstvaardige etsers van het algemeene menschetype en diens levenservaringen naar de kroon gestoken hebben. Als telg van onzen tijd sprak hij zich uit in nouvelles en romans, in wier samenstelling de *tendenz* meer de hand heeft gehad dan de inspiratie, en het liefst en het vaakst in de door hem ten onzent geschapen moderne boekbeoordeeling en beschavingsgeschiedenis.

Om vooreerst bij de litteraire kritiek te blijven, — niet zonder opzet werd daarbij van *hedendaagsche* gewaagd. Beiden, vriend en vijand, zijn het, geloof ik, in dit opzicht eens, dat wat wij daaronder verstaan een zuiver negentiende-eeuwsch product is, verschillend in vorm, verschillend in inhoud, van wat in vroegere tijden als zoodanig gold.

Beoordeeling van kunstwerken heeft waarschijnlijk even lang bestaan als er kunstwerken zijn voortgebracht. Tot op zekere hoogte te reageeren tegen den overweldigenden indruk, op ons gemoed door den kunstenaar met woord of klank, met kleur of vorm gemaakt, is eene der denkende menschelijke natuur ingeschapen, of althans sedert onheugelijke eeuwen overgeërfde eigenschap. Vandaar tot methodische bespiegelingen over de kenmerken en vereischen der verschillende letterkundige genres, tot het ontwerpen van vergelijkende studiën over schrijvers en het keuren hunner geschriften naar proefhoudende aesthetische begrippen, tot het in het licht geven van recensien over nieuw uitgekomen boeken, is een lange weg, doch we vergissen ons indien we meenen dat eerst in het laatste tweetal eeuwen deze weg is ingeslagen. Schuchtere beginselen van wat wij letterkundige kritiek heeten laten zich evenzeer in de klassieke oudheid aanwijzen, als een tweetal nog thans in hare soort onovertroffen geachte beschouwingen over vragen van algemeene aesthetiek, ons door Aristoteles nagelaten, als de loffelijke poging om het wezen van het Verhevene vast te stellen, gesteld op den naam van den veel lateren wijsgeer Longinus, als de zoogenaamde *Ars Poëtica* van Ho-

ratus, voorlooper en model der *Art Poétique* van Boileau. De onvruchtbare en bloot formeele proeven der middeleeuwen op dit gebied mogen hier onbesproken blijven, gelijk de verhandelingen over poëzie uit de zestiende en zeventiende eeuw, die niets dan flauwe copiën der onfeilbaar geachte Grieken en Romeinen waren. Eerst de achttiende begint aan de intuschen mondig en zelfs op hare beurt eenigermate classiek geworden moderne letteren de haar toekomende aandacht te schenken. Soms in de onbeschrijfelijk kleingeestige vormen, waarin Voltaire zijne inzichten over de antieken niet alleen, maar ook over Corneille, over Racine, over Molière giet: vitterijen op woorden, op rijmen, op caesuren, op beeldspraak; enkel en alleen een vallen over kleinigheden in de technische uitvoering; schoolvossige muggezifterij. Oneindig hooger staan de talrijke boekbeoordeelingen van Bayle. Evenzoo behooren de *Levens* van Engelsche dichters, door Samuel Johnson beschreven, in hun soort reeds als een model aangemerkt te worden. De werken gaan nog te dikwijls schuil achter de op zichzelf onbeteekenende levensomstandigheden der schrijvers, de kritiek steunt nog te zeer op bekrompen beginselen, maar zijn oordeelvellingen zeggen iets en zeggen het goed. Weldra komen studiën van retrospectieve en algemeen aesthetische strekking op het gebied der bellettrie, het *Lycée* van La Harpe, de oppervlakkige, indertijd bij ons hoog opgehemelde *Lectures* van Blair, de baanbrekende beschouwingen van Lessing, de diepzinnige van Schiller en der beide Schlegels. In ons eigen land ten slotte reikt eene bonte rij van letterkundige oordeelvellingen, vluchtige en doorwrochte, magere en lijvige, in proza en poëzie, bijna onafgebroken van Maerlant tot op Jonckbloet.

Aan al deze verschillende geschriften is één trek gemeen, en die ééne stempelt ze gezamenlijk tot vertegenwoordigers eener voorbijgegane orde van gevoelens en gedachten. Al wie ze raadpleegt, — verstrooiingslectuur hebben ze sedert lang opgehouden te zijn, — voelt ook zonder naar jaartal en druk te zien den adem eener ten grave gedaalde eeuw zich uit hunne bladzijden te gemoet waaien. Wie zich praktisch van het onderscheid doordringen wil tusschen achttiende-eeuwsch en negentiende-eeuwsch op dit gebied, leze achtereenvolgens, om iets te noemen, Schiller's verhandelingen — meesterstukken

van wijsgeerige analyse evenwel — *Ueber naive und sentimentalische Dichtung, Ueber Anmuth und Würde, Ueber das Pathetische*, allen van de jaren 1793—1796, en Heine's *Romantische Schule* van 1833. Of ook, om meer gelijk nevens gelijk te stellen, men ga van de levens van Swift of Steele, zooals Johnson ze schetst, naar de behandeling van hetzelfde onderwerp, hetzij in Thackeray's *English Humorists*, hetzij in Taine's *Littérature Anglaise*; men stelle de wijze waarop La Harpe of Schlegel een Grieksch drama beziet naast het licht dat — laten we zeggen — Paul de St. Victor in *Les deux Masques* er op laat vallen. Eigen aan al de mannen onzer eeuw, grooten en kleinen, is *la note personnelle*. Eerst bij hen hebben de schrijvers opgehouden geraamten en de boeken abstracties te zijn.

Theoretisch laat zich het verschil tusschen voorheen en thans in één enkelen volzin formuleeren. De moderne litteraire kritiek eischt meer van zichzelf en minder van den lezer. Ze is genezen van den waan, alsof ze zich slechts op haar drievoet te plaatsen en het sacramentele *wij* uittespreken had om den lezer haar uitspraak als een vonnis op te dringen, waarvan slechts onbeschofte betweterij in hooger beroep zou durven komen. Ze is van den doctoralen kathedra afgedaald, en heeft bef en toga voor de algemeene kleedij der beschaafden verwisseld. Eene eeuw geleden liet Fokke Simonszoon zijn eigen in het jaar drieduizend herleefde persoonlijkheid vragen: „Maar zijn er thans geene geleerden, die de werken van andere schrijvers beoordeelen, het fraaije daarin aanwijzen en het gebrekkige berispen?“ En zijn kunstkenner der toekomst had geantwoord met de weervraag: „Kunnen de lieden tot uwent dan zelve niet verstaan of beoordeelen wat zij lezen? Dat moeten wel botte lieden zijn die noodig hebben dat anderen hun zeggen: wat ge daar nu leest is goed, maar wat ge daar leest, deugt niet“.

Zoo iets zeggen *onze* beoordeelaars niet meer. Zij wenschen niet in de eerste plaats anderen te onderrichten, maar zelve te leeren. Zij hoeden zich zooveel mogelijk voor absolute uitspraken, als waren zij besteld om als wetgevers voor de eeuwigheid optetreden. „Men *kan* niet recenseren“ — schrijft Huët onder dagteekening van 31 October 1864 aan mevr. Bosboom-Toussaint — „zonder in zekeren zin te spreken op een toon van gezag; doch ik voor mij ben van het subjectieve mijner oordeelvel-

lingen mij zeer wel bewust". En later (6 Dec. 1877), naar aanleiding van *Langs een Omweg*: „Zullen de Nederlandsche dames regt laten wedervaren aan uwe meesterlijke analyse van Regina's gemoedsbestaan? Want dat is het, wat mij in uwe, en in alle buitengewone romans het meest aantrekt, en meer en meer voor mij een voorwerp van studie wordt". Dat wij hier met meer en beter te doen hebben dan een geestig gevonden compliment, bewijst de veelvuldigheid waarmede in de gedrukte werken hetzelfde standpunt naar den voorgrond treedt. Nu eens lezen we: „een man leert meer van romanschrijvende dames dan van romanschrijvende heeren". Dan weder rekent hij zichzelf onder hen, „wien het in de eerste plaats bij de kennismaking met sommige boeken, om het verzamelen van menschenkennis te doen is." ¹⁾ Zooal in het gemoed van niemand anders, men dringt lezende gelijk het behoort althans door in dat van den auteur, en reeds dit beloont ruim de aangewende moeite. Zelfs hield hij het er voor, dat daarin ingewijd te worden in de meerderheid der gevallen vrij wat belangwekkender en in gelijke mate boeiender is, dan het verkeer met de door romancier of romanière ten tooneele gevoerde verdichte persoonlijkheden. Prijst hij in een roman van Henri Murger de hoofdgedachte, hij doet het „deels om hare juistheid en schoonheid in zichzelf, deels om den diepen blik, dien zij ons doet slaan in de ziel des auteurs". De bellettristische bijdragen der hedendaagsche Nederlandsche dameswereld schatte hij, op een enkele uitzondering na, uitsluitend uit dit oogpunt. Van een boek van mevr. Frank, in 1877 nog niet vergeten, achtte hij „het mooiste of merkwaardigste de gepassioneerde vrouw, die er in ademhaalt". Slechts om een zelfde reden wijdt hij elders zijne aandacht aan den arbeid eener andere Nederlandsche novelliste, Christine Muller, en gelijksoortige uitspraken laten zich zonder moeite in menigte uit de *Nederlandsche Belletrie* en de *Litterarische Fantasiën* bijeenlezen. Doch ook in die boeken, welke, omdat ze een eigen leven bezitten, schitterender titels kunnen laten gelden dan te zijn onbedoelde openbaringen van het gemoedsleven hunner geestelijke ouders, — en tot die hoogere kunstuitingen rekende hij, trots hun nooit verbloemde zwakheden, de romantische werken van mevr. Bosboom-Tous-

¹⁾ Letterk. Fant. IVe R., dl. II, bl. 106, en IIIe R., dl. IV, bl. 176.

saint, — ook daarin zocht en waardeerde hij bij voorkeur het licht, dat zij over de stemmingen, de hartstochten, de idealen van hun land en hun tijd verspreidden. „Komen ook uwe romans aan de beurt,“ — heet het in hetzelfde, even te voren aangehaalde schrijven, — „de moderne zoowel als de historische, allen met zooveel zorg bewerkt, met zooveel geweten opgezet en voltooid, dan voorspel ik dat zij in eene nieuwere Nederlandsche kultuur-geschiedenis (*en hoe kan een goede geschiedenis onzer letteren nalaten den vorm eener kultuur-geschiedenis aantenemen?*) eene eereplaats zullen beslaan.“ De litteraire kritiek dezer eeuw, men ziet het, heeft ten opzichte van strekking en inhoud een volslagen vervorming ondergaan.

Hiermede bedoel ik niet dat ze afgezworen heeft een voertuig te zijn van vaak zuiver persoonlijken hartstocht, dat ze zich voortaan te goed rekent om met de eene hand voor de vrienden het wierookvat, met de andere de roede voor de vijanden te zwaaien. Gelijk er ten allen tijde karakterloozen zijn geweest, is niet eerst de negentiende eeuw de kweekster van beoordeelaars, die zichzelf en hunne kunst eerbiedigen. Maar van een nu eens geesteloos vitten op technische kleinigheden, dan weer een gevangen raken in de menigwerf rafijne en toch verstrikkende abstracties eener bij voorkeur dialectische wijsbegeerte, is ze voorloopig en ten haren bate gekomen. Ze verliest zich niet langer in algemeene onderzoekingen naar de ware vereischten van, naar het juiste onderscheid tusschen epos, lyriek, drama, roman, novelle. Ze sluit de ooren voor het krijgsgeschreeuw der zich met kunsttermen beoorlogende richtingen. Ze staakt voorshands hare proeven om het wettige terrein af te bakenen van naïveteit en sentimentaliteit, van het bevallige en van het verhevene. Onder lachende instemming met Heine's schalke vraag: *Madame, haben Sie überhaupt eine Idee von einer Idee*, wendt ze zich, veel te absoluut, — het is den mensch nu eenmaal aangeboren in uitersten te vervallen, — tot aardscher bedrijf. Ook zij verlangt op feitelijken bodem te staan. De studie van de litteratuur der volkeren — heeft ze tot haarzelve gezegd — behoort als een onafscheidelijk onderdeel beschouwd te worden van hun beschavingsgeschiedenis, gelijk de letteren zelve, veel of weinig, een factor waren en zijn in het geestes- en zieleven der natiën. Al wie het wezen eener maatschappij wil doorgronden, zie ook naar zijn letterkundig leven.

Ook, maar niet alleen. Want de beoefenaar der letterkundige geschiedenis heeft zijne taak niet naar behooren opgevat, als hij, zijn gezichteinder door bergen druks afsluitend, daar doorheen geen oog meer heeft noch voor de bedrijvigheid des dagelijkschen levens, die door het verspreiden van materiële welvaart de kunst mogelijk maakt, noch voor de lucht, het water, het landschap, die gezamenlijk den geweldigen achtergrond en de omlijsting vormen der menschelijke schilderij. Kortom: ook in theorie heeft de maatschappij de letteren geannexeerd. Wie voortaan de laatste wil schilderen, heeft de eerste te bestudeeren.

Evenals alle historische wetenschappen is dus ook die der litteratuur en harer beoefenaars eene hybride. Tusschenschakel tusschen zuivere wetenschap en zuivere kunst tracht ze zich van wat beiden edelst bezitten te doordringen en de bezieling der eene te paren aan de nauwgezetheid der andere. Doch ook deze jongste dochter der grijze moeder Historia is niet volkomen geslaagd in haar streven tot vereeniging van het bezwaarlijk vereenigbare. Ook hare beoefenaars hebben, naar gelang hunner individueele begaafdheid en persoonlijke neigingen, gescheiden wat behoorde versmolten, en nu eens de eischen der wetenschap opgeofferd aan die der kunst, dan weer de belangen der kunst te kort gedaan ten behoeve der wetenschap. Sommigen kwamen maar niet verder dan tot stevige grondvesten, waaraan niets ontbrak dan een daarboven te verrijzen gebouw, anderen trokken luchtpaleizen op, die bij den minsten windstoot der feitelijke kritiek ineens stortten. Huet — ook dit dunkt mij een zijner aanspraken op onze dankbare erkenning — heeft steeds, en dit te meer naarmate zijn gezag klom, met nauwgezetheid getracht beide vereischten tot hun recht te laten komen. Maar, niettegenstaande zijn veelzijdigheid, mensch en derhalve beperkt, daarenboven wars van wat zich niet tot een schitterenden vorm leent, eindelijk steeds voortgezweept door de ijzeren wet eener prozaïsche noodzakelijkheid die tot ademloos voortbrengen dwong, mag hij niet onveranderlijk geprezen worden om het geluk, waarmede hij het theoretisch als vereischt erkende in de praktijk zijner geschriften onwrikbaar heeft weten te handhaven. Menigwerf genoodzaakt te kiezen, koos hij; en diegene kent zijn aanleg weinig, die niet reeds bij voorbaat weet dat hij, wien het bij den heer Vissering verdroot waar te nemen, hoe deze geleerde [de litteratuur soms „verstelwerk“ liet verrichten, zelve bij dergelijken

tweestrijd de wetten der wetenschap achterstelde bij die der kunst .

Der wetenschap! Ja waarlijk, in het feitelijke is Huet wel eens onnauwkeurig, meermalen onvolledig, een en andermaal zelfs onbeduidend en leeg geweest. Omvang op dit grensgebied sluit wel eens diepte uit. Maar zijn niet vergripen van dergelijken aard met ongeveer gelijk recht aan Mommsen, nog vroeger aan Macaulay, ten allen tijde aan alle artistieke historici ten laste gelegd? En wat Bagehot eenmaal den vitters van den Engelschen colorist tegemoet voerde, gelde ook met de noodige wijzigingen van den onzen. Er steekt luttel verdienste in, wanneer men zich zijn gausche leven met één schrijver van matigen omvang bezig houdt, omtrent persoon en werk volledig op de hoogte te komen, ook van het geringste détail en het onbeduidendste snuffje. Maar hoe, als het studieveld zich uitbreidt tot tien auteurs, tot honderd, tot honderden? Wanneer er gewerkt moet worden in verschillende litteraturen, uiteenlopende in tijd en geest? Als men, eigen en anderer gezichteinder wenshende uittebreiden, ook de voortbrengselen der aanverwante kunsten, schilderkunst, bouwkunst, beeldhouwkunst, binnen de kring zijner studiën opneemt? De behandeling van zulke omvangrijke onderwerpen, gewenscht om uit een zee van détails eindelijk eens tot grootscher blik op eenig geheel te komen, zou eenvoudig onmogelijk zijn, indien men slechts op den grond van eigen speciale onderzoekingen voortbouwen, indien men zich op geen bronnen uit de tweede hand verlaten mocht. Waarlijk, reeds dit laatste is een arbeid, waarvan de minsten begrip hebben. Alleen om *Parijs en Omstreken* te kunnen schrijven, is een lectuur vereischt geweest van zulk een groote en soms zoo saaie uitgebreidheid, dat bij het overschrijven der titels alleen reeds den leek de schrik om het hart slaat.

Niet in dien zin alzo is het bedoeld, wanneer omtrent Huet hier beweerd wordt, dat hij, zoo in iets, in het wetenschappelijk gedeelte zijner taak soms te kort schoot. Met voorbedachten rade niet zelden, maar toch te kort schoot. Vragen van algemeen wijsgeerigen aard, zooverre deze op de letteren betrekking hebben, ging hij bijna angstvallig uit den weg. In de voorrede der eerste *Fantasiën*, waarin eenigermate het programma zijner richting wordt ontvouwd, beroemt hij er zich zelfs op, „dat in deze studiën vruchteloos naar een stelsel van esthetica gezocht zal worden.“ Niet eens, maar herhaaldelijk dankte

hij voor bespiegelingen over het ware begrip van het Schoone en van de Kunst. Een goede hersengymnastiek misschien, meende hij, maar zonder eenig praktisch belang. „Men is kunstenaar, of men is het niet; en nog nooit heeft iemand weten te zeggen, wat kunst is,” aldus luidt de uitspraak in het *Land van Rubens*. „Al heeft niemand eene voldoende bepaling of zelfs maar eene redelijke omschrijving van het schoone kunnen geven,” is de even apodictische verzekering in de *Italiaanschen Reis-aanteekeningen*. Niet apodictischer evenwel, dan deze andere uit de studie over Hooft: „Te vergeefs wordt naar wetenschappelijke bepalingen van het poëtische gezocht, en nog veel water zal tegen het wallekje slaan, eer een wijsgeer ons aan eene helpt, die, behalve hem en zijne vrouw, indien hij getrouwd is, ook nog twee onzijdige personen voldoet.” „Het dichterlijke” — lezen we terzelfder plaatse — „is iets persoonlijks, met iets algemeen tot achtergrond”; en deze zelfde adstructie, naar aanleiding van Hooft's poëzie welsprekend nader uiteengezet, wordt nu eens korter, dan weer uitvoeriger, bij verschillende gelegenheden en op zeer verschillende tijdstippen van zijn leven herhaald. ¹⁾ Gekibbel over kunstterminen haatte hij als uit misverstand voortgesproten, en tot niets dan misverstand leidende: „Ik vraag alleen, of het volksvooordeel, dat zulk een scherpe lijn trekt tusschen klassiek en modern, wel inderdaad meer dan een vooroordeel is.”

Wel verre van afkeurenswaardig te zijn, mogen al deze uitspraken als even zoovele protesten tegen vroegere verstandelijke eenzijdigheid deraesthetici beschouwd en toegejuicht worden. Minder toejuicing verdient het, dat Huet, wanneer hij een en andermaal de zuiver wetenschappelijke zijde eener kwestie aanroert, òf beweert zonder aan bewijs te denken, òf onvolledig en verre van overtuigend in zijne bewijsvoering blijft. Als een karakteristiek staaltje werd reeds bij een vroegere gelegenheid gewezen op zijne verzekering dat van de *Romançero du Cid* in Victor Hugo's *Légende des Siècles* het metrum zou gevolgd zijn naar een klein stukje van Corneille, ten bewijze waarvan verwezen werd naar eene bladzijde van *Parijs en Omstreken*, die wel Corneille's gedichtje brengt, maar niets bevat wat naar een argumentatie omtrent de

¹⁾ Bv. Litt. Fant. IIIe Reg., dl. IV bl. 55 (naar aanleiding van Uhland); IV R. dl. IX bl. 84 (*de School van Bellamy*) enz.

aangenomen metrische ontleening zelfs maar zweemt. Met meer nauwgezetheid is de twistvraag behandeld, of Agatha Deken wel terecht als medeschrijfster der romans van Elizabeth Wolff op de verschillende titelbladen dier romans voorkomt. Huet, door oude familieherinneringen buitengewoon belangstellende in de beroemde vrouw, die althans onwederlegbaar de eerste hand speelde in het letterkundige duo, ontkent Agatha's aanspraken en ontzegt haar elke andere verdienste dan die van eene bruikbare amanuensis geweest te zijn. Ditmaal is de redeneering scherpzinnig en klemmend. Niet zoo overtuigend evenwel om — ik zeg dit zonder thans ten principale partij te willen kiezen — geen plaats te laten voor tegenwerpingen als van de zijde van dr. Johannes Dyserinck zijn geopperd en die zich niet zonder meer van de baan laten schuiven. De eenige maal, dat hij mij voorkomt eene dergelijke kwestie onwederlegbaar te hebben uitgemaakt, is die van Bilderdijk's verhouding tot zijne eerste en zijn zogenoemd huwelijk met zijn tweede vrouw, de dichteres Katharina Wilhelmina; en wat hier tusschen Dr. van Vloten en hem in geschil was, raakte slechts zeer van ter zijde de eigenlijk gezegde letteren. Overigens volstaat hij met een dankbaar en oordeelkundig gebruik te maken van wat de vlijt van eigenlijke onderzoekers hem heeft verstrekt; en ik geloof me niet te vergissen wanneer ik aanneem dat de dankbaarheid in de meerderheid der gevallen wederkeerig was en het eigenlijk altijd had behooren te zijn. Het bestaan van hoe menige verdienstelijke historische monografie is niet eerst door middel van zijn *Land van Rembrand* ter kennis van het beschaafde Nederland gebracht?

Het ligt voor de hand dat een man van zijne geestesrichting niet slechts vragen van algemeene aesthetica, maar ook meer feitelijke, als, hoedanig de invloed was, door den eenen auteur op den anderen, door de eene litteraire periode op de andere uitgeoefend; als de verhouding tusschen eene maatschappij en hare gezamenlijke litteratuur; als, naar het kenmerkende, hetzij van een letterkundig genre, hetzij van een individueelen beoefenaar daarvan, — dat hij al deze *puzzling questions* òf achteloos ter zijde schoof, òf als hij ze aandurfde, met weinig beteekenends en nog minder steekhoudends voor den dag kwam. Rechtaf teleurstellend is zijn artikel vol alcove-schandalen over Molière, dien hij toch kende en genoot als weinigen. Dun het boekje over George Sand, met dat terugbrengende 1 ha-

rer gansche rijke letterkundige werkzaamheid tot het ééne gezichtspunt der onwettige geboorte in vele generatiën. Indien de *Brieven* het niet uitdrukkelijk verzekerden, zouden we moeite hebben te gelooven, dat hij in zijn studie over André Chénier zich voorstelt, dezen als een der apostelen van de helleniseerende richting in de poëzie van het Europa der eindigende achttiende eeuw op den voorgrond te plaatsen. Geen woord omtrent het merkwaardige van het verschijnsel zelf, geen woord omtrent het hoe of waarom van het opkomen dezer tweede renaissance, die niet gelijk de eerste te Rome, maar te Athene hare modellen zocht. Niets blijkt, zelfs van de bescheidenste poging om het opbloeien van dit tweede heidendom in verband te brengen met, een verklaring er van te zoeken in de verzwakking van het specifiek christelijk-godsdiensstige begrip ten gevolge eener natuurlijke reactie tegen het overspannen dogmatisme en de eenzijdige vroomheid der vorige eeuw, naast een krachtig opschieten der natuurwetenschappelijke studiën en methoden. Evenmin wordt er van gerept dat Chénier misschien in Frankrijk, maar in geen geval in Europa als wegbereider der nieuwe richting gelden kon, dat Winckelmann en Lessing voorgegaan, dat Goethe en Schiller zijn machtiger tijdgenooten waren. Niet bevredigender, is de studie over de *Dorps-vertelling*. Geconstateerd wordt dat het genre bijzonder negentiende-eeuwsch is; verklaard, dat het als geheel genomen een lagere orde van poëzie vertegenwoordigt dan het klassieke fransche drama van Corneille en Racine; maar van den samenloop van oorzaken, die juist in deze eeuw het verschijnen en slagen van het genre hebben te voorschijn geroepen wordt slechts ééne, het standpunt van het beschaafde publiek tegenover het kerkgeloof, genoemd en ontwikkeld. De algeheele omkeering der denkbeelden omtrent *het volk*, door de Fransche omwenteling in het leven geroepen, de ultra-democratische stemming — althans in theorie — van lezenden en schrijvendden, het verlangen naar uitbreiding van het observatieveld voor den roman, het epos onzer wereld, — al deze factoren worden buiten acht gelaten. Ik wijs nog op de terecht in andere opzichten geprezen lezing: *Drie voorwaarden van kunstgenot*. Van die drie voorwaarden wordt de eerste: dat men zich in het genot van een kunstwerk niet moet laten storen door wat men minder gunstigs weet van den kunstenaar als mensch,

want dat *niet zelden een onoverkomelijke kloof gaapt tusschen den mensch en den schrijver*, in het geheel niet uitgesproken. De hoorder en lezer heeft uit den als illustratie der stelling medegeedeelden levensloop van Keats eenvoudig de stelling te abstraheeren. De andere voorwaarden, de tweede, dat we „om van het schoone te genieten, niets schoons versmaden, doch hooge eischen stellen en onzen gezichteinder voortdurend uitbreiden moeten,” en de derde: „wij moeten, zonder den schrijver te verdenken, tegen hem op onze hoede zijn,” — worden inderdaad geformuleerd. Maar kom niet naar iets dat op een betoog lijkt, vragen. De stellingen zijn niets dan een haast onzichtbaar koordje bestemd om een aantal schoone verzen van anderen en van vernuft vonkelende opmerkingen van hemzelf aaneen te rijgen. Hoe op mijne beurt *ik* deze uitspraak bewijs? Ik zou tot een hernieuwde lezing van het stuk kunnen aansporen, overtuigd dat niettegenstaande deze mijne grief niemand zich de daaraan bestede moeite beklagen zou. Meer rechtstreeks evenwel leidt een andere weg tot hetzelfde doel. Hij heeft het zelve gezegd, met ronde woorden gezegd, in een brief aan mevr. Bosboom-Toussaint van 28 October 1878, „dat dit afgetrokken onderwerp maar een draad of een kapstok is,” en er is geen enkele reden om te veronderstellen, dat hij het doel zijner *conférence* verkeerd heeft willen aangeven. De eenige maal, indien ik me niet vergis, dat een *rapprochement* tusschen verschillende litteraturen bij Huet voorkomt, is de kleine, maar pikante parallel, getrokken tusschen het type der naar mannen-troost hakende weduwe uit de chineesche en perzische vertellingen, eenmaal onder den titel der *Matrone van Ephesus* in de Latijnsche, vandaar in de moderne litteraturen gepopulariseerd, en dat van den even ongeduldigen weduwnaar, in eene der novellen van Gustave Droz onder de trekken van Corentin Kerroch geteekend. Te midden van een driehonderdtal langere en kortere studiën maakt deze eenling een ietwat armoedig figuur.

De waarheid is, dat we hier niet met een toevalligheid, maar met een vasten hoofdtrek van Huet's critischen aanleg te doen hebben. In een der brieven spreekt hij schertsend van de „artistieke kortademigheid” eener dame, wier fantasie na weinige proeven eensklaps uitgeput was. Met volmaakten ernst kunnen wij daarnevens van Huet's litterair-historische bijziendheid reppen. Hij zag onnoemelijk veel, naar de wijze der myopen veel te

scherp, maar slechts één ding tegelijk. Over de sectie der „binnenborst“ van zijn auteur gedoken, is hij op dat oogenblik niet ontvankelijk voor al wat daarmede niet in het onmiddellijkste verband staat, en eerst laat heeft hij zich tot het gelijk-tijdig in den geest samenvatten en in verband brengen van reeksen verschijnselen weten te verheffen. Hij waardeerde het in anderen, vorderde zelfs een enkele maal dat onze dichters van den tweeden rang, in plaats van stumperige vertalingen te leveren van buitenlandsche poëzie, zich liever aan dergelijke beschouwingen zouden wijden, doch voegde tot onze gróote teleurstelling voor zijn persoon maar al te zelden het voorbeeld bij de leer.

Ongetwijfeld zou Huet, hadden deze vrijmoedige opmerkingen zijn scherpluisterende ooren nog kunnen bereiken, den spreker met ietwat ironisch getinte opmerkzaamheid hebben aangehoord. En hij zou, verbeeld ik me, ten slotte geantwoord hebben: Gij hebt gelijk. Die onderwerpen grondig te behandelen, welke gij in mijne werken òf te vergeefs zoekt, òf 'er slechts in geëffleureerd vindt, is nooit mijn sterke zijde geweest. Doch ook indien het niet zoo ware, zou ik uit beginsel niet anders hebben geschreven dan ik gedaan heb. Goethe, — ge weet het, — heeft gezegd, en ik zeg het hem volmondig na, dat alle theorieën grauw zijn. Zie op Jonckbloet, vriend, verdiep u in zijn angstwekkend conscientieuse *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*, en zeg me of dat perziken zijn die naar meer smaken. Is dat boek niet onuitsprekelijk dor? Niet even saai als het wetenschappelijk is? Wat is het anders dan een eindelooze aaneenschakeling van recensies? Ge wilt weten, waarom? Waarom anders, dan omdat Jonckbloet, wien het waarlijk niet aan smaak haperde, geen oogenblik den geleerde wist uit te schudden, en naar niets met zooveel onverstoorbare vasthoudendheid vroeg, en bleef vragen, dan naar de absolute kenmerken van *het heldendicht*, *het drama*, *den roman*? Over dien kam scheert hij al zijn Nederlandsche schapen, en vergadert zoodoende onder veel geschreeuw bitter weinig wol. Ge herinnert u immers het *bon-mot* wel, waarmede ik mijne meening verduidelijkte? Het was de gelijkenis van den vagebond tot wien Jules Janin eens in jeugdige onervarenheid de vraag richtte: *comment comprenez-vous le bonheur en général?* „Wijselijk verontschuldigde de landlooper zich met te zeggen: *comme il n'y a pas de vagabond en général, je ne puis vous*

répondre"¹⁾. Doch laat anderen kiezen wat hun behaagt. Mijn voorkeur heeft de eeuwig groenende boom des levens. Mij boeit in de geschiedenis der letteren bovenal de menschelijke geest die er uit spreekt, altijd tot den tijdgenoot, somwijlen ook tot den nakomeling. Mij lokt alleen die vorm, die wat eenmaal omging in hoofd en hart van den auteur en hem tot scheppen dwong, door oordeelkundige en toch bezielde reproductie weet te doen herleven voor den lezer; eene wijze van voorstelling welke hem tot rechter maakt van een voor zijne oogen zich opnieuw en nu in zijn ware verhoudingen afspelend inwendig drama. „Mij dunkt eene kritiek, die niet tevens poëzie is, die niet uit echte inspiratie geboren werd en zich niet een eigen kunstvorm wist te scheppen, doodgeboren.“²⁾ Zooveel, wat den vorm aangaat. En wat ik in dien vorm heb wenschen te gieten? „De moderne litterarische kritiek“ — heb ik eenmaal in den aanhef van mijn eersten bundel *Fantasiën* verklaard — „onderscheidt zich van die der 18de eeuw voornamelijk hierdoor, dat zij in elk auteur van eenige beteekenis een belangwekkend menschelijk wezen ziet. *Haar leer is, dat een schrijver juist gewaardeerd wordt, naarmate men zijne werken meer als een uitvloeisel van zijnen aard en hemzelf nadrukkelijker als het produkt beschouwt van den maatschappelijke toestand, te midden waarvan hij geboren is en geleefd heeft, of voortgaat te leven.*“ Met dit programma ben ik opgetreden. En zoo ik in de uitwerking gefaald heb, indien ik niet altijd uit de zwijgende bladzijden een denkenden en strevendenden geest, een kloppend en menigmaal gekneusd hart wist te doen verrijzen, indien ik nog een enkele maal doode analyse gegeven heb voor artistiek nascheppen, wijt het aan een voorbijgaande zwakheid van den executant, aan het tijdelijk verslappen eener onophoudelijk tot overspannen arbeid geprikkelde voorstellingsgave, aan het hachelijke der taak, menigmaal hazepaper te moeten maken waar de haas ontbrak, — wijt het aan al wat ge wilt, maar niet aan de leer zelve. . . .

Dat Huet in Sainte-Beuve den meester erkende, aan wien hij deze opvatting van de taak der litterarische kritiek te danken had, is even bekend als dat zijn geestdriftige bewon-

¹⁾ Opstel over Jonckbloet. (Litt. Fant. IVe R. dl. VII bl. 110.)

²⁾ Brieven, dl. II bl. 46.

deraars in hemzelve den Nederlandschen Sainte-Beuve plachten te begroeten. Tegen deze laatste specifiek vaderlandsche hebbelijkheid, die waant een uitstekend landgenoot niet beter te kunnen eeren, dan door, luk of raak, in hem den dubbelganger van een beroemden buitenlandschen naam te huldigen, heb ik reeds vroeger een en ander in het midden gebracht, dat ik volstaan kan met nu kortelijks te herhalen. Ik wees er op dat, indien van Sainte-Beuve zelve met reden geoordeeld mocht worden: „*il reproduit quelque chose de l'infinie variété, comme quasi de l'imperturbable sang-froid de la nature;*“ — indien omtrent Sainte-Beuve inderdaad geldt dat hij zich wist te verheffen tot „*l'indifférence, j'allais dire l'immoralité de la nature elle-même;*“ — dat alsdan daaruit slechts dit ééne af te leiden ware: Busken Huet is de Nederlandsche Sainte-Beuve niet. Diens onpartijdigheid is hem vreemd. *Zijn* onpartijdigheid is van eene andere en mindere soort. Zij is een uiterlijke, aarzelende, opgelegde onpartijdigheid, die zich in een mechanisch nevens elkander stellen van het voor en tegen, in geven en nemen, in een bloot refereeren openbaart. Zij is van die soort, welke den lezer, moe van het heen en weder dobberen, eindelijk in een: beslis dan in 's Hemelsnaam! doet uitbarsten. Van dien aard zijn zijne beschouwingen over Cats, over Maurits en Oldenbarnevelt, over den waren samensteller der *Imitatio*, over de vraag, in de *Italiaansche Reis-aanteekeningen* opgeworpen, of de pauselijke macht voor Rome een zegen of een vloek geweest is. Dunkt mij deze tekortkoming van onzen landgenoot in ieder geval een doodzonde? Zoo weinig, dat ik mij zonder haar het beste wat Huet gegeven heeft niet eens denken kan. De flegmatische onverschilligheid van den bloot wetenschappelijken waarnemer laat ik — wat Huet ook moge zeggen — zelfs voor Sainte-Beuve niet gelden. Den Nederlandschen criticus ware ze een onmogelijkheid. Voor hem, die — het zij ter zijner eere gezegd! — ook in de litteratuur hartstochtelijk liefhad en krachtig haatte, die moeite had zijn kalnte te bewaren als hij onvolkomen kunst en onoprechte inspiratie zag, of personen en richtingen teekende die niet met zijne inzichten en sympathieën strookten!

Ter zijner eere gezegd. Want, gelijk wetenschap met, zoo dunkt mij kunst onbestaanbaar zonder hartstocht. Een hartstocht evenwel die, zal hij een kunstwerk scheppen, zich

gaandeweg geoefend heeft buiten zichzelf te treden, zijn voorwerp als in een spiegel te aanschouwen, en het waar te nemen gelijk de schilder zijn model, de natuuronderzoeker zijn object waarneemt. In deze hoogere eenheid vloeien absolute kunst en absolute wetenschap ineen, en wordt er slechts daarom tusschen die beide scheiding door ons gemaakt, omdat het absolute nu eenmaal voor den mensch enkel ideaal, en in de uitvoering voor hem onbereikbaar is.

Want de theorie zelve, door Sainte-Beuve verkondigd, door Huet overgenomen, acht ik in zake litteraire kritiek de eenige ware. Mits juist opgevat evenwel en artistiek uitgevoerd. Boeken zijn inderdaad niet, zooals de beoordeelaars van vorige eeuwen schijnen gedacht te hebben, iets abstracts, iets plotseeling uit den hemel gevallen, iets dat geen verband hoegenaamd behoeft te houden met het gemoedsleven hunner schrijvers, of althans der maatschappij die ze zag geboren worden. Maar aan den anderen kant, indien Huet ons van den Franschen meester terecht verzekert: „voor het overige spreekt hij in het gemeen ruim zooveel over menschen als over boeken. Zelden isoleert hij de werken van een schrijver of schrijfster, en nooit doet hij dit, wanneer het overledenen geldt. Schrijfsters zijn in zijn oog vrouwen, hoog of laag geplaatst, schrijvers zijn dichters, redenaars, wijsgeeren, staatslieden, officieren, in één woord concrete wezens,“ — indien deze karakteristiek, wat ik voor het oogenblik op zijn woord aanneem, de juiste is, dan volgt hieruit dat Sainte-Beuve's leer in zooverre afkeurenswaardig is, als deze den mensch zoekt *buiten* den schrijver. In dit opzicht staat Huet hooger dan zijn Fransche gids. Een tijd lang spreekt hij hem na. Maar met de jaren komen de twijfelingen. Openlijk verloochend wordt de theorie nooit, opzettelijk tot haar juiste beteekenis teruggebracht evenmin, maar spoedig reeds uit hij fluisterend *réservees*, die op later leeftijd tot voller klank aanzwellen. „Dichters hebben eene roeping, geen beroep,“ wordt Helmers te gemoet gevoerd. Bewijst het leven van John Keats, in de verhandeling over de voorwaarden tot kunstgenot geschetst, iets, dan is het juist dit, dat in menigerlei opzicht de dichter en zijn werk niet één zijn. Gelijk protest teekent de persoon der Van Harens aan. „Zoo sterk“ — lezen we, als sprake is van den verschillenden geest, dien hun leven en dien hunne ge-

schriften ademen — „zoo sterk is die tegenstelling, dat de nieuwere methode der litterarische kritiek, welke leven en werken als één beschouwd wil hebben, er schipbreuk op dreigt te lijden.“ Dat doet ze, en zal ze voortgaan te doen, tenzij ze zich onwrikbaar voorneme, in het water der alledaagschheid iets van den geurende wijn der poëzie te gieten. Is niet, — Huet zelf heeft het gezegd — de werkelijkheid altijd triviaal? En is het uiterlijk leven der meeste kunstenaars niet de alledaagschheid zelve? Hetzij ze zich in overvloed baden als enkelen, hetzij ze met de wangunst der fortuin te kampen hebben, gelijk verreweg de meesten, is niet de voorspoed der eenen, de ellende der anderen doorgaans een ondichterlijke voorspoed en een prozaïsche ellende? Heine heeft gelijk wanneer hij de middeleeuwsch getinte poëzie van Uhland en de zijnen met een adellijke jonkvrouw vergelijkt, die 'snachts opstaat om onder den vrijen hemel naar hartelust te jagen op het romantische ros, terwijl haar burgerlijk realistische gemaal behagelijk smurkt met den gebreiden slaapmuts op het hoofd. De vergelijking verliest niets van haar treffende waarheid wanneer ze algemeener wordt. Het leven van bijna iedereen kunstenaar is zulk een geslaapmutste burgerman. Hun kunst, wanneer ze levensvatbaar is, is altijd zulk een prinses met het vonkelende diadeem op de golvende haren. In den grond van zijn hart dacht Huet er niet anders over. Aangaande Tollens wordt verklaard: „de sympathie ontwaakt eerst, wanneer de persoon van den dichter eene type wordt, *en wij niet zoozeer met hem als met zijn dichterlijken dubbelganger of tweelingbroeder te doen hebben.*“ Uitvoeriger wordt hetzelfde thema uitgewerkt in het opstel, dat, over Mathilde Heine aangekondigd, zich eigenlijk met haar genialen echtgenoot bezig houdt. Wil men Heine's poëzie genieten, zonder door haar op verkeerde wegen geleid te worden, „men leere beseffen, dat alle groote geesten, zoo zij behalve met een krachtig denkvermogen ook toegerust zijn met eene sterke verbeelding, *hunne dubbelgangers hebben, en niet zij zelve, maar deze daemoniëns de scheppers hunner werken zijn.* — — Bij mij althans heeft op rijper leeftijd zich de overtuiging gevestigd, dat de Heine der werkelijkheid geweest is een zachtzinnig man, onbekwaam om willens en wetens iemand leed te doen, rein van zeden, vatbaar voor de edelste aandoeningen, door de smart gelouterd, en wien

de kunst zoozeer godsdienst was, dat hij geen ander geloof behoefde. Doch door de kracht van een aandrang, te onwederstaanbaar om eene gril te mogen heeten en door de uitkomst met het merk van een onvergelykelyk talent gestempeld, is naast dien Heine van het dagelyksch leven een litterarische Heine opgegroeid, die den eersten niet nader bestaat dan eene schilderij het haren schilder of het beeld het zijnen beeldhouwer doet." Zóó is het. Niet de alledaagsche mensch in den kunstenaar, doorgaans òf niet òf slechts ten zijnen nadeele van zijn medeschepselen verschillende, moet het zijn die de aandacht van den beoordeelaar trekt en verdient, maar zijn innerlijke, hoogere, inderdaad zijn geestelijke dubbelganger, die dikwerf een geheel ander wezen dan zijn prozaïsche *alter ego*, des te hooger staat en des te sterker overheerscht, naarmate hij bij alle individualiteit meer de drager is van de denkbeelden en aspiratiën van een geheel volk, zoo mogelijk van een gansche maatschappij, door wat onbewust in aller brein woelt, in aller harten kookt, fijner, teederder, dieper, forscher in de gestalten zijner fantasie of in de klanken zijner taal tot uitdrukking te brengen.

Naar deze opvattingen is Huet te werk gegaan, en in de beste zijner beschouwingen het meest. Behalve een onvriendelijke nevenblik op de maatschappelijke positie van den heer Dercksen herinner ik me niet ooit bij hem meer dan vluchtige en hoogst onschuldige zinspelingen te hebben aangetroffen op de uiterlijke omstandigheden der door hem besproken schrijvers. Stof tot zelfs maar ééne aanklacht wegens laster en hoon schuilt er niet in zijn talrijke boekdeelen. In de letteren en hare beoefenaars zocht hij de poëzie. Hij was dichter op zijn manier, de dichter van het worstelen der gedachten, der visioenen, der smarten, van de kunstenaars, vroegere en latere. Uit die stof kneedde hij zijn e gestalten. Doch zóó buigzaam om zich te assimileeren aan, tot het reproduceeren der verschillendste conceptien is niemand, en was ook hij niet, dat hij niet alleen maar voor enkele tijdperken en enkele categorieën van kunstenaars geslaagd, in andere te kort geschoten zou zijn.

Sommige trekken der klassieke oudheid, met name haar fatalisme, heeft hij bijzonder fijn opgemerkt en scherp doen uitkomen. Van de middeleeuwen daarentegen bleven de eigenaardigste toestanden, de sprekendste karakters en bijzonderste

denkwijzen hem vreemd. Wat hem van die tijden het eerst trof, was een zekere, zich nu en dan bij de toenmalige châtelines openbarende sentimentaliteit, gelijk hij tot tweemalen toe in den levensroman der rampzalige Ada, gravin van Holland, trachtte na te teekenen. In latere dagen kwam daarbij een geenszins onvoorwaardelijke, geenszins overheerschende, maar een en andermaal zoowel in *het Land van Rubens* als in *het Land van Rembrand* keurig uitgedrukte sympathie voor de extatische godsvrucht en bijna bovenaardsche reinheid, die de edelste vertegenwoordigsters der toenmalige vrouwenwereld in leven en kunst kenmerkte. Hij heeft zijn eerbiedige hulde aan ook deze incarnatie van het *ewig Weibliche* eenmaal samengevat in eenige overschoone versregels van Théophile Gautier, die ik, al ware het slechts om ook zelf wat poëzie te mengen onder het proza dezer beschouwingen, verlof vraag hier *na* hem te mogen aanhalen:

J'aime les vieux tableaux de l'école allemande ;
 Les vierges sur fond d'or aux doux yeux en amande,
 Pâles comme le lis, blondes comme le miel,
 Les genoux sur la terre et le regard au ciel. . . .
 Oui, le dessin est sec et la couleur mauvaise,
 Et ce n'est pas ainsi que peint Paul Véronèse ;
 Oui, le Sanzio pourrait plus gracieusement
 Arrondir cette forme et ce linéament :
 Mais il ne mettrait pas dans un si chaste ovale
 Tant de simplicité pieuse et virginale ;
 Mais il ne prendrait pas, pour peindre ces beaux yeux,
 Plus d'amour dans son cœur et plus d'azur aux cieux ;
 Mais il ne ferait pas sur ces tempes en ondes
 Couler plus doucement l'or de ces tresses blondes.
 Gothique Albert Dürer, oh ! que profondément
 Tu comprenais cela dans ton cœur d'Allemand !

Wat Huet in zijn fransche hart niet begreep, of althans onvoldoende vermocht weer te geven, het waren èn in de middel-eeuwen èn later de grootsche mannenfiguren uit één stuk, met enkele, met weinig samengestelde, maar in hun eenvoud geweldige hartstochten, de reuzen van graniet, wier schouders eenzaam plegen uit te steken boven de gewone menschelijke middelmaat. Hoe geheel hij te kort schiet, waar het geldt in het gemoed zijner

lezers iets over te storten van den somberen gloed, die Dante's persoon verteerde en thans nog na zoovele eeuwen uit zijn massieve terzinen opflikkert, blijkt het best wanneer men *zijn* beeltenis eenvoudig naast de door Macaulay ontworpen legt. Geen bevredigender indruk verkrijgt men van de teekening van Milton. Zelfs van den hoogelijk bewonderden Victor Hugo ontvangen we geen afgerond beeld. In Byron bij voorkeur den eleganten blasé te zien, die in zijn *Don Juan* aan geheel een verachte wereld van huichelachtig fatsoen openlijk een oorlog verklaart, waarbij een dichterlijk *spleen* zijn schild en een pijlkoker vol bliksemende sarcasmen zijn voorname wapen is, en daarnaast de heftige uitbarstingen van *Weltschmerz* enkel als een grijs aan te merken, die afgelegd wordt wanneer aan het oogmerk waarom hij werd aangenomen is voldaan, — zulk een opvatting komt mij meer ongemeen dan gerechtvaardigd voor. Buiten de litteratuur laten zich ten opzichte der eerste helft van *het Land van Rembrandt* gelijke opmerkingen maken. Van het woeste leven in de vroegere middeleeuwen, van de onbesuisde geloofsdrift der kruisvaders is de kleur mat, de teekening onvast en onvolkomen. Van alle geweldige persoonlijkheden die Huet aandurft komt alleen Bilderdijk tot zijn recht. Niet aanstonds echter. Het oudste uitgebreide opstel, eenmaal bij afleveringen in den *Spectator* verschenen, is een hardhandige, maar rechtvaardige afstraffing van den dichter wegens de velerlei zonden van wansmaak, logheid, gebrek aan fijn gevoel in zeden en taal, die hij op zijn letterkundig geweten heeft. Een andermaal wordt, naar aanleiding eener onverstandige, maar leerzame uitgave van de *Brieven* aan zijn eerste echtgenoot en dochter, het karakter van den mensch Bilderdijk en zijn berucht en onhollandsch huwelijksleven onder handen genomen. Eerst de derde maal komt een voortreffelijk gelukte schets omtrent het singuliere en grootsche van Bilderdijk's verschijning, als treurende profeet op de puinhoopen eener ondergegane orde van zaken, als boetgezant tot de kortzichtige beeldstormers en hun epigonen, die zich vleiden op den drempel te staan van het rijk der eeuwige volmaaktheid, het onvolkomene der beide vorige opstellen welsprekend aanvullen. Maar de studie staat — waar men haar niet zoeken zou. Ze staat in een opstel over Geel, van wien hij zich met eenige welgekozen aanhalingen kalmpjes afmaakt. Waut ook deze groep van

karakters, de gladden, de kalmen, wier zon van gelijkmatigen voorspoed zich eentonig weerspiegelt in het ongerimpelde waternvlak huns levens, — ook in het treffen van hen is Huet niet het gelukkigst. Goethe heeft hij slechts geëerd door het natrekken van zijn Lotte en zijn Werther, maar noch zijn Rubens, hoewel tweemalen opgevat, noch zijn Shakespeare, die alleen als dichter der *Sonnets* wordt besproken, noch zelfs zijn Sainte-Beuve geven den indruk van iets geacheveerds. Alleen Hooft is uitmuntend geslaagd.

Zijn virtuositeit openbaart Huet eerst ten volle in het teekenen van intellectuele karakters eener geheel andere orde. Wie hij bijna zonder uitzondering juist treft, onnavolgbaar schildert, en gelukkig doet uitkomen, het zijn de grilligen, de wezens met een rustelooze inborst uit allerlei tegenstrijdigheden saamgeweven, mannen en vrouwen van wereldsche *élégance*, van veelbewogen levensloop of romantische aanvechtingen, bestanddeelen van de opperste laag eener beschaafde en overbeschaafde, fijne en geestige maatschappij. In dezen dampkring voelt zich zijn scheppende zoowel als zijn critische Muze het meest op haar gemak. Niets is onjuister, dan zich hem voortstellen als een geestdriftig bewonderaar der negentiende eeuw. Integendeel. Zij voldeed hem noch in hare staatkunde, noch in hare theologie. Hij haatte haar ruw, alles nivelleerend democratisch karakter. Waar hij met hartstochtelijke ingenomenheid in gedachten het liefst vertoefde, het was in het Frankrijk der zeventiende eeuw, aan het hof van *le Roi-Soleil*. Die samenleving zou, niet zijn oordeel, — want hij wist hoe die luister verkregen was, — maar zijn smaak en zijn neigingen het meeste bevredigd hebben. Het volk nog een vormlooze massa, die werkte, zich vermenigvuldigde, belastingen opbracht, maar in zaken van regeering, kunst, gevoel, niet medetelde. Daar boven, een kleine, uitgelezen schare, gevoed met den bloem der beschaving, *la crème de la crème*, vol verfijnden smaak, vol bevalligheid, met den vereischten ledigen tijd om toegankelijk te zijn voor de bekoringen zoowel van den hartstocht als van de galanterie der liefde, doortrokken van louter ridderlijke deugden en ondeugden. Het ideaal der Grieksche republieken uit de oudheid, in grootscher afmetingen en onder eenhoofdig bestuur herleefd. Welk een onvergelykelijke kring om den edelsten wijn der poëzie, geschonken in bokalen van het fijnst geslepen kristal, naar den eisch

te proeven! Met welk een geestdrift is in den aanhef der *Dorpsvertelling* de „eer“ geschilderd, om „als men Jean Racine heette en *Andromaque* geschreven had,“ zijn treurspel door die wereld te hooren toejuichen, en door de „beminlijkste van de prinsessen van den bloede“ uitgenoodigd te worden tot het schrijven van nog meerdere! Met welk een *verve* wordt in *het Land van Rubens*, wanneer de beschrijving van Chantilly aan de beurt is, aan de hand van mad. de Sévigné de heugenis opgehaald der schitterende partijen, eenmaal door Condé in die zalen en die parken aan Lodewijk XIV aangeboden! In het verledene zoowel als in het tegenwoordige boeien Huet diegenen het meest, letterkundigen en aristocraten, wier natuurlijke plaats in zulk een omgeving is, of die de aandrift in zich bespeuren zich door de drijfkracht van hun genie of hunner roerigheid daartoe optewerken. Door dit instinct geleid is hij er in geslaagd met behulp der droge Bloysche rekeningen een onvergetelijk beeld te ontwerpen van de Bloysche graven, tegelijkertijd onnaspeurlijke Noord-Nederlandsche potentatjes der vijftiende eeuw. Even tintelend van leven verrijzen uit zijn van speelsch vernuft sprankelende bladzijden de zinnelijk begaafde figuren van Emile de Girardin en Disraëli, van Chateaubriand, van Murger, van Edmond About, van Van Dijck, van de Italiaansche kunstenaars der renaissance. Dat geniet, dicht, beitel, schildert, intrigeert, danst, buigt, elboogt zich met de hoffelijkste onverzettelikheden naar boven, om — toppunt van zaligheid! — ten slotte aan het hoofdeinde te geraken van de feesttafel, waaraan de troetelkinderen der fortuin hun dagelijksch bestaan vieren. Doch wegslepend schilder als Huet zich betoont in het schetsen van deze hoofdfiguren in de maskerade des levens, nog gelukkiger is hij wanneer het geldt voor ons het beeld te ontwerpen van hun caricatuur, van de nagemaakte hoofscheheid, van de houderige hoffelijkheden, van de vermakelijke inbeelding en lachwekkende grimassen van Klein-Duimpje.

Klein-Duimpje — moet men weten — was in Huet's oogen de Nederlandsche letterkunde van zijne tijdgenooten en onmiddellijke voorgangers. Behaagd had ze hem nooit, als hij haar in gedachten mat aan, en legde naast het uitmuntendste, wat de litteratuur der grootere volken, met name de Fransche, in vorm en inhoud had voortgebracht en voortging te scheppen. Op luttele uitzonderingen na alles tweedehands kunst, vond

hij, gepaard met den eigenwaan van genieën. De poëzie van het Nederland zijner dagen, als geheel beschouwd, was hem „tegen de borst“. Hij achtte haar in één woord onmanlijk. „Het is knapenlectuur.“ Ook de horizon der uitstekendsten, Beets, de Génestet, Staring zelfs, docht hem beperkt, hun verzen slechts genietbaar wanneer ze zich tot bescheiden *poésie du foyer* bepaalden, en diegenen hunner schenen hem geen blijk van zelfkennis te geven, wier eerezucht naar hooger doelwit streefde. Alleen als „liedjeszanger“ liet hij Tollens gelden. De romantische letterkunde sukkelde zijns bedunkens met de dichtkunst in aandoenlijke eendracht mede. Groote, ofschoon geenszins onberispelijke kunst erkende hij, en erkende hij met bereidwilligheid, alleen in de voortbrengselen van mevr. Bosboom-Toussaint en van Multatuli. Zijn lezende landgenooten — want de auteurs achtte hij voor overtuiging op dat teere punt onvatbaar — voor die zienswijze te winnen beschouwde hij, en met het klimmen der jaren met klimmenden ernst, als zijne voorname levenstaak. Ten hunnen behoeve deed hij afstand van zijne leer, dat de criticus waartenemen en zoo mogelijk te verklaren, maar niet te onderrichten had. En wie hem in zijn volle kracht wil zien, in de vernietigende schoonheid en rijkdom der hem ten dienste staande vormen, hij leze die schier eindelooze reeks, welke, hoofdzakelijk in Indië geschreven, daarna grootendeels in de drie bundels *Nederlandsche Belletrie* een gezamenlijk onderkomen vond. De korte opstellen het liefst en het meest. Want merkwaardigerwijs schoot zijn onuitputtelijk vernuft de schitterendste vonken, wanneer het in een enge ruimte samengeperst moest worden. Heeft niet zijne vrouw zelve — en volkomen naar waarheid — verklaard, dat de studie over Tollens, de breedst opgezette van allen, welbeschouwd tot geen andere en juistere gevolgtrekkingen komt, dan neergelegd waren in de weinige bladzijden, vroeger door Beets aan den dichter gewijd en door Huet zelve in een vroeger stuk onverkort medegedeeld? In die kleine opstellen daarentegen, meest van een zes- of tiental bladzijden, geeft Huet de volle maat van zijn rijk talent. Sainte-Beuve placht van zichzelf te beweren, „dat hij het gelukkigst is in het treffen en schilderen van vernuften van den tweeden rang.“ Van zijn Nederlandschen kunstbroeder behoort in alle billijkheid hetzelfde getuigd, en ter staving dezer uitspraak naar geen zijner werken zóózeer en zóó na-

drukkelijk als naar de *Nederlandsche Belletrie* verwezen te worden. Daarin defileeren onze penvoerende tijd- en landgenooten, mannelijke en vrouwelijke, bij dozijnen te gelijk. Voor de meesten hunner is het een weinig verkwikkelijke optocht. Want natuur en studie vereenigd hadden in bijna fabelachtige mate in hem de gaaf ontwikkeld, de zwakke zijden van iemands letterkundige persoonlijkheid te ontdekken, oneevenredigheid tusschen willen en kunnen, bekrompen blik, ongeoeffenden smaak, weifelende beginselen, kortzichtigen eigenwaan, bombastische zinledigheid. Schriktet 'ge terug — in zijne schatting althans — voor de gevolgen van uw eigen liberalisme op kerkelijk of maatschappelijk gebied, blaaktet ge van onkerkelijken vervolgingsijver, sloot ge in domme zelfgenoegzaamheid ooren en oogen voor de hooge beteekenis en kapitale waarde der vreemde litteraturen, vervolget ge gemakshalve uw inspiratiën in plaats van u te hernieuwen, verborgt ge eigen leelijke trekken achter een innemend masker, — aanstonds was Huet gereed, u door de spitsroeden zijner onverbiddelijke logica en niets ontzienden luim te laten loopen. Van het laatste nog meer dan van het eerste. De conclusies zijn doorgaans juist, doch de logica, die de veroordeeling moet motiveeren, dunkt mij niet zelden grillig, onbevredigend, verbijsterend, in tegenspraak met zichzelf en ons billijkheidsgevoel. Hij verwijt Vosmaer het chaotische zijner levensbeschouwing, maar om er in één adem bij te voegen dat daarom zijne eigene nog niet voor een goed geordend stelsel behoeft aangezien te worden, ja, dat „gij en ik, voor zoover wij het leven van onzen tijd medeleefden, een slag van denzelfden molen weg hebben.“ Hij kapittelt Hollidee, omdat deze het leven als een strand aanziet, een smal strookje vasten grond tusschen twee oneindigheden wier onmetelijkheid hem beklemt, vindt dat wie zoo spreekt „uit de nachtschuit komt“, en denkt er niet aan dat zijn blaam een lof, en Hollidee, misschien onbewust de tolk is van wat de diepzinnigsten der ouden in het aangezicht van de peillooze oceanen van het verledene en de toekomst op den smallen dijk van het heden gevoeld hebben. Hij zoekt profaneering in het feit, dat de slotzang van Ten Kate's *Schepping* aan Horatius' *Tabula Votiva* en de heidensehe lorettenwereld doet denken, en merkt niet op dat de gewraakte samenkoppeling eerst door *zijn* ergdenkendheid in die strofen gelegd is. Merkt het venij-

nige niet op dat er gelegen is in Vosmaer, een aristocraat der gedachte als hij zelf, te vergelijken met, nog meer, achter te stellen bij helden der Commune gelijk Rochefort en Nathaniel Rossel. Denkt er niet aan dat hij zodoende slechts een hatelijkheid debiteert die hemzelf tegen de borst zou stuiten, indien niet bij hem, evenals hij het omtrent Heine deed opmerken, een daemonische trek zijn natuurlijke goedhartigheid kruiste, en hij een moord begaan zou hebben om een geestigheid te plaatsen.

Doch dit zijn uitzonderingen. Over 't algemeen zijn de *Litterarische Fantasiën* meermalen hard, maar niet wreed. Ook niet, waar ze zich met Nederlanders en tijdgenooten bezig houden. Veel van de ergernis die ze bij hun verschijnen gaven behoort niet op rekening te komen van den schrijver, maar van onze eigen beminnelijke hebbelijkheid, om achter het gesproken of geschreven woord, wanneer het iets anders dan mufte wierookdampen ademt, altijd nog een geheime ongunstige bedoeling te zoeken. Wie thans, niet tusschen de regels, maar de regels leest, erkent volmondig bij andere beoordeelaars minder fijnheid, minder geest, minder kundigheden, mindere scherpzinnigheid, maar vooral geen mindere scherpte aange troffen te hebben.

Dat indertijd de betrokkenen en hun aanhang anders gevoelden spreekt vanzelf, en de recensent was er op voorbereid dat hij zich evenveel vijanden gemaakt als hij nog levende schrijvers en schrijfsters gerecenseerd had. Hij wist, even goed als Sainte-Beuve, dat vrijpostigheden als hij zich veroorloofde niet geschieden *„sans quelque cri et quelque révolte de la part des intéressés.“* Maar onbekommerd om den voorraad van haat, die dientengevolge zich gaandeweg tegen hem opstapelde, ter rechter noch ter linker afwijkende, en opzettelijk alle samenleven met vaderlandsche letterkundigen op zeer enkelen na afsnijdend, ging hij voort op den eenmaal ingeslagen weg.

Hij ging voort, zich herhaaldelijk beroepende op de zuiverheid zijner bedoelingen. En hij smaakte de voldoening, dat een aanzienlijk deel van het beschaafde en tot oordeelen min of meer bevoegde publiek, dat zij vooral die lezen stelden boven prijzen, zijne opvattingen, tot zekere hoogte ook zijn vonnissen, tot de hunne maakten. Dat men hem zelfs niet afviel, toen hij, zijn ongunstige meening overhelen ook tot de

vertegenwoordigers van vroegere tijdvakken onzer litteratuur uitstrekkend, met eene tirade als deze een hoofdstuk zijner bespreking van Jonckbloet's *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde* besloot: „Neen, gij hebt er geen voorstelling van, met welk dichterlijk janhagel Dr. Jonckbloet in den regel u noodzaakt kennis te maken; welke litterarische baliekluivers, drooglevers, botmuilen, pennelikkers.“ Kletterend als hagelsteenen vallen in dit geheele opstel kunstig uitgezochte schimpwoorden op de gezamenlijke hoofden der levende en gestorven delinquenten, tot dat aan het einde de bui met geheel onweersstaanbaar geweld nederstort, — als een Maartsche hageljacht hoofden en aangezichten striemend. Want het is een eigenaardigheid van hem, ook waar hij voornemens is af te keuren, vergelijkenderwijze gematigd te beginnen, en zich onder het schrijven tot steeds heftiger uitdrukkingen van toorn en minachting op te winden. Aan heelen der geslagen wonden doet hij niet.

Desniettegenstaande is de waarschijnlijkheid groot, dat de onpartijdige nakomeling, de vaak onaangename formulceering latende voor wat ze is, in den grond der zaak meestal met zijn oordeel instemmen zal. Zal men het eenmaal onhoffelijk vinden dat hij zich zoo heeft uitgedrukt, men zal er het bewijs van zijn smaak in zien, dat hij zoo gevoeld, van zijn moed, dat hij ook in de litteratuur de rol van *enfant terrible* op zich genomen heeft. Zullen ook wij het loven? Zullen wij het laken? Het *is* eenmaal gezegd, en het eens gesproken woord — waarschuwt de Romeinsche dichter — vliegt onherroepelijk verder. Een eigenaardige gewaarwording is het zeker, die ons onder het achtereen uitlezen zijner talrijke critische bundels soms overvalt: een gevoel, alsof we een teraardebestelling bijwonen, de uitvaart onzer nationale letterkunde als zoodanig. ¹⁾ Een achtbare stoet. Treurmuziek weerklinkt, nu eens wild, dan weer slepend. Een enkele maal wanen we aan het geopende graf een herleefden pastoor Brugmans of Ruysbroeck op humoristisch

¹⁾ In minder hartstochtelijke taal dan in het kleine essay over Prof. Jonckbloet ontwikkelt Huet dezelfde gedachte in een brief aan dr. Jan ten Brink van 1 Dec. 1877, na volbrachte lezing van diens *Kleine Geschiedenis der Nederlandsche Letteren*. „In onze litteratuur trekken mij alleen de litteratoren aan; de schrijvers en schrijfsters, elk op zichzelf beschouwd. Een eigen verband, een eigen leidende gedachte, datgene wat het de moeite waard maakt, eene geschiedenis te schrijven, vind ik niet. Een aantal boomen, waaronder statige eiken, fraaije beuken en bevallige berken, maar geen bosch.“

treffende wijze over het betrekkelijke van alle aardsche grootheid en de broosheid van alle menschelijke glorie te hooren leeraren. En over dat alles giet de zonnige stijl van den tooveenaar zijn licht uit, lachend en stralend.

VI.

Eene beschouwing omtrent Huet mag zich niet vleien, aan de eischen zelfs der bescheidenste volledigheid te hebben voldaan, zoo ze niet althans enkele woorden wijdt aan zijn stijl.

Geen Nederlandsch auteur hechtte zooveel aan den vorm als hij. Geen was, bij allen afkeer tegen brommenden declamatie-toon en zinledig gekweel, zoo gevoelig voor de bekoring van het woord als woord bij anderen, zoo keurig daarop voor zichzelf. Van Oldenbarnevelt's staatsstukken sprekende zegt hij: „om stijl gaf hij niet, en voor de nakomelingschap is stijl dikwijls het meeste. Het voertuig gaat niet zelden bij haar boven de lading.” Op twintig plaatsen voor eene ontmoeten wij dezelfde uitspraak: dat stijl voor den schrijver het eene noodige is, dat stijl een boek redden en dooden kan. Wat hem zelve aangaat, hetzij we stijl nemen in dien ruimeren zin, waarin schilders van compositie en ordonnantie spreken, in dien van de belichaming en groepeerings der te verwerken stof, hetzij in den engeren zin van kunstvolle woordenkeus, in beide opzichten zijn Huet's talrijke geschriften een dagteekening in de geschiedenis onzer taal en letteren. Zijn compositie is steeds de verscheidenheid zelve. Geen stijve kanselindeeling in regelmatig terugkeerende vakken, in drieën of vieren. „Ziet hier” — schreef ik eenmaal, mij toen alleen tot de *Fantasiën* bepalende — „eene reeks van ver over de tweehonderd studiën, langere en kortere. Niet ééne onder die allen, ook de kortste niet, of de inkleeding is ongemeen. Niet ééne, of de zorgvuldige verdeling van licht en schaduw heeft een pikant effect teweeggebracht. Niet ééne, die een verzwakte herhaling eener vorige mag genoemd worden.” Dat wil niet zeggen, dat allen op dat stuk even diep doordacht, even verrassend uitgevoerd zijn. Er zijn sterkere en zwakkere onder. Smaakvolle rijkdom van vormen was zijn deel,

onuitputtelijkheid zoo min het zijne als van eenig ander kunstenaar.

Nog grooter triomf viert hij op het gebied van de dictie, van den stijl in eigelijken zin. Een zegepraal, niet zonder inspanning verworven en niet zonder tegenstribbelen toegekend. Want — voorbeelden te over zijn reeds aangehaald — zijn wijze van zeggen vertoont enkele bij uitstek onbeminnelijke trekken. Zijn geestigheid kent geen genade. Soms schijnt hij er behagen in te scheppen, de scherpste kanten zijner denkwijze naar buiten te keeren. Een fransche correspondent zegt geen woord te veel, wanneer hij aan zijn grieven in dier voege lucht geeft: „C'est, comme je vous l'ai déjà dit, votre manière de dire les choses, plutôt que les choses mêmes, qui me fait craindre pour vous. Par cette même raison, je voudrais encore que vous vous abstinssiez d'un certain air qui est répandu dans tout ce que vous dites, toutes les fois qu'il y a occasion de parler de galanterie et de cocuage. J'ai peur que cela fasse mal juger de votre cœur: et je suis assuré que tous ceux qui ne vous connoitront pas, vous croiront tout autre que vous n'êtes.”

Aldus schrijft, bijna twee eeuwen geleden, Gédéon Huet, de réfugié, aan — Pierre Bayle. Is het niet, alsof een goedronde Hollander van een twintig, dertig jaar herwaarts deze vaderlijke waarschuwing richtte tot Gédéon Huet's eigen afstameling? Het is een onvriendelijke qualificatie, en het lijkt er niet naar dat met het laten gelden van hare toepasselijkheid op des briefschrijvers naneef aan diens ongeëvenaarde stilistische begaafdheid recht wedervaren is. Want het was een machtige, heerlijke, benijdenswaardige gave, een zeggingskracht als hem ten deel viel. Voor sommige der diepste en sommige der onstuimigste aandoeningen van het rijk geschakeerde menschenleven; voor de kleuren en tinten, liefelijke en grootsche, van landschap en watervlak; voor den gloed en de schaduwen, voor het teedere en forsche, der verschillendste penseelen; voor de poëzie der lijnen, zoowel van den massieven burcht der middeleeuwen als van de jubelend hemelwaarts rijzende cathedraalspits en het coquette paleis der renaissance; voor veel van wat er schoonst is in natuur en kunst, heeft deze pen de van ingehouden hartstocht trillende, sober juiste uitdrukking gevonden. Ontegenzeggelijk ontbreken enkele tonen. Hij zoekt te aanhoudend naar een ongewone wijze van zeggen

om anders dan bij hooge uitzondering de taal der natuur, de klanken van forschen eenvoud of onopgesmukte gemoedelijkheid te laten hooren. Hij zegt wat hij te zeggen heeft te zelden zonder omhaal, kort en klaar. Maar keurigheid en distinctie zijn het doorgaande kenmerk zijner liefst korte, lichtgeschoede, veeltijds teekenachtige, doorschijnend heldere zinnen, waaruit ieder oogenblik de vonken spatten van geest en vernuft, zinnen, hard en glinsterend als diamant, en die niet zelden zich spitsen tot een wapen, geducht als de Italiaansche stiletto.

Dat er ook onechte steenen onder loopen, slordige zinswendingen, fransch met hollandsche uitgangen, bedenkelijke beeldspraak, valsch vernuft, — wien zal het verwonderen? Gallicismen als: „behoef ik te zeggen, *dat deze wijze van procederen mij te expeditief toeschijnt*;" als: „*de met litteratuur gebarbouilleerde Nello*;" als: „*pantagrueleke horreurs*“ kunnen bezwaarlijk door den beugel. Middenrijm in proza: „(iemand) in wiens *boeken* men te vergeefs naar eene oorspronkelijke gedachte *zoeken* zal“; en elders „*maar kuren* zijn niet *bestemd* altijd te *duren*“, misstaat. Triviale gezegden, die vooral in sommige van de laatste geschriften opduiken en bestemd schijnen om aan het geheel iets fideels te geven, uitdrukkingen als in *het Land van Rembrand*; „Satan zien ze lachen *als een boer die kiespijn heeft*: „eene samenleving die. . . reeds een vasten christelijken draai heeft aangenomen“, misstaan evenzeer, schrille tegenstelling als ze vormen met het gewoonlijk haast al te gekuischte van den zimbouw. Te zeggen, „dat echte dichters, *in tegenstelling met gulzigaards*, wel geboren maar niet gemaakt worden;“ dat Rubens „ook in alle vier talen (die hij sprak of schreef,) waar het pas gaf, *wist te zwijgen*“; tot lof eener aanhaling uit Erasmus' *Adagia* te verklaren: „het door Erasmus ontworpen natuurgetrouw beeld *gelijkt eene slof of kamermuil* der zestiende eeuw, waar de Nederlanders der zeventiende onverwachts zijn komen uitschieten“, is valsch vernuft. Het kost geen moeite deze voorbeelden te vertienvoudigen. Maar waartoe zou het dienen? Om te bewijzen dat Huet de gebreken had zijner deugden? Dat de kunst van schrijven een bij uitstek moeilijke kunst is, die zelfs den begaafdeste ook in den steek laat? Dat het instrument der taal wel eens den geoefendsten virtuoos soms moeilijkheden baart? Tegenover ieder vergrijp staan honderden schoonheden, aan dezelfde bron ontstroemd. Steeds frisch, steeds oor-

spronkelijk, steeds vernuftig, steeds onberispelijk te zijn, is een eisch waaraan geen talent, zelfs geen genie van de eerste grootte ooit beantwoord heeft of ooit beantwoorden kan. Dat zelfs Homerus wel eens dut, is sedert eeuwen een axioma, en mij is geen zijner opvolgers in de kunst van het woord bekend, die tot het einde zijner taak onafgebroken wakker is gebleven.

Liever sta ik een oogenblik stil bij eenige Huet bijzonder kenmerkende stilistische eigenaardigheden.

In de eerste plaats bij de eigenschap, die de *faculté maîtresse* van zijn stijl genoemd kan worden: bij zijn geestigheid.

Wat is geest? „Wat men geest noemt“ — heeft Voltaire in zijn *Dictionnaire Philosophique* geantwoord — „is nu eens een nieuwe vergelijking, dan weer een fijne toespeling; hier het aanwenden van een woord, dat men in één zin bezigt en in een anderen laat verstaan; daar een nauwelijks merkbare overeenstemming tusschen twee ongemeene denkbeelden; het zoeken naar wat eenig begrip niet dadelijk aan de oppervlakte draagt en toch inderdaad in zich bevat; de kunst om óf twee verwijderde begrippen tot elkander te brengen óf twee samenhangende te scheiden óf ze tegenover elkander te stellen; die van zijne gedachten slechts ten halve uittedrukken om ze te laten raden.“ Deze bepaling — laat ik liever zeggen, deze beschrijving — zoo treffend als er eenige zijn kan van het onbeschrijflijke en onbepaalbare, roept ons ongezocht reeksen schitterende bladzijden uit al Huet's werken voor den geest; niet het minst die reusachtige menigte vergelijkingen, los en bevallig, slechts met een enkel woord aangeduid, die, hun uitgangspunt nemende in de geijkte beeldspraak des dagelijkschen levens, deze door een vernuftig gevonden wending, door een onmerkbare uitbreiding, door verandering van één woord, het anders leggen van één klemtoon van kleurloos schilderachtig en van uitgesletene tot vonkelnieuwe, scherpgesneden goudstukken maken. Zeker, er loopt hier en daar gezochtheid onder het uitgezochte, en enkele voorbeelden werden zoo even er van bijgebracht. Maar valsch vernuft is slechts een te weelderig opgeschoten loot van het echte. Geen rook zonder vuur of — vuurwerk.

Een tweede opmerking, voortspruitende uit de eerste, is dat uitgewerkte persifflages hem zelden gelukken. Die van prof. Vissering's *Eene Wereld in 't Klein*, met dat onbetaalbare slot: „Ja, goede vader Solke, God heeft ons welgedaan! zeiden

zij, met tranen in de oogen. Doch zij meenden Bastiat," — deze eene is onverbeterlijk, even treffend als ze aardig is. Maar lees daarna die van Tollens' *Leonardo en Blandine*, lees die van Van Lennep's *Eduard van Gelre*, en de bekentenis moet u van het hart, dat voor dezen stijlvorm Huet in niemand meer dan in den eenmaal door hem geipersifleerden Van Lennep zelve zijn meester gevonden heeft.

Belangrijker dunkt mij het volgende. Van Huet's stijl geldt, wat Macaulay vroeger aangaande dien van Lord Bacon deed opmerken: dat ze — geen ongewoon verschijnsel bij wijsgeerige kunstenaars en artistiek gearde denkers — met het klimmen der jaren in aanschouwelijkheid en dichterlijken gloed toenam. Bij beiden kwam de vrucht eerst, de bloesems daarna. Ook Huet redeneerde in zijn laatste werken niet klemmender dan toen hij eerst met het kerkgeloof, daarna met de litteratuur zijner dagen den strijd begon aantebinden. Doch even als die van Bacon werd ook zijn taal allengs zachter, rijker, warmer. En in de vier voorname geschriften zijner laatste periode heeft hij met den criticus den schilder verbonden.

Ik behoef nauwelijks te zeggen, dat ik de *Italiaansche Reisaanteekeningen*, dat ik *Parijs en Omstreken*, *het Land van Rubens* en *het Land van Rembrand* op het oog heb. Ik bewonder die vier boeken, als in één opzicht de rijpste en uitgezochtste vrucht zijner veelzijdige werkzaamheid. Niet, dat ik ze allen op ééne lijn zou wenschen te stellen. Wat over Italië gezegd wordt, is eene eerste, en gelijk hij zelf erkende, nog onvolledige proeve op een tot dusverre hem vreemd gebied. *Parijs en Omstreken* noemde hij zelf overladen, en nooit is door zelfkritiek een in zijne gestrengheid gegronder oordeel uitgesproken. Een veel te aanzienlijk aantal bladzijden is meer een beredeneerde catalogus dan een tafereel van kunstwerken. Overladen in anderen zin moet ook het laatste en grootste werk, *het Land van Rembrand*, genoemd worden. Voor deze geweldige onderneming, eene beschavingsgeschiedenis van Noord-Nederland te schetsen tot en met de zeventiende eeuw, is de tijd van voorbereiding blijkbaar te kort geweest. Met meer dan ijzeren vlijt, met bovenmenschelijke volharding is gearbeid, onmetelijke bibliotheken zijn geraadpleegd en geëxcerpeerd, maar de stof is den bewerker, die geen rust had en wien geen rust gelaten werd, blijkbaar over het hoofd gegroeid. De tweede

uitgave heeft talrijke verschrijvingen der eerste terechtgebracht, ten gevolge van eigen nadenken of de opmerkingen van belangstellenden aan den dag gekomen. Maar desniettegenstaande is de kritiek der vakmannen blijven klagen over onvolledigheid hier, over oppervlakkigheid ginds, over paradoxen en enormiteiten overal.

Ook met de meer eigenlijke kunstbeschrijvingen, welke van de drie andere boeken het onderwerp zijn, heeft de kritiek der deskundigen zich niet onvoorwaardelijk ingenomen betoond. Ik neem hun bezwaren aan, zonder ze te kunnen toetsen, maar is hun standpunt wel het juiste? Huet's beschouwingen zijn leekenbeschouwingen, zeggen zij. Ze zijn het, en nooit zijn ze voor iets anders uitgegeven. Maar scheppen dan de kunstenaars hunne werken uitsluitend voor zichzelf en de weinige kunstbroeders? Zoo het hun te doen is emotiën op te wekken, gewaarwordingen te doen oprijzen in de ziel van de veel grootere schare der beschaafden, wie onder dezen was wel ooit door studie en aanleg zoo bevoegd om *hun* gevoelens, *hunne* indrukken, *hunne* aandoeningen in betooverende taal weertegeven als Huet? Dat het zelfs voor zijn ongeëvenaarde begaafdheid een hachelijke taak was, de indrukken, van de meesterwerken der beeldende kunsten verkregen, in passende bewoordingen te vertolken, heeft hijzelf diep gevoeld en ondubbelzinnig uitgedrukt. Toch is het hem uitsluitend om het in klanken weergeven dier impressies te doen. Geen oogenblik heeft hij bedoeld, zijn werken te laten doorgaan voor leer- of handboeken eener bepaalde kunst. Die enkel kennis zoekt vervoege zich elders. Wij kunnen van zijn standpunt verschillen, kunnen het afkeuren dat hij eene, ja, *de* hoofdbeteekenis, niet alleen van Italië en België, maar zelfs van Nederland, in de voortbrengselen hunner kunst gezien, en niet zonder eenzijdigheid alleen de beeldende als vol beschouwd, en in zijne beschouwingen opgenomen heeft. Kunnen vinden dat hij, die ergens spijtig onze eeuw een door en door onlitteraire eeuw genoemd heeft, ook in dit opzicht zich zelve metterdaad een echten zoon zijns tijds betoond heeft. Maar eenmaal in zijne wijze van zien gekomen — is er ooit vruchtdragender eenzijdigheid geweest? — kunnen wij leeken geen beter gids wenschen in het voor ons onbekende land. Zijn eigen geest heeft zich gebaad in een warme, van lentegeuren en zonnegoud trillende atmosfeer. Bedwelmd van genot heeft hij haar met alle poriën

ingeademd, de weelde eener gansche, tot dusverre voor hem ongekende wereld van zinnelijk schoon der hoogste orde. Hij heeft geluisterd naar de openbaringen van een aardsch en toch bijna bovenaardsch schoon evangelie, dat de heerlijkheid predikt waarmede de mensch, zelfstandig nascheppend, tot den nakomeling spreekt in kleuren en lijnen. Hij heeft de geheimzinnige tonen ingedronken dier reusachtige symfonieën, en voor ons nageneuried wat zoo machtig zijn eigen gemoed bewoog. En nergens is hij, althans naar mijn gevoel, daarbij gelukkiger geïnspireerd geweest dan in het *Land van Rubens*.

Nergens misschien trof hij eene kunst en een natuur, wier overeenstemming zijn talent zoo goed waarnemen en weergeven kon. Beiden niet grootsch, niet aangrijpend wild, maar stralend in een bevallige, romantische bekooring. Nooit heeft dan ook zijn stijl doorzichtiger fijnheid, nooit gloedvoller bezieling gevonden, dan toen hij er zich toe zette om deze harmonie van landschap en menschenarbeid te viëren. Hij heeft in waarheid zijn pen in vloeibaar goud gedoopt. Fraai is zijn schildering van België's nijveren bijenkorf, van zijn groote steden en zijn badplaatsen, kweeksters of vertegenwoordigsters der moderne cosmopolitische weelde. Onovertroffen die der meerendeels doodsche steden van het voormalige graafschap Vlaanderen, allen in zwijgende rouw verzonken over het verlies, — onherstelbaar, naar het schijnt, — der vroegere heerlijkheid. Bovenal treffend die van de Gentsche Vrijdagmarkt met haar standbeeld van den dooden Artevelde, wacht houdende over zijn uitgestorven veste. Zijn beschrijvingen van België's natuurschoon doen daarvoor niet onder. Ziehier het slot der uitvoerigste, die der *Grotte de Han*.

„Een donkere waterplas, zwart als de Styx, duidt aan dat de tocht volbragt is. De nacht wordt volkomen. Charon's boot ligt vastgemeerd aan den oever. Roeijers noodigen tot instijgen. — — De overmoedige aardbewoners, die eene reis naar het doodenrijk durfden ondernemen, dobberen de bewoonde wereld langzaam weder te gemoet. Aan den horizon begint zich eene lichtende stip te vertoonen, bleek van glans als de maan. De stip groeit tot eene schijf. Het zwarte water gaat de blauwe tint van vloeibaar staal aannemen. Onder het voortglijden ziet men den nacht ochtendschemering, de schemering morgenstond, den morgen dag, het maanlicht rijzend zonlicht worden. Nog

één riemslag, en bij het zwenken ligt men onder den lagen, wijden boog der aanlegplaats."

Ik ducht de beschuldiging niet van mij door overspannen nationaliteitsgevoel te hebben laten leiden, indien ik nog boven geheel deze terecht beroemde beschrijving deze andere uit de *Italiaansche Reis-aanteekeningen* stel. Er is sprake van Nederland. Een der bekende invectieven tegen onze saaiheid en geesteloosheid is voorafgegaan :

"En toch, hoe schoon is het landschap! Waar vindt men zulke luchten, zulke weiden, zulke heiden, zulke duinen en bosschen, zulke rivier- en zulke zeegezigten, zulk eene afwisseling van kleuren en van lichteffecten? Waar ook ontmoet men, zoodra er sympathie bestaat, hartelijker en beminlijker menschen? Ik herinner mij eene opkomende volle maan aan den Maaskant, terwijl de huizen en hunne lichtjes aan de overzijde. . . . zich weerspiegelden in den stroom. De golf van Napels is grootscher, maar niet bekoorlijker. En die wandeling door de Kennemerlandsche dreven met hare eiken- en hare beukenlanen, haar lusthoven, haar in zee wegduikende zonnescijf, bespied van den top der zandige heuvels! Het Lago Maggiore en het Vierwaldstätter-meer overtreffen ze, maar dooden ze niet. En die rid door de straten en langs de grachten van oud-Amsterdam! Rome en Florence hebben niets eigenaardigers aan te wijzen. En die blik in het Haagsche Bosch, waar de beuken takken afhangen in den vijver! Dat Nederland een van de schoonste landen der wereld is, ik heb het dikwijls gezegd; maar zoo diep als nu, heb ik het nooit gevoeld."

Laat ons dezen toon vol en zuiver vasthouden en onder den vredigen indruk van zooveel ongewone waardeering van Huet scheiden, in vrede en dankbaarheid. In vrede: want nu reeds een vijftal jaren het graf zich over hem gesloten heeft, is niemand onzer een oogenblik meer in twijfel, waar de oorsprong zijner sarcasmen te zoeken zij. Even weinig, als bij zijn leven vrouw en kind het waren. „Anne en Gideon“ — schrijft hij aan prof. G. D. L. Huet, 20 Oct. 1884 — „verwijten mij somtijds een onverbeterlijke Hollander te zijn; altijd met den neus in de hollandsche boeken; snuffelend naar merkwaardige vrouwen en mannen uit Holland's verleden; er eene eer in stellend, zuiver hollandsch te schrijven, en in het dagelijksch leven mij uit te drukken met de naauwkeurigheid van een docent in de hol-

landsche taal- en letterkunde bij eene hoogere burgerschool."

En op onze dankbaarheid mag hij wel eenige aanspraken laten gelden. Hij heeft onze fantasie bevolkt met een onafzienbare galerij studiekoppen, edele en onaanzienlijke, maar allen door een meesterhand op het doek geworpen. Hij heeft onzen smaak verfijnd. Heeft onzen horizont uitgebreid. Heeft ons idealen van schoonheid geopenbaard, die tot op hem voor onze ontwikkeldsten te vergeefs geopenbaard waren. Heeft ons vermaand dat het niet aangaat, met kleinsteedsche zelfgenoegzaamheid de oogen gesloten te houden voor het vele, wat èn in de wereld der daden èn in die der gedachten elders „te koop is." Heeft de vaan der bezieling hoog gehouden, waar ze dreigde onder den voet te geraken van zenuwloos gerijmel en gestameld proza. Heeft met ten onzent schaarsche onomwondenheid de rechten der poëzie in den hartstocht èn in het leven èn in de litteratuur gehandhaafd. Geleeraard, dat er nog een reiner en teederder zaligheid in de liefde bestaat, dan het ongetwijfeld hoogst achtenswaardige begrip, dat het fatsoenlijk Nederland zich vormt van echtelijk geluk. ¹⁾ Geleeraard, dat er zedelijkheid is en conventionele zedelijkheid. ²⁾ Eindelijk, een oorlog zonder genade verklaard aan die degelijkheid, welke de wijding der Muzen meent te kunnen ontberen.

Zeker zoude het niettegenstaande dit alles van gemis aan zelfstandig inzicht getuigen, elk van Huet's uitspraken, zijner uitvallen menigmaal, als even zoovele axioma's zonder voorbehoud in daden om te zetten. Want wat hij eenmaal van Byron zeide geldt ook van hem. Ook hijzelf is in velerlei opzicht voor ons een sfinx geweest, heeft meer vragen gesteld dan beantwoord, meer raadselen opgeworpen dan opgelost, meer tot onderzoek geprikkeld dan resultaten zijner onderzoekingen blootgelegd. Doch zijn kennis was zóó groot, zijn blik zóó scherp, zijn oordeel zóó fijn, zijn letterkundig instinct zóó

¹⁾ Leerrijk is vooral de bespiegeling in de studie over mevr. Bosboom-Toussaint's *Langs een Omweg*. L. F. IVe R., dl. II bl. 41 v.v.

²⁾ „Onder den naam van wettigheid, laat zij (mevr. Westhrene) Jan en Cateau's echtverbandenis in het bezit van een zweem van heiligheid. Mij schijnt het veeleer toe, alsof het afschuwelijk intérieur van die Cateau en dien Jan, getrouwe afspiegeling van hetgeen in een groot aantal hollandsche huisgezinnen dagelijksch brood is, de uitspattingen van het konkubinaat moet aanmoedigen." (L. F. IVe R. dl. II bl. 110.)

ontwikkeld, dat zelfs zijn schijnbaar lichtzinnigste paradoxen altijd ernstige overweging verdienen.

Dit is hooge lof en toch nog niet de hoogste. Ik voor mij stel boven al het andere dit, dat hij, niet Potgieter, voor de letterkundige kritiek ten onzent een eigen kunstvorm gescha- pen, en in alles wat hij schreef, kritieken, essays, boeken, het ware en het goede met het schoone tot een onafscheidelijke groep samengestremgeld heeft. Het is de groep van de drie Gratiën der moderne menschheid. Zelfen stralen zij in boven- aardsch licht, en werpen een naglans daarvan op het werk van een ieder die ze onbaatzuchtig dient.

H. J. POLAK.

TALLEYRAND'S GEDENKSCRIFTEN.

Memoires du Prince de Talleyrand publiés avec une préface et des notes par le Duc de Broglie. Paris, Calmann Levy. 1891.

Wat men jarenlang, reikhalzend van verlangen heeft te gemoet gezien, valt in den regel tegen. Zoo is het ook gegaan met de Gedenkschriften van Talleyrand, waarvan het bestaan reeds sedert den dood des schrijvers in 1838 bekend was. Vóór 1868 mochten zij, volgens den uitdrukkelijken wil van Talleyrand in geen geval worden gedrukt. Toen die termijn verstreken was, vernam men evenwel dat de uitgave nog twintig jaren zou worden uitgesteld. Zij, onder wier berusting het handschrift was, waren van oordeel dat er redenen bestonden om gebruik te maken van de vrijheid tot het uitstellen der openbaarmaking, hun door den overleden staatsman toegekend. Er moest — zoo dacht toen iedereen — wel een schat van verrassende onthullingen in die gedenkschriften zijn nedergelegd, dat zij die den inhoud kenden, zich nog steeds zoo huiverig betoonden om die het licht te doen zien. Als men zelfs aan de zonen van Talleyrand's tijdgenooten het oordeel over hunne vaders wilde onthouden, moesten die vaders wel met een buitengemeen zwarte kool geteekend zijn.

Eindelijk is het zoo lang op de proef gestelde geduld dan toch bevredigd. De Hertog de Broglie, op wien de beschikking over het handschrift na allerlei wisselingen was overgegaan, heeft in den aanvang van dit jaar de uitgave bewerkstelligd. Ter nauwernood was het boek echter onder de oogen van het beschaafde Europa gekomen of allerwege sprak de teleurstelling zich in luide bewoordingen uit. Men heeft zelfs gevraagd of dit nu wel diezelfde gedenkschriften waren, waarover gedurende lange jaren een zoo geheimzinnige sluier was gespreid, of niet

DE SCHUTTERSMAALTIJD
VAN
BARTHOLOMEUS VAN DER HELST.

„Ons grondbeginsel in de behandeling van schilderijen is liever geleden slijting zichtbaar te laten dan door restauraties te bedekken.“

De Raad van Bestuur van het
Trippenhuys (1844).

„Wij vinden *de Nachtwacht* mooi zooals zij nu is, onverschillig of zij mogelijk vroeger mooier is geweest — aldus schrijft naar aanleiding van mijne studie over Rembrandts meesterstuk *Flanor* in den Nederlandschen Spectator van 29 November '90. Op het gevaar af dat onzen geachten Anonymus, na de lezing van mijn opstel over den Schuttersmaaltijd van Bartholomeus van der Helst, andermaal eene zelfde getuigenis uit de pen zal moeten vloeien, waag ik het toch maar den lezers van *de Gids*, die belangstellen in de geschiedenis der voortbrengselen van onze Hollandsche Schildersschool der zeventiende eeuw, een en ander over laatstgenoemd meesterstuk mee te deelen.

Te eer gevoelde ik mij opgewekt na „Banning Cocqs uittrekend korporaalschap“ over het feestmaal van den Munsterschen vrede eenig nieuw licht te ontsteken, omdat beide met recht zoo hoog geprezen doeken, sedert hunne overbrenging van „Amstels kapitoel“ in 1815 naar dezelfde *grootte* en in 1858 naar dezelfde ons allen welbekende *kleine* zaal van het Trippenhuys, op het gebied der kunst steeds in één adem zijn genoemd. Tegenover elkaar geplaatst, moesten zij den aandachtigen beschouwer wel tot vergelijking nopen, zij het ook met verschillende slot-som, als de een aan Rembrandt, de ander aan Van der Helst

den palm meende te moeten toekennen. Ook in het Rijksmuseum zijn beiden vereenigd gebleven... helaas!

Eene andere reden, die mij tot nader onderzoek der geschiedenis van den Schuttersmaaltijd drong, was hetgeen ik zelf schreef in *de Gids* van Nov. '90 ¹: „Evenals de Nachtwacht heeft men de schildery van Van der Helst op de afschuwelijkste wijze verminkt, door niet minder dan een derde over de geheele hoogte der schildery — af te snijden! Van der Helst schilderde oorspronkelijk eene ruime zaal, door het tot den zolder reikend venster hoog verlicht; maar het vandalisme, dat de heiligschennende hand niet terug kon houden, maakte van die ruime zaal — eene pijpenlade. Ziedaar den poldergast in den dienst der Muzen! Het feest van den Munsterschen vrede, door krijgsvroeders gevierd als ware het in 't vooronder van een langen Keulschen aak, waar men met het blauwzijden vendel door heenstoot — ergerlijker kan het niet.“

Den belangstellenden lezer meen ik van die woorden nadere rekenschap verschuldigd te zijn; met de noodige bewijzen moet worden gestaafd, hetgeen daar als in 't voorbijgaan werd gezegd. Gestafd, omdat nog vóór ruim dertig jaren in de „Beschrijving der Schilderijen op 's Rijks Museum“ ² de door mij gebrandmerkte afsnijding wel genoemd, maar tegelijk naar het rijk der fabelen verwezen wordt.

Aan dit onderzoek ga een en ander uit het leven van den schilder zelven vooraf, dat of tot hiertoe nog geheel onbekend was, of eerst in de laatste jaren door Dr. P. Scheltema, Mr. A. D. de Vries Az., Dr. A. Bredius, Mr. N. de Roever en laatstelijk den heer D. C. Meijer Junr. aan het licht is gebracht.

I.

Wederom was het, evenals bij het onderzoek naar tot hiertoe onbekende bijzonderheden uit Rembrandts leven, Dr. P. Scheltema, die in de archieven, de eerste nasporingen deed, of door anderen liet doen, betreffende zoowel de ouders van Van der Helst als den datum en de plaats zijner geboorte. Helaas, dat

¹ Sedert afzonderlijk verschenen bij de firma P. N. van Kampen en Zoon te Amsterdam.

² Te Amsterdam met Fac Simile der Naamteekens. Amsterdam. Frans Buffa & Zonen. 1858.

wij nu, veertig jaren later, dienaangaande nóg voor een deel in het onzekere verkeer. „Presque tout est obscur dans la vie de ce grand peintre“ — schreef Adolphe Siret in 1883 in zijne *Dictionnaire des peintres* — „ni le loïn, ni la date de sa naissance sont connus, jusqu'à présent on a nommé Harlem et l'année 1613, mais rien n'est venu confirmer ces assertions.“

Algemeen neemt men Haarlem als de stad aan, waar hij het levenslicht zag; in het geboorteregister der Hervormde kerk komt echter zijn naam niet voor. Wel vindt men er, volgens Scheltema, het gezin vermeld van „Severyn van der Helst jonggesel van Dordrecht, wonende in de Barteljorisstract, gehuwd met Aeltgen Hendrix idem van Graef in de Zeylstract, 22 April 1607“, en als kinderen uit dien echt gesproten: „6 Mei 1608 Willem van der Helst, 27 January 1610 Jannetje, 7 Juli 1611 Marselis en 8 January 1614 Lijsbeth.“ Bij de namen der drie eerstgenoemden staat als aanteekening achter den naam van den vader Severyn v. d. H. „van Haarlem“, en bij dien van het vierde achter des vaders naam „van Dordrecht“. Dit leidde den heer Scheltema tot de gissing, dat Bartholomeus wellicht tusschen de jaren 1611 en 1614 in laatstgenoemde stad geboren kon zijn. In de doopregisters aldaar komt echter die naam niet voor. Geen wonder, mag ik zeggen, om de eenvoudige reden dat het bestaan van den Haarlemsehe vader Severyn van der Helst op niets minder berust dan op . . . eene onjuiste lezing!

Er staat „VAN KELST“. In 't begin der zeventiende eeuw komen met hem meer personen van dien naam voor, getuige de volgende transportakte, dato 30 Maart 1612: „Sacharias, Henrick en *Severijn* van Kelst, gebroeders, Geertruijt van Kelst, en de voogden van hun nog onmondige broeder en zuster Abraham en Susanna van Kelst, verkoopen gezamentlyk aan Willem Janss. Potter de Loo, een tuin met huisje en geboomte buiten de kruispoort voor f 600.—.“ Voor goed behoort dus, onafhankelijk van het vaderschap in betrekking tot onzen Bartholomeus, de persoon van „den te Haarlem gevestigden Dordtenaar Severijn van der Helst“ — laatstelijk nog op gezag van Dr. Scheltema door den heer D. C. Meijer Jr. in *Oud-Holland* (1886, bl. 237) genoemd — tot het rijk der fabelen!

Wie waren dan zijne ouders; wanneer en waar werd hij geboren? Trots den twijfel van wijlen Dr. A. van der Willigen

en in spijt van het ontbreken van zijnen naam in de voorhanden doopregisters der Hervormde kerk, meen ik te mogen vaststellen, dat Bartholomeus te Haarlem geboren is en dat wel in 1613. Onder zijne tijdgenooten noem ik den bekenden notaris Cornelis de Bie (van Lier), die in zijn „Gulden cabinet vande edele vry schilder-const“¹ schrijft „Bartholomeus van der Elst, Schilder van Haerlem, Anno 1613“, en Jan Sysmus, onder wiens eigenhandige aantekeningen — in de bibliotheek van 's Rijks museum — voorkomt: „Van der Elst den Ouwen t' Amsterdam. Groote figuren en beelden, treffelyk. Verhelst Oude en Jonge. Bartolomeus van Haerlem 1613 [natus].“ Men voege er aan toe hetgeen Houbraken schreef met terugslag op Gerard Dou, die in 1613 te Leiden geboren werd, zonder nadere bepaling: „Omtrent dezen tyd werd ook de Fenix der Nederlandsche Pourtretschilders B. v. d. H. tot Haerlem geboren.“ Hiermede is in overeenstemming de aantekening in de trouwregisters der Nieuwe kerk te Amsterdam, dat Bartholomeus van der Helst den 6den Mei 1636 met Anna du Pire in het huwelijk trad „out 24 jaer“, welke bepaling van zijnen leeftijd dan wel, zooals meermalen voorkomt, beteekenen zal dat hij in zijn 24^e was en dus geboren in 1613. Tegenover deze viervoudige getuigenis meen ik te minder waarde te moeten hechten aan een lateren datum — 1614 — zooals blijkt uit eene akte dato 16 September 1653 van Abraham de Corge, den Delftschen Consthandelaer (protocol van den notaris J. van der Hoeven, Amsterdam), waar Van der Helst in voorkomt „out 39 jaren“²; te minder waarde, herhaal ik, omdat eindelijk in eene vijf jaar later gepasseerde akte (2 Febr. 1658) bij den notaris Bernard Coornhert „binnen der Stede Amsterdam“, Bartholomeus wordt genoemd „out omtrent 43 jaren“, hetgeen op 1615 wijst.³ Volgens eerstgenoemde moest hij den leeftijd

¹ t' Antwerpen gedrukt by Jan Meyssens Const-verkooper op de Eyermert inden goude Rex dalder 1661.

² De akte luidt: „Bartelt van der Helst van Haerlem out 24 jaar vertoont acte vande Burgermyn deser stede van dato 16 April 1636 waarinne sy consenteren int huwelyk vande voorn. Vanderhelst woon op de Oostermarekt Anna du Pier van A. out 18 Jaer geen anders hebbende geast met haer oom en voogt Willem Sweers en Saera du pier haer mene won inde nieuwedoelestraet.“ Dat zij met consent van Burgemeesteren gehuwd zijn, moet hieraan worden toegeschreven, dat hun echt binnen den tijd, dat zij onder de geboden stonden, voltrokken werd.

³ Te eigenaardig is deze akte in haar geheel voor de wetenschap, dat Van der

van 44 bereikt hebben. Bij gemis van eenig spoor in de doopregisters der Hervormde kerk werd het bekende feit, dat Van der Helst in de Walekerk te Amsterdam begraven werd, voor mij eene vingerwijzing, dat hij wellicht als kind bij de Walen kon ingeschreven zijn. Niet weinig werd ik in die onderstelling versterkt door de ontdekking, dat de namen Bartholomeus en Lodewijk (zóó heette zijn vader en één zijner broeders) niet dan hoogst zelden in het laatst der 16de en het begin der 17de eeuw voorkomen als Hollandsche namen, terwijl zij — getuige ook het onderzoek van den heer J. W. Enschedé in het lidmatenregister der Groote kerk te Haarlem — bij herhaling werden gedragen door bewoners, die van Antwerpen, Gent, Maldege, Rousselaere, Cortrycke, Halewijn en Aelst naar de Noordelijke provinciën, meest in hun beroep van „lyneweaver“, verhuisden. Daarbij komt, dat onze Van der Helst later in het huwelijk trad met eene weeze van Walsche afkomst, Anna du Pire, uit Amsterdam. Van datzelfde geslacht du Pire woonde ook een tak in Haarlem, tijdens het verblijf van Bartholomeus' vader aldaar — „Jaqueline, Artus en Pierre du Pire“. Verre van gezocht is het zeker aan te nemen, dat er reeds in de Kenaustad eene vriendschappelijke verhouding heeft bestaan tusschen beide familiën, als behoorende tot eene zelfde kerkelijke gemeente; eene verhouding, die, later te Amsterdam in stand gebleven, de gereede aanleiding tot een huwelijk werd tusschen een jongman en eene jonge dochter uit beide geslachten. Voegt men hieraan toe, dat — zooals het kaartje van Oost-vlaanderen

Helst eene enkele maal *decoratief* schilderde, dan dat ik haar te dezer plaatse niet zou opnemen:

„Op huyden den 2en February 1658 compareerde voor my Bernard Coornhart, Notaris binnen der Stede Amsterdam. Bartholomeus van der Helst, Schilder, ont omtrent 43 jaren, dewelcke ten versoecke van Hr. Heyndrick Segersz. van der Camp verclaert heeft: dat omtrent vier jaren geleden [1654] in de somer, by getuyge door den producent is aen gesproocken om 2 à 3 dagen op de Hofstede genaemt 't Huys te Manpad buyten Haerlem te komen schilderen, om soo een Stuck of twee in de Bogart te helpen maecken ende sou daervoor ter deege danckbaerheyt onthaelt werden ende dat hy getuyge neffens Jan Molenaer ende Hennickee (Paulus Hennekyn] beyde schilders, aldaer op de Hofstede comende, hebben sylieden met malcanderen 2 à 3 dagen geschildert, waervoren sy alle drie Schilders van den producent tot haer genoegen onthaelt syn geworden, ende dat hy getuyge neffens Hennickee daervoren van den producent niets geeyst noch ietwes begeert hebben alsoo sy daervoren lustigh syn onthaelt geworden.“ (Dr. A. Bredius.)

in den atlas van Abraham Goos aanwijst ¹ — op de grenzen van Henegouwen een dorp Elst ² gelegen was, dan verwondert het ons niet dat een gezin — van die plaats, waaraan het zijn familienaam ontleende — als der Dietsche tale niet machtig, zich inschrijven liet bij de Walsche gemeente. De namen Van der Elst en Van der Helst komen door elkander voor ³ zooals reeds boven bleek uit de aanteekening van den notaris te Lier.

Met het bovenstaande stemt geheel overeen, dat een oudere broeder, Lodewijk van der Helst, die ook te Haarlem geboren (1610) en evenmin in de doopregisters der Hervormde Kerk voorkomende, ook met eene Walsche jonge dochter, Catharina de la Quellerie (zeker eene verwante van den Walschen predikant van dien naam, uit de 1ste helft der XVII^{de} eeuw) in het huwelijk trad. In de Walsche doopboeken hoopte ik dan ook de namen van Lodewijk en Bartholomeus te zullen vinden, maar te vergeefs, om de eenvoudige reden, dat juist het register van 5 Sept. 1604 tot 3 Juli 1613 helaas ontbreekt. Bij gemis van authentieke bescheiden, kan dus de onderstelling, dat Bartholomeus en zijn broeder Lodewijk bij de Walen ingeschreven werden, niet verder dan tot den hoogsten trap van waarschijnlijkheid worden gebracht. In verband met de mogelijke bedenking, dat wie zich bij de Walen liet inschrijven, eer bekend zou staan onder den naam van *Lowies* dan van *Lodewijk*, herinner ik dat Bartholomeus' vader zeker oorspronkelijk eerstgenoemden naam heeft gedragen, die later door den verdietschten vorm Lodewijk werd vervangen. Ten bewijze hiervan diene, dat Bartholomeus' oudere broeder, de naamgenoot van hunnen vader, bij den doop van zijnen eerstgeborene — Lodewijk — zich zelve liet inschrijven onder den naam *Lowijs*.

¹ Nieuw Nederlandsch Caertboeck. Waer in volkomentlijcker als oyt te voren vertoont werden de XVII Nederlanden. Gedrukt t' Amsterdam by Abraham Goos Plaetsnyder wonende op den Dam in 't vergulde Caertboeck [1616].

² Wel te onderscheiden van andere plaatsen van dien naam, meer westwaarts in Oost-vlaanderen.

³ In Haarlem woonde in 1605 ook een Zacharias Willemsz van Helst, die den 12den Maart te Amsterdam in het huwelijk trad met Rachel de Herypont van Doornik; en in Amsterdam woonde in 1603 Nicolaas de Helst („Natif de Valenciennes“ in Henegouwen).

In Amsterdam leefde ook in 1644 een „Konstschilder“ Jeronimus van der Helst, gehuwd met Gerritje Jansd. de Roy. — (Zie Testt. bij den notaris H. Rosa, 12 Dec. 1671).

Betreffende het beroep van Lodewijk, den vader, zij opgemerkt, dat hij naar luid der transportakten te Haarlem (13 Febr. 1612—12 Oct. 1613) zeker koopman in vaste goederen is geweest; niet minder dan veertien huizen en erven werden door hem gekocht en verkocht, grootendeels liggende in het westelijk kwartier der stad (Vijfhoek en Ramen), waar hij hoogst waarschijnlijk zelf woonde. Na 1613 komt zijn naam niet meer voor. Het ligt dus voor de hand aan te nemen, dat hij toen Haarlem metterwoon verlaten heeft om zich in Amsterdam te vestigen; immers komt te dezer stede van 1613—'27 Lodewijk van der Helst als „drogegasterijhouder“ voor, wonende op de Heeremarkt ¹. Vrij zeker is het dan ook van der Helsts eigen woning op de nieuwe Raamgracht te Haarlem geweest, die hij 13 Juli 1613 aan „Sinjeur Anthoni Claess, koopman en burger der stad Amsterdam“ verkocht, onder deze eigenaardige voorwaarden, dat de koper zal voldoen *f* 2760.— tot afkorting waarvan hij in betaling heeft gegeven eerst een gouden ring, voor de som van *f* 200.—, vervolgens een smalschip groot omtrent 17 lasten met al zulke equipage, zeil, treil en andere toebehooren, als de voorn. v. d. H. tot zijn genoegen daarbij heeft gezien, en gelijk Anthonie Claess. het ontvangen heeft van Dirck Pieterss., wonende te Harlingen, voor *f* 1500.— en de resteerende *f* 1060.— in drie jaarlijksche termijnen, waarvan de eerste verschijnen zal 1 Mei 1614.

De naam van Bartholomeus' moeder blijft tot hiertoe nog onbekend. Met de aanwijzing van Anna du Pire ² als echtgenoot van Van der Helst — ³ als hare ouders, tot hiertoe *onbekend*, vond ik Jean Dupiere en Susanna van de Venne — is voor goed de dwaling ter zijde gesteld, nog in 1857 in ditzelfde tijdschrift door den Hoogleraar Dr. P. J. Veth in zijne studie over den Schuttersmaaltijd op gezag van Dr. P. Scheltema (1853) bestendigd, als zou zekere Constantia Reynst, „eene maegd, gesproten uit een oud Amsterdamsch geslacht, welke een' vernuftigen geest met een schoon gelaat vereenigde“, zijne echtgenoot zijn geweest. Uit de vele aantekeningen van Mr. A. D. de Vries Az., Mr. N. de Roever en Dr. A. Bredius,

¹ Vgl. D. C. Meijer Jr. Oud-Holland 1886 IV. bl. 238.

² Anna werd gedoopt in de Walekerk, 22 Oct. 1617.

³ Beider portret, door van der Helst zelven geschilderd op één doek, berust in het Kabinet van Jhr. Six van Hillegom, zonder onderteekening of jaartal.

welwillend ter beschikking van den heer D. C. Meijer Jr. gesteld, blijkt — zooals deze in Oud-Holland, 1886, schreef — dat Van der Helst door zijn huwelijk met Anna werd verwant aan den Amsterdamschen rector Jac. Heiblocq, aan wiens bruiloft in 1650 op het huis te Manpad met Maria de Lange — stiefdochter van Hendrik Segers van der Camp, die in tweeden echt met Hester du Pire was getrouwd — Bartholomeus mede aanzat. Later ontvingen zijne vrouw en dochter nog een klein legaat uit de opbrengst van het huis te Manpad, dat het eigendom schijnt geweest te zijn van genoemde Hester du Pire.

Den 6^{den} April 1637 werd uit het huwelijk van Bartholomeus en Anna hun eersteling, die zijns vaders naam droeg, in de Nieuwe kerk ten doop gehouden; na dezen volgde nog minstens een vijftal kinderen; niet meer dan twee bereikten den volwassen leeftijd: Susanna, gedoopt 19 Dec. 1638 en Lodewijk geb. 1645 (de eerste van dien naam, gedoopt 2 Febr. 1642, was jong gestorven). Lodewijk wijdde zich naar zijns vaders voorbeeld aan de schilderkunst. Het Rijksmuseum bezit (N°. 485) van zijne hand het levensgroot portret van den „Luit.-Admiraal Augustus Stellingwerf, gesneuveld 13 Juni 1665 in den slag van Lowesthofs tegen de Engelschen“ (1670). Op het kantoor van den gemeenteontvanger te Amsterdam hangt van dezelfde hand de beeltenis van Antonie Verbeeck, klokkenist der Oude kerk. Susanna huwde 1 Maart 1660 met den Amsterdamschen makelaar Pieter de la Croix ¹. Blijkbaar zijn dochter en schoonzoon gedurig geldelijk ondersteund, zoodat, het jaar na den dood van Van der Helst in 1670, de weduwe zelve in minder ruime omstandigheden verkeerde en de nalatenschap van haren echtgenoot van de hand moest doen, gelijk blijkt uit de advertentie in de „Extra ordinaire Haerlemse Donderdaeghse Courant N°. 14, Den 2 April, Anno 1671“: ²

„De Weduwe van Bartholomeus van der Helst, in sijn Leven seer vermaert en konstrijck Schilder, is van meeninge uyter handt te verkoopen alle desselfs Schilder-konst, waer onder veele groote Stucken zijn, soo van hem selver als van de vermaerste Meesters gedaen, als van Frans Floris, Symon de Vos, Hendrick Goltius, Brouwer, Lastman, Geraerts, de Vlioger, Bot, Ottemerselus, vande Velde, &c.“ Wederkeerig

¹ Zij werd als weduwe begraven 22 Mei 1703.

² Gedrukt tot Haerlem, by Abraham Casteleyn.

ondervond de weduwe Van der Helst na dezen hulp van haren zoon Lodewijk, aan wien zij verscheidene sommen geld had geleend, en die dan ook bij den dood zijner moeder — 12 April 1679 ¹ — haren boedel niet aanvaardde.

Uit het leven van Van der Helst zijn overigens weinig bijzonderheden meer bekend, behalve dat hij met Nikolaas van Helt Stokade — deze schilderde de korenschuur van Jozef in Egypte voor de Thesaurie op het oude Stadhuis te Amsterdam — M. Kretser en J. Meurs de St. Lukas broederschap der schilderkunst stichtte. Den 21sten van Wijnaand 1654 werd het feest ter inwijding van dit kunstlievend gilde gevierd in den Voetboog- of St. Jorisdoelen, en door Vondel en Asselijn vereeuwigd.

Nog in de volle kracht van het leven, 56 jaren oud, overleed Van der Helst in December 1670; den zestiende dezer maand werd zijn stoffelijk overschot bijgezet in de Wale Kerk, in den doorgang, rechts vóór den preekstoel ².

II.

Aan Jhr. Dr. J. Six mogen wij dank weten, dat hij in zijne voortreffelijke studie over Nicolaes Elias Pickenoy, die in 1886 in Oud-Holland ³ verscheen, een nieuw licht heeft doen opgaan over de school, waarin Van der Helst grootendeels gevormd is. Onmiskienbaar toch is voor den deskundige, na zorgvuldige vergelijking van beider schilderstukken, de groote invloed, welken Elias op hem geoeffend heeft. Te dankbaarder zijn wij genoemden schrijver bij de wetenschap, dat men tot vóór weinige jaren geen enkele schilderij kon aanwijzen van dezen zelfden Elias, die sedert „onder alle XVII-eeuwsche schilders het meeste heeft bijgedragen tot die verzameling Amsterdamsche Schutters- en Regentenstukken, welke den eenigen roem van het Rijksmuseum uitmaken“.

¹ Bij vergissing staat in den catalogus der schilderijen in het Museum Kunstliefde te Utrecht door Mr. A. D. de Vries Az. en A. Bredius met medewerking van Mr. S. Muller Fz. (Utrecht, J. L. Beyers, 1885), bladz. 60, dat Anna du Pier in 1680 overleed.

² „Begravenisboek der Fransche of Waalsche Kerk van 1622—1678“. Sedert het leggen van een houten vloer bij de restauratie van het gebouw in den laatsten tijd, is de zerk verdwenen.

³ Bl. 81—107.

Ter bevestiging van genoemden invloed wijs ik op het in 1637 geschilderd regentenstuk van Barth. van der Helst in het Waleweeshuis te Amsterdam ¹ — regentenkamer, links van den schoorsteen — dat in samenstelling, in teekening, in kleur, zelfs in bijzonderheden zoo geheel aan het werk van Elias herinnert, dat Jhr. Six in overdraachtelijken zin in deze schilderij den hoogsten trap van ontwikkeling van den leermeester meent te vinden. Wie intusschen het prachtig portret (van een predikant) in het Museum Boymans, ² N°. 111 — door Van der Helst in 1638 geschilderd — kent, zal met den genoemden hoogleeraar der Rijksakademie moeten erkennen, dat hij ook, hoe kort het zij, den invloed van Rembrandt heeft ondervonden. Toch zou Van der Helst spoedig geheel zijn eigen weg gaan, om in den vollen bloei zijner jaren als oorspronkelijk kunstenaar al de kracht van zijn grootseh talent als portretschilder en als hervormer van regenten- en schuttersstukken te openbaren. En de leerling zou blijken te zijn de meerdere boven zijnen meester. Wie zich hiervan overtuigen wil, vergelijke in het derde compartiment rechts der eerezaal van het Rijksmuseum de doeken van Elias met het heerlijk kunstgewrocht door Van der Helst „de Overlieden van den St. Sebastiaandoelen“ te Amsterdam, vijf jaar na den Schuttersmaaltijd geschilderd (1653). Men houde intusschen daarbij wel in 't oog, dat wij in onze verbeelding deze schilderij in haren oorspronkelijken staat moeten zien, en niet aan de vier zijden verminkt zooals zij nu is. Ik acht het niet van belang ontbloot, dit te dezer plaatse nader toe te lichten. Oorspronkelijk eigendom van den Handboogdoelen (1653) — onder den heiligen Sebastiaan als schutspatroon — werd zij in 1775 overgebracht naar het Stadhuis op den Dam. Hier geplaatst „tegen een vochtigen muur“ heeft zij veel geleden; „in een hoogst gevaarlijken toestand door het springen der verf moest zij worden verdoekt (1796), ten welken tyde tevens daaraan

¹ Dit is geteekend B. M. van der Helst, d. i. naar de juiste opmerking van den heer D. C. Meijer Jr., Bartholo Meus. Sedert het bekende Schuttersstuk in het Museum te Haarlem (gedagteekend 1630) gebleken is niet door Van der Helst, maar door Hendrik Gerritsz Pot geschilderd te zijn, mag het doek van het Waleweeshuis als het tot hertoe oudst bekende worden genoemd.

² Afkomstig uit de verzameling de Kat te Dordrecht (1866).

door eene onkundige hand *zware restauratien* zijn toegebracht¹. Ter zijde rechts is een stuk van den tweeden schutter afgesneden¹, de derde, achter deze twee, is weggeschilderd, de voorgrond is geheel verdwenen; men ziet de voorpooten van den witbruinen krulhond niet eens in hun geheel; de linkerzijde en het bovengedeelte, liet de schennende hand evenmin met rust! Het jaartal op de lei 1657 was oorspronkelijk 1653. ² Kwam ik tot deze waarheid door de vergelijking van de schilderij met eene gravure naar de bekende kleinere copie in het Louvre (door Van der Helst zelven ook in 1653 vervaardigd): later vond ik de bevestiging ervan in de beschrijving van dit kleiner doek in den catalogus van Gerret Braamcamp (31 July 1771)³: „Dit schildery verbeeldt vier Persoonen, zittende aan eene tafel waar op een Tapyt ligt, zij hebben een' Beker, een' Bandelier, en andere dingen in de hand, welke tot pryzen uitgedeeld zullen worden, en voor de uitdeeling van welke zy met elkander schynen te raadpleegen, terwyl drie Jongelingen in het verschiet met hunne Boogen in de hand staan, alsof zy met ongeduld wagten (Van der Elst heeft hetzelfde onderwerp in 't groot geschilderd).“

Nadat bovengenoemde groote schilderij in 1815 uit het Paleis naar het Trippenhuys werd overgebracht, is de toestand er niet op verbeterd. Mr. Jeronimo de Vries teekende aan: „De overlieden van den St. Sebastiaandoelen heeft belangrijk geleden en is vol gestopte gaten, op verschillende plaatsen weggeveegd, en onkundig bijgeschildert, de verw bladderd van het doek“. Geen wonder, dat de Raad van Bestuur eindelijk in 1849 aan Burgemeester en Wethouders schreef (dato 21 Febr.): „Thans is het zoo verre gekomen, dat er tusschen de zekerheid der ondergang van het stuk en de nog moeijelijke

¹ In het Kabinet van Burgemeester ter Smitten (1754) bevond zich eene teekening, waarop nog de drie schutters voorkomen. D. C. Meijer Jr. Oud-Holland, 1886. IV bl. 235.

² Zie verder over deze schilderij Noot 6 op bladz. 239 mijne Studie over de Nachtwacht van Rembrandt, de Gids van Nov. 1890. Ik voeg er nog aan toe, dat de kleinere copie, die — oorspronkelijk eigendom der familie de Graeff — in 1771 voor *f* 730.— werd gekocht door P. Locquet, later door dezen verkocht werd voor *f* 1800.—, aan Charles de Brun, die haar, zooals hij zelf schrijft, voor 10010 francs overdeed aan het Museum van het Louvre te Parijs.

³ Te Amsterdam, By J. Smit, H. W. Dronsberg, A. Hupkes, en Yntema en Tieboel. Bockverkoopers.

en waarschijnlijke herstelling slechts te kiezen is", en machtiging verzocht „tot het doen plaats hebben eener kunstbewerking, met inachtneming van de meeste behoedzaamheid en spaarzaamheid ten beste der stad. De kosten zouden in elk geval de som van drie honderd gulden niet te boven gaan."

Bij de herinnering aan deze *historia morbi* der schilderij mogen wij wel dubbel betreuren, dat ons vaderlandsch Museum niet in bezit is van de kleine copie, hierboven reeds genoemd, welke het eigendom is geworden van het Louvre te Parijs; immers zou men met die copie voor zich nog een juister maatstaf ter beoordeeling en waardeering hebben van hetgeen dit verrukkelijk schoone doek eens *is geweest*.

Maar niet op eens heeft Van der Helst zich tot zijne middaghoogte ontwikkeld. Tusschen het Regentenstuk in het Waleweeshuis en de Overlieden van den St. Sebastiaandoelen liggen het Schuttersstuk van Roelof Bicker (1639) en de Schuttersmaaltijd (1648), welke onderling vergeleken ons leeren, hoe Van der Helst bij de ontplooiing zijner rijke gaven in de volle kracht zijner jaren de man is kunnen worden, wiens naam naast dien van Rembrandt steeds met eere is genoemd.

Toen hij twee jaren na de voltooiing van het Waleregentenstuk den Roelof Bicker schilderde, was hem op 26-jarigen leeftijd de stof nog te machtig om niet minder dan 32 levensgroote personen op één doek zóó te groepeeren, dat er bij alle verscheidenheid toch eene éénheid werd verkregen, die het oog van den beschouwer zou trekken en boeien. Daarbij kwam het gemis van heerschappij over licht en bruin. Als de zon schijnt, schijnt zij overal — zou men bijna, bij wijze van spreekwoord, willen toepassen op het zeven en een halven meter breede doek, waarop Roelof Bicker als kapitein zijner krijgsbroeders uit wijk 8 figureert. Deze schilderij blijft voldoende perspectief missen, zelfs als ik haar in mijne verbeelding hooger denk dan zij nu is. Laat het witzijden vaandel met het stadswapen door leeuwen gehouden in zijne volle lengte, in knop en speer eindigend, weder voor den dag komen — en zóó heeft Van der Helst het ongetwijfeld oorspronkelijk geschilderd! — laat het openstaand venster, waaruit een schutter den beker wijn op gouden voet toereikt, zich niet langer oplossen in de lijst maar in zijn geheel worden

hersteld, laten al de speren in hare oorspronkelijke grootte u tegenschitteren; toch behoudt de uitspraak van een fijn kunstkenner als Simon Gorter hare kracht, dat „op dit verblindend schuttersstuk diepte en lucht ontbreken — zoo dit woord te sterk is, voor kleur en teekening verwaarloosd werden”¹. En al heeft men geen recht aan Van der Helst de geringste hoogte der schilderij te wijten, waarom zij door sommigen bij eene fries wordt vergeleken, toch zal men met het ongunstig oordeel van Emile Michel in zijne studie over onze Hollandsche schuttersstukken² moeten instemmen, als hij schrijft: „Sans s'inquiéter de son oeuvre, sans sacrifier aucun des nombreux épisodes qu'il y a introduits, van der Helst multiplie hors de propos les détails, et de peur d'être mal compris il appuie assez lourdement sur chacun d'eux. Tout cela est donc un peu trop souligné, un peu terre à terre, et l'animation factice de ces personnages groupés sans beaucoup d'art fait seule les frais de cette grande composition.” Een raadsel is het mij, hoe men in ons vaderland dan nog schrijven kan, dat „ongetwijfeld dit schuttersstuk, wanneer het door buitenlandsche kunstkenners zal besproken zijn, *in den rang van de eerste meesterstukken der wereld zal geplaatst worden en stellig de eer der reproductie zal genieten.*”

Zou men, durf ik vragen, met zulke uitbundige loftuitingen der kunst niet een grooten ondienst bewijzen? Aan Van der Helst zelven was zeker bij de voltooiing van den Roelof Bicker de gedachte te eenenmale vreemd, dat hij het hoogste bereikt had. Zoo verre was er dit van af, dat hij blijkbaar jaren lang zich heeft geoefend om aan dat conventioneele naast elkander plaatsen — verscheidenheid zonder eenheid — zich te ontworstelen. En zijn talent bleek rijk en machtig genoeg om den Schuttersmaaltijd te scheppen, niet zooals wij dien nu in zijnen verminkten staat, eng en plat, kennen, maar zooals hij uit het atelier van den schilder voortgekomen is.

Even gemakkelijk intusschen als mij de taak viel het feit der verminking van Rembrandts meesterstuk aan te wijzen, na mijne ontdekking van den datum der overbrenging uit den Kloveniersdoelen naar de kleine Krijgsraadkamer in het Stad-

¹ *De Gids* van December 1867.

² *Revue des deux Mondes*, 15 Dec. 1890. „Les tableaux de corporations militaires en Hollande.”

huis ¹, even moeielijk is mij, bij gemis van eenige onmiddellijke aanwijzing, de oplossing gebleken van het vrij *samen-gesteld* vraagstuk der afsnijding van den Schuttersmaaltijd; samengesteld, omdat men de schilderij tót driemaal onder handen heeft gehad en wèl *het einde* maar — zoover mijne nasporingen reiken — niet *het begin* geboekstaafd werd. Moest bovendien de moeielijkheid niet worden verzaard door den twijfel van enkelen der nog levende ooggetuigen, die vóór een halve eeuw van de verminking alleen als *eene legende* hadden hooren spreken? „Al deze dingen zijn tegen mij“ — mocht ik wel met vader Jakob verzuchten. Primo: de oudste mij bekende copie, welke van de schilderij bestaat, dagteekent van 1762; eene teekening met Oost-Indischen inkt, door Hendrik Pothoven; uit de bekende kunstverzameling van Ploos van Amstel ² in eigendom overgegaan aan den heer R. W. P. de Vries te Amsterdam. Reeds de verhouding harer afmeting, 25 duim breed en 11 hoog, ongeveer overeenkomende met de verhouding van het doek, zooals het nu in het Rijksmuseum hangt, schijnt het feit der afsnijding veeleer te weerspreken dan te bevestigen. Evenzoo, in de 2de plaats, de teekening, in 1832—'34 vervaardigd door den genialen H. W. Couwenberg, ook met O.-I. inkt naar de schilderij, later door Kaiser gegraveerd, *ongeveer* zooals de Schuttersmaaltijd nu nog is; en 3° schreef de heer P. L. Dubourcq, lid van den Raad van Bestuur van 's Rijks museum, in zijnen catalogus van het Trippenhuys, 1858, hoe „bij het herdoeken en schoonmaken voor weinige jaren gebleken was, dat de schilderij in hare volkomenheid bewaard is gebleven en de samenstelling dan ook geheel voegde in het doek.“ Trots deze bezwaren nam ik voor, met de noodige bewijzen te staven, dat wij niet meer dan omstreeks twee derden van het doek overhebben.

Om dit vóór alle dingen met cijfers duidelijk te maken, herinner ik dat volgens den catalogus van het nieuwe Rijks-

¹ *De Gids* van Nov. 1890, bl. 245.

² „Deze capitaale Teekening verbeeld den treffelyken Maaltyd, gehouden in de Schutters-Doelen — (thans Garnalen-Doelen) — op het eenwige Vree-Verbond, door de opperbevelhebbers der Burgery van Amsterdam; nitvoerig met O.-I. Inkt, geteckend door *H. Pothoven*, naar het origineele Schilderij, door *B. van der Helst*, berustende op de groote Krygsraads-Kamer.“

Catalogus I bl. 3 No. 14. Te Amsterdam, by de Wed. J. Doll en Zoonen, H. Diederiks en J. Yver. 1800.

museum ¹ zijne hoogte 227 centimeter is, bij eene breedte van 538; oorspronkelijk was de schilderij 400 bij 560, d. i. ruim 20 centimeters breeder en niet minder dan 173 hooger, zoodat van de geheele oppervlakte 173×560 d. i. ruim negen en een halve vierkante meter zijn verdwenen! Van onderen gingen 13, van boven 160, aan de beide zijden samen een twintig centimeter verloren. Tot deze slotsom komt men door eene eenvoudige evenredigheid, met de bekende cijfers der nauwkeurige teekening in kleuren door Jacob Cats, anno 1779, — denzelfde, die eene voortreffelijke copie maakte van Rembrandts „Nachtwacht“ ² — met deze eigenhandige aantekening op de achterzijde: „Naar het uytmuntend schilderij van Bart^s: van der Helst. Geschilderd A^o 1648 ter geleegend naar het sluijten der munstersche vrede welk stuk berustende is op de groote krygsraad kamer in het Stadhuis te Amsterdam.“ Deze teekening behoort tot den „Atlas van Amsterdam in 4 wandelingen“, eigendom van den hoogleeraar Dr. C. L. Wurfbain te Arnhem ³.

Tegenover hen nu, die beweren dat de Schuttersmaaltijd oorspronkelijk is geweest, zooals wij dien nu kennen, moet ik eerst — onafhankelijk van eenige reproductie — wijzen op de welbekende beschrijving der schilderijen op het Stadhuis door Jan van Dijk uit de tweede helft en het laatst der achttiende eeuw ⁴. In onze verbeelding verplaatsen wij ons in de groote Krijgsraadzaal, welke op de bovenverdieping in het achter- of westelijk gedeelte van het tegenwoordig paleis op den Dam de geheele breedte van het gebouw tusschen den Noorder- en den Zuidervleugel beslaat, ongeveer 22 meter breed en 13 meter diep; niet minder dan elf schuttersstukken versierden de wanden; tegen den Noorderwand was het bekende, reeds hierboven genoemde korporaalschap van Roelof Bicker geplaatst; deze schilderij, 7,5 meter breed, denke men zich hooger dan zij nu in het Rijksmuseum is; vergeleken met den Schuttersmaaltijd

¹ Door Abr. Bredius. Met vier en twintig houtsneden. Amsterdam. — Tj. van Holkema. 1887.

² *De Gids* van Nov. 1890.

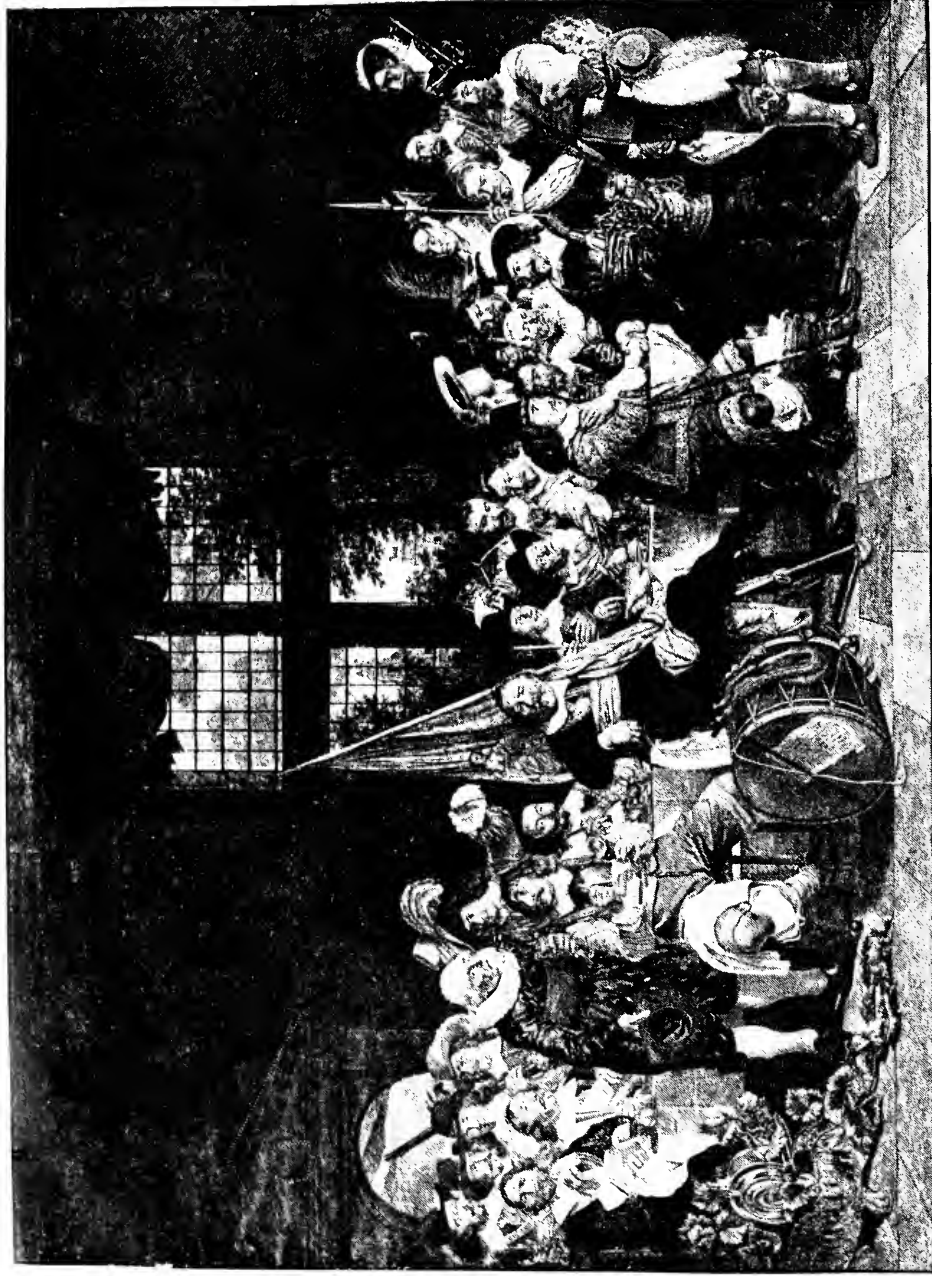
³ Naar de teekening van Cats vervaardigde de heer Ed. Radermacher te Rotterdam, met vergunning van den eigenaar Dr. C. L. Wurfbain, eene uitmuntende photographie, die bij de uitgaaf dezer studie verkrijgbaar wordt gesteld.

⁴ Wel te verstaan de uitgaaf van MDCCXC. Te Amsteldam, by I. de Jongh.

in zijnen tegenwoordigen vorm, zou de „Bicker“ dus grooter zijn geweest. Dit is intusschen zoo weinig waar, dat van Dijk juist, wat de oppervlakte van het doek betreft, aan het feest van den Munsterschen vrede den palm toekent, als hij schrijft in zijn „Register van de plaatzen waar de Schilderyen in de vertrekken hangen, van de naamen der Schilders enz“ „Recht tegenover het Schuttersstuk van Roelof Bicker door Van der Helst, hangende agter de zitplaats van de Heeren Colonelen, in de onderste Ry, hing *het groote stuk* door denzelfden Meester.“ Als „het groote stuk“ was de Schuttersmaaltijd dus bekend. Geen wonder, als men de oorspronkelijke hoogte van het bijna zesdehalfmeter breede doek zich denkt op vier meter!

Datzelfde doek, bij eene hoogte van 2,27 geplaatst tegen een acht meter hoogen wand, „het groote stuk“ te noemen, zou zonder zin geweest zijn. Wat voor ons van Dijks aantekening bevestigt en versterkt is, dat ook Houbraken in onderscheiding van andere stukken den Schuttersmaaltijd met name noemt „het groote Schuttersstuk.“ En schreef Campo Weyerman niet: „Onder veele andere Konststukken steekt het hoofd boven alle de andere uyt het Groot Schutters stuk, dat thans hangt op de Krygsraadkamer, in het Stadhuys tot Amsterdam, gejaarmerkt duyzent zes hondert acht en veertig?“ Eindelijk heeft ook Gottfried Kneller (geb. 1648) dikwerf „dat groot Schutters stuk van Bartholomeus van der Elst met grooten roem gepezen.“

Om op de teekening van Cats, — de Gids-redactie was zoo vriendelijk er eene zinkographische afbeelding van te laten maken — terug te komen, ziet men bij eene vergelijking van haar met het origineel terstond, dat de voorgrond eene rij vloertegeis grooter is geweest, waardoor vooreerst de trommel in zijn geheel te voorschijn komt, maar ten andere de zaal belangrijk aan diepte wint en de dischgenooten als in het midden van haar worden verplaatst; dat vervolgens het venster meer dan de dubbele hoogte heeft, ten gevolge waarvan het bovenstuk van het openstaande raam niet langer wordt gemist. Men ziet door het linker bovenraam de bewolkte lucht en door het rechter den top van den bladerrijken boom, de wolken met hunnen lichtgetinten rand en het helder blauw der lucht; dit laatste deed Van der Helst te scherper uitkomen door het geplooid donkergroene gordijn, dat over de geheele breedte van

DE SCHUTTERSMAALTJD NAAR DE TEEKENING VAN JACOB CATS (1779).

DE SCHUTTERSMAALTJD NAAR DE SCHILDERIJ IN HET RIJSMUSEUM (1891).

het venster, tusschen de beide eikenhouten karbeelen onder den zolderbalk afhangt. Het blauwzijden vaandel met Amstels stedemaagd blijft niet meer — afgesneden; de stok van het dun-doek met vergulden bal en speerpunt reikt zelfs tot den linkerstijl van *het bovenraam*. Eindelijk komt links van de schilderij het eikenhouten poortje geheel voor den dag, met schuins oplopend dekstuk, onder welks top eene cirkelvormige uitsnijding is aangebracht.

Bijna geheel dezelfde afbeelding naar de oorspronkelijke schilderij — ziedaar ons tweede bewijsstuk — gaf le Brun in het tweede deel zijner „Galerie des Peintres hollandais, flamands et allemands, gravée de 1777 à 1792“¹. De gravure is afkomstig van den bekenden Parijzenaar J. B. Patas (1744—1802), denzelfde, die zich een welverdienden naam heeft verworven door zijne reproducties van schilderijen uit de Fransche school in het laatst der voorgaande eeuw. Zij draagt tot onderschrift: „Les Hollandais, après avoir conquis leur Liberté, contre Philippe II, Roi d'Espagne, jurent la Trêve de 1609[²] Tableau qui se trouve à la maison de ville d'Amsterdam, et gravé sous la direction du Citoyen le Brun, Peintre et Ma. de tableaux“². Zonderling is intusschen de indruk van de schilderij in spiegelbeeld, zoodat Witsen met de linkerhand ook de linker van Van Waveren drukt! Hierbij moet nog worden opgemerkt, dat Patas' gravure niet hooger reikt dan tot de kleinere benedenhelft van het gordijn, zoodat daarmede ook alleen de onderstukken der houten karbeelen worden gezien. Het effect der schilderij heeft daarmee van zelf, zij het ook niet veel, toch iets verloren. Genoemde gravure onderscheide men wel van den later in onze eeuw uitgegeven afgesleten nadruk met het eenvoudiger onderschrift: „Les Hollandais jurent la

¹ A Paris chez l'Auteur rue de Gros Chenet N. 47, et chez Peigaant rue et Hôtel Serpente. A Amsterdam chez Pierre Fouquet Junior. — Een afzonderlijke proefdruk der gravure berust in den Atlas van Amsterdam, eigendom Dr. C. L. Wurfbaïn.

² Patas' gravure komt niet voor bij Leblanc, Manuel de l'amateur d'estampes, Paris, Vieweg 67, Rue de Richelieu, noch in het Recueil de Paignon-Dijonval, maar wordt wel vermeld door Henri Cohen. Guide de l'amateur de livres et gravures du XVIIIe siècle. Cinquième édition par le Baron Roger Portalis. Paris chez P. Roequette 55 Passage Choisenl 1886 en door Dr. A. Andresen, Handbuch für Kupferstichsammler. Leipzig F. O. Weigel 1873, pag. 265, onder den titel: „Les Hollandais jurent la Trêve de 1609.“

Trève de 1609", waarvan ik bij den heer R. W. P. de Vries een exemplaar zag; waarschijnlijk bestemd voor een of ander Fransch plaatwerk van minderen rang.

Onafgesneden was de Schuttersmaaltijd ook nog in het jaar 1812. Het bewijs hiervoor ontleen ik aan de opgegeven afmeting der schilderij „20 voet breed, 15 voet hoog" bij de gravure in omtrek (door A. Reveil), in het bekende werk in 18 deeltjes: „Musée de peinture et de sculpture, avec des notices descriptives, critiques et historiques par Duchesne Ainé," waarvan het eerste in 1828 verscheen ¹. In dit werk nam de Schrijver ook den Schuttersmaaltijd op — blijkbaar naar Patas — en herinnerde aan het slot van zijn bijschrift: „Ce tableau était autrefois à l'Hôtel-de-Ville d'Amsterdam, dans la chambre du tribunal; il est maintenant placé dans la plus grande salle du Musée, en face du tableau de Rembrandt, désigné sous le nom de la Garde de Nuit" ². Welnu, het was in 1812, dat genoemde Schrijver het schilderijen-museum op het Stadhuis heeft gezien, zooals hij zelf meldt in een geschrift, dat eerst in 1834 verscheen, nadat hij Amsterdam andermaal had bezocht in 1827. Dit geschrift heet: „Voyage d'un Iconophile, Revue des principaux cabinets d'estampes, bibliothèques et musées d'Allemagne, de Hollande et d'Angleterre" ³. Bij dit tweede bezoek — toen hij kennis maakte met den directeur van het Trippenhuis, Cs. Apostool — was het hem echter voornamelijk te doen om het prentenkabinet, waarvan hij eene uitvoerige beschrijving geeft. Aan de schilderijen wijdt hij vluchtig een paar bladzijden en maakt bij het noemen van Bartholomeus van der Helst zelfs niet eens gewag van den

¹ Paris. Audot, Editeur. — In 1836 verscheen bij eene andere firma „Hivert, Libraire, quai des Augustins No. 55", eene nieuwe uitgaaf van een gedeelte van dit Museum, onder den titel: „Galerie des arts et de l'histoire (et de sujets tirés de l'histoire de Napoléon) per Réveil". Opmerkelijk intusseken dat met behoud van de toelichtende aantekening bij den Schuttersmaaltijd *de opgaaf der hoogte en breedte wordt gemist*.

² Deze Duchesne Ainé is *de eerste* geweest, die, nadat in 't laatst der voorgaande eeuw Rembrandts uittrekkend corporaalschap van Banning Cocq onder Franschen invloed herdoopt was tot „Garde de nuit", openlijk zich daartegen verklaard heeft: „nous nous sommes forcés de dire que ce titre est entièrement fantif, et que le sujet représenté par Rembrandt n'est point une réunion de bourgeois assemblés pour la garde de ville, mais une société d'arquebusiers partant pour le tir."

³ Paris. Heidelhoff et Campé, éditeurs. Rue Vivienne No. 16. (Eigendom Koninkl. Bibl.)

Schuttersmaaltijd, maar wel in 't voorbijgaan van de Overlieden van den St. Sebastiaandoelen. Genoeg ter verklaring dat Duchesne den rijkdom zijner beschrijvende, kritische en geschiedkundige aantekeningen bij de voortbrengselen onzer Nederlandsche schildersschool reeds in 1812 moet hebben voorbereid, voor zijn „Musée de peinture et de sculpture.“

Tot den tijd vóór 1815 breng ik nog eene „allerfraaiste copie, in sapverwen van het beroemde Schilderij, de Schuttersmaaltijd, van B. van der Helst, op het 's Rijks Museum, te Amsterdam, berustende, een meesterstuk van kracht en uitvoerigheid in de waterverwen, en als het verdienstelijkste werk van F. Tozelli, algemeen bekend.“ Deze teekening — in een eikenhouten kastje met deuren, achter glas — weleer eigendom van den bekenden Rotterdamschen kunstliefhebber Gerrit van der Pals, werd in 1840 verkocht en ging toen in eigendom over aan zijnen schoonzoon G. J. Verburgh. Na den dood van dezen in 1864 werd zij in '65 verkocht ¹ aan den nu 84jarigen Amsterdamschen kunstkooper J. R. Thijssen voor f 59.—; in '75 ging zij over aan een Engelschen (?) kunsthandelaar. Daar hare afmeting uit den catalogus van 1865 bekend is, 105 centimeter breed bij 65 hoog, kan men uit de verhouding dezer maten opmaken, dat de teekening overeenkomt met de gravure, door Patas in 't laatst der voorgaande eeuw vervaardigd.

III.

In het najaar van 1815 werd na de stichting van het Rijksmuseum in het Trippenhuys, de Schuttersmaaltijd met 76 andere schilderijen uit het Paleis naar het gebouw op den Kloveniersburgwal overgebracht, ² waar zij aan de Zuidzijde der groote zaal op de eerste verdieping eene plaats vond, tegenover de Nachtwacht van Rembrandt aan de Noordzijde. Deze zaal strekte zich over de beide Trippenhuizen uit, breed 85 voet en diep 25½ voet en was uitsluitend bestemd „voor de afbeeldingen van vermaarde Personen, of aanmerkelyke gebeurte-

¹ Door de kunsthandelaren A. J. en D. A. Lamme, ten overstaan van de notarissen Dalen en van Wijngaarden te Rotterdam. „Catalogue de tableaux et dessins anciens et modernes.“ No. 132.

² Eerst in den loop van 1816 — dit tot verbetering van hetgeen Dr. A. Bredius schrijft in zijne Inleiding tot den catalogus, bl. V — volgden de andere schilderijen, bestemd voor de kleinere achter- en bovenzalen.

nissen die betrekking hebben op de geschiedenis van ons Vaderland." ¹.

Ter toelichting der verdere lotgevallen van het in 1812 nog onverminkte meesterstuk van Barth. van der Helst kies ik nu als onbetwistbaar punt van uitgang de jaren... 1852 en '53. Gelukkig bleef in het archief van Amsterdam eene officiële briefwisseling bewaard, welke moeielijk kan worden uitgewischt.

Vooraf ga tot recht verstand van hetgeen volgt eene algemeene opmerking betreffende het recht van restaureeren van schilderijen, zooals dat door den direkteur Cs. Apostool op de onder zijn beheer staande verzameling van 1815—44 werd toegepast. Opzettelijk schreef ik hierboven „het Rijksmuseum in het Trippenhuis“, om de opmerking er aan vast te knoopen, dat toch niet alle schilderijen eigendom van den Staat waren. Een zevental behoorde aan de stad Amsterdam: de Nachtwacht en de Staalmeesters door Rembrandt, de Schuttersmaaltijd en de Overlieden van den St. Sebastiaandoelen door Van der Helst, het Schuttersfeest onder Joan Huydecoper van Maarsseveen door Govert Flinek, de Regenten van het Spinhuis door Karel du Jardin en het IJ voor Amsterdam door Willem van de Velde. Strikt genomen had dus het gemeentebestuur zich altijd moeten laten gelden, zoo vaak er sprake was ook van de geringste herstelling dezer doeken. Dit blijkt echter niet het geval te zijn geweest, getuige de briefwisseling die er steeds werd gevoerd met Binnenlandsche Zaken. Eerst in 1844 kwam aan dezen toestand een einde, toen vanwege den gouverneur van Noord-Holland aan den Raad van Bestuur werd voorgeschreven (dato 8 Januari) „om wanneer er kwestie mogt zijn van het doen van eene of andere restauratie dier schilderijen, welke, ofschoon geplaatst op het Museum, evenwel het eigendom der stad waren, deswege vooraf in overleg te treden“. Dat er voorts met de kunstvoortbrengselen van het Rijk ook wel eene eigenmachtig werd te werk gegaan, bewijst Zijner Majesteits besluit, 25 Maart 1844: „Wanneer er kwestie zoude zijn van werkzaamheden betreffende het beschilderen of het doen van andere herstellingen van Schilderstukken, daarvoor *in ieder geval* ons goedvinden zal worden gevraagd.“ Zonder twijfel hing dat destijds hiermede samen, dat de publieke opinie er zich

¹ Artikel 3 der officiële aanstelling van Cs. Apostool.

mede begon te bemoeien. Onder meer verspreidde men het lasterpraatje, dat van „twee der schatbaarste schilderijen“ — de eene dezer was de Schuttersmaaltijd — „alle vernis zou worden afgewreven.“ In '45 zag de Raad van Bestuur zich dan ook genoopt aan Z. E. den Minister van Binnenlandsche Zaken het voorstel te doen, vanwege den Staat een deskundige te committeeren [den directeur van het Koninklijk Kabinet in den Haag, den heer Mazel], om bij het verdoeken van eene schilderij tegenwoordig te zijn, „ter voorkoming van alle verkeerde beoordeelingen van het publiek“ (8 Juli 1846). Dit werd echter van hooger hand niet noodig geacht. Genoeg ter verklaring, dat na '45 geen der zeven boven genoemde stukken zonder voorkennis en goedkeuring van Amstels gemeentebestuur onder handen werd genomen.

Nadat eerst den 26sten October 1852 aan Z. E. den Minister van Binnenlandsche Zaken door den Raad van Bestuur geschreven was, dat „twee stukken dringende reparatiën behoeften“ — „de Schuttersmaaltijd“ door B. van der Helst en „het Schuttersfeest bij het sluiten van den Munsterschen vrede“ door Govert Flinek — volgde een schrijven van Nicolaas Hopman aan genoemden Raad (11 Januari 1853) waarin hij voorstelde het doek van Van der Helst te restaureeren *alles op de thans bestaande grootte voor f 650.* —, *maar desverkiezende voor het aanbrenge van stukken boven en onder op de primitive grootte f 250* (de Govert Flinek moest f 624.12 kosten), terwijl een „nieuwe Peerebomen of Linde Lyst met vergulde binnensponning“ op eene som van f 137.62 kwam te staan. Voorts was een nieuw meer doelmatig spieraam noodig, terwijl de overtollige vernis moest worden afgenomen en alles opnieuw vernist. Hierop gaven Burgemeester en Wethouders van Amsterdam, die met deze begrooting in kennis waren gesteld, ten antwoord aan den Raad van Bestuur, dato 14 Januari 1853:

„Vooraf wenschten wij echter te weten of de door U bedoelde aan te brengen stukken aan den Schuttersmaaltijd diegene zijn, welke vroeger een gedeelte der schilderij hebben uitgemaakt, daar wij tegen het *bijschilderen* tot op de oorspronkelijke grootte gegronde bezwaren meenen te hebben, omdat de waarde daardoor eerder verminderd dan verhoogd zoude worden.“

get. VAN REENEN.

VAILLANT.

De Raad van Bestuur zond daarna deze missive aan B. en W. dato 11 Febr. 1853:

„In antwoord op UEd. achtb. brief van 14 Januari en van 9 dezer is dienende, dat de door ons bedoelde aan te brengen stukken aan de schilderij door B. van der Helst, *de Schuttersmaaltijd*, geensints waren de oorspronkelijke, daar deeze na vruchteloze nasporingen is gebleeken ten eenemale verloren te zijn geraakt. De bedoeling van den Raad van Bestuur is alsnu hoofdzakelijk om dat gedeelte van 't schilderij 't welk alsnog achter de lijst gespijkerd is, geheel in den dag te brengen: Hierdoor zal, als de reparatie volbragt is, de schilderij den schijn hebben iets grooter te zijn.“

get. N. PIENEMAN.

Daghelder blijkt uit deze briefwisseling, 1° dat er vroeger stukken van de schilderij zijn afgesneden, die men niet meer terug heeft kunnen vinden; 2° dat van dezelfde schilderij zoowel van boven als van onderen een stuk achter de lijst moet gebracht en op het spieraam vastgehecht zijn en 3° dat de Raad van Bestuur in overleg met den heer Nic. Hopman de achter de sponning verborgen boven- en onderstukken met het binnen de lijst besloten geheel wilde restaureeren, waardoor de schilderij iets grooter zou worden. Op tweeërlei wijze had men dus het doek van Barth. van der Helst verminkt. Nog moet ik hieraan uit officiële bescheiden toevoegen, dat ook aan de zijden gedeelten „achter de lijst of sponning verborgen waren.“ Dit diene tot nadere bevestiging van hetgeen boven door mij geschreven werd over de meerdere breedte van het oorspronkelijk doek.¹

Gelukkig voor mijn onderzoek, dat Jhr. Mr. J. C. G. van Reenen, tegenwoordig Vice-President van den Raad van State, uit zijne herinneringen van vóór veertig jaren, toen hij burgemeester van Amsterdam was, met de hem eigene voorkomendheid een en ander zoo schriftelijk als mondeling wilde toelichten en mij volle vergunning gaf het op te nemen in mijne studie. „Dat de Schuttersmaaltijd afgesneden was, dienaangaande be-

¹ Aan de linkerzijde van het doek, zooals het in het Rijksmuseum hangt, kan men — na het nitnemen uit de lijst — nu nog duidelijk zien, dat eene reep is afgesneden.

stond geen twijfel. Het eenig punt in kwestie was, in hoeverre het gemeentebestuur zijne toestemming zou geven aan de voorgestelde restauratie". Tot haar werd besloten in de zitting van den gemeenteraad, 7 April 1853.

Eere in elk geval aan Amstels' wakker gemeentebestuur, dat er voor heeft gewaakt, dat het meesterstuk van onzen Van der Helst door *bijschilderen* nog meer zou worden verminkt, al ware het zelfs voor de bescheiden som van *f* 260.—.

Wat voor mij intusschen aan de mededeeling van Jhr. van Reenen alle gewicht bijzet, is dat hij in Amsterdam den ruim 70jarigen Mr. Jeronimo de Vries, tot 1851 griffier ter secretarie, bijna dagelijks ontmoette. Genoemde De Vries had sedert 1844 zitting in den Raad van Bestuur over 's Rijks museum, maar was reeds meer dan vijf en twintig jaar vroeger als de rechterhand van Apostool en trad bij diens afwezigheid ¹ als intermediair directeur op (1815 en later); indien iemand, dan heeft hij als deskundige ², zonder eenigen twijfel kennis gedragen van de lotgevallen der schilderij, sedert hare overbrenging uit het Paleis naar het Trippenhuys in het najaar van 1815.

Welnu, ter elfder ure, toen mijne studie bijna voltooid was, had ik het geluk de bevestiging mijner meening te vinden in de eigenhandige aantekening van hem, bij den Schuttersmaaltijd, dato 1844:

„VAN BOVEN IS EEN STUK AF, HET IS SLEGT VERDOEKT EN BOBBELT, DE SCHILDERING IS OVERIGENS WEL GECONSERVEERT.”

Ik kom hierop straks terug. Vooraf ga nog de herinnering, dat — aangezien er nà 1853 geen restauratie meer heeft plaats gehad — de schilderij zóó uit de hand van Hopman voortgekomen is, als wij haar nu op het Rijksmuseum zien.

De directeur, de heer Obreen, had de vriendelijkheid voor mij tot nader onderzoek het doek uit de lijst te laten nemen. En behalve dat ik ontdekte, hoe aan den bovenkant een ge-

¹ Als lijder aan podagra en jicht moest hij jaarlijks de baden te Aken bezoeken. Reeds in 1816 „werd zijne langdurige ongesteldheid verergerd met een toeval van duizeligheid, hetgeen hem buiten staat stelde iets van aanbelang te verrijgen.”

² Van zijne hand verschenen onder meer: „Over het nationale of eigenaardige in onze schilder- en teekenkunst“ (Vaderl. Letteroef. 1842) en „Over den invloed der kerkhervorming op de kunst“, „Over het pligtelijke omtrent kunstwerken en hunne beoordeeling“ (Idem, 1851).

schilderde strook is aangebracht, bleek de afsnijding eene uitgemaakte zaak. Máár de stukken, die van boven en onderen achter de sponning om het spieraam geslagen waren? Helaas, verdwenen!

Onafwijsbaar ligt de gevolgtrekking voor de hand, dat de Raad van Bestuur met Hopman het besluit heeft genomen — trots de beste voornemens tot behoud — ze af te snijden. Stellig is hun gebleken, toen dezen voor den dag kwamen, dat zij in zulk een staat verkeerden, dat er aan restaureeren niet meer te denken viel. Hopman, die een paar jaren vroeger, naar de eenstemmige getuigenis van deskundigen „de Staalmeesters“ (1850)¹ en „de Nachtwacht“ (1851) zoo „uitnemend hersteld had“, zou zich wel wachten met ruwe hand te werk te gaan. Toch blijft laatstgenoemde afsnijding te betreuren, omdat met het voor goed verdwijnen van den voorgrond de trommel zich in de lijst verloor en met de benedenste rij ruiten van het bovenraam en den kruisstijl een deel lucht en licht en het bovenstuk van het blauwzijden vaandel verloren zijn gegaan!

Zoo kwam vóór omstreeks veertig jaar aan het werk der verminking *een einde*. De muze der kunst bedekte haar gelaat — hinc illae lacrimae! Och, of de Raad van Bestuur zich nog ter elfder ure gehouden had aan de gulden woorden, door zijne voorgangers in (1845) 28 Aug. geschreven aan Z. E. den Minister van Binnenlandsche Zaken: „*Ons grondbeginsel in de behandeling van schilderijen is liever geleden slijting zichtbaar te laten, dan door restauraties te bedekken.*“

Zoo kwam aan het werk der verminking een einde, herhaal ik, omdat het in den verderen loop van ons onderzoek blijken

¹ Deze verkeerde in 1850 „in een slechten toestand“, zooals de Raad van Bestuur aan B. en W. van Amsterdam meedeelde (Ind. n°. 40041, Archief). In 1844 had Mr. Jeronimo de Vries aangeteekend: „In het tafelkleed zijn twee ongestopte en op het doek bijgeschilderde gaatjes — van den man ter regter zijde is het haar dat tegen de bef aankomt doorgesleten, en op het voorhoofd boven de oogkassen is geschilderd, de lijst valt uit elkander.“

Naar „de Staalmeesters“ vervaardigde de bovengenoemde Couwenberg eene voortreffelijke gravure, zonder haar echter te mogen voltooiën. De dood overviel hem (17 Nov. 1845). Dr. C. L. Wurfbain bezit een afdruk der onvoltooidde gravure in zijn Atlas van Amsterdam. Kaiser voltooidde haar. — Bij „de Staalmeesters“ schreef weinige jaren na de restauratie Mr. S. Vissering een stukje in den Volksalmanak voor 't Nut (1861. Amsterdam, P. C. L. van Staden, Cz).

zal, hoe waarlijk niet op éénmaal een derde van dit schoonste kunstgewrocht van Barth. van der Helst verdwijnen kon. Uit het tijdperk van 1815 tot 1851 zijn niet minder dan drie reproducties van den Schuttersmaaltijd bekend, die alle de schildering wel teruggeven *hooger* dan wij haar sedert 1853 kennen, máár toch niet zoo hoog als Cats en Patas haar gekend hebben. Om met de jongste van 1851 te beginnen, herinner ik dat de nog te Rotterdam levende 75jarige kunstschilder, de heer B. Th. van Loo ¹, omstreeks 1851, dus korten tijd vóór de *laatste* afsnijding, een steendruk heeft vervaardigd, 24 bij 14 centimeter, waarop 1°. de kruisstijl zichtbaar is met het bovenraam ter hoogte van anderhalve ruit, 2°. het houten poortje links, en 3°. de voorgrond of de rij vloertegels voor den trommel. Dat deze steendruk, niettegenstaande hij wordt vermeld, zoowel door Duboucq in zijnen catalogus (1858), als in de officiële „Beschrijving van Rijksmuseum (uitgegeven op last van den Minister van Binnenlandsche Zaken)“ en door den heer Obreen in zijn „Musée de l'Etat“, ² bij niemand onder de tegenwoordige kunstverzamelaars — *zelfs niet* bij Fred. Muller en C^o. — bekend is, vindt hierin zijne verklaring dat de uitgaaf waartoe hij behoorde: „Het Ryks-museum te Amsterdam, steendrukplaten naar schilderyen der voornaamste meesters met een verklarenden text door Mr. J. van Lennep“ ³ reeds bij de 1ste aflevering is gestaakt. Hoe kwam nu

¹ Hij vervaardigde in 1860 nog een steendruk naar eene schildering van Barth. Van der Helst, het gezin van Rijklof van Goens, gouverneur-generaal van Nederlandseh-Indië met zijne vrouw en twee zonen en een Javaanschen bediende (1656). Bijzondere waarde heeft deze lithographie, omdat het oorspronkelijk doek — een geschenk van den heer J. Abraham Nottebohm — bij den brand van het museum Boymans (16 Febr. 1864) een prooi der vlammen is geworden.

² Zoowel in dit werk als in de genoemde officiële „Beschrijving der schilderyen van het Rijksmuseum“ (1880) wordt ook genoemd „eene ets van den Schuttersmaaltijd door J. A. Boland.“ Ter voorkoming dat deze dwaling langer bestendig worde, herinner ik dat de persoon in kwestie — assistent bij het Prentenkabinet van het Rijksmuseum — mij inlichtte, dat de ets wel door hem aangevangen maar niet voltooid is en het nimmer zal worden.

³ Opgedragen aan H. M. de Koningin. Uitgegeven en gedrukt ter Koninklyke Steendrukkery van C. W. Mieling, te 's Gravenhage 1852. De eerste afl. bevatte behalve den Schuttersmaaltijd „Gerard Dou, De Avondschool“, en „Gabriël Metz. Een oud man, zittende by een hierton“. Van den steendruk van den Schuttersmaaltijd bestaat ook nog eene kleine photographie, door van Loo zelve vervaardigd en verspreid.

van Loo er toe zijne afbeelding grooter te maken dan het voorhanden origineel? Hij zelf verhaalde mij, dat hem, tijdens zijne werkzaamheid op het Trippenhuys, de deskundigen niet alleen mededeelden, hoe de schilderij aan afmeting verloren had, maar ook tegelijk hem in staat stelden — zeker met behulp van Patas' gravure en eigene herinnering aan Couwenbergs teekening — om met zijne reproductie het oorspronkelijk doek, zij het ook voor een deel, beter terug te geven. Het gedwongen werken naar eigen fantasie in zake het afgesneden raam werd oorzaak dat 1°. het benedenvenster ééne rij ruiten te veel telde, waardoor de Agni Dei te ver beneden den kruisstijl kwamen; 2°. de top van het bovenstaand raam tot de tweede ruit van het bovenvenster reikt, in plaats van tot halverwege de derde en vierde, zooals op het oorspronkelijk doek; 3°. de wijngaardbladeren bij het koelvat op den voorgrond naar de voorste rij steenen werden verplaatst. (Van der Helst schilderde ze op de tweede rij!) en 4°. de knop van het vaandel voor de tweede ruit *beneden* den kruisstijl in plaats van er *boven* kwam. Vóór van Loo vervaardigde (1832—34) de geniale Henricus Wilhelmus Couwenberg, zijne beroemde teekening met Oost-Indischen inkt op $\frac{1}{8}$ der oorspronkelijke grootte; nà van Loo gaf de directeur der Koninklijke Akademie van beeldende kunsten, de heer J. W. Kaiser, in 1857 zijne staalgravure naar genoemde teekening uit — ziedaar de tweede en de derde reproductie. Beiden eischen in verband met ons vraagstuk eene nadere bespreking. Uit de persoonlijke mededeelingen van den 79jarigen kunstschilder A. J. Lamme, huize „Dalhof“ bij Berg-en-dal — oud-directeur van het museum Boymans — die tegelijk met zijnen vriend Couwenberg in 1832 op het Trippenhuys teekende, blijkt dat zooals hij mij schreef „destijds het raam op de schilderij even boven het kruis in de lijst kwam“. Op de vraag, wanneer dan tusschen '32 en '51 dat bovengedeelte verdwenen is, behoef ik het antwoord niet schuldig te blijven. Een brief van Cs. Apostool aan Z. E. den Minister van Binnenlandsche Zaken (1833) zal het noodige licht ontsteken. Daarin had de directeur eenige „elucidatiën voor te leggen“ betreffende de ingediende *hooge* rekening van „de timmerlieden Erve de Rijk & Zoon.“ Daar de teekening van Couwenberg — ten behoeve van de staalplaat, welke zijn leermeester „Nederlands uitmuntende graveur“ A. B. B.

Taurel voornemens was er naar te maken ¹ — „met de grootste nauwkeurigheid moest worden vervaardigd, had men hier toe (zooals gewonelijk) moeten bezigen een raam van de grootte van het stuk, verdeelt in kleine ruiten, die men in evenredigheid verkleint op de teekening overbrengt; — De voorzichtigheid vorderde — gaat Apostool voort — dat ik alles te werk stelde ter voorkoming van alle en zelfs de minste beschadiging; ik was dus verplicht om hier voor een raam te doen maken waar op men de ruiten, zijnde zijde draden, konde spannen, en hetwelk men zonder eenig gevaar konde opligten om niet aan de bezigtiging hinderlijk te zijn, deze toestel heeft de laatst gemelde rekening merkelyk verhoogd; doch hetgeene 'er gemaakt is kan in het vervolg dienen tot een nieuw raam, dewijl dat waarop de schilderij nu gespannen is, zeer oud en gebrekkig zijnde *met er haast een nieuw raam zal noodig hebben.*“ De door mij onderschrapte woorden wijzen, dunkt mij, duidelyk aan dat niet lang na 1834, toen Couwenberg zijne teekening had voltooid, het „met er haast“ in vervulling is gegaan, en in '35 bij het overbrengen op een nieuw raam het ondergedeelte van het bovenvenster verdwenen is.

Wat nu Couwenberg en zijne reproductie betreft, is de persoonlijke herinnering van den heer Lamme aangaande het in 1832 nog bestaande ondergedeelte van het bovenraam mij borg, dat hij, zeker in overleg met den heer Taurel, opzettelyk zijne teekening liet eindigen met den kruisstijl en de hierboven nog zichtbare ruiten wegliet. De bijna tachtigjarige kunstschilder Valentijn Bing ², die tijdens Couwenbergs werkzaamheid eene olieverw-copie maakte van Govert Flincks „Izaak zegent Jacob“ en voor eene halve eeuw onderwijzer was aan de Koninklijke Akademie, vertelde mij, uit zijne herinneringen aan den genialen teekenaar, die zeer wel met hem wist dat de Schuttersmaaltijd afgesneden was, „hoe de portretten als de hoofzaak werden beschouwd in deze schilderij van Barth. van der Helst.“

¹ Deze, destijds directeur der Koninklijke Akademie van beeldende kunsten, ging schier elken dag naar het Trippenhuys om, zoo noodig, het werk van zijn 19jarigen leerling te corrigeeren. Onder de teekening stond dan ook, naast „H. W. Couwenberg delincavit“, „A. B. B. Taurel direxit.“ (Schriftelyke mededeeling van C. Ed. Taurel; vgl. ook het artikel van dezen in „Carl von Lützow, Die vervielfältigende Kunst der Gegenwart“ 1890.)

² Tegenwoordig wonende in het dorp Blesgraaf (Zuidholland).

Voorts blijkt uit dezelfde teekening, dat reeds in 1832 de voorgrond achter de sponning verborgen moet geweest zijn; de afwijking toch van het oorspronkelijke kan daarin alleen bij een zoo nauwkeurig teekenaar als Couwenberg was, hare verklaring vinden. De schaduw van den trommel komt naar voren in plaats van dat zij ter zijde links werd aangebracht; de wijngaardbladeren reiken tot op de voorste rij steenen; de kleur der vloertegels — om den andere donkerbruin en licht van de rechterzijde af — is juist het tegenovergestelde van hetgeen door Van der Helst werd geschilderd; de kronkeling van het hangend touw op den vloer voor den trommel is niet zooals het oorspronkelijk doek haar gaf. Voorts heeft Couwenberg, door het niet opnemen van hetgeen er nog boven den kruisstijl zichtbaar was, naar eigen fantasie de spits van het vaandel laten eindigen ter hoogte van den dag van het benedenraam, terwijl zij op het oorspronkelijk doek eindigt in den dag van het linker bovenvenster. Als in ééne adem met deze teekening moet Kaisers gravure worden genoemd.

Dat Kaiser in plaats van Taurel (1794—1859) de grootsche taak opvatte, vond hierin zijne oorzaak, dat eerstgenoemde — zooals zijn zoon, de heer C. Ed. Taurel mij schreef — „met de graveerstift even langzaam als conscientieus arbeidend, zijne eigene krachten wantrouwde en ten laatste den moed opgaf.“ Hij verkocht toen de teekening aan zijnen vriend Moyet voor f 300.— (dezelfde som, die door hem aan Couwenberg was betaald); bij den dood van dezen, ging zij in eigendom over aan zijnen broeder J. Moyet; na diens overlijden in 1859 werd Teylers Stichting voor f 1500 de gelukkige bezitster er van ¹.

Kaiser voltooide zijne gravure, na een arbeid van negen jaar, in 1857. Betreffende het vraagstuk der afsnijding kon hij mij geen enkele inlichting geven, maar wel stond den nu 78-jarigen graveur in den bode der Akademie — Chris Meulie — de persoon nog levendig voor den geest, dien men 60 jaar geleden, toen Kaiser ook op het Trippenhuys teekende, als den man aanwees, die in de zoogenaamde „restauratie“ van den Schuttersmaaltijd *de behulpzame hand zou hebben gehad!* Dat dezelve Chris Meulie, de in eigen oog onmisbare „factotum“, die gewoon was bescheidener gedachtenis te zeggen:

¹ Helaas heeft men toen de teekening op den rand afgesneden en op een aangeplakt randje *de dikte der vloertegels* getekend!

„Ik, Pieneman en Daiwaille hebben de Akademie gesticht“, zeker geen fictief persoon is geweest, bleek mij uit 's mans eigenhandige rekening: „Geholpen aan het schoonmaken van schilderijen op het Paleis en vervolgens dezelve helpen transporteeren naar het Trippenhuis 7—27 Aug. 1815 f 31—10“. De gravure van Kaiser, vergeleken met *de schilderij in haar tegenwoordigen staat*, wijst duidelijk het verschil aan in hetgeen zij meer of anders dan deze heeft: den kruisstijl, den voorgrond én den gewijzigden stand van het blauwe vaandel.

Onafhankelijk van het drietal genoemde reproducties door Van Loo, Couwenberg en Kaiser, moet ik ten slotte over het tijdperk van 1832—51 nog wijzen op eene tot hiertoe verzwegen bijzonderheid der reeds bekende teekening van Jacob Cats. Op de keerzijde er van verzuimde hij in 1779 bij de voorgenomen opgaaf van de afmeting der schilderij van Barth. van der Helst achter de door hem geschreven woorden „hoog... en breed...“ de cijfers in te vullen. In de eerste helft van deze eeuw werd dit verzuim hersteld door een lateren eigenaar — *klaarblijkelijk* door andere letters en anderen inkt — maar zóó, dat hij de afmeting invoegde van de schilderij, zooals zij door hem zelve werd gezien: [hoog] 8 vt. 1 dm. [en breed] 19 vt. 1 dm.“ dat is, in centimeter 229 bij 540, dezelfde maat, welke de schilderij nu heeft. Daar nu de genoemde teekening heeft behoord tot den bekenden „Atlas van Amsterdam in Wandelingen“ door den heer G. Lamberts van 1828—1838 bijeengebracht, en laatstgenoemde in die jaren eerste opzichter of onderdirecteur van 's Rijks-museum is geweest, ¹ ligt de gissing alleszins voor de hand, dat hij de man kan geweest zijn, die de ontbrekende maten heeft ingevuld, nauwkeurig genomen naar het doek, zooals hij het dagelijks zag.

Alvorens nu op grond der schriftelijke aanteekening van Mr. Jeronimo de Vries „van boven is een stuk af,“ het antwoord te geven op de vraag, *wanneer* men dan van het doek

¹ Hij bleef dit tot zijnen dood in 1850. Van zijnen Atlas gaf hij op aandrang van belangstellenden een gedrukt overzicht (niet in den handel) „1826—1836. Lijst der onderscheidene verzamelingen van Gerrit Lamberts.“ Daaronder was eene afdeeling: „Verzameling van Teekeningen naar een groot gedeelte der schilderijen, welke in 's Rijks Museum te Amsterdam worden gevonden.“ (Genoemde lijst bevindt zich in de Bibl. van het Rijksmuseum te Amsterdam.) Bij den dood van L. ging de Atlas in eigendom over aan den heer J. W. Wurfbain en van dezen aan Dr. C. L. Wurfbain.

in zijne *oorspronkelijke* grootte dat bedoelde stuk heeft afgenomen, moet ik eene opmerking maken, welke in dezen van ingrijpend en beslissend belang is. Wie zich de moeite geeft om *alle* bekende reproducties van den Schuttersmaaltijd van vóór 1832 te vergelijken met alle ná 1832 [Couwenberg] gevolgd, ziet onmiddellijk eene *sterk sprekende* afwijking van het oorspronkelijke, wat betreft het rechter en het linker benedenvenster. *Op deze ontdekking leg ik allen nadruk.* Achter het gesloten raam is de boom, die door Van der Helst tot in den dag werd geschilderd, merkelijk *verlaagd*, waardoor vanzelf meer lucht en licht in dat gedeelte verkregen werd; op dezelfde wijze zijn achter het openstaand raam de takken en bladeren gesnoeid en is evenzeer lucht in de plaats gebracht. *Op het oorspronkelijk doek zijn hiervan de sporen nog duidelijk zichtbaar.* Eindelijk is ter zijde links van het blauwe vaandel tusschen dit en den dag van het raam licht aangebracht door enkele vensterruiten, terwijl Van der Helst het dundoek oorspronkelijk schilderde vlak langs den dag van het raam. Dat zulk eene restauratie, hoe betrekkelijk klein ook, alleen aan bekwame handen kan toevertrouwd zijn, spreekt van zelf. Ik kom daarop aanstonds terug. Maar ook begrijpt ieder, dat zulk eene opzettelijk aangebrachte verandering *hare oorzaak* moet hebben gehad. Welnu, naar mijne overtuiging heeft men deze alléén te zoeken in de afsnijding van het bovenstuk van het raam, waardoor zooveel licht verloren ging. Dit poogde de restaurateur voor een deel te vergoeden, door in de benedenvensters méér licht aan te brengen. Die overschildering en die afsnijding zullen dus uit denzelfden tijd — altijd vóór 1832 — moeten dagteekenen. En dit kan niet anders zijn geweest dan het jaar 1815, toen de overbrenging van den Schuttersmaaltijd uit het Stadhuis naar het Trippenhuis werd voorbereid en volbracht. Het vier meter hooge doek was met de lijst minstens 4.40; maar de hoogte der zaal van de lambriseering — waarboven de schilderijen moesten hangen ¹ —

¹ Op korten afstand van de lambriseering werden de zetels ten behoeve der vergaderingen geplaatst. De heer A. J. Lamme schreef mij dan ook: „De Van der Helst hing boven de lambriseering in het Trippenhuis. Hoever de schilderij tot den zolder reikte herinner ik mij niet.“ Eerst vele jaren later, na de overbrenging in *de kleine zaal* (1858) werden zowel de Nachtwacht als de Schuttersmaaltijd, gelijk elke bezoeker zich herinneren zal, véél lager, ongeveer op den vloer geplaatst.

tot het plafond bedroeg niet meer dan 4.06. En tot de zoldering zelve zal men bij gemis van voldoende licht het doek kwalijk hebben willen laten reiken. En alzoo is het met Van der Helst gegaan, als weleer met de Rembrandt, die onverminkt geen plaats kon vinden in de kleine krijgsraadkamer van het Stadhuis. Dat men nu besloot méér dan met het oog op de hoogte *volstrekt* noodig was, tot ongeveer de tweede ruit boven den kruisstijl af te snijden, heeft zeker saamgehangeu met den ellendigen staat, waarin met name het bovengedeelte heeft verkeerd. Van dien staat kan men zich moeielijk eene te ongunstige voorstelling maken. De Schuttersmaaltijd hing ten Stadhuize op de groote krijgsraadzaal, waar de schilderijen het meest hebben te lijden gehad. Dienaangaande schreef Cs. Apostool, 15 Juni 1814:

„De staat waarin zig eenige der voornaamste schilderijen bevinden, vorderdt dadelijke voorziening, daar veele zoodanig in de vernis gebarsten zijn, dat dit (zonder spoedige herstel) dezelve aan geheel bederf zoude blootstellen. De oorzaak hiervan is, dat dezelve *op het gebouw in de hoogte* steeds blootgesteld zijn aan de uiterste vogtigheid of droogte des winters door gebrek aan stookplaatsen terwijl de vensters zoodanig ondigt zijn dat de regen er op veele plaatsen inkomt en een dergelijke natte atmospheer teweegbrengt, dat *het water dikwerfs van de schilderijen afloopt*. Des zomers daarentegen is men uithoofde van de ligging en hoogte blootgesteld aan de zonneschijn en wind, en dus aan de grootste droogte. De schilderijen die dus in den winter uiteenzetten, *terwijl het doek achter de verw wegrot*, krimpen wederom in de zomer dermate, dat de verw barst en van het verteerde doek afspringt; in welk geval, wanneer het laatste gebeurd dezelve onherstelbaar zouden verloren zijn.“

Hierbij komt nog dat, zooals Hopman, die reeds in 1820 als schilder te Amsterdam werkzaam was, bij overlevering wist, dezelfde Schuttersmaaltijd in 't laatste der voorgaande eeuw op zulk eene onbeholpen wijze verdoekt is geworden, dat „aan de agterzijde het loslaten der tusschengevoegde specie het doek die vastheid en gladheid had benomen (ook Jer^o. de Vries klaagde over de hobbeligheid), zoo noodig om het tegen den invloed der atmospheer en het dientengevolge bersten der verven te wapenen.“ Wat eindelijk den voorgrond der schilderij betreft: indien deze — zooals voor mij vaststaat — in

hetzelfde jaar '15 achter de sponning is gebracht, dan zie ik daarin een bewijs te meer voor den noodlottigen invloed, welken het langs de Schilderij afgeloopen water, waarvan Apostool bij herhaling spreekt, ook op het onderste gedeelte moest oefenen.

De bovengenoemde bekwame hand, die het benedenraan overschilderde, meen ik te vinden in den bekenden toen reeds zestigjarigen Adriaan de Lelie, aan wien in 1815 door Apostool werd toegekend eene som van *f* 21. — „voor het repareeren eener schilderij,“ welke post door den directeur zonder het noemen van den naam van het stuk — geheel tegen zijne gewoonte — onder de rubriek „verschotten“ werd verantwoord.

Na de verminking, waarmede in 1815 aangevangen was en waaraan in 1853 een einde kwam, bleef het denzelfden Schuttersmaaltijd in 't bijzonder voorbehouden nog aanleiding te geven tot velerlei moeielijkheden tusschen den Raad van Bestuur van het Rijks-Museum en de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, zooals blijkt uit een schrijven van eerstgenoemde, dato 31 Dec. '53. „Het overmatig stoken om (bij openbare vergaderingen) de groote zaal te verwarmen had hoogst schadelijke gevolgen voor sommige schilderijen en wel bepaaldelijk voor het meesterstuk de Schuttersmaaltijd door B. van der Helst gehad.“¹ (Dit hing het dichtst bij den pijp, die boven in den hoek links van het stuk was aangebracht.) En nog bleek één kachel niet voldoende te zijn voor het zeven raam breede vertrek, zoodat er bij de leden der Akademie sprake was van het plaatsen van een tweede; toen volgde in Januari '54 eene nieuwe klacht: „Het doek is meerder en meerder gebersten in de vernis en zelfs enkele gedeelten doen zich voor als schelpachtige aan den rand zich verheffende bersten in de verw, welk een en ander noodwendige herstelling en kosten zal veroorzaken.“ Toen deze rechtmatige bezorgdheid voor onze kunstschaten vanwege den Raad van Bestuur geen weerklank scheen te vinden bij de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, verdubbelde genoemde Raad zijn toezicht en schreef aan Z. E. den Minister van Binnenlandsche Zaken „hoe zij vreesden dat uit de voortdurende samenwoning van twee instellingen, zoo geheel vreemd in geest en strekking, als de

¹ Copyboek: Archief Rijksmuseum.

Koninklijke Akademie van Wetenschappen en 's Rijks Museum bleken te zijn, in het vervolg ernstige verwickelingen zouden kunnen vloeien" (24 Febr. '54). Hunnerzijds kwam dus het voorstel om het Trippenhuys in zijn geheel tot Museum te maken. Dit gebeurde echter niet. Vier jaar later, toen door het afbreken van de waag op de Westermarkt een ruim terrein open kwam voor een nieuw te stichten Museum, vestigde de Raad van Bestuur daarop de aandacht, doch ook nu te vergeefs. In 1858 werd de groote zaal in tweeën gedeeld, van welke de kleine naar de zijde van de Nieuwmarkt, drie ramen breed, bestemd was om het ons allen bekende heiligdom te worden, waar van nu af gedurende zevenentwintig jaren in enge ruimte weder de Nachtwacht van Rembrandt aan den Noordkant hare plaats zou vinden, tegenover den Schuttersmaaltijd aan de Zuidzijde. In 1885 werden beiden overgebracht naar het nieuwe Museum aan de Stadhouderskade.

Wat zal ik na dezen nog veel zeggen ter wederlegging van hetgeen de heer P. L. Dubourcq in 1858 schreef als lid van den Raad van Bestuur over 's Rijks Museum. „Uit eene teekening door J. Cats in de verzameling van den Heer Wurfbain aanwezig, zou men opmaken, dat van deze schilderij van boven en van onderen een stuk was afgenomen; bij het herdoeken en schoonmaken voor weinige jaren [1853] is het echter ten duidelijkste gebleken, dat dit niet het geval is geweest, en de schilderij in hare volkomenheid bewaard is gebleven; de samenstelling voegt dan ook geheel in den vorm van het doek". Hoe ook te goeder trouw gemeend, hebben deze woorden even veel of liever even weinig waarde als die betreffende Rembrandts Nachtwacht van denzelfden Schrijver: „Bij gelegenheid eener herstelling is gebleken, dat de geruchten, als of van deze schilderij aan beide de zijden ongeveer de breedte van eenen voet zou zijn afgenomen, onwaar zijn". Eén ding moet echter worden betreurd, dat men bij opvolgende Besturen van het Rijksmuseum elkander niet beter op de hoogte heeft gehouden van de lotgevallen der schilderijen. Geschiedde zulks met opzet, om het feit der verminking van den Schuttersmaaltijd — zooals onze nestor Charles Rochussen mij uit zijne herinneringen van vóór veertig jaren mededeelde — tot *eene legende* te helpen maken, dan bewijze het door mij ingesteld onderzoek dat aan *de waarheid* ten laatste de zege verblijft.

En wat de teekening van Pothoven betreft, met al het gebrekkige dat haar kenmerkt, durf ik vrijmoedig zeggen dat het hem blijkbaar meer te doen is geweest om de portretten met de in zes vakjes keurig afgedeelde namen der personen (zie hierover meer, bladz. 415!), dan om het meesterstuk van Bartholomeus van der Helst in zijn geheel. De voorste rij steenen liet hij eenvoudig weg, ten koste van de diepte der zaal; en het openstaand raam, waar vijf in plaats van zes roeden werden aangebracht, teekende Pothoven bijna *zonder perspectief!*

IV.

Na de beschrijving der lotgevallen van de schilderij sedert 1648 tot 1853, wensch ik over het meesterstuk zelf een en ander mee te deelen, om in eene volgende paragraaf over de meerdere en mindere waardeering er van te spreken en te besluiten met eene vergelijking tusschen Rembrandt en Van der Helst.

Oorspronkelijk was het doek bestemd voor de groote negen ramen breede bovenzaal van den Sint-Joris of Voetboogdoelen op den Singel bij den Heiligenweg; deze Doelen was door het zoogenaamde Wapenhuis of Stadsmagazijn gescheiden van den St. Sebastiaan- of Handboog-, later Garnalendoelen, tegenwoordig het gebouw der Universiteits bibliotheek. Genoemde St. Jorisdoelen — in den tijd van Jan Wagenaar „het Westindische huis“ geheeten ¹ — werd in Maart 1817 afgebroken. (Later, 1820, verrees daar ter plaatse de Roomsche Katholieke Kerk „Geloof, Hoop en Liefde“) ². Intusschen was reeds bij den aanvang der achttiende eeuw de Schuttersmaaltijd overgebracht naar de groote Krijgsraadkamer in het Stadhuis op den Dam. Daar kon het doek in zijne volle grootheid schitteren. Het was eene vrucht der fantasie van Van der Helst, dat hij de Doelezaal zelve, vanwaar men door het negental ramen in schuinsche richting naar de overzijde van den Singel de beide huizen met trapgevel van de bierbrouwerij „het Lam“ zag — daarom droegen ook de Mennisten, wier kerk of „vermaning“

¹ In den Atlas van Amsterdam (eigend. Dr. C. L. Wurf bain) berusten een drietal teekeningen „Het West Indisch binnenhuis“; „Binnenplaats van het West Indisch huis kort voor de slooping“ en „Het afbreken“, door G. Lamberts.

² Dezelfde Lamberts maakte ook hiervan eene teekening voor zijnen Atlas.

aan de brouwerij grensde, den naam van „Lamisten“ — eene vrucht zijner fantasie, dat hij maar één raam koos, hetwelk het middenderde van de grootste bovenhelft der gansche schilderij besloeg, en het oogpunt nam uit de benedenzaal van den St. Sebastiaandoelen.

Betreffende enkele bijzonderheden der schilderij zij opmerkt, dat de namen der Schutters op drieërlei wijs bewaard gebleven zijn: *geschilderd* op het bord boven de lijst (in het Trippenhuys bevond het zich vóór 1827 nog onder de lijst); *gedrukt* door Jan van Dijk in zijne bekende beschrijving van het Stadhuis en *geschreven* door Hendrik Pothoven.

Weinig schijnt het bekend te zijn, dat oorspronkelijk op de groote Krijgsraadzaal in het Stadhuis „de namen der vier en twintig mans Beelden met Vergulde Letters in steen gegraveert“ onder de schilderij geplaatst waren; toch wordt dit uitdrukkelijk door Van Dijk vermeld.

Het nauwkeurigst is zeker de opgaaf van Pothoven, die met een „N. B.“ in het bij zijne teekening behoorend manuscript verklaart: „Ik heb de Naamen volgens de oorspronkelyke spelling geschreeven“. Aan den voet zijner copie had hij een breeden rand wit gelaten, om dezen — in zes hokjes verdeeld — met de namen der schutters in te vullen. „*In het eerste vakje*: Hendrick Calaber, Govert van der Meije, Johannes Calaber, Benedictus Schaeck. *In het tweede*: Jan Maes, Jacob van Diemen, Jan van Ommeren, Isaac Oijens. *In het derde of eerste der twee middenste*: Doctr. Cornelis Jan Wits Cappⁿ, Jacob Bauningh Vaendrich, Dirck Claesz., T. Hovelingh, Serjant, Pieter van Hoorn. *In het vierde of tweede der twee middenste vakken*: Johan van Waveren Luijten, Tomas Hartogh Serjant, Willem Aaersse van der Voort, Adriaen Dircks Sparwer. *In het vijfde vakje*: Geur pietⁿ van Anstenraet, Harmen Teunis de Kluyt m̄, Andries van Anstenraet, Christoffel Poock. *In het sesde*: Hendrik Dommer w̄, Paulus Hennekyn, Lambrecht van den Bosch, Willem de Tamboer“. Bij vergelijking van de boven het origineel geschilderde namen, zooals die ook door Dr. P. Scheltema werden overgenomen, blijkt dus de onnauwkeurigheid van Willem Pietersz. v. d. Voort, lees: Aersse en Gerrit van der Mijd, lees: Mye. De opgaaf van Jan van Dijk vergeleken met die van Pothoven, wijst de onjuistheid aan in de namen Amstenraet in pl. v. Anstenraet, Hemersein voor

Hennekyn, Celaber voor Calaber en Van der Plas voor van der Meye. Aan den heer D. C. Meyer Jr. hebben wij te danken, dat hij in zijne studie over „de Amsterdamsche Schuttersstukken“ (Oud-Holland, IV 1886) aanwees, hoe de afgebeelde personen allen behoorden tot het Korporaalschap van wijk 17, waarin destijds Kapitein Witsen woonde, op 't Singel, bij de Kruis- thans Schoorsteenvegerssteeg (later — 1661 — verhuisde hij naar de Keizersgracht, waar hij eene prachtige woning liet bouwen tegenover den schouwburg). In het verpondings boek, 1647/49, komt Calaber voor op 't Rokin bij het Schapenplein, Oyens op de andere gracht van 't Rokin, Hartog op den „Wester-Voorburgwal“. Dommer en Sparwer waren elkanders burenen op 't Rokin bij de Duifjessteeg; Gerrit Pietersz. van Amstenraet en zijn zoon Andries woonden op 't Rokin; na het overlijden van den sergeant Thoveling vindt men zijne dochter met haren echtgenoot Balthasar van Venne nog in het huis op den Achterburgwal, thans Spuistraat. De schilder Paulus Hennekijn woonde in de Kalverstraat, Christoffel Pooek was de Doelen-kastelein. Betreffende den hoofdpersoon Witsen worde nog herinnerd dat hij in 1636 Schepen der stad Amsterdam was, in '43, '58, '62 en '67 Burgemeester, en in laatstgenoemd jaar Schout en stierf 12 Maart 1669.

Bijzondere vermelding verdienen nog vooreerst het op den trommel aangehecht papier met de toepasselijke dichtregelen van Jan Vos ¹:

„Belloone walgt van bloedt; ja Mars vervloekt het daveren
 Van 't zwangere metaal, en 't zwaardt bemint de scheê,
 Dies biedt de dappre Wits aan d'eedele van Waveren:
 Op 't eenwige verbondt, den hooren vande Vreê“.

Hierbij voege men in gedachte de beide regels als slot:

„Zoo vlecht de strijdtbre leeuw zijn lauwrn met olijven.
 Wie dat de vreê bevecht, begcert ook vrij te blijven“.

Als opschrift bij deze regelen leest men in de uitgaaf der gedichten van Jan Vos „Korporaalschap van den Eed. Heer Cornelis Witsen, &c.“ Heeft Van der Helst het vers in zijn geheel geschilderd — zooals uit de teekening van Cats schijnt te blijken —

¹ Alle de gedichten van Jan Vos, t'Amsteldam. By Gerrit en Hendrik Bosch, Boekverkoopers, 1726. bl. 338.

dan zijn de beide laatste regels door eene latere hand verwijderd.

Ten anderen de zilveren drinkhoorn van het St. Jorisgild, welken Witsen met de linkerhand op de linker knie laat rusten, afgebeeld naar den op het feest zelf gebruikte, die nog voorhanden is in het Rijksmuseum. Als een der grootste en prachtigste stukken dezer soort verdient zij hier ter plaatse eene afzonderlijke beschrijving. De voet is ovaal en versierd met koppen, tropeeën en ander ornament. Hierop staat een open tempeltje (door Witsens hand bedekt) welks bogen rusten op kolommen met karyatiden, en in dien tempel ziet men den Hollandschen tuin met een leeuw, die in zijne klauwen een St. Andries kruis houdt. Bovenop den tempel ligt de draak op zijnen rug, zooals hij door den ridder St. Joris gevelde is. Met zijne vier klauwen houdt de draak den grooten zilveren drinkhoorn vast en zijn staart kronkelt er om heen; het fluitje aan de punt van den hoorn heeft ook den vorm van een drakenkop, terwijl de rand van den mond met leeuwenkoppen en cartouches met het kruis van St. Joris is versierd. Boven den hoorn verheft zich de christelijke ridder op zijn steigerend ros, en vóór hem knielt de maagd, die hem hare bevrijding dankt ¹.

Wie ook op het doek van Van der Helst dit prachtstuk van nabij beziet, zal zeker gaarne met Simon Gorter instemmen, als hij schrijft: „De geschilderde zilveren drinkhoorn van Sint Joris brengt den toeschouwer in verrukking en moet den kunstbroeder tot wanhoop voeren.“ De fraaie gouden bekerschroef, die de grijze wapenbroeder in de linkerhand houdt, is één der vier, die nog ten stadhuijze aanwezig zijn. ²

Nog lette men terzijde links van de vrouw — zeker de kasteleines — die de pauwen-pastei binnenbrengt, op den kastelein met den schenkan in de rechterhand. Hij is niemand anders dan Christoffel Pooek, getuige zijn naam op den bovenrand van de kan. Door het poortje zijn zoo even drie schutters binnen gekomen, het roer met brandende lont op den linkschouder. Eindelijk aanmerke men de duidelijke weerspiegeling van het hoofd van den luitenant van Waveren en van twee der andere gasten in het stalen kuras voor Witsens borst.

¹ Ter Gouw. Geschiedenis van Amsterdam, V : 235. Amsterdam, Tj. van Holkema 1886.

² Een soortgelijke beker komt ook voor op de schilderij „de Schuttersmaaltijd ter eere van Joan van de Poll“ (1650) door Spilberg (No. 1353. Catal. R. M.)

Voor de beschouwing van den Schuttersmaaltijd in zijn geheel moet ik, met de fraaie teekening van Cats voor mij, het doek onafgesneden voor de verbeelding mijner lezers roepen, in scherpe tegenstelling met het doek, zooals men het in de werkelijkheid op het Museum ziet. Wie toch de teekening zelve of hare photographische reproductie beschouwt, krijgt onmiddellijk den indruk, als waren de gasten — niettegenstaande zij in zittende of staande houding aan een disch vereenigd zijn — in een half rond geschaard, van den sergeant op den voorgrond rechts, tot den oudgediende links. Van eene centonige lange rij, zooals het afgesneden doek vertoont, is zelfs geen spoor te vinden. Van der Helst verkreeg dit schoon effect door 1° in het raam, welks hoogte, van de zoldering tot den arm van den wijnschenker, meer dan de helft der geheele hoogte van de schilderij inneemt, het volle licht tusschen het rechteren het linkervlak van den donkeren wand te concentreeren; hij deed zulks door achter het openstaand venster de zon, die ten Westen neigt, in zachten goudgelen glans achter den rechtertrapgevel te laten wegschuilen; en door den weerschijn van dit zonlicht aan te brengen achter het bovenvenster tusschen de wolken en achter het donker loof van den boom, die tot het hangend gordijn reikt, en door 2° van het hoofd van den zittenden voorsnijder in het midden naar beide zijden eene opklimmende lijn aan te brengen: *ter zijde rechts* achter de tafel langs den staanden schutter met den hoed in de linkerhand, Poock en zijne vrouw en de beide krijgslieden op den achtergrond; *vóór* de tafel langs den luitenant en den kapitein naar den geheel op den voorgrond staanden sergeant; *ter zijde links* over het hoofd van den naast hem gezeten wapenbroeder, met de hand op 't hart, naar den schutter achter de tafel, die met de rechterhand het hoofd ontbloot, en *vóór* den disch over het hoofd van den vaandrig naar dat van den grijsaard. In denzelfden geest wordt het denkbeeldige van den halven kring verhoogd door de afgebroken lijn op het vlak van den geplaveiden vloer; van de voeten des oudgediende tot den trommel naar den voorgrond komende, om van dezen weder langs den linkervoet van Jakob Banningh naar binnen te gaan en langs de onderdanen van Van Waveren en Witsen bij den linkervoet van den sergeant te eindigen. Door het gedempte licht van het linkerpoortje wordt het perspectief tusschen de binnenko-

mende schutters, de beide aan 't lager einde der tafel gezeten en stil genietende gasten en den bedaagden krijgbroeder aanmerkelijk verhoogd. Alles te zamen neemt ook den geringsten indruk weg, als waren door den schilder aan beide zijden eener tafel in twee rijen te zamen 25 personen in twee rijen geplaatst. Genoemd effect der teekening deed Van der Helst te krachtiger spreken, naarmate hij met te meer zorg zijn coloriet kon kiezen. Terzijde links de grijsaard, in het zwart zijden pak met goudgele moesjes en met rood zijden sjerp om zijn middel; binnen de grens der linkerhelft de vaandrig Banningh en in het midden van de rechterhelft Witsen en de achter hem staande sergeant met den speer, alle drie in 't donker fluweel, de vaandrig met een lichter-, de kapitein met een donkerder blauwzijden sjerp om hun middel. Tusschen dezen eene rijke wisseling van kleuren in de verschillende kleeding der voor- en achter den disch geschaarde gasten; door dit alles vereenigd gelukte het den schepper van dit Schuttersstuk een perspectief te verkrijgen, dat zijn doek zoo bekoorlijk maakt, in tegenstelling met den Roelof Bicker, waarin alle toepassing der doorzichtigheid wordt gemist. Uit dit oogpunt laat de Schuttersmaaltijd alle andere Schuttersstukken verre achter zich, uitgezonderd natuurlijk Rembrandts uittrekkend korporaalschap van Banning Cocq. Dit stelt weder op zijne beurt door de betoverende werking van licht en bruin Van der Helst in de schaduw.

Maar dienzelfden Schuttersmaaltijd beroove men van het grootste deel van zijn dubbel kozijn, zoo zelfs dat het effect van het openstaand raam er mede verloren gaat; men beroove het overgeblevene door bijschildering van het effect der tegenstelling tusschen het zonlicht en het groen der boomen; men beroove den vloer van zijnen voorgrond, en — ik durf vragen, of het te verwonderen is, dat de meerderheid der beschouwers, hoe ook vol bewondering voor portret en kleeding, met een onbevredigd gevoel het doek verlaat en, onkundig van de gepleegde heiligschennis, het platte, enge en gedrukte der voorstelling in haar geheel veroordeelt? Toch mocht van datzelfde doek, zoo verrukkelijk schoon in zijnen ongeschonden staat, in 't midden der voorgaande eeuw een Jan van Dijk naar waarheid getuigen: „Wy hebben hier het allerbeste Schildery die uyt het Penseel van Bartholomeus van der Helst oit is te voorschyn gekomen!“

Mijner dan ook het recht om bij het licht der geschiedenis een fijn kunstkenner als Emile Michel, aan wien ons vaderland zooveel verplicht is voor de kennis en waardeering onzer Hollandsche schildersschool der zeventiende eeuw, tot herziening te nopen van zijn ongunstig oordeel over Van der Helst. Zelf beriep ik mij op de juiste uitspraak van den Franschen kritikus betreffende den Roelof Bicker, maar tusschen dezen, met zijn gemis van alle perspectief, en het feest van den Munsterschen vrede met zijne éénheid in verscheidenheid, door perspectief en coloriet, is het verschil als tusschen de nacht en den dag.

V.

Geen schilderij is de laatste veertig jaar door reproductie zoo populair geworden en zooveel besproken als de Schuttersmaaltijd; konden de Maecenaten zich de staalgravure van Kaiser ¹ of de ets van Unger ¹ aanschaffen, de photographie zorgde voor eene goedkoopere vermenigvuldiging in verschillende grootte. W. J. Hofdijk gaf in Maart 1856 naar aanleiding van Kaisers gravure een met warmte geschreven opstel uit, versierd met eene afbeelding in omtrek 28 centimeter breed en 14 hoog; ² in de „Konst en Letterbode“ van '56 (No. 13) bracht T. van Westhrene Wz., een woord van hulde aan graveur en gravure beide; de Kunstkronyk van '56 verscheen met een vers van A. J. de Bull „Van der Helst — Kaiser 1648—1848; in *De Gids* van 1857 bracht een der redacteuren van dit tijdschrift (I: 537—566), Dr. J. P. Veth, eene welverdiende hulde aan den arbeid van onzen Nederlandschen graveur. F. Moleenaar zond eene ets in het licht, ³ met bijschrift van den genoemden Kennemer meistreel; het Hoofdbestuur der Maatschappij „tot Nut van 't Algemeen“ gaf in den Volksalmanak van 1862 eene houtsnee van Charles Rochussen, met eenige dichtregelen van S. J. van den Bergh.

De heeren Binger en Chits te Haarlem bezorgden (1870), eene voortreffelijke photographie, plano royal, naar de teekening van Couwenberg, en de firma Tresling & Co. te Amsterdam

¹ Amsterdam, Frans Buffa & Zonen.

² Amsterdam, Gebroeders van Es. In dit cahier bevindt zich ook de St. Nikolaasavond van Jan Steen. 1860.

³ Amsterdam, P. C. L. van Staden en Co.

(1871) eene chromo-lithographie van de schilderij naar eene teekening van H. Wolff (eigenaar de heer W. H. J. van Kempen te Amsterdam), en in den jongsten tijd wedijverden de school en de scheurkalender in de huiskamer met den tabaksfabrikant en den sigarenwinkelier om bij duizenden den Schuttersmaaltijd alom in ons vaderland bekend te maken, hetzij door reken-schriften voor de jeugd met een zéér goeden photographischen afdruk op den omslag, (door Roeloffzen en Hübner), hetzij door een schilderspalet als schild voor de spreuken van den dag, bedekt met de afbeelding der beide trapgevels met het Lam, hetzij door eene opzichtig gekleurde afbeelding als merk van het Nicotiaansch kruid, hetzij door een aardig steendrukje op de sigarenzakjes.

Eigenaardiger herinnering aan den feestdich van Barth. van der Helst, reproduceerde men eenige der aanzittende schutters afzonderlijk, met den schuimenden bokaal of met een of ander gerecht in de hand, op de weelderige spijskaarten onzer dagen. Eigenaardigst van allen is eindelijk de Schuttersmaaltijd (met „de Nachtwacht“ van Rembrandt) als „tableau vivant“ geweest, in het Paleis voor Volksvlucht, ter gelegenheid van het feest der opening van het Rijksmuseum door Z. E. den Minister Heemskerk, 13 Juli 1885, in tegenwoordigheid van Z. D. H. Prins von Wied en H. K. H. Prinses von Wied. Het was Jos. A. Alberdingk Thijm, die ter herinnering aan het heugelijk feit eene voorafpraak schreef, door een acteur en eene actrice in den rol van Barth. van der Helst en zijne vrouw uitgesproken ¹.

In Duitschland zorgde „Ueber Land und Meer“, onder F. W. Hackländer, in Dec. 1862 voor eene verspreiding van „Das Schützenfest in Amsterdam zur Feier des westphalischen Friedens (1648) von Bartholomäus van der Helst“ door eene houtsnede naar de gravure van Patas — altijd nog als spiegelbeeld met de linkerhanden! — met bijschrift van Dr. Karl von Lützow; eindelijk verscheen in Frankrijk nog eens, na het werk van Charles le Brun en Duchesne Ainé, in 1875 eene nieuwe uitgaaf van het „Musée de Peinture et de Sculpture“ door Louis et René Menard en als jongste herinnering in

¹ Nieuwe Rotterdamsche Courant 14 Juli 1885, derde blad. — Door de leden van „Pulehri Studio“ in 's Gravenhage was dezelfde voorstelling gegeven in 1879 ter herinnering aan het huwelijk van Z. M. den Koning en H. M. Koningin Emma.

1888 eene merkwaardige reproductie van de schilderij in hare oorspronkelijke grootte door Gaillard in het prachtwerk: „Le costume historique par M. A. Racinet“ (Tome V.)¹. Merkwaardig herhaal ik, omdat zij de eenige mij bekende is, die, ofschoon zij naar de *grootte* photographie in 4 stukken van Braun genomen werd — en deze heeft natuurlijk alléén het onderraam — toch ook het bovenraam met het gordijn teruggeeft. Ongetwijfeld heeft de heer Gaillard, met behulp eener andere reproductie van vóór 1815 (die van Patas?) Van der Helst recht willen laten wedervaren.

Opmerkelijkst van alles is intusschen met het oog op diezelfde steeds toenemende verspreiding, dat er zelden juist in tegenovergestelden geest een grooter ommekeer heeft plaats gevonden in de waardeering van denzelfden Schuttersmaaltijd. Tegenover de ondubbelzinnigste loftuitingen van het verleden staat de afbrekende kritiek van het heden.

Ter eene zijde leze men bij Campo Weyerman (1729)² betreffende het meesterstuk van dezen „Conterfytselschilder“: „Alle de Beelden op dat wonderlijk schoon Konsttafereel zijn zo heerlijk gestelt, zo vast getekent, de troniën zo natuurlijk gekoloreert, den aard der onderscheyde stoffen in de kleedyen zo kennelijk, en de goude en zilvere Kelken, en de andere Feestcieraden zo eygentlijk en zo uytvoeriglijk gepenseelt, dat zelfs de Onkunde dat stuk met verwondering moet beschouwen. Daar wort getuygt, dat een zeker Konstkenner, in de tegenwoordigheyt van onderscheyde Heeren, die dat stuk bekeeken, zich deeze woorden liet ontvallen: „Zo' er eenige Schildery op deeze Warelt aanbiddelyk is, zo hoeft men na geene andere Lande te gaan om 'er beter voorwerp te zoeken want zy zullen in zyn soort, zo niet gevonden worden“ — ter andere zijde uit onzen tijd het woord van Fromentin³: „Je ne vous parlerai de Van der Helst ni aujourd'hui, ni probablement à aucun moment. Quant on vient de voir les Frans Hals à Haarlem, on peut sans inconvénient tourner le dos à Van der Helst pour ne plus s'occuper que de Rem-

¹ Paris, Librairie de Firmin Didot & Cie. Rue Jacob 56. Eigend. Bibliotheek der Gemeente Rotterdam.

² De levens-beschrijvingen der Nederlandsche Konst-Schilders en Konst-Schilderessen, II. bl. 121, 22, MDCCXXIX.

³ Les Maitres d'autrefois. Belgique—Hollande. Paris E. Plou et Cie, imprimeurs-éditeurs 10, rue Garancière. 1876.

brandt." Ter eene zijde hetgeen Houbraken schreef ¹: „Vergeefse moeite zoud men zich aandoen om elders tot dit een weêrgaa te vinden, ja indien 'er een schildery is, dat de naam van volmaakt voert, zo mag dit Stuk boven aan staan" — ter andere zijde, als Busken Huet met toepassing op den Roelof Bicker én den Schuttersmaaltijd zoo weinig waardeerd mogelijik zegt: „Van der Helst weet van een doelenstuk niets anders te maken dan eene min of meer statige groep, de eene helft de andere komplimenterend, of vereenigd aan één tafel, den beker op de knie ². Ter eene zijde de uitspraak van niemand minder dan van Josua Reynolds (1781) ³: „This is perhaps the first picture of portraits in the world" — ter andere zijde de verklaring van Maxime du Camp ⁴: „Je vois que c'est une première étoile de troisième ou quatrième ordre... ce n'est point un chef d'œuvre" (1857). Ter eene zijde het woord van Charles le Brun (1792): „Jamais aucun peintre n'a représenté la nature avec plus d'art et de vérité. Composition, correction, couleur, harmonie, exécution, toutes les qualités requises pour faire un grand peintre, se trouvent réunies dans ce tableau. Pour juger jusqu' où peut aller la peinture, il faut voir ce chef d'oeuvre, qui n'a été surpassé par aucun peintre" — ter andere zijde Bürger ⁵: „La lumière presque égale d'un bout de la toile à l'autre, divise trop l'attention. L'œil saute d'une figure à un costume, admire un instant, s'égare, se fatigue et ne transmet à l'esprit qu'une impression multiple" (1864). Eindelijk ter eene zijde Duchesne aîné: „Dans ce chef d'œuvre de l'école Hollandaise, composition, couleur, harmonie, expression, tout est beau, tout est parfait. Van Dijk et Rubens n'auraient pas fait mieux" (1812) — en ter andere zijde, als Emile Michel van den Roelof Bicker heeft gezegd, dat Van der Helst zich niet bekommerde om de eenheid van zijn werk en er zelfs niet aan dacht om het effekt zijner schilderij te concentreeren, laat hij na eene

¹ Schouburg der schilders en schilderesseu, 2de druk, II bl. 9.

² Het Land van Rembrandt, Haarlem H. D. Tjeenk Willink II : 2, 415.

³ A Journey in Holland.

⁴ En Hollande. Lettres à un ami. Paris Poulet-Malassis et de Broise Libraires-éditeurs 9, rue des Beaux-Arts 1859.

⁵ Musées de la Hollande. Amsterdam et la Haye. Etudes sur l'école Hollandaise. Paris. Ve Jules Renouard, libraire-éditeur 6, rue de Tournou 1858.

vergelijking van dit doek met den Schuttersmaaltijd, vreemd aan alle hoogschatting volgen: „La seule différence que l'on y puisse signaler, c'est que non seulement on y boit, mais qu'on y mange.“ In deze uitersten van weerszijden schuilt — wie durft het ontkennen — overdrijving. Doch onafhankelijk hiervan eischt het zonderling verschijnsel zelf verklaring; zij ligt in het eenvoudig maar sprekend feit, dat ter eene zijde de schilderij werd beoordeeld *vóór*, ter andere zijde *nú* de afsnijding. En waarlijk, wie den Schuttersmaaltijd ziet, zooals hij nu is — zonder voorgrond en van boven zonder lucht om te ademen — zal wel moeten erkennen, dat niemand op het gebied der kunst de geheel eenige waarde van dit doek langer kan handhaven, trots de groote waardeering, welke het voorgelacht er terecht aan heeft toegekend. Ik laat nu voor het oogenblik de beoordeeling van sprekende gelijkenis van elk portret, van kleeding en coloriet rusten; het geldt de schilderij in haar geheel; en dan hebben beiden — Maxime du Camp en Charles Blanc — volkomen gelijk, als eerstgenoemde schrijft: „Je vois pour tant de personnages *une toile trop basse* qui ne laisse pas au ciel le développement, dont il a besoin pour faire suffisamment valoir les figures; c'est le diamant de la Hollande dit on: je ne trouve pas;“ en laatstgenoemde: „Rembrandt eut choisi *une toile plus haute* qui lui eût permis d'agrandir le champ de la composition et de ménager à l'œil plus de repos.“ Dubbel betreurenswaardig dan, dat beide kunstkenners, niets wetende van de lotgevallen dezer schilderij, juist in datgene Van der Helst hebben *moeten* veroordeelen, waarin hij toch bij het licht der geschiedenis veel eer op de hoogste waardeering aanspraak maken mocht.

Hierin is hem *onrecht* wedervaren. En al ware het alleen, dat deze studie er iets toe bij mocht dragen om dat onrecht te herstellen, en hiermede allen, landgenoot en vreemdeling, die een hart hebben voor den roem onzer Oud-Hollandsehe schildersschool uit de zeventiende eeuw, te winnen voor een juister oordeel over Van der Helst en daarmede voor de bewondering van zijn grootsch talent: dàn zou ik den tijd en de inspanning aan haar besteed rijkelijk beloond achten.

In elk geval passe niemand meer op den Schuttersmaaltijd toe, wat Flanor schreef met toepassing op Rembrandts mees-

terstuk: „de *zekere* wetenschap dat de Nachtwacht gemutileerd is en *wanneer* dat geschiedde, lijkt te veel op eene negatie om er erg dankbaar voor te zijn.“ De beste hulde, welke het nageslacht aan Rembrandt en Van der Helst konden brengen, zou wel deze zijn, dat de bezitters van teekeningen naar hunne schilderijen, zooals zij in ongeschonden staat zijn geweest, dezen vermaakten aan het Rijksmuseum, waar zij in lijst en achter glas in een afzonderlijk vertrek ter beschouwing konden worden geplaatst ¹. Dan zou men voor 't minst erkennen, dat Van der Helst *de hervormer* der schuttersstukken geweest; dat hij, niettegenstaande de door hem afgebeelde personen aan een disch vereenigd werden, in het geheel toch zulk een perspectief en harmonisch coloriet heeft weten te brengen, dat de toeschouwer één geheel ziet.

Wat nu de waardeering, ja, de bewondering van de afzonderlijke deelen van het geheel betreft, stemmen alle deskundigen samen. Reeds Houbraken schreef: „In dit stuk is het naakt zoo natuurlyk, helder en gloeijent, de onderscheide stoffen der bekleedingen onderkenneelyk in haar aart waargenomen; Goude en Zilveren kelken, en andere Feest- en Discierselen zoo uitvoerig natuurlyk en konstig geschildert, dat men zig daerover moet verwonderen.“

Dezelfde Bürger, die schrijft „L'œil saute d'une figure à un costume“, erkent toch „Tout est executé avec une correction scrupuleuse qui ne sacrifie aucun détail, mais aussi avec une largeur et une justesse de touche, avec une abondance de pâte, qui sauvent de la minutie cette élatante peinture;“ dezelfde Viardot ², die het gemis van eenheid in den Schuttersmaaltijd gispte, bracht toch zijne onverholten hulde in de woorden: „On a pu dire avec justice de cette foule

¹ Ik moet hier den wensch aan toevoegen, dat door samenwerking van eenige Maecenaten een onzer uitnemendste vaderlandsehe kunstenaars in staat mocht worden gesteld, om met de etsnaald zoowel van Rembrandts uittrekkend corporaalschap van Banning Coëq als van den Schuttersmaaltijd van Bartholomeus van der Helst eene reproductie te maken, welke ons beide doeken in hunnen oorspronkelijken staat te aanschouwen geeft. Eene kunstlievende firma als Frans Buffa en Zonen zou door de uitgaaf er van zulk eene onderneming zeker gaarne stennen. En zoowel tijdgenoot als nakomeling zouden nog beter in staat worden gesteld, om het genie en het talent onzer beide grootste schilders uit de zeventiende eeuw te leeren waardeeren en bewonderen.

² Les merveilles de peinture. Paris. Libraire Hachette et Cie. Boulevard Saint-Germain N°. 79.

de portraits rassemblés sur la même toile, qu'ils sont parfaits à ce point, que l'on peut encore reconnaître dans chacun d'eux la condition sociale, le caractère, le tempérament. Il a peint les hommes, les choses, la vie du temps." Dezelfde Charles Blanc, die aan Van der Helst zoowel het onverantwoordelijk lage en gedrukte zijner schilderij verwijt, schrijft toch: „Mais il faut le dire, en revanche quelle variété admirable et combien de morceaux, vus séparément, sont de véritables prodiges. Chaque tête est étudiée avec une exactitude inénarrable et toujours peint dans le sentiment qui lui convient. Van der Helst ne s'est pas contenté de modeler les têtes et les mains à ravir, il les a individualisés avec une finesse, une application surprenante et peut-être sans exemple." Niet minder waardeerend schreef eindelijk onze Dr. A. Bredius in zijne jongst verschenen „Meisterwerke der Königlichen Gemäldegalerie im Haag" over Van der Helst: „In het getrouw teruggeven van de door hem geschilderde personen staat hij op den hoogsten trap. Hij bezat een groot talent voor harmonische werking van kleuren; de schutters in hunne bonte, schilderachtige kleeding, gaven hem de gelegenheid een palet aan te leggen rijk aan vormen; toch zal niemand over bonteheid in 't geheel hebben te klagen."

VI.

„Lot en leedgenooten" noemde ik in mijn voorgaand Gids-artikel Rembrandt en Van der Helst; lot- en leedgenooten — herhaal ik, nu het ons gebleken is, hoe ook de Schuttersmaaltijd evenzeer door afsnijding verminkt werd als het Korporaalschap van Banning Cocq. Moeielijk zou ik intusschen met die herinnering dit opstel kunnen besluiten, zonder bij een terugblik op beide studiën vereenigd in weinige regelen eene vergelijking te treffen tusschen den hervormer van onze Hollandsche Doelestukken der zeventiende eeuw en hem, die in ééne enkele schepping van zijnen geest de apotheose van het Schuttersstuk heeft voortgebracht.

Eigenaardig drukte Karl Wörman zich uit in zijne „Geschichte der Malerei": „Man muss nicht Rembrandt, sondern die Natur neben Van der Helst sehen, um ihn lieb zu gewinnen"; bracht onze Weener kunstbeoefenaar met die woorden

eene waardige hulde aan den schepper van den Schuttersmaaltijd, toch deed hij zulks met een geopend oog voor hetgeen Van der Helst, bij eene mogelijke vergelijking met den vorst onzer schildersschool, daghelder zou blijken te ontbreken. Trots de erkenning van al de schoonheden in het vredefeest door Van der Helst op zich zelf beschouwd — de sprekende gelijkens, het schilderachtige der groepeerings, de harmonie der kleuren, het meesterschap in de teekening der handen, de klaarheid en helderheid van licht — krijgt Wörman den indruk van „hart und kalt“, indien hij onmiddellijk na eene schilderij van Rembrandt voor datzelfde doek zich nederzet. Moet de overdrijving in laatstgenoemde woorden alléén worden geweten aan den *verminkten* Schuttersmaaltijd; toch dragen zij — ook al zien wij hem onverminkt voor onze verbeelding — eene kern van waarheid in zich, voor zoover men bij Van der Helst dien betooverenden indruk mist, welken Rembrandt met zijn meesterschap over licht en bruin kon en moest maken. Dezelfde personen — door Van der Helst volmaakt naar het leven weergegeven — „ils manquent“, schrijft Viardot, „de cette lumière créée qui l'illumine, ils sont plus simples et plus vrais que l'apparition rembranesque.“ Van der Helst geeft ons de natuur in werkelijkheid, Rembrandt wist haar te overstralen met het licht van zijn genie. „De zon was zijne bijzondere vriendin en deed in het donker van zijne tafereelen hier een zilveren straal en daar een gouden vonk en ginds een onverwachten gloed schitteren, die het geheel bezielde en verwarmde. Voor zijn werk staat gij den eersten en den laatsten keer even diep getroffen stil. Hij heerscht waar hij zich vertoont.“¹ Maar voor het genie doet het talent onder. Alzoo voor Rembrandt ook Van der Helst. Met de erkenning hiervan is ook het richtsnoer aangewezen voor eene juiste beoordeeling en waardeering van beider kunstwerken, zoowel op zich zelf beschouwd als met elkander vergeleken. Wij roepen ons daarbij hunne meesterstukken voor den geest, zooals zij oorspronkelijk werden ontworpen en voltooid. In beiden aanschouwt men een grootsch geheel, in groepeerings en coloriet, en toch — welk een verschil! Niettegenstaande Van der Helst de meerdere is in het sprekend afbeelden van elk dezer vijf

¹ S. Gorter, *de Gids* van December 1867.

en twintig personen — daarmede vervulde hij tot in 't kleinste getrouw de hem opgedragene taak — toch blijft hij de mindere tegenover Rembrandt, ofschoon deze, bij een ongeveer even groot aantal schutters „na veeler gevoelen“, zooals Samuel van Hoogstraten schreef, „meer werks heeft gemaakt van het groote beelt zijner verkiezing [Banning Cocq], als van de bijzondere afbeeldsels, die hem waren aenbesteed.“ Waar het geheim zijner meerderheid in school? In den tooverstaf, waarmede zij geniale geest over licht en bruin in elk zijner schepingen heerschappij voerde. Dat onovertroffen heerlijk zonlicht, geschakeerd door die sterkere en zwakkere schaduwpartijen op voor- en midden- en achtergrond, tot dat diepe donker der poort, ondoordringbaar voor het oog — het hult het geheel als in een dichtelijk waas, bij de aanschouwing waarvan wij zeggen: ziedaar *de apotheose* van het schuttersstuk uit de Hollandse schildersschool der zeventiende eeuw!

Verre is het er intusschen van af — en hierop moet ik met nadruk wijzen — dat alle beoefenaars der kunst dezen zelfden indruk met zich nemen, en in Rembrandt den meerdere erkennen boven Van der Helst. Herinnerde ik reeds vroeger, hoe onze Potgieter niet schroomde aan den Schuttersmaaltijd, vergeleken met Govert Flincks „Schuttersfeest“ en Rembrandts „Nachtwacht“ den eerepalm aan het eerstgenoemde toe te kennen en als „het hoogste der drie“ te roemen — in den zelfden geest schreef Charles le Brun (1792): „Vis-à-vis de cette inimitable production -- le banquet de la garde civique d'Amsterdam — est la garde bourgeoise par Rembrandt, *mais ce dernier tableau ne peut soutenir la comparaison.* Dès qu'on a jeté les yeux sur celui de Van der Helst, on ne peut plus le quitter; un charme secret y attache. Les hommes y sont vivans; tout y est animé; c'est un tableau désespérant pour tous les peintres.“

Die waardeering te verdedigen met een beroep op het welbekende „de gustibus non est disputandum“ — dit acht ik te dezer plaatse in strijd met den eisch der *waarheid*. Immers ontbrak den grooten Franschen kunstkenner de *juiste* maatstaf ter beoordeeling: hij zag den Schuttersmaaltijd nog *in ongeschonden staat*, terwijl hij van Rembrandt alleen het *verminkte* doek kon beschouwen.

Overigens zal de voorliefde bij de keuze tusschen beide stuk-

ken, zooals zij nu zich aan ons oog vertoonen, wel samenhangen met de persoonlijkheid van den beschouwer ¹, hetzij deze zich meer getrokken gevoelt tot de natuur zooals zij in de werkelijkheid wordt gezien, of tot de natuur onder het hooger licht der poëzie. „Chaque morceau“ — schrijft Bürger — „peint à la perfection, est bien amusant et bien instructif pour les artistes, mais l'ensemble ne vous saisit point comme la poétique peinture de Rembrandt, qui est en face.“ Onafhankelijk van dit laatste behoudt intusschen de getrouwe afbeelding der werkelijkheid hare volle waarde, zoodra zij voldoet aan den onafwijsbaren eisch van het ideaal van het schoone: *éénheid in verscheidenheid*. Aan dien eisch heeft Van der Helst met de schepping van zijn vredefeest met eere voldaan. „Die äussere Wahrheit kann nicht grosser gedacht werden.“ „Die Schützenmahlzeit van 1648 ist an Lebendigkeit der Anordnung, an Freiheit der Bewegungen, an Individualität der Köpfe, der Hände, der Gestalten, an Flüssigkeit und Sorgfalt der Ausbildung neben den grossen Schützenmahlzeiten des Frans Hals, das *Hauptbild* dieser Gattung.“ ² Zulk een doek kon alléén hij voortbrengen, dien de muze der kunst met meer dan gewone talenten had begiftigd. Met Busken Huet worde het dan ook voor goed erkend „dat men ten onrechte Van der Helst een koel schilder noemt, meer teekenaar dan kolorist, meer leverancier dan kunstenaar, meer dienaar van het publiek dan van het schoone.“ Met hem verwijs ik nog eens naar het juweel van Potters beeltenis in het Mauritshuis. „Al de vereering van Van der Helst voor het genie van den jongen kunstbroeder; zijn leedgevoel over het ontijdig doodvonnis in die trekken, zijn geloof in de ondanks alles den veroordeelde gewaarborgde onsterfelijkheid, staat uitgedrukt in het beeld van den jongeling met de lange goudblonde haren, den zwart fluweelen mantel en die blanke hand, welke aan de hand eener vrouw zou doen denken, indien men niet wist tot welken cyclopischen arbeid zij al vroeg in staat was.“ ³

¹ Natuurlijk rangschik ik hieronder niet den smulard-kunstbeschouwer, die voor den Schuttersmaaltijd stond te watertanden en bij het zien van den krijgsmoeder, met het vleeschgerecht in de linkerhand, sprekende tot den grijsaard, tot zijne ega zeide: „Hè, zulke varkenspootjes (!) moeten wij óók nog weer eens hebben.“

² Karl Wörman.

³ Het Land van Rembrandt, II, 2 : 410.

Datzelfde grootsch talent schilderde op den Schuttersmaaltijd, naar het schoone woord van onzen oud-hoogleeraar Veth¹, dien vaandrig met zijne krachtige athletische gestalte, zijn fier en edel gelaat, zijn rustigen en onbeschroomden blik, zijn op den stoel leunenden rechterarm, uit welks hand de gevederde hoed afhangt; zijne zwart fluweelen kleedij en het blauwe vaandel met de Amsterdamsche stedemaagd, welks breede banen over zijnen linkerschouder en langs zijne linkerborst afdalen; dien Frans Banningh wien, evenals zijne dischgenooten en menige gewapende burgercompagnie der Hollandsche steden, die meermalen hadden gedeeld in de vermoeienissen van den krijg, het hart in den boezem hoog moet kloppen bij de gedachte, dat eindelijk het trotsche Spanje de onafhankelijkheid der zeven landen had erkend, en dat door den vrede van Westphalen aan Neerlands burgers vrijheid van geweten, en eene zekere mate van zelfregeering en menig dierbaar recht verzekerd waren." Zóó zou men elke persoonlijkheid op zich zelve kunnen beschouwen; en zij het al dat de een meer, de ander minder onze aandacht trekt en boeit, toch schroom ik niet *onder zeker voorbehoud* op de samenvoeging van allen tot een geheel toe te passen de juiste beeldspraak van den heer Fr. D. O. Obreen, als hij in zijn werk „Le Musée de l'Etat à Amsterdam“² schrijft: „Ce tableau fait songer à un collier de perles, splendide par son ensemble comme par chaque détail.“ Onder zeker voorbehoud herhaal ik, dat men namelijk, ziende op den afgetakelden Schuttersmaaltijd, het parelsnoer zich niet denke om den zwanenhals eener jeugdige schoone, maar — in een benepen, onbehagelijk foedraal!

JOH^S. DYSERINCK.

¹ *De Gids* van 1857. I bl. 548.

Dornach (Alsace) et Paris, 43 Avenue de l'Opéra.

EEN BLIJSPEL VAN GRAAF LEO TOLSTOI.

Leo Tolstoi. Die Früchte der Bildung. Lustspiel in vier Aufzügen. Vom Verfasser genehmigte deutsche Uebersetzung von Raphael Löwenfeld. Berlin. Wilhelm 1891.

Graaf Tolstoi heeft de wereld met een blijspel verrast, waarvan de heer Raphael Löwenfeld, onder 's meesters toezicht, een Duitse vertaling bezorgde. Het stuk kwam uit de lucht vallen, want het Europeesch publiek had op dergelijke lichtere stof, van Tolstoi's hand, niet meer gerekend. De figuur van den beroemden dichter had men in den laatsten tijd uit het gezicht verloren. Zij was schuil gegaan in den profet, den duisteren chiliast, een tweeden Johannes den Dooper met omgorde lendenen. Tolstoi's laatste wijsgeerig-sociale evoluties, zijn *Kreuzer-Sonate*, deden de deur toe. Landgenoot en vreemde begonnen zich ernstig ongerust te maken, dat het evenwicht in dezen wonderbaren geest verbroken worden zou, onder het halstarrig peinzen, peinzen, peinzen over den „heilstaat“ voor de menschen. Tolstoi's redeneeren kreeg iets van het zenuwachtig spinnen aan een overheerschende gedachte, van het rusteloos draaien in een zelfden kring van denkbeelden, kenmerk van den man, die aan manie lijdt. Er vloeyde geen licht meer uit het penseel van dezen tovenaer; alles werd grauw, barok, zwaarmoedig.

Daar zien wij hem nu op eens den harigen mantel afleggen, en in de cothurnen van den blijspeldichter stappen. De kunstenaarsaandrift leeft toch nog en de scheppingskracht, al staat de boetgezant op den achtergrond met opgeheven hand te prediken. Dit is een verblijdend teeken. Want de roeping van graaf Tolstoi ligt, geloof ik, dáár waar hij die, in den laatsten tijd, niet langer wilde zoeken, in zijn kunstenaarsgave, in zijn beeldend vermogen, dáár in de eerste plaats. Zijn fantasie, de groote kracht in het verhaal en de gelijkenis, zit

hem bij wijsgeerige bespiegelingen in den weg. Tourguenieff had gelijk toen hij den grootsten aller Russische dichters bezwoer de kunst niet te versmaden voor de afgetrokken waarheid en de gaaf niet klein te achten, die hem van den hemel, hem en niemand heerlijker dan hem, verleend was. Als bewijs van leven dus, als teeken dat de geest van Tolstoi zich nog in het blijspel kan ontspannen, zijn *De vruchten der beschaving*, welkom bij een ieder, die den dichter Tolstoi liefhebben en zijn meesterstukken genoten.

De *Vruchten der beschaving* zijn eigenlijk geen blijspel; streng genomen is het een dramatische schets, een ondeugende satire in vier bedrijven op de hedendaagsche maatschappij. Men weet, die maatschappij en alles wat wij heden argeloos beschaving noemen is voor Tolstoi uit den booze en moet weg. Wetenschap, handel, kunst en geld zijn de groote struikelblokken, die het geluk der aardbewoners in den weg staan. Dat alles is een Maja die ons voorzweeft, die de begeerten kittelt, de zinnen in beweging brengt, den zielevrede verstoort. Tolstoi zou de geheele beschaving en bloe willen uit den weg ruimen. Zoolang de menschheid niet volslagen onverschillig zal geworden zijn voor hetgeen zij noemt haar uitwendigen, maatschappelijken voorspoed, zal er, volgens Tolstoi, orde noch vrede in de wereld zijn, en mitsdien geen geluk. Het jagen naar roem en naar voordeel, het jagen naar kennis en naar genot is met geluk voor het individu en met maatschappelijken vrede onbestaanbaar. Dáárom moet in deze eeuw de mensch zich zelve onderzoeken, doorwroeten, ontleden, opdat hij kome tot een walgen van zich zelve. Dan zal hij terugkeeren tot God en de Maja den rug toekeeren. Eeuwen van helder, onbewolkt gemoedsbestaan zullen onze tegenwoordige maatschappelijke hel vervangen. — Er valt met Tolstoi over dit punt niet te twisten. Zijn betoog rust op de valsche praemis, dat wij hier op aarde zouden zijn uitsluitend om gemoedsrust te smaken, en onze ziunelijke natuur geen rechten zou bezitten, maar alleen plichten. De zonderlinge wereld van heremieten in kluisen, waarop de prediking van Tolstoi uitloopt, is de hemelstad van een asceet. Zij is bestaanbaar, mits men haar naar Mars, of naar een andere planeet van hooger orde dan de onze overbrengt, waar men zich niet voedt, niet kleedt, waar men niet ten huwelijk geeft, noch neemt.

Tolstoi's eigenaardige wijze van het leven en de wereld op te vatten gaf hem ook dit blijspel in. De man is dezelfde gebleven al grijpt hij, om zijn denkbeelden te verspreiden, naar het profane masker van het blijspel. Of Tolstoi het recht heeft enkele dwaasheden van aanzienlijken in Petersburg, enkele ziekelijke verschijnselen en uitwassen, die met den vooruitgang samenhangen, *de vruchten der beschaving te noemen* behoeft geen punt van onderzoek uit te maken. Het blijspel op zich zelf is karakteristiek genoeg, als teekening der russische samenleving, om de belangstelling gaande te maken. Want dit is nu eens niet grauw in grauw geschilderd. Sommige tooneeljes tintelen, en de beeldjes, 't kan niet anders, waar de hand van zulk een kunstenaar de boetseeraarde kneedt... zij leven. Ze loopen uit des meesters vingers weg, nadat hij er op blies, praten en bewegen zich, boeien en vermaken u. Het zijn de figuurtjes uit *Anna Karenina* en uit *Oorlog en vrede*. Ge zit voor een donkere kamer te kijken die in Petersburg uitkomt; alles wandelt heen en weder, gesticuleert en heeft het druk. De knechts hollen de trap op en af; bezoekers komen en gaan; het lieve ding, Tanjana, 't kamermeisje, hoort ge lachen en de slimme boertjes in hun pelzen *ziet ge*, de breede ruggen tegen den muur gedrukt, de mutsen in de hand, onderdanig glurend onder den ruigen haarbos, die hun op de oogen hangt.

Drie bedrijven van dit blijspel spelen in de voorkamer, lees: in de vestibule van een hoog aanzienlijk huis in Petersburg. Tolstoi koos waarschijnlijk dit neutraal terrein met opzet om de gelegenheid te hebben ongezocht zijn boertjes en zijn edellieden, heereknechts en burgers met elkander in aanraking te brengen, de contrasten te laten uitkomen.

Die voorkamer is de trechter, waardoor de inhoud van het huis zich onophoudelijk op de straat uitgiet, en waardoor de straat naar binnen stroomt. Bij het opgaan van de gordijn vinden we er Grigorii, een prachtexemplaar van een verwaanden lakei, in vertrouwelijk gesprek met Tanja, 't kamermeisje van mevrouw. Gregorii maakt Tanja 't hof, die niet van hem gediend is. De lakei is in zijn punt van eer geraakt dat zij hem Semjon, een gewonen keukenjongen, een boerenlummel, voortrekt. Onderwijl schelt de zoon des huizes in zijn kamer als een razende, waaraan zich de lakei met onbetaalbare onbe-

schaamdheid, in het minst niet stoort. „Hij schelt,“ zegt Tanja, „hoor je niet?“

„Moet maar wachten!“ zegt de lakei.

Verschijnt een boodschaplooper uit het modemagazijn van Bourde met een kartonnen doos, en begeleidende missive voor mevrouw. Tanja neemt hem doos en brief af. De knecht van Bourde wordt gelast te wachten. In een hoek zit de oude kamerdienaar van mijnheer, Fedor Iwanitsch, de krant te lezen. Die Fedor is een filosoof, een humanist, een politicus, een man van beschaving en kennis. Hij wordt door Tolstoi zeer ondeugend tegenover zijn adellijken meester uitgespeeld, wien hij in alle opzichten, en in hart en in ontwikkeling in de schaduw stelt. Fedor is, wat Tolstoi voelen laat dat de heer des huizes wezen moest: de vriend en vader van de bedienden.

Er wordt gescheld; de huismeester deelt mede dat er boeren uit het dorp zijn aangekomen, die verlangen den heer des huizes te spreken. „Daar is Semjon's vader bij“, roept de levendige Tanja, „ik ga hen te gemoet.“ Tanja wipt weg; de bedienden raadplegen met elkander waar ze de boertjes laten zullen. Fedor Iwanitsch, de kamerdienaar, wil dat ze op de binnenplaats wachten zullen.

Maar de aardige Tanjana heeft het anders beschikt. Ze is een lieveling van den kamerdienaar en haar frisch gezichtje geeft haar recht op eenige vrijpostigheid. Tanja komt met de boertjes binnenstappen en daar hebben wij nu het drietal in de voorkamer!

„Ik had gezegd: *niet* hier binnen brengen,“ broemt Fedor de kamerdienaar. — „Ze is als kwikzilver,“ roept Gregorii, de lakei, op Tanja wijzend. „t Kan geen kwaad,“ zegt Tanja „ze kunnen hier in den hoek staan“. De boeren worden op een rij in den hoek geschikt en maken buigingen voor den kamerdienaar. „Ze zullen alles vuil maken,“ broemt Fedor Iwanitsch. — „Ik heb ze hun voeten netjes laten afvegen; als ze vuil maken dan zal ik het weêr afdweilen,“ vleit Tanjana. Ze weet wel dat ze van den ouden Fedor alles gedaan kan krijgen.

Daar staan de boertjes dan in de voorkamer te wachten.

De loopjongen van Bourde staat ook... en wacht. Onderwijl loopt alles af en aan. De boertjes brengen geschenken mede, die ze, door Tanja geholpen, beginnen uittepakken. Het kamermeisje is uit hun land geboortig; een der boeren is de vader van Semjon, den keukenjongen, 'Tanjana's schat.

Het meisje neemt de gelegenheid te baat om haar aanstaanden schoonvader voor zich in te nemen.

„Zoo, zoo!“ zegt de boer, „jij bent het dan die Semjon tot vrouw wil hebben. Dat ben jij dus!“

„Heeft hij het geschreven?“ roept Tanjana, vuurrood achter haar voorschoot.

„Ja zeker,“ antwoordt de boer, „zeker heeft hij het geschreven. De jongen is zeker zoo'n fijne mijnheer geworden.“

„Neen!“ roept het meisje levendig, „hij is in het geheel geen heer geworden, zal ik hem eens roepen?“

„Dat heeft geen haast! dat heeft geen haast!“ meent Semjon's vader „we zien elkander straks nog wel.“

Nu beginnen de bewoners van het huis zich te vertoonen. Wij zien hen defileeren, één voor één. Eerst verschijnt de zoon des huizes, Wassilii, door zijn ouders bij verkorting Wowö genaamd, een jongman van vijfentwintig, Dr. Juris, zonder bezigheden, lid van een velocipèdeclub, lid van de commissie voor de wedrennen, en van de vereeniging tot veredeling van het ras der windhonden.

Dit jonge mensch verschijnt in zijn hemdsmouwen, met een pince-nez op zijn neus. Hij gaapt de boeren aan. „Wat zijn dat voor vogelverschrikkers?“ „Het zijn boeren uit het dorp bij Kursk“ zegt Tanja. „Zoo! en die daar? O, ja, ik zie het al, dat is iemand van Bourde.“ Het jonge mensch is op de hoogte van het personeel der modemagazijnen.

Hij wordt op den voet gevolgd door den heer des huizes zelve, Leonide Fedorowitsch, luitenant bij de chevalier-garde, bezitter van 24000 Dessjatinen land, een man van zestig jaar, met hoffelijke manieren, een hupsch, beminnelijk, onbeduidend gentleman. Hij gelooft in het spiritismus, is een hartstochtelijk adept, en doet niets liever dan er over spreken. Ook is hij het hoofd van een spiritistische vereeniging, waartoe ook een professor, Wladimirowitsch, en een zekere Grossmann behooren. Zoodra hij binnenkomt zetten de boertjes zich in postuur. Maar hun meester is in druk gesprek met zijn vriend Sachatow.

Hij stoot het eerst op den ongelukkigen jongen uit het mode-magazijn, die nog maar altijd staat te wachten.

„Wie is dat?“

„Van Bourde,“ zegt de kamerdienaar.

„O! van Bourde!“

De knecht van Bourde kan wachten.

De boeren beginnen hun wenschen voor te dragen.

Zij zijn gekomen om land van hunnen heer te koopen. Maar hun meester is nog niet ten einde over het spiritisme.

— „Verbeeld u,“ zegt hij, terwijl hij den vriend, wien hij uitgeleide doet, staande houdt, „verbeeld u, eenige dagen geleden heeft me een oude vrouw, die ziek was, een muur van zijn plaats bewogen.“

— „Een muur van zijn plaats bewogen?“

— „Ja ja! Ze lag in bed en wist eenvoudig niet dat zij een medium was. Ze wil zich steunen met de hand tegen den muur en de muur schuift weg.“

„En viel niet om?“

„En viel *niet* om!“

„Vreemd!“ zegt de vriend, „nu, adieu, ik kom van avond.“

Nu heeft de landheer eindelijk tijd voor zijn boeren. (De loopjongen van Bourde staat nog altijd te wachten.) Ze zijn gekomen, zeggen ze, om land te koopen. De gemeente heeft hun volmacht tot dien koop gegeven. Het geldt een som van 32.000 roebels; 4000 roebels contant en het overige bij termijnen af te betalen. De 4000 roebels contant hebben de boertjes medegebracht. Maar de landheer wil niet verkoopen, tenzij de boeren de gansche som op tafel kunnen leggen. Het gesprek is karakteristiek.

Eerste boer. De gemeente hoopte, om zoo te zeggen zooals u zelf verleden zomer hebt voorgesteld, bij termijnen te kunnen betalen

Fedorowitsch. Dat was het vorige jaar. Toen dacht ik er nog zoo over; maar nu ben ik veranderd van gedachte, nu kan ik niet.

Tweede boer. Maar dat gaat toch niet aan. U hebt ons hoop gegeven. We hebben het geld bijeengebracht, we hebben het alles op schrift laten brengen. Dat gaat toch niet!

Derde boer. Heb erbarmen, heer! Ons land is klein, een hennetje heeft er nauwelijks plaats. Bezondig u niet, heer! (Hij maakt een buiging.)

Fedorowitsch. Het is waar dat ik het vorige jaar met die voorwaarden genoegen nam, maar . . . de omstandigheden . . .

Tweede boer. We hebben dat land noodig om in het leven te blijven.

Eerste boer. Ja, waarlijk, zonder dat land moeten we tot gebrek vervallen en vergaan.

Derde boer (met een diepe buiging). Heer, het land is klein. Een hennetje, van vee wil ik niet eens spreken, een hennetje heeft er nauwelijks plaats. Heer! heb erbarmen! Neem het geld, heer!

Fedorowitsch (ziet de papieren in). Blijf hier wachten. Ik wil zien of ik je helpen kan. Blijf hier wachten!

Zoo staan de boertjes weêr in hun hoek . . . en wachten. Aan de overzijde staat de loopjongen uit het magazijn van Bourde . . . en wacht. De boeren maken een praatje met den goedhartigen kamerdinaar. Ze vragen wat de jonge heer doet; men heeft hun verteld dat hij „om zoo te zeggen” officier bij het paardenvolk is. Fedor, de kamerdinaar, deelt hun mede dat de jonge heer een eenige zoon is en dus vrij. Waarop de eenvoudige zielen aanmerken: „dat is billijk; hij moet zijn ouders onderhouden.“

De kamerdinaar glimlacht over die naiveteit van de landlieden, maar hij heeft den tijd niet hun te antwoorden, want de heer des huizes komt terug. „Vriendjes”, zegt hij, „ik heb er over gedacht, maar het gaat niet. Als je de geheele som betalen kon dan was ’t wat anders.“ De boertjes heffen een klaagzang aan die plotseling verstomt bij het verschijnen van de dames.

De dame des huizes, Anna Paulowna, is een goed gevoede, nerveuse vrouw, geweldig prikkelbaar, zeer hypochonder, altijd aan het medicineeren, zeer de baas in huis. Zij houdt haar man voor een stumper.

Anna Paulowna komt de trap af met haar dokter, dien ze, onder het aantrekken harer handschoenen, consulteert.

„Innemen dus?” zegt Anna Paulowna.

— „Innemen, ongetwijfeld” antwoordt de dokter; als de verschijnselen terugkomen, innemen! Voor alle dingen echter raad ik een gezonde levenswijze aan, zich niet te nauw rijgen . . . en . . .

„Jawel, jawel!” zegt Anna Paulowna.

De dokter verdwijnt en nu ziet de dame de boeren. Tableau !
De scène is te curieus om haar niet over te nemen.

Anna Paulowna. Wat is dat ? Wat moet dat beduiden ? Wat zijn dat voor menschen ? (De boertjes buigen als knipmessen.)

Fedor. Het zijn boeren uit de omstreken van Kursk ; zij zijn gekomen om land te koopen van mijnheer.

Anna Paulowna. Wie heeft die menschen hier binnen gelaten ?

Fedor. Mijnheer heeft het bevolen.

Anna Paulowna. Wat is dat voor een landverkoop ? Wij behoeven geen land te verkoopen. En, voor alle dingen — hoe kan men die menschen zoo van de straat hier binnen brengen ? Men laat geen menschen in huis, die, God weet waar, geslapen hebben. Ik wed dat ieder plooitje van hun pels vol mikroben zit : roodvonk-mikroben, diphtheritis-mikroben. Ze zijn uit Kursk, het land waar de diphtheritis epidemisch heerscht. Dokter, dokter ! roep den dokter terug !

Dokter. . . . Wat is er nu weder ? Wat is er gaande ?

Anna Paulowna. Gij zegt altijd : ik moet mij niet opwinden. Hoe zal men bedaard blijven, bid ik u ? Altijd hoed ik mij voor schadelijke invloeden, ik blijf altijd weg uit iedere denkbare besmetting. En daar vind ik nu deze kerels uit Kursk, niet meer of minder dan uit Kursk, waar de diphtheritis heerscht.

Dokter. Meent gij deze kerels als boomen ?

Anna Paulowna. Ja, kersversch uit de diphtheritis !

Dokter. Agiteer u zoo niet, daar is geen reden voor.

Anna Paulowna. Er moet gedesinfecteerd, grondig gedesinfecteerd !

Dokter. Grondig is te duur, dat kost honderd roebels en meer. Ik zal u wel helpen : Neem op een flesch water . . .

Anna Paulowna. Gekookt ?

Dokter. Gekookt is beter . . . op een flesch water een eetlepel salicylzuur en laat daarmede alles wat zij aangeraakt hebben wasschen. Dat is voldoende.

Anna Paulowna. Waar is Tanja ? Roep Tanjana hier !

Tanja wordt naar boven gestuurd om de flesch met water en het salicyl te halen.

Anna Paulowna. En weg met deze kerels ! Voort met hen ! Weg, weg ! Wat gaap jelui me aan !

Eerste boer. Waarlijk, in onze domheid, men had ons gezegd . . .

Kamerdienaar (de boeren naar buiten brengend). Toe, toe, maakt maar dat ge weg komt.

Tweede boer. Laat me dan mijn doek toch medenemen.

Derde boer. Och, lieve God! Ik heb het wel gezegd. Wij hadden in ons kwartier moeten blijven!

De boertjes zijn weg, de gang wordt gedesinfecteerd. Anna Paulowna rijdt uit. Maar, nauwelijks is de meesteres verdwenen of Tanja brengt de boertjes terug. „Kom maar hier, oompjes“, zegt Tanja, „weest maar niet bang. Het is niets.“

Daar staan ze dan weêr in hun hoek met hun drietjes; aan de overzijde staat niet meer, maar zit altijd de ongelukkige loopknecht van Bourde. De man is inmiddels op een stoel in slaap gevallen.

De boeren vertellen aan Tanja, onder aanhoudend zuchten en handenwringen, dat de koop is afgesprongen.

Dit brengt Tanja op een idee. Zij wil de bijgeloovigheid van haren heer en meester, zijn spiritistischen tic ten voordeele van haar landslieden aanwenden. Het slimme ding, vol vuur en énergie, heeft in een oogenblik haar plan gemaakt. Zij zal de poppen laten dansen en Semjon, haar vrijer, Semjon de keukenjongen, moet door haar gedrild voor medium spelen. Het komt er maar op aan haar meester aan het lokaas te laten bijten. Bijt hij toe, dan zal ze de geesten laten ordonneeren dat de landverkoop geschieden moet. En als de geesten het willen, het bevelen, dan doet hij het; dat weet ze wel.

Om tot dit einde te geraken vraagt ze een gehoor bij haren meester. Fedor wordt weggezonden. Tanja blijft met haar meester alleen.

Tanja. In uw huis, meester, ben ik van kindsbeen af opgegroeid. Ik wil open met u spreken als met mijn vader. Semjon, die in uw huis dient, wil mij trouwen.

Fedorowitsch. Aha!

Tanja. Ik spreek met u zoo open als met God. Ik heb niemand, dien ik om raad vragen kan, want ik ben een wees.

Fedorowitsch. Nu, waarom niet; het is een brave jongen!

Tanja. Zeker, maar er is iets niet in den haak met hem. Er steekt iets in hem — ik begrijp niet goed wat het is. Als het maar geen kwaad kan!

Fedorowitsch. Drinkt hij?

Tanja. O, neen, God beware! Maar ik weet dat er spirituismus is.

Fedorowitsch. Zoo, weet je dat?

Tanja. Ik maak me ongerust over Semjon. Het komt soms bij hem voor dat

Fedorowitsch (de ooren spitsend). Wat komt bij hem voor?

Tanja. Zoo iets als spirituisimus. Vraag maar de knechts. Zoodra als hij op de tafel in slaap valt, begint de tafel te beven en te kraken, tuk — tuk — tuk!

Ze hebben het allemaal gehoord.

Fedorowitsch. En?

Tanja. En . . . wanneer was het ook? Ja, Woensdag. We gingen juist aan tafel zitten om te eten. Nauwelijks heeft hij zich op zijn stoel gezet of daar komt de lepel hem van zelf in zijn hand springen — hop!

Fedorowitsch. Ah, dat is intéressant! Hop — zóó — in de hand?

Tanja. Ja, het maakt me bang, en nu wilde ik u vragen of dat ook kwaad kan. Een heel leven met iemand verkeerren in wien zoo iets . . . raars . . . zit!

Fedorowitsch (*lachend*). Wees maar niet bang, dat is volstrekt niet gevaarlijk. Het beteekent eenvoudig dat Semjon een medium is. (*Bij zich zelve*) dat komt uitstekend; de andere kan van avond niet, dan zullen wij van avond nog met Semjon expérimenteeren. (*Luid.*)

Nu, wees maar niet benauwd, Tanjana. Semjon zal een goede man zijn en alles

Dit is een bizondere kracht, die alle menschen bezitten, en die bij den een zwakker, bij den ander sterker ontwikkeld is. Wees maar niet bang, Tanjana.

Fedorowitsch gaat opgetogen heen; de visch zit stevig aan den haak.

Het volgende bedrijf speelt in de bediendenkeuken. Een paneeltje van Teniers! Onze drie boertjes, door Tanjana hier binnengesmokkeld, zitten om de tafel thee te drinken. Fedor Iwanitsch, de kamerdienaar, rookt in een hoek zijn sigaar. Op den oven ligt een oude kok, een wrak, versleten, aan den drank, vroeger in een grootlui'skeuken werkzaam, nu hij oud is op de straat gesmeten, hier geherbergd uit genade door de keukenmeid, buiten weten van mevrouw natuurlijk.

De oude kok slaapt 's nachts op den warmen oven. Frisch!
Op zijn Russisch!

Fedor Iwanitsch doet een goed woord voor Tanja bij Semjon's vader. De boer moet Tanja medenemen, en haar Semjon tot vrouw geven. Alle meisjes bederven als ze hier lang blijven. Fedor heeft er al zoovelen verloren zien gaan. De weelde om haar heen, de slechtheid in de groote steden, de liederlijkheid der jeugdige edellieden! Wat is er geworden van de lieve Nathalie! Ze was frisch als een roos en vroolijk als een vogel; onlangs stierf ze in het hospitaal. Neem Tanjana mee, neem ze mede naar buiten, voor ze den weg van Nathalie opgaat. Uit den mond van Fedor Iwanitsch spreekt de haat van Tolstoi aan het stadsleven en de beschaving. Het land, de eenvoud op het platte land, is de panacée voor alle kwalen. Weg met het blanketsel, met het gas, met de parfums en de falbalas, met de diners en de bals, de ledigheid en vadsigheid der wereld! Terug naar de natuur en naar den eenvoud! houdt deze Rousseau der negentiende eeuw niet op te prediken.

Verschijnt de koetsier met woedend gezicht en hevig opgewonden. „Zeg aan den jongen heer“, schreeuwt de man tot Fedor Iwanitsch, „dat ik niet hier in huis gekomen ben om met honden te wonen.“

De jonge edelman (lid van de vereeniging tot veredeling van het hondenras), heeft drie kolossen van dieren in de koetsierskamer opgesloten. „Men heeft die honden van morgen hier gebracht van de tentoonstelling. Zij huilen den ganschen tijd, bevuilen alles en bijten als men naar hen wijst. Ze zouden u in een handomdraaien opeten.“ De koetsier bedankt er voor om met die woeste beesten in één kamer te zitten en wil ze naar beneden in de keuken transporteeren. Hevig protest van Lukerja, de keukenmeid! Zij wil dat ontuig in haar keuken niet hebben. „Laat hem de krenge om zijn hals hangen en er mede uit wandelen gaan; hij doet toch niets dan lanterfantent,“ zegt de koetsier, terwijl hij woedend weg gaat en de deur met geweld achter zich toeslaat.

Gregorii, de lakei komt naar beneden stuiven. „Geef zuurkool!“ roept hij tot de keukenmeid. — „Voor wie?“ — „Voor de jonge dames!“ „Kijk“ zegt Lukerja, „eerst proppen ze zich met zoetigheid vol en dan krijgen ze trek in zuurkool!“

De boeren zetten groote oogen op. „Houden zij dan niet op met eten?“ vraagt Semjon's vader.

Keukenmeid. Wel neen! En och, je moet eens zien hoe dat toegaat. Fedor Iwanitsch heeft me eens meêgenomen. Ik heb alles gezien: de dames — prachtig! Aangekleed, aangekleed! En tot zoover naakt, en de armen — ook naakt.

Derde boer. Lieve God!

Tweede boer. Foei, gemeen!

Keukenmeid. Kijken dat ik dee! Denk eens, oompjes, allen met bloote lijven! Kun je het gelooven? En onze mevrouw, ze heeft al kleinkinderen, mot je weten, — ook bloot.

Derde boer. Lieve God, lieve God!

Keukenmeid. En dan gaat de muziek aan den gang, en dan loopen de heeren, ieder naar de zijne, en dan pakt hij ze beet, en dan in de ronde — zoo!

Eerste boer. De ouden ook?

Keukenmeid. Ja, de ouden ook.

Semjon. Neen de ouden blijven zitten.

Derde boer. Wat ik vragen wou, om zoo te zeggen. Ze heeft van makroten gesproken. Wij hebben makroten in huis gebracht, zegt ze. Wat doen ze toch eigenlijk met die makroten?

Een knecht. Ah, dat zijn makroben. Dat is een soort van kevertjes. Daar komen alle ziekten van, zeggen ze. Die makroben zegt ze, dat jullui hebt. Ze hebben ook al de plaats, waar je gestaan hebt, afgewasschen

Tweede boer. Maar, waar zitten dan die kevertjes?

Knecht. Ze zijn, zeggen de menschen, zoo klein, dat je ze alleen met een vergrootglas kunt zien.

Tweede boer. Hoe weet ze dan, dat die kevertjes bij *ons* zitten? Misschien heeft ze van dat zwijnengoed meer als wij.

Knecht. Ga 't haar zelf maar vragen!

Op dit oogenblik komt Tanjana den knecht waarschuwen. Hij wordt boven geroepen. Fiska, het schoothondje van mevrouw, heeft honger; het blaft van den honger. En mevrouw is boos en zegt, dat de knecht „geen hart“ heeft, daar hij het stomme diertje honger lijden laat. Er zal wat voor hem opzitten, voor den knecht, nu hij het diner van Fiska vergeten heeft.

„Krijgt die hond middageten?“ vraagt een der boeren. „Zeker!“ zegt Tanjana, „er wordt voor Fiska een aparte kotelet

gebraden, die niet te vet mag zijn. Ik doe de wasch voor den hond." — „Och lieve God!" zucht de boer.

De brave landlui spalken hun monden steeds wijder op. Er komt geen eind aan hun verbazing en uitroepen . . . Maar Tanjana, bij de pinken, geen oogenblik haar doel, het huwelijk met haar Semjon, uit het oog verliezend, brengt 't gesprek op „de zaken." Zij neemt het koopcontract van de oompjes in ontvangst, steekt het onder haar schort en maakt zich sterk, het door de hulp van 't spirituisimus kant en klaar, geteekend en wel, aan de oompjes terug te bezorgēn.

Semjon's vader grinnikt in zijn baard.

't Is een handige meid, die meid, een lieve aardige meid! Hij wil haar wel voor schoondochter hebben. Maar zou ze wel sterk genoeg zijn voor het werk op het land?

„Sterk genoeg?" zegt Tanja, „ik niet sterk genoeg? Dan moest je eens zien hoe ik mevrouw samentrek. Geen boer zou harder kunnen trekken."

„Waarheen trek je haar dan?" vraagt Semjon's vader.

„Het is van baleinen gemaakt", zegt Tanja „als een jak-je — tot zoover. En men trekt het met veters samen, precies als bij het aanspannen; men moet zelfs in de handen spuwen."

„Je snoert ze, om zoo te zeggen, vast," meent de boer.

„Ja, ja, ik snoer ze vast. En mijn hak kan ik haar toch niet in . . . den rug zetten," zegt Tanja, hartelijk lachend.

„Waarom snoer je er zoo samen?" vraagt de boer.

„Wel, dáárom," zegt Tanja.

„Heeft ze dan een gelofte gedaan?"

„Wel neen, dat is voor het mooi."

„Het lijf snoer je haar dan saam voor het mooi?"

„Ja, ik trek en trek tot me de oogen uit het hoofd komen en ze zegt altijd nog: stijver, stijver! Wel, een mensch trekt zich de blaren in zijn handen, en nou wou jelui nog zeggen, oompjes, dat ik geen kracht heb!"

Voetstappen in de gang! Wassilii, familiaar „Wowö", de jonge edelman, de eigenaar van de honden, komt de keuken binnenstappen met een theelepel in zijn hand, vergezeld door Sachatow, een heer uit Petersburg, die veel belang stelt in de sciences occultes. Er is boven gezelschap; men experimenteert met Grossman, een phenomeen van een gedachtenlezer. De

jonge lui zijn gekomen met het plan de lepel in de keuken te verstoppfen.

Straks komt dan de gansche troep, met den gedachtenlezer aan het hoofd, dames en heeren, naar beneden stormen om bij het vinden van het object tegenwoordig te zijn.

De zoon des huizes komt pratende binnen, zijn theelepelf in de hand. „Nee, nee, geen eigenlijk diner, een déjeuner dinaire, weet je. En een uitstekend déjeuner, dat verzeker ik je. Ham! ham! delicious, zeg ik je! Bij Roulliet eet men voortreffelijk — Ah... daar zijn de boeren weér!“

De boeren krimpen in elkander, maar ze kunnen zich niet onzichtbaar maken. Wassilii is echter niet gekomen om hen weg te jagen, hij komt maar om zijn lepeltje te verstoppfen, dat Grossman strakjes zoeken moet. „In den buidel van een der boeren, dat is een idee! he, Sachatow?“ Sachatow, een onnoozele op het punt van boeren, vraagt den boer waar hij zijn tasch heeft. „Wat heb je met mijn tasch te maken?“ vraagt de boer, benauwd en achterdochtig. Wassilii lacht: „begrijp je niet waarom de kerel zoo schrikt, hij heeft geld in zijn tasch“. Een krijgslist moet men hier te baat nemen en daarom maakt de zoon des huizes een praatje met de boeren, terwijl de andere behendig het zilveren lepeltje in den tasch laat glijden. „C'est fait“ zegt Sachatow. De onnoozele zielen hebben geen vermoeden van de poets die hun gespeeld wordt.

Het wordt laat; de boertjes maken zich gereed te rust te gaan. Eén zal op den oven slapen; de twee anderen op een bank. Ze beven nog van den schrik, dat men aan hun geld had willen komen. Waarom zijn ze niet in hun kwartier gebleven! Ze zuchten zwaar, terwijl zij zich nederleggen. De lamp wordt neergedraaid, en in de duisternis hoort men de mannen bidden: „Christus, onze Heiland!“

Nog een korte poos en men hoort hen ronken..... daar komt uit de salon van boven het gansche gezelschap naar binnen stormen. Luide stemmen, voetstappen! De deur vliegt wagenwijd open; over den drempel stort: Grossman, de gedachtenlezer, gevolgd door Fedorowitsch en Anna Paulowna, den zoon des huizes, Betsy, de dochter, een barones, een dikke dame, Fedor, Tanja, den professor en den dokter. Deze scène

is kostelijk en moet op het tooneel een groot effect maken. De boeren springen op; Grossman blijft staan en gaat daarop met snelle schreden op den eenen boer af, wien hij het lepeltje uit den tasch haalt. Een algemeen bravo! Maar de arme, ge-geplaagde landluidjes beven op hun beenen van den schrik. Zij denken dat men hen van diefstal beschuldigt. „Ik heb je lepel niet gestolen!“ schreeuwt de een. „Wat regeert dien mensch? Ik heb niets gestolen, mijn geweten is rein. Ik heb niets gestolen; Christus is mijn getuige dat ik niet gestolen heb!“ De jongelui vermaken zich met den angst van het boertje, terwijl de overigen met den gedachtenlezer bezig zijn. De dikke dame wil weten of hij niet een trekken in zijn elleboog heeft gevoeld? Zij heeft ook eens zulk een experiment gedaan en toen voelde zij een kleinen schok, hier, een kleinen schok; voelde hij ook niet een kleinen schok? De dokter is bezig den pols van het medium te voelen. Sachatow, de professor, Grossman, Fedorowitsch, schreeuwen allen door elkander en spreken allen te gelijk. De een is voor de verklaring van Liébault, de andere houdt het met Charcot. De professor teekent het aantal slagen van Grossman's pols in zijn zakboekje op. „Ik loocheñ niet de verdienste van de onderzoekingen van Charcot,“ roept Sachatow opgewonden, „ik wil maar zeggen dat Liébault gezegd heeft“ „En ik,“ schreeuwt Grossman, zeer geraakt, hier tegen in, „ik heb een cursus in de Salpétrière doorgemaakt. Daar zijn drie duizend zieken!“ „Met uw welnemen, mijne heeren,“ komt de professor, brauwend, tusschen beiden, „dat is het punt in kwestie niet.“

De dikke dame komt er zich nu ook in mengen. „Toen mijn man ziek was, hadden alle dokters hem opgegeven en toen . . .“

„Laten we naar boven gaan,“ roept Fedorowitsch. „Barones, uw arm!“

Maar daar ziet Anna Paulowna de rampzalige boeren. „Wat doen die diphtheritiskerels in de keuken? Er uit moeten zij op staanden voet. Zij zullen alles aansteken, de kaas, het brood!“ Zij windt zich hoe langer hoe meer op, daar niemand naar haar luistert en ieder met zijn gedachten bij de hypnotische experimenten is. Niemand gehoorzaamt haar, zij jaagt de kerels weg en ieder laat hen weder binnen.

Eindelijk krijgt ze het op haar zenuwen van drift. „Dokter dokter!“ en loopt snikkend weg.

Waar moeten de boeren nu heen? In de koetsierskamer? Die zit vol honden. Dan in de bediendenkamer! En, als ze het merkt? „Niemand zal het merken,” zegt Tanja, „men kan de arme menschen toch niet midden in den nacht de straat op jagen.“ „Doe maar wat je wilt” zegt de goedgehartige kamerdienaar, die Tanjana nu eenmaal niets weigeren kan! En zoenemen dan de boertjes hun beddekens op en verhuizen al weêr, nu naar de bediendenkamer.

Het derde bedrijf geeft de onuitsprekelijk zotte scène van de spiritistische séance. Professor Wladimirowitsch heeft verklaard dat Semjon een medium is, gedeceideerd een medium is. Hij stelt zich er veel van voor: Semjon aan dezelfde tafel met het andere medium, Grossman, liefst naast Grossman, te doen plaats nemen. De mediumkrachten dezer beiden zullen dan op elkander werken. Dit kan een hoogst interessant experiment worden.

Wanneer Semjon wezenlijk zulk een sterk medium is als men vermoedt, moet Grossman in een vibreerende beweging geraken.

Tanja is al bezig de kamer voor de séance in orde te maken. Zij bindt dunne draden aan de luchters vast, die straks, als zij die draden zal hebben laten zakken op de hoofden der ontroerde dupes, de rol van geestenhanden zullen spelen.

Ongelukkig komt de dochter des huizes, freule Betsy, haar overvallen.

Betsy. Papa niet hier? (*kijkt Tanja aan*) Wat voer je hier uit?

Tanja. Ach, Lisaweta Leonidowna, ik ben hier zoo maar binnengekomen... ik wist niet... ik ben.....

Betsy. Hier zal dadelijk de zitting plaats hebben. (*Zij bemerkt dat Tanja de draden terugtrekt, kijkt haar aan... en barst uit in lachen.*) Tanja? Tanja? Jij bent het dus die het doet? Loochen het maar niet. Den vorigen keer deedt jij het ook?

Tanja. Lisaweta Leonidowna, lieve, beste freule!

Betsy (opgetogen). Kijk, dat is superber. Dat had ik nooit gedacht. Maar hoe doe je dat dan toch?

Tanja. Lieve freule, verklap mij niet!

Betsy. Wel, stellig niet. Het vermaakt me kostelijk. Maar hoe doe je dat dan toch, Tanjana?

Tanja. Ik verstop me en dan, als het licht is uitgedaan, sluip ik achter de menschen en doe alles.....

Betsy (naar de draden wijzend). En waartoe dient dat, zeg? Stil maar, je hoeft het niet te zeggen; ik begrijp het al. Je trekt....

Tanja. Lisaweta Leonidowna, lief, best freuletje, ik wil u alles bekennen; ik wil u mijn hart openleggen. Tot nu toe heb ik het maar uit gekheid gedaan, maar van daag heb ik er iets ernstigs meê voor.

Betsy. Wat? Iets ernstigs?

Tanja. U weet toch dat er boeren gekomen zijn die land koopen wilden, en uw papa weigert het land te verkoopen en heeft hun het papier teruggegeven. Fedor Iwanitsch zegt dat de geesten het hem verboden hebben. Zoo kwam ik op de gedachte....

Betsy. Je bent een slim ding, jij! Ga je gang maar, ga je gang maar! Maar, hoe zul je dat nu aanleggen?

Tanja. Ik heb het zoo bedacht. Zoodra ze het licht uitdoen, begin ik te kloppen, dingen door de lucht te gooien en laat mijn draden op hun hoofden op en neder wippen, en dan komt, tot slot, het papier van de boeren (ik heb het bij me) uit de lucht op de tafel vallen.

Betsy. En dan?

Tanja. En dan? Allen staan verplet. Het papier hadden de boeren immers bij zich! Hoe komt dat plotseling hier op de tafel....?!

Betsy. Semjon is van daag het medium?

Tanja. Ik beveel Semjon... (zij kan van het lachen niet meer spreken)... ik beveel Semjon de twee die naast hem zitten om den nek te pakken en ze bijna te worgen. Alleen uw papa niet, dien mag hij het niet doen, — de anderen moet hij knippen zoolang als het noodig is.

Betsy (lacht). Maar dat gaat immers zóó niet? Het medium doet immers zelf niets."

Tanja. Misschien gaat het zoo ook wel.

Fedor Iwanitsch, de kamerdienaar, is ook in het geheim. Hij raadt Tanja Semjon comme il faut te laten optreden, hem de nagels te knippen en schoon linnen te laten aandoen. Ongelukkig is Gre-

gorii, de lakei, ook achter het geheim gekomen. Deze laat de troef, die hij in de hand gekregen heeft, niet ongebruikt, gelijk wij later zien zullen; Semjon wordt binnen gebracht.

De heer des huizes komt even in de kamer om Semjon in te lichten en den jongen een weinig te prepareeren op hetgeen er gebeuren *kan*. Fedorowitsch is plechtig. „Semjon,“ zegt hij met een borststem, „weet, dat er naast ons een wereld der geesten bestaat. Het kan zijn, Semjon, dat de geesten u optillen, dat ze u door de lucht medevoeren. Wat ik u bidden mag, jongen, heb geen angst!“

Semjon is niet bang. „Komaan,“ zegt Fedorowitsch, „wij kunnen beginnen.“ Hij gaat het gezelschap roepen.

Onderwijl blijft Semjon een oogenblik met Tanjana alleen, die de paar minuten gauw gebruikt om hem haar laatste instructies te geven.

Tanja. Kleef de lucifers hier aan uw vingers vast, zooals de vorige keer. (*Zij maakt de lucifers vast.*) Weet je nog alles?

Semjon. Eerst de houtjes nat maken en er dan meê door de lucht wuiven, op de tanden knersen, zóo... nommer drie heb ik vergeten.

Tanja. Dat is juist het voornaamste. Vergeet niet, zoodra het papier op de tafel valt — doe je je armen open, wijd open, en pakt die naast je zitten om den hals. En, als je hen gepakt hebt, — of 't een heer is of een dame dat komt er niet op aan, — dan pers je en druk je en, niet loslaten, hoor! alsof je in den slaap was, en knarst met je tanden en brult. En als ik op de gitaar speel, dan doe je of je wakker wordt, je rekt je uit, zoo! Dan wordt je wakker. Ziezoo, nu weet je alles!

Semjon. Ik weet alles, het is verschrikkelijk gek!

Tanja. Pas maar op je tellen, Semotschka, mijn schat! Wees maar niet bang. Hij moet onderteekenen... Daar komen ze aan. Ssst! (*Zij kruipt onder de sofa.*)

Verschijnen: Grossman, professor Wladimirowitsch, de heer des huizes, de dikke dame (zeer zenuwachtig en ontsteld), de dokter, Sachatow, de dame des huizes, freule Betsy, Wassilii (Wowö) en Petritschew, de vriend van Wowö.

Men neemt plaats. Betsy en haar broer Wowö lachen, waarop Fedorowitsch hen verzoekt zich rustig te houden. Die geen ernst bij de zaak heeft kan heengaan.

Wowö kruipt achter den rug der dikke dame.

De twee mediums, Grossman en Semjon, zitten naast elkander. Fedorowitsch verzoekt den professor Semjon in slaap te brengen, hetgeen de professor beslist weigert. Hij wil dit aan Grossman overlaten; die heeft oneindig meer kracht dan hij.

„Mijne dames en heeren,“ zegt Grossman. „Ik ben geen eigenlijk spiritist. Ik heb alleen de hypnose bestudeerd. Dat, wat men spiritismus noemt, is mij volkomen onbekend.

„Bij het inslaap brengen van het subject kan ik de mij bekende verschijnselen verwachten: lethurgie, abulie, katalepsie en suggesties van allerlei soort. Hier echter hebben wij met gansch andere verschijnselen te doen en daarom ware het gewenscht te hooren, van welken aard die verschijnselen zijn.“

De professor verklaart zich bereid een inleiding op het spiritisme te geven, voor de manifestaties beginnen. Zijn redevoering, op een majestueuse brauwende manier voorgedragen, is een kostelijk staaltje van natuurwetenschappelijken humbug.

Professor (staat op, keert zich naar de dikke dame en gaat weér zitten).

Mijne dames en heeren. De verschijnselen die wij gaan onderzoeken worden gewoonlijk van de eene zijde als ietsnieuws, van de andere als iets boven de natuurwetten uitgaande opgevat. Noch het een, noch het andere is waar! Deze verschijnselen zijn niet nieuw; zij zijn zoo oud als de wereld, en ook niet bovennatuurlijk; zij zijn veeleer aan geheel dezelfde wetten onderworpen, die het gausche heelal beheerschen. — Men definieert deze verschijnselen gewoonlijk als het verkeer met de geestenwereld. Deze definitie is niet zuiver. Overeenkomstig deze definitie wordt de geestenwereld tegenover de verschijningswereld gesteld, maar zonder eenigen grond. Zulk een tegenstelling bestaat niet. Beide werelden zijn met elkander in zoo nauwe aanraking, dat het geheel onmogelijk is de grenslijn te trekken. Wij zeggen: de stof bestaat uit molekulen

Wassilii. Een vervelende stof! (*fluisteren, gelach.*)

Professor (Zwijgt een oogenblik, dan gaat hij voort:)

De molekulen — uit atomen, maar de atomen hebben geen uitgebreidheid en zijn, in het wezenlijke, niets anders dan de punten, waar de krachten beginnen. Dat wil zeggen, om het nauwkeuriger uit te drukken, niet de krachten, maar de ener-

gie die even één en onverdelgbaar is als de materie. Tot in den laatsten tijd kenden wij maar vier vormen van energie. Wij kenden de dynamische, de thermische, de elektrische en de chemische energie. Maar daarmede zijn in de verte al de verschijningsvormen der energie niet uitgeput. Een dier weinig bekende vormen der energie is die, welke wij gaan onderzoeken. Ik spreek van de energie van het mediumismus.

Zoo gaat het college voort. „Original, fahr hin in deiner Pracht!“ zou Mephistofeles gezegd hebben tot professor Wladimirowitsch. Het gezelschap begint te schuiven op de stoelen. Eindelijk is het uit; „nu kunnen we beginnen,“ zegt Fedorowitsch met een zucht van verlichting, „alles is klaar.“

De arts verklaart dat Semjon's pols geheel normaal is. Temperatuur 37 en 2, pols 74.

Professor teekent de cijfers op in zijn notitieboek.

Fedorowitsch. Laten we nu aan het werk gaan. Grossman, wil je de goedheid hebben het subject in slaap te brengen.

Grossman. Hoe wilt gij dat ik het subject in slaap zal brengen? Er zijn verscheidene manieren in gebruik. Braids methode, het Aegyptische symbool, de methode van Charcot.

Fedorowitsch. Dat is hetzelfde, denk ik.

Grossman. Dan zal ik mijn eigen methode gebruiken, die ik in Odessa toegepast heb.

Grossman (*handbewegingen over Semjon makend. — Semjon rekt zich uit*). Hij slaapt, hij slaapt! Een opmerkelijk snel intreden van de hypnose hebben we hier! Het subject is reeds in den anaesthetischen toestand. (*hij gaat weder zitten*.) Nu zou men hem een naald door de handen kunnen steken, zonder dat hij het voelde.

Professor (tot Fedorowitsch). Zie je, hoe de slaap van het medium op Grossman influenceert? Hij begint te vibreeren.

Het licht wordt uitgedaan. Semjon slapend, Grossman zenuwtrekkend, allen in gespannen verwachting, Betsy en Wowö fluisterend en van tijd tot tijd proestend, de dikke dame griezelig bang, doodelijk angstig, geweldig nieuwsgierig, de professor plechtig, voornamelijk rust!

Fedorowitsch. Ik zie licht. Kijk, daar is licht!

De dikke dame. Waar, waar? Och, ik heb het niet gezien! Daar is het! Och!

Professor (fluisterend tot Fedorowitsch). Let eens op hoe Grossman vibreert. Een dubbele kracht! Een dubbele mediu-
mieke kracht!

Het licht verschijnt opnieuw.

Fedorowitsch. Daar is hij!

Sachatow. Wie?

Fedorowitsch. De Griek Nicolaas. Dat is *zijn* licht. Niet waar Wladimirowitsch?

Sachatow. Wie is die Griek Nicolaas?

Professor. Een Griek die ten tijde van Constantijn in Constantinopel leefde, monnik was en ons dikwijls bezocht heeft.

De dikke dame. Waar is hij dan, waar is hij dan? Ik zie niets!

Fedorowitsch. Wladimirowitsch, vraag gij hem.

Professor (met een bewogen stem), Nicolaas! Zijt gij het?

Tanja klopt tweemaal.

Fedorowitsch. Hij is het, hij is het!

De dikke dame. Hu, hu! Ik wil weg!

Er valt een potlood op tafel.

Grossman (staat op neemt de hand van Semjon en laat haar weder vallen.) Het subject is in volslagen hypnose.

Dokter. Laat ons, bid ik, voorzichtig zijn. De zaak begint nu ernst te worden.

De dikke dame. Hoe blij ben ik nu dat ik gebleven ben. Ik ben bang en toch ben ik blij; ik heb altijd tegen mijn man gezegd.

Fedorowitsch. Stilte als het u belieft.

Tanja laat den draad over het hoofd der dikke dame strijken.

De dikke dame. Au!

Fedorowitsch. Wat is het, wat is het?

De dikke dame. Hij heeft me bij de haren gepakt.

Fedorowitsch. Geef hem gerust de hand. Zijn hand is altijd koud; ik voel zijn hand graag.

De dikke dame (stopt haar handen weg). Neen, voor de heele wereld niet!

Tanja gooit met een kussen.

Sachatow. Zeg, eens, zeg eens; ik heb iets weeks op mijn hoofd gekregen. Maak licht als het u belieft. . . . hier loopt iemand.

Professor. U wordt vriendelijk verzocht de manifestaties niet te storen.

De dikke dame. In gods naam stoor hem niet. Ik wou ook zoo graag iets vragen. Mag ik?

Fedorowitsch Zeker, zeker. Vraag maar!

Dikke dame. Ik wou hem vragen naar mijn maag. Mag men dat doen? Ik wou hem vragen wat ik innemen moet.

Er ontstaat een pauze. Wassilii begint opeens te schreien als een pasgeboren kind. Betsy en Petritschew kunnen zich niet meer goed houden en rennen proestend de kamer uit.

De dikke dame. (*zich het spiritistisch leerstuk der réincarnatie te binnen brengend*). Ach, is nu de monnik weêr geboren? Aeh, hoe jammer! Nu kan men geen vragen meer doen. Hij is geboren!

Professor. Nicolaas! zijt gij nog hier?

Tanja klopt tweemaal. Semjon begint te brullen en met zijn handen door de lucht te maaien. Hij pakt Sachatow en den professor om den hals en knijpt ze. Het koopcontract valt op de tafel.

Professor (geworgd). Ha, een nieuwe manifestatie. Een inwerking op het medium zelf. Zoo iets hebben we nog niet gehad.

Tanja gooit een reisinktkoker.

Tanja gooit een pen.

Professor (geworgd.) Leg de pen op het papier, leg de pen op het papier. Hij wil schrijven.

Tanja sluipt achter Fedorowitsch en slaat hem met een gitaar op zijn hoofd.

Fedorowitsch (gaat met het papier naar buiten en komt dadelijk terug). Dat is verbazend! Dit papier is het koopcontract der boeren, dat ik van daag niet onderteekenen wilde en aan de boeren terug gaf. Hij wil waarschijnlijk dat ik onderteekenen zal.

Professor. Natuurlijk, dat spreekt van zelf. Vraag hem, vraag of hij het wil.

Fedorowitsch. Nicolaas, wilt gij?

Tanja klopt tweemaal.

Tanja heeft haar doel bereikt. Fedorowitsch is bang voor zijn vrouw, maar hij is nog banger voor de geesten. De boertjes zullen hun land en Tanjana zal Semjon krijgen. Alles met behulp van de zwarte kunst!

De dokter gaat Semjon den pols voelen en constateert dat de temperatuur van het medium gezakt is. De lampen worden

opgestoken. Het gezelschap gaat druk pratende en opgewonden heen. Ze schreeuwen allen door elkander.

Fedorowitsch. Het spijt me alleen dat wij geen volkomen materialisatie gehad hebben . . . in de voorkamer, dames en heeren, in de voorkamer als het u belieft.

De dikke dame. Wat mij bijzonder frappeerde, was, dat hij met zijn vleugels sloeg. Men kon hem duidelijk naar boven zien stijgen.

Grossman. Wanneer men zich aan de hypnose had willen houden, had men een volslagen epilepsie gekregen.

Sachatow. Interessant, maar niet volkomen overtuigend! Dat is alles wat ik zeggen kan.

Tanja (alleen, zij kruipt onder de sofa uit en lacht). Kinderen, kinderen wat heb ik een angst uitgestaan! Maar — het is gelukt — het is gelukt! Hij heeft ondertekend!

In het vierde bedrijf laat Tolstoi de Petersburgsche jeunesse dorée pratende optreden. Betsy en haar cavaliers verschijnen ten tooneele. Dat fladdert en draait om Tanja's geheim, en om de drie boertjes, de spil van het blijspel. De lakei Gregorii heeft aan Anna Paulowna verraden hoe de vork met den geest in den steel zit. En als de boeren in de gang verschijnen om hun stuk te halen, vinden ze daar de nerveuse dame, die een stokje voor den koop komt steken. Tanja wordt in tegenwoordigheid van haar meester in het verhoor genomen.

„Ben je gisterenavond in den kleinen salon geweest, ja of neen? Als je het eerlijk bekent zult ge er goed afkomen. Het is me alleen te doen om uwen meester de oogen te openen. Jij hebt het stuk op de tafel geworpen!“

Tanja durft niet ontkennen en smeekt dat men haar uit den dienst ontslaan zal.

„Zie je nu toch eindelijk,“ roept Anna Paulowna haren man toe, „hoe men je voor den gek houdt!“

Op dat oogenblik komt professor Wladimirowitsch aanstappen.

Dadelijk keert Anna Paulowna zich tot den geleerden heer. „Uwe mediumistische verschijnselen van gisteren zijn niets dan louter fratsen; daar staat ze die alles gedaan heeft.“

Professor. Hoe! dat wil zeggen? . . .

Anna Paulowna. Dat wil zeggen: zij heeft gitaar gespeeld, zij heeft mijn man op zijn hoofd geslagen, zij heeft

al uwe voddereien op haar rekening, zij heeft het daareven zelve bekend.

Professor (lachend). En wat bewijst dat?

Anna. Dat bewijst dat uw mediumismus pure onzin is. Dat bewijst het!

Professor. Omdat dit meisje het opzet had ons te bedriegen — daarom zou het mediumismus — pure onzin wezen? (*lachend*) Zonderlinge gevolgtrekking! Mogelijk dat het meisje het voornemen had ons te bedriegen, dat komt meer voor; mogelijk ook dat zij eenige manifestaties vertoond heeft, maar *dat* wat zij vertoond heeft, *dat* is juist de uiting van de mediumistische energie. Zelfs houd ik het voor waarschijnlijk, dat de mediumistische energie datgene wat dit meisje vertoond heeft, te voorschijn geroepen, om het zoo nit te drukken, uitgelokt heeft.

„En, en!“ roept Fedorowitsch, „en het kind met vleugels dan dat Marja gezien heeft. *En ik heb het ook gezien.* Dat kan toch het dienstmeisje niet gedaan hebben!“

Sapienti sat!

Het slot bewijst hoe scherp Tolstoi observeert. Zulke menschen als Wladimirowitsch en Fedorowitsch loopen er talloozen in de beschaafde wereld rond. Zij loopen daar rond als voorbeelden van de onmogelijkheid iemands „geloof“ weg te nemen door redeneering, ja, door het hem met de stukken voor te rekenen dat hij zich bedriegt. Wie niet wakker worden *wil* die wordt niet wakker, ge moogt hem schudden zoo hard als ge wilt. Fedorowitsch heeft op de séance, naar hij zelf verklaarde, geen materialisatie gezien.

Nu zijn vrouw zijn spiritisme onzin noemt en hem zelve met den professor tot de dupes van een handige kamenier wil maken, nu heeft hij *het kind met de vleugels*, eerst door de „dikke dame“ alleen aanschouwd, *nu heeft hij het ook gezien!* En de man is waarschijnlijk te goeder trouw. Ach, uns, armen Menschen!

Over het tendenzieuse van Tolstoi's stuk geen woord! Men weet wat men van hem te verwachten heeft. De beschaafden krijgen alle klappen, de onbeschaafden alle zegeningen.

Het leven van den moujik, dikwijls beestclijk, vuil en dronken,

is *het* leven; aan de heeren en dames in de steden blijft niets goeds. Tolstoi's hart is veel te week en veel te goed, ook is de artist hem veel te veel de baas dan dat hij zijn stelling zou kunnen volhouden.

Onder de hand komen er in Fedorowitsch, den chevalier garde van den Czaar, in zijn dochter Betsy weêr zoovele trekjes van menschelijk gevoel en natuurlijke goedhartigheid opduiken, dat men ze met den besten wil niet slecht kan noemen en de tegenstelling met de boeren bij het teekenen der figuren zeer verzwakt wordt. Tolstoi's satire knarst niet op de tanden en is niet bitter als roet als die van Ibsen. Er is plaats voor humor, er is plaats voor het zachte hart dat, onder het gefronste, machtige hoofd, in de borst diens boetgezants, voor zijn medemenschen klopt. We hebben nu zulke sombere, troostelooze dingen gelezen, de naturalisten hebben zoo alle vroolijkheid, alle ondeugendheid, alle joligheid, ieder spel, iederen lach, ja, iederen glimlach op den index gesteld. Ze hebben zóó allen humor, alle warmte en gemoed naar de kinderkamer verwezen, dat het een lafenis is weder een frissche teug uit de hand van een groot schrijver te ontvangen. Moeten zij ons de waarheid zeggen dan wordt het nu misschien eens tijd *ridendo dicere verum*. Wij zouden Tolstoi willen smeeken dat hij zijn perpetuum mobile: zijn tobben over een toestand, die alle menschen gelukkig za maken, liet rusten en terugkeerde, ja terugkeerde tot de ver-smade Muze, die hem zijn onsterfelijke boeken voorzong. Door de verbeelding van zijn medemenschen te bevolken met levende typen van hetgeen er zacht en rein en edel is in menschen, zal hij er het best in slagen de idealen van deze eeuw tot de werkelijkheid van een volgende eeuw te maken. Het geluk wordt, als de schoonheid, slechts bij droppels uitgestort. Hij draagt dat kostelijk nardusfleschje in zijn hart en in zijn hand. Waarom zou hij het niet laten nederdruppelen op de dorheid van ons bestaan? Alle octaven der ziel omspannen zijn vingers, het geheele klavier heeft hij in zijn macht. Wijsgeeren zijn er genoeg; hij draagt den fakkel van het genie. En, als hij dien in arrenmoede nederwerpt en onder den voet wil uitdooven om te „grübeln“, dan verzaakt de groote man zijn hooge roeping hier op aarde: kunstenaar te zijn.

J. H. HOOIJER.

COBET'S BRIEFWISSELING.

Brieven van Cobet aan Geel uit Parijs en Italië (Nov. 1840—Juli 1845), uitgegeven door dr. R. Fruin en dr. H. W. van der Mey. — Leiden, E. J. Brill, 1891.

Het jaar, dat van Mei 1890 tot dezelfde maand van 1891 reikt, mag in de toekomstige handboeken der Nederlandsche letteren niet zonder goeden grond het jaar der uitgekomen briefverzamelingen van beroemde landgenooten heeten. In weinig meer dan twaalf maanden tijds van drie omvangrijke correspondentien van vertrouwelijk aard, door mannen van beteekenis geschreven, kennis te mogen nemen, is inderdaad ten onzent een niet alle-daagsche gebeurtenis. Op het schriftelijk verkeer van Busken Huet aanstonds een goed gedeelte van dat van Multatuli te zien volgen, en nu ten slotte sedert een week in het bezit gesteld te zijn van de weinig minder uitgebreide, en in zijn soort minstens even merkwaardige briefwisseling tussehen Cobet en Geel, zietdaar een overvloed van *documents humains* achtereenvolgens onder onze oogen gebracht, als ons waarlijk niet telken jare geschonken pleegt te worden.

Busken Huet, Multatuli, Cobet, — drie namen, ongetwijfeld zeer verwonderd zich ook maar voor één oogenblik in elkanders gezelschap te zien. Het zou pikant zijn, de parallel uit te werken tussehen die drie zoo hemelsbreed uiteenloopende naturen, zelfs tussehen de verschillende lotgevallen hunner briefwisselingen. Doch daarvoor is het hier de plaats niet. Hier sta slechts de thans wel door niemand te weerspreken verzekering, dat zij alle drie tot die enkele uitgelezen geesten behooren, op wier nalatenschap Nederland recht heeft zich te verhoovaardigen. Over den laatst uitgekomenen

der drie brievenbundels volge ditmaal slechts een enkel woord, — alleen en uitsluitend ter aankondiging.

Ter aankondiging, voor wie? Dat wij, oudere leerlingen en vrienden van den diep betreurden doode, onmiddellijk na het bericht dat het in den *Spectator* van 1 Febr. 1891 in uitzicht gestelde boek eindelijk verschenen was, de handen gretig er naar hebben uitgestrekt, spreekt wel van zelf. Maar wij vormen slechts een oneindig klein en steeds kleiner wordend gedeelte van ons lezend publiek. Ook de rijen van hen, die Cobet bij zijn leven nabij stonden, beginnen allengs te dunnen. Wie zullen daarnaast de lezers zijn? Niet onmogelijk dat de uitgevers, die het flinke groot-octavo, — 620 bladzijden tekst, voor een deel met zeer kleine letter gedrukt, benevens 41 bladzijden inleiding, — in een den inhoud waardig typografisch gewaad gestoken en met een portret van den schrijver, zooals hij er op ongeveer dertigjarigen leeftijd uitzag, hebben versierd, — niet onmogelijk dat zij wel eens met geenszins ongerechtvaardigde bezorgdheid zich zelve deze vraag gesteld hebben. Wie zullen naast de oude beproefden lezers zijn? Gelden mijne wenschen iets, dan zou ik het werk in de eerste plaats in de handen wenschen van jongere philologen hier te lande, gepromoveerden en nog studeerenden, die het voorrecht moesten missen van Cobet's persoonlijke kennismaking, en bij wie — zoo gaat 's werelds gang — zijn persoon en zelfs zijn geschriften reeds op weg zijn, een deel hunner eenmaal weergalooze populariteit ten behoeve van jongere geleerden en nieuwere methoden te verliezen. Zij mogen er uit leeren wat onder Grieksch kennen en het Grieksch beoefenen te verstaan is. Daarnaast is een breede schare van wel niet philologisch maar toch academisch gevormde personen, geschiedvorsehers, juristen en theologen, voor wie de klassieken oude, half of geheel vergeten bekenden, maar toch niet geheel onbekenden zijn. Worden zij door het vele grieksch dat elke bladzijde te lezen geeft niet geheel afgeschrikt om, desnoods met overslaan daarvan, voort te lezen of voort te bladeren, dan wacht hen een onverwacht letterkundig genot. Zij zullen bevinden dat de wereldberoemde hellenist, de wegsleepende schrijver in het latijn, zij het ook onbewust en onbedoeld, een daarom niet minder uitmuntend stilist was in de moedertaal. En hebben zij zich vermand het boek ten einde toe door te lezen, dan zal ongetwijfeld de betuiging hun geen moeite kosten, dat ze met het aanschaffen daarvan niet in de

eerste plaats der uitgevende firma een dienst hebben gedaan.

Maar allereerst een woord over de lotgevallen dezer verzameling. Toen steller dezer regelen onder den onmiddellijken indruk van Cobet's overlijden het artikel schreef, dat in het December-nummer van den vorigen jaargang van dit tijdschrift het licht zag, waagde hij de gissing dat er van Cobet's schriftelijk verkeer wel niet veel meer gevonden zou worden. Een vijftiental grootere en kleinere brieven aan Bake, door de vrijgevigheid van prof. H. T. Karsten ter zijner beschikking gesteld, schenen nagenoeg de eenigen te zijn die aan een algeheelen ondergang ontsnapt waren. Het was van algemeene bekendheid dat Cobet, althans op meer gevorderden leeftijd, zoo weinig mogelijk brieven placht te schrijven en de ontvangene na lezing gewoon was te vernietigen. De nasporingen der heeren Fruin en Van der Mey, door Cobet's nabestaanden met de regeling zijner letterkundige nalatenschap belast, leidden aanvankelijk tot een teleurstellenden uitslag. Eén briefje van Bake van 31 Dec. 1835, in de Inleiding medegedeeld, waarin hij den student Cobet kennis geeft dat zijn prijsverhandeling met goud is bekroond, en twee brieven van Geel, in de verzameling zelve gedrukt (bl. 405 en 413), was alles wat eenzaam zwerfende in de laden zijner schrijftafel gevonden werd. Eerst daarna voerde een toeval hun een dik pakket groote en belangrijke brieven, bijna een dagboek, in de handen, door Cobet uit Parijs en verschillende steden van Italië aan Geel gericht, door dezen met belangstellende liefde bewaard, na zijn dood aan beider gemeenschappelijken vriend Pluygers overgegeven en door hem op zijne beurt, toen hij Cobet in het graf voorging, aan de zorg cener andere eerbiedige hand toevertrouwd. Dit is de eenvoudige geschiedenis der 76 brieven van Cobet aan Geel, die het overwegend grootste gedeelte van het boek dat voor ons ligt vullen, en waaraan de verzamelaars nog enkele der aan Bake gerichte, door prof. Karsten ook ter hunner beschikking gesteld, benevens fragmenten van een twaalfstal, aan een boezemvriend, den doctor theologiae W. F. Menzel, geschreven, — niet de minst karakteristieke en voor zijn persoonlijkheid leerzame, — hebben toegevoegd. Geel had van den beginne af van de aan hem gerichte brieven ter gelegener tijd de uitgave gewenscht. Alleen die voorwaarde had hij er aan verbonden, — navolgenswaardige voorzorg! — dat ze eerst geschieden zou, wanneer na den datum waarop de laatste verzonden was een halve eeuw zou zijn voorbij

gegaan. Terecht, mijns inziens, hebben de verzamelaars zich niet slaafs door de letter van Geel's voorschrift gebonden geacht. Aan de halve eeuw, door den oorspronkelijken bezitter bepaald, ontbreken wel is waar nog een viertal jaren, maar wat hij met zijn voorschrift ongetwijfeld beoogde, te verhinderen dat de eventueele uitgave pijnlijke gewaarwordingen teweeg zou brengen bij nog levenden, bij die geleerden vooral, over wier wetenschappelijke beteekenis Cobet gewoon was zich tot altijd strenge, soms tot ongenadig barre oordeelvellingen te laten verlokken, — dit doel wordt ook op dit oogenblik even veel of even weinig bereikt, als over eenige jaren het geval zal zijn. Verreweg de meesten die hij in zijn correspondentie hekelt zijn gelijk hij zelf overleden. Bovendien, — terecht wordt het in de inleiding opgemerkt, — de bestendige lezers van Cobet's geschriften weten sedert lang waaraan zich te dien opzichte te houden. En eindelijk valt het niet te loochenen, dat de belangstelling in den *man* Cobet thans zeker niet minder levendig is, dan ze een jaar of vijf later belooft te zullen zijn.

Onnoodig te zeggen, dat aan de uit en met pïeteit ondernomen uitgave door de verzamelaars teedere en liefdevolle zorg is besteed. *Te* veel zorg in enkele opzichten, dunkt mij. Een hunner, — ik bega geen onbescheidenheid met dr. van der Mey te noemen, — heeft tijd noch moeite ontzien om uit allerlei soms bijna onbereikbare hoeken en gaten alles bijeen te garen, wat tot recht verstand zelfs der vluchtigste aanstippen in deze brieven kan strekken. We zijn er hem grooten dank voor verschuldigd, al wil het mij bedunken dat de vele verwijzingen naar de geschriften, waarin Cobet uitwerkt wat in zijn correspondentie wordt aangeroerd en die in de handen aller vakgenooten zijn of behooren te zijn, zonder schade voor iemand hadden kunnen achterwege blijven. Wie in die zaken belang stelt, weet ook zonder deze handreiking zijn weg wel te vinden. Doch dit is een kleinigheid, en de zeer verdienstelijke *glossator* zal mij terecht kunnen te genoef voeren, èn dat niet *omne nimium nocet*, èn dat niet daardoor het boek, dat ik zoo gaarne in veler handen wensch, voor veler beurs misschien wel wat heel duur geworden is.

Iets meer gewicht hecht ik aan de volgende bedenking. „Wij geven“ — zeggen de verzamelaars — „ze (de brieven) *nagenoeg* onverkort en onveranderd, gelijk zij uit de pen zijn gevloeid: alleen *in den stijl* hebben wij ons kleine wijzigingen veroorloofd, zeker

niet meer dan de sehrijver zelf zou gedaan hebben, *indien hij ze voor de pers gereed had gemaakt*; de spelling hebben wij naar het hedendaagsche gebruik ingericht." (p. IX) Ik voor mij zou noeh tot de eene, noeh tot de andere wijziging besloten hebben, maar, met verbetering der ontwijfelbare sehrijffouten, den tekst overigens met diplomatische nauwgezetheid hebben laten afdrukken. Toevallig is het mij mogelijk, mijzelf en anderen er eenig denkbeeld van te geven, hoeverre de aangebrachte wijzigingen zich vermoedelijk uitstrekken. De brieven aan Geel zijn ook mij alleen zooals ze hier gedrukt staan bekend. Maar van enkele bijzonder merkwaardige, aan Bake gericht, was het mij mogelijk indertijd een afschrift te nemen. Ziet hier den aanhef van een sehrijven aan dezen, gedateerd Venetic, Mei 1845, den dag van het *corpus Domini* (den 22n.).

„Vir Clarissime. — Uw laatste brief heeft mij zeer veel genoegen veroorzaakt, en ik stel mijn antwoord niet lang uit: het is de laatste brief, *die* ik u uit Venetic sehrijven zal: alleen de codex B van de Ilias blijft mij nog over, en het grootste gedeelte er van is reeds voltooid. Hetgeen er van Apsines overblijft is zoo gering, dat ik het in zeer weinig tijd kan nazien: ik zal trachten dit morgen ochtend te doen *en* de collatie hier intesluiten. Ik heb alle *rede* om over mijne gezondheid tevreden te zijn maar het weder blijft zoo ongunstig dat ik mij nog niet volkomen hersteld *gevoele*. Het is ongehoord dat men hier in de maand Mei niet dan regen en wind en koude *gevoelt*: ten gevolge van dit alles ben ik zoo al niet mismooedig en *nedergerlagen* althans niet zoo opgewekt en blijgeestig als te voren. — — Het vriendelijk aandenken van den goeden Preller is mij zeer aangenaam: het was mij een lust *voor eenige dagen* hier omtegaan met een man als hij, van een edelen inborst en een gevoelig hart: het was mij alsof ik mijnen braven Menzel bij mij had, en dat wel *in dit pesthuis hier in Italie!*"

Dit is letterlijk naar het bijna gesteendrukte origineel overgeschreven. Behalve een paar veranderingen, in interpunctie en spelling aangebracht, is in deze zinsneden gewijzigd wat hierboven met cursieve letters is aangewezen. *Die* is veranderd in *dien*; *en* de coll. in *om* de coll.; de verschrijving *rede* in *reden*. In plaats van *dat ik — gevoele*" is gekomen: „dat ik mij *toeh* nog niet volkomen hersteld *gevoel*," en aan het einde van den volgenden zin: „dat men hier

— niets dan regen — heeft.⁴ *Nedergeslagen* heeft het veld geruimd voor *terneergeslagen*; voor *eenige dagen* is geworden *eenige dagen lang*; eindelijk in dit *pesthuis hier in Italie* werd: in dit *bedorven Italie*.

Van de overige wijzigingen valt niets anders te zeggen, dan dat ze even zoovele ontwijfelbare stilistische verbeteringen zijn, maar juist door hun grootere correctheid den indruk verminderen dat men hier inderdaad met werkelijke brieven en al hun kleine onregelmatigheden te doen heeft, niet met stukken zorgvuldig voor de pers voorbereid. Doch waarom heeft Cobet'sforsch en teekenachtig *pesthuis* voor een weliswaar gekuischter maar zenuwloozer uitdrukking plaats moeten maken? Toch niet, om mogelijke gevoeligheid van Italiaansche zijde te voorkomen, indien deze vertrouwelijke ontboezemingen van omtrent een halve eeuw geleden op de eene of andere wijze zooverre doordringen? Zoo ja, dan durf ik wel verzekeren dat men daar ginds evenzeer aan de verzachte uitspraak en welbeschouwd aan het gansche boek, zoo weinig vleicnd voor de nationale ijdelheid, aanstoot nemen zal.

Voor een ingrijpen van heel wat bedenkelijker aard zijn de verzamelaars gelukkig bij nader inzien teruggedeinsd. „Er komt in al die brieven hier en daar wel iets voor, dat wij liever hadden weggelaten: een heftige uitdrukking, een overijld oordeel, een thans verouderd veroordeel; en wij hebben ook meermalen in beraad gestaan om meer te schrappen, dan wij ten slotte na rijp beraad gemeend hebben te mogen doen.“ Gelukkig, herhalen we. Ware door zoodanige verminking niet het doel, met de uitgave beoogd, voor het grootste gedeelte gemist? Cobet's wetenschappelijke *beteekenis* leeren we het best en het veiligst uit de geschriften kennen, in zijn volle mannelijke kracht samengesteld en meer dan eenmaal uitgegeven. Zijn wetenschappelijke *ontwikkeling* in de brieven na te gaan, is zeer zeker niet van belang ontbloomt, maar — de schrijvers der inleiding doen ook zelve het uitkomen, — van veel ontwikkeling is er bij Cobet geen sprake. Toen hij zijn studiereis aanvaardde was hij bijna, toen hij haar volbracht had was hij geheel gerijpt, en van zijn terugkeer tot op het onheil dat hem op bijna zeventigjarigen leeftijd trof, is hij vrij wel dezelfde gebleven, uiterlijk en innerlijk onveranderd. In wat anders ligt dus het voorname gewicht dezer brieven, dan dat zij hem niet slechts als heros der wetenschap doen kennen, maar ook als mensch? En wat bleef er van de kennis van den mensch over, wanneer de karakteristiekste uit-

latingen verzacht waren of geschrapt? Ongetwijfeld vindt kwaadwilligheid in deze lijvige verzameling hier en daar vrij spel. Doch van dat karakter is het niet mogelijk een hoogen dunk optevatten, dat tegen dergelijke aanrandingen weerloos zou zijn.

Aan te halen al wat er in deze bladzijden belangwekkends, al wat er pikants en boeiends en leerzaams in is te vinden voor het doorgronden niet slechts van den graecus, maar vooral van den mensch, ware het halve boek overschrijven. Voor de hand weg neem ik een paar uitlatingen over nopens zijn levenswijze, een paar andere over natuur en kunst.

Pas te Parijs aangekomen schrijft hij aan zijn vriend Menzel, wat blijkbaar tegelijk als rondzendbrief voor den gezamenlijken vriendenkring bedoeld is. Daarin lezen we onder veel meer ook het volgende :

„Stelt u voor nwen ouden vriend Cobet, zittende voor eene groote ronde tafel van slecht hout, overdekt met boeken en papieren: gemelde tafel is geplaatst juist tegen den schoorsteen. — — In dezen schoorsteen ligt een tweetal ijzeren staven, waarover eenige blokken brandhout, dwars gelegd, vroolijk vlammen. Achter hem staat zijn ledikant, aan zijn linkerhand tussehen de twee ramen aan de Seine zijne commode, waarop eene boekenkast, vrijwel voorzien. In een anderen hoek ligt een half vaâm brandhout opgestapeld. — — Tegen 8½ uren kom ik hier uit de veeren en terstond steek ik licht aan, ontgloei daarmede een stuk houtskool en blaas zoo binnen vijf minuten een vroolijk vlammetje in den haard. Gij zoudt het te kwaad krijgen met lachen, indien gij eens kondt zien hoe druk ik dan met mijn blaasbalg in de weer ben, en ik daag ieder Hollander uit om 't mij te verbeteren. Tegen dat het vuur goed brandt brengt men mij mijn ontbijt, en tegen negen uren aan het werk: het handschrift en de philosophie van Aristoteles voor den dag, — — en zoo gewerkt totdat ik geheel vermoeid ben; dan een oogenblik uit het raam gekeken, een half pijpje gerookt, om weder aan het collationneeren terug te keeren: dit duurt tot vier uren. Tegen half vijf op reis naar mijnen restaurateur om op mijn gemak te gaan dineeren. — — Na den maaltijd weder naar mijn hotel om te studeeren of brieven te schrijven, en vroeg naar bed: gewoonlijk voor midnachtsnacht. Zoo zijn mijne werkdagen, stil en kalm.“

Er blijft mij nog slechts plaats voor het mededeelen uit de

brieven van enkele korte beschouwingen over zaken van natuur en kunst.

Voortreffelijk zijn de paar woorden aan Père-Lachaise gewijd. „De akker *du Père-La-Chaise* is mij uit de hand gevallen: het is geen godsakker, (zooals men in Holland zegt), *het is het Palais Royal van den dood*“ (bl. 32).

Een rondzendbrief aan de vrienden, van Turin 16 Aug. 1841 gedagteekend, vertolkt iets van den indruk, door de Alpenatuur op den jeugdigen reiziger gemaakt.

„*Bone deus!* Wat is dat Savoye verrukkelijk schoon en die Alpen! Nooit zal ik den Mont Cénis vergeten. Maar ik kan u alleen aanraden hier heen te komen, om het te zien. Het is onmogelijk er zich anders een denkbeeld van te maken, van die bergen, rotsen, valcien enz. Ik was buiten mijzelf van opgetogenheid; nauwelijks gingen wij weder naar boven of ik vloog het portier uit en draafde vooruit, — — tot groote verbazing mijner medereizigers. Zij zagen mij aan voor een Franschman, en ik heb veel moeite gehad om hun aan het verstand te brengen dat ik was *een Hollander*: een land dat zij trouwens de eer niet hadden goed te kennen“ (blz. 98).

Kenmerkender is wat van Venetië wordt gezegd.

„Wat zal ik u schrijven van Venetië? — — Het is moeielijk om niet bedroefd te worden, zoo menigmaal men in een *gondola sul canal grande* de morsige schimmen van die trotsche *Palazzi* voorbij stevent. Zij zijn dood, evenals de hoogmoedige echtgenooten van de zee, die ze eenmaal bewoonden. Daar staat het *Palazzo Foscari*: het staat te koop. — — De stoute boog *del Ponte di Rialto* en *la Piazza di San Marco* maken altijd indruk, hoe meer men ze beschouwt. Het is zeer wel mogelijk dat *la Chiesa di San Marco* een meesterstuk is van bouworde: zij is in mijne oogen *leelijk*, overladen of liever samengesteld uit allerlei sieraden, die eene breidelooze verbeelding heeft kunnen uitdenken, dragende bovendien vier logge koepels: zij staat tot den dom te Florence als een kameel tot een paard“ (blz. 310).

Nog karakteristieker is het volgende, waarmede ik mijne aanhalingen zal dienen te besluiten.

„Ik vond te Milaan eene schilderij, voorstellende twee houten poppen, waarvan de een aan de andere een ring aan den

vinger stak; in het verschiep zag men een tempeltje, dat uit kaarten gemaakt scheen, met een vrij hoogen steilen trap, die er heen leidde: het stijve, houderige van die ziellooze poppen viel mij in het oog, te meer omdat de schilderij *in loco conspicuo* te pronk stond. — — Ik ontdekte, dat het een wijdberoemd stuk van Rafaël was: het Huwelijk van de Heilige Maagd; ik bezag het andermaal allernauwkeurigst: het veranderde niet: zielloos en flauw bleven de houten poppen staan en staan waarschijnlijk nog zoo. — — Voor eenigen tijd was er hier eene tentoonstelling van schilderijen. Gij zoudt niet gelooven hoevele ellendige prullen er tentoongesteld waren. — — Eén uit vele is deze. Een achtingswaardig vader is op het punt om levend in tweeën gezaagd te worden. Bij het beklimmen van het *bloedige moordschavot* vindt hij zijne eenige dochter terug, die hij jaren lang voor dood betreurd had. Hoe ongelukkig dat dit nu net zoo trof! voor den schilder evenwel een buitenkansje. De beul met zijne vervaarlijke zaag begrijpt er niets van en de dochter valt achterover in zwijm, waarop de brave vader doorstapt met een gezicht, alsof hij in eene opera een toepasselijk gezang moest opdreunen. Al de dames vonden dit eene zeer akelige *positie*. ô Groote God, wat is het menschedom zot! zegt een oud Hollandsch dichter" (bl. 341).

Het is nauwelijks noodig naar Huet's *Italiaansche Reis-aanteekeningen* te verwijzen, en naar het geheel andere gezichtspunt, waaruit deze ditzelfde tafereel van Rafaël, — zijn *Sposalizio* — beziet en bewondert (bl. 181), om ons van Cobet's eenzijdigheid ook op kunstgebied te overtuigen. In dit, gelijk in meerdere opzichten, was het hem niet mogelijk den edeldenkenden, verlichten, modern getinten protestant, maar toch den protestant, ooit geheel uitteschudden. In mysticisme en romantisme heeft hij zich nooit kunnen vinden, gelijk over 't algemeen het hem bezwaarlijk viel zich in hem persoonlijk tegenstaande gemoedsstemmingen intedenken. Doch terwijl de aangehaalde fragmenten van de oorspronkelijkheid van zijn blik en van zijn geheel ongeëvenaard talent voor de satire getuigen, openbaren ze ons tevens, hoe weinig hij bij en trots al zijne ingespannen bibliotheek-arbeid geneigd was, het welgelijkend evenbeeld te worden van dien onbetaalbaren Engelschman, door zijn vriend Geel luimig geschetst, die, voor het nazien van zeker handschrift en voor niets anders te Parijs gekomen, op zekeren middag te twaalf

uur zijn codex sloot, en reeds te twee uur op den trein zat om de wereldstad voor goed den rug toe te keeren. Zooveel de bekrompen middeelen, ter zijner beschikking gesteld, het veroorloofden, heeft Cobet goed rondgezien onder personen en zaken, en zelfs naar hij geloofde daarbij een niet geringe mate van menschenkennis opgedaan.

Aan de door hen bezorgde briefwisseling hebben de verzamelaars, gelijk reeds een en andermaal is aangestipt, een uitgebreide inleiding laten voorafgaan. Voor den toekomstigen biograaf van Cobet een welvoorziene voorraadskamer, vol van tot dusverre onbekende gegevens omtrent de eerste helft van zijn leven. Hij zal daarin voor het eerst volkomen betrouwbare mededeelingen aantreffen omtrent Cobet's ouders, zijn verblijf op de lagere en Latijnsche school; zijn studie voor predikant, zijn aanvankelijke en latere verhouding tot zijn hoogleeraren. Voor het eerst wordt thans de volle waarheid bericht omtrent zijn promotie, — indien deze zoo heeten mag, — en het hem verleende doctoraat *honoris causa*. Ook wordt met reden de vereischte nadruk gelegd op den renzenarbeid, door hem aan dien Simplicius besteed, „die niets deed dan hem onuitstaanbaar vervelen“, en die de overlevering zeide dat niet meer dan het voorwendsel zijner reis was geweest. Reeds de inzage der later door Prof. S. Karsten op den grondslag van Cobet's collatiën bezorgde uitgave van de *Commentarii de Coelo* had mij tot een juister oordeel geleid, maar eerst wat thans wordt openbaar gemaakt geeft den vereischten maatstaf in handen om Cobet's zelfverloochenenden en onverpoosden arbeid in dezen naar behooren te waardeeren. Slechts zij opgemerkt dat, als deze zijne werkzaamheid te voren is miskend, de schuld wel een weinig bij niemand anders dan bij Geel en Bakhuizen van den Brink te zoeken is.

Bij de historische mededeelingen sluiten zich geleidelijk eenige beschouwingen aan over enkele sprekende karaktertrekken van den correspondent. De beide schrijvers, warme vrienden en bewonderaars van Cobet, hebben met hoogelijk te waardeeren onpartijdigheid vooral sommige schaduwzijden van zijn eigenaardig wezen doen uitkomen: zijn hooghartige minachting voor verreweg de meeste vakgenooten; zijn te ver gedreven afkeer van al wat zich onttrekt aan de wel eens ietwat alledaagsche eischen van het gezond verstand; de eenzijdigheid waarmede hij zoovele andere takken van wetenschap, de wijsbegeerte vooraan, voor zichzelf ignoreerde, en de beoefening er van door anderen met een medelijdenden glim-

lach placht te begroeten. Stof genoeg voor eenige wisseling van gedachten, waarvan ik me thans echter onthouden moet. Alleen ter loops mag ik nog op twee punten wijzen. Eerstens dat de schrijvers door een m. i. niet gelukkige zinsnede onwillekeurig aanleiding geven tot een verkeerde opvatting omtrent althans één karaktertrek van hun held. „Hier“ — verklaren zij, dat wil zeggen, in deze brieven, — „hier, bij uitzondering, geeft hij zelf zich te kennen gelijk hij was, in alle oprechtheid, zonder iets te vermommen of te plooiën.“ (p. X) De cursiveering is van mij, maar zijn de schrijvers bereid, de logica hunner woorden voor hunne rekening te nemen? Zij weten evengoed als ik, dat weinigen zoo bijna onbeleefd openhartig in geschrifte voor hunne meening plegen uit te komen als Cobet. De ervaring van later heeft hem geleerd, zich niet over een ieder en over elke vraag, tot zijn vak behoorende, zoo apodictisch uit te laten als hij, gelijk de meesten, in vertrouwelijke brieven onder den indruk van het oogenblik pleegt te doen. Desniettegenstaande bleef zich kras uit te drukken, zelfs in wetenschappelijke geschriften, een zijner eigenaardigheden, ook door buitenlandsche geleerden, door Meineke b. v., waargenomen en gewraakt. Ligt daarom in den nog Forscheren toon van de meeste dezer brieven eerst recht de uitdrukking zijner eigenlijke en ware meening? Ligt er niet veeleer de begrijpelijke overmoed in van een jong man, die al meer en meer waarneemt hoe hij alleen juister en scherper ziet dan een breede schare van als hoog- en diepgeleerd te boek staande mannen?

Een tweede opmerking betreft Cobet's onloochebare eenzijdigheid. De schrijvers zijn geneigd, een goed deel van de schuld daarvan op de schouders te wentelen der toenmalige scholen. Met alle bescheidenheid laat zich daar tegenover de vraag stellen: waren de inrichtingen van lager en voorbereidend hooger onderwijs, waarop Groen van Prinsterer, waarop Thorbecke, waarop Geel en Bake hunne opleiding genoten, dan andere en volmaaktere? Beter geïnspireerd waren zij, toen ze aan het einde hunner studie het gebrek, — wanneer het er een is — als geheel in Cobet's eigen wezen gegrond kenmerkten. „Dat is de prijs, dien men betalen moet, wil men in één vak zoo uitmunten als Cobet in het zijne uitgeblonken heeft.“ (p. XIV).

Doch het wordt tijd, mij aan de betoovering te onttrekken en deze zich onbehoorlijk uitbreidende aankondiging te eindigen. Noode

sluit ik het boek. Minder dan ooit kan ik me voorstellen dat Cobet dood is, reeds ruim anderhalf jaar dood. Ik zie hem weder voor mij, zooals ik het voorrecht had hem een tiental jaren te zien en te kennen. Ik zie hem schuins achterover leunend in zijn stoel, wanneer de bezoeker binnentreedt. Ik zie hem de lange pijp uitkloppen. Ik hoor hem hardop zijn geliefkoosde teksten lezen met de diepe, welluidende tonen zijner stem.

Dat is een der voorrechten van buitengewone mannen, dat ze ook op de vluchtige uitstortingen van het oogenblik het onbedriegelijk merk drukken hunner geheel eenige persoonlijkheid.

H. J. POLAK.

MEIBLOEEMS.

I.

Ik zoek naar woorden en ik vind er geen.
Ik neem uw hand en blik u in 't gelaat
En fluister, als een bede, uw naam alleen...
Hoe zal ik weten of gij mij verstaat,
Als ik blijf zwijgen en zoo bitter ween,
Omdat ik voel waartoe geen taal volstaat?

'k Voel me als een kindje, dat een vollen kelk
Langs diepdoorploegde paden zoetjes draagt,
Zóo bang voor 't storten van de blanke melk,
Dat nauw 't de voetjes te verzetten waagt,
Die dartle voetjes, rap genoeg voor elk
Gevleugeld diertje waar de hand naar jaagt!

Zoo draag ik traag dit boordevolle hart,
Kristallen kelk, waar blanke liefde in heeft.
Vast zij mijn voet die 't ruwe leven tart!
Ontwijk' mijn hand den schok met al wat leeft!
Dit, liefste, is ál mijn wijsheid: liefde is smart
En 't hart is vol, dat God den dichter geeft.

DE GRENZEN OVER! ¹⁾

I.

Het loopt naar half vier. In de leeskamer van de Kurzaal te Montreux wordt het donker. De gewone volksverhuizing van tafel, canapé en haard naar de stoelen in de raambogen begint voor hen, wier belangstelling in hun lektuur sterker is dan hun vrees voor de koude luchtstroomen langs de ramen. Zij, die aan het reeds ingenomen plaatsje getrouw blijven, komen weldra onder den invloed, die gemakkelijke stoelen, bedompte atmosfeer en warmte in het schemeruurtje plegen te oefenen.

In de tweede zaal op *zijn* plek slaapt kaarsrecht de engelsche generaal. Keurig netjes is het spierwitte haar langs de slapen naar voren geborsteld; twee onberispelijk rechtlignige, langwerpige parallelogrammen van evenzeer spierwitte, kort afgeknipte, haartjes duiden de hoogste concessie aan die aan whiskers gemaakt wordt. De zware knevels zijn niet naar boven gekruld: oh! no! that would be french! Nog veel minder gecosmétiqueerd, wat nog meer french zou zijn. Neen! zij hangen somber langs de hoeken van den vastgesloten mond met iets van die treurwilgachtige, door wereld's ondankbaarheid omlaag getrokkenne, snor-expressie aan gepensioneerden eigen.

Het is vandaag de beurt van de bruin met wit knicker-

¹⁾ Naar aanleiding van:

Zuid-Afrika. Reisherinneringen van Hendrik P. N. Muller. Leiden A. W. Sijthoff. G. Verschuur. Aux Antipodes. Paris Hachette et Cie. 1891.

W. F. Margadant. Voor drie jaren naar de Oost. Leiden E. J. Brill.

bockers-„complet.“ Veston, vest, knickerbockers natuurlijk van één stof. Om de welgevulde kuiten lenige lichtbruinlederen slopkousen, waarover dikke wollen kousen, precies mathematisch op dezelfde hoogte omgevouwen in een dubbelen rand van absoluut identieke afmetingen. Oranjelederen schoenen met driedubbele zolen voltooien het bergstijgerskostuum van den keurigen krijger. Niet te vergeten een misschien door het dutje nog meer geaccentueerd vuurrood gezicht, dat tusschen den witten haardos het effect maakt van een muur, waar de pleisterlaag loslaat, en een onberispelijk bouquetje in het linker bovenste knoopsgat. Gisteren was de „complet“ zwart met roode pikkeltjes. Morgen zal de beurt zijn aan de onwederstaanbare cacao-van-Houten'sche met vaal-oranje moesjes. Zoo heeft iedere dag zijn eigen lusten.

Nu is dit bergkostuum alleen een compliment aan de locale kleur. Want de man gaat nooit verder dan van het grandhôtel te Territet over het trottoir tot „au Cygne“; hoek van den weg naar het station te Montreux. Dan een militair krachtig „rechtsomkeert“, en 't bivouac wordt in de leeszaal opgeslagen.

In de eerste zaal zit de mama met de drie dochters. Niet dom die vier. Men behoeft niet bang te zijn dat zij te laat plaats aan de ramen zullen zoeken. Zij gaan er onmiddellijk zitten. Eerst mama, dan de oudste, dan de middelste, en de jongste als point, full stop. Alle vier dragen brillen, hebben bruine japonnen (kort), bruine hoeden (suikerschepvorm), bruine regenmantels (lang). Alle vier hebben schoenen van onwaarschijnlijke afmetingen zonder hakken, die de aarde raken op zulk een afstand der bezeten vier stoelen als wilden zij 't air aannemen van alleen uit te zijn. Alle vier lezen; alle vier zwijgen. Te zamen: een bruin-droefgeestige stemmingsallegorie van een engelschen Zondag op acht stelten.

In een ander raam zitten, dicht tegen de ruiten aangeduwd om de laatste lichtstralen op te vangen, twee Hollanders. De een kleedt zich zeer weinig opvallend, doch blijkbaar bij een goeden kleermaker. Het smalle, ietwat te fijn belijnde gezicht met den goed verpleegden knevel heeft niets karakteristiek hollandsch. Men zou hem even goed voor een internationaal van iederen anderen landaard kunnen houden, die lang genoeg rondgezworven heeft om „aux ronces du chemin“, mis-

schien „sa blanche laine“, maar zeer zeker „au contact de tant de pavés“ de kenteekenende scherpe lijnen afgesleten te hebben, waarmede ieder ras zijn kinderen, evenals zijn eigen munten, stempelt. *Naam*: Van Elswoud. *Betrekking*: geene. *Voorhoofd*: gewoon. *Haar*: gewoon. *Neus*: gewoon. *Wenkbrauwen*: gewoon. *Mond*: gewoon. *Kin*: gewoon. *Gestalte*: gewoon. *Bijzondere kenteekenen*: geene. Zoo zou ten minste het signalement luiden ingeschreven door iederen politiemann. Doch een vrouw zou er dat minst formuleerbare van alle karakteristieken bijgevoegd hebben: „interessant.“

Een geheel ander individu is zijn vis à vis. *Naam*: Van Hamer Swart. *Betrekking*: Oud Indisch hoofdambtenaar. *Voorhoofd*: vierhoekig, meer breed dan hoog, doorploegd door een menigte plooien en lijnen als een graphische voorstelling. Daar er voor de „karaktergrafiek“ blijkbaar geen plaats genoeg was op 't voorhoofd, zoo is zij voortgezet op wangen, kin en hals. *Haar*: dreigende grijze borstels. *Neus*: forsch met een breeden bergrug in 't midden. *Wenkbrauwen*: als een meester van een ouderwetsche nutschool. *Mond*: een lange horizontale sleuf, begrensd door twee vertikale dito's, waarachter: kleine sterke, gelijkelijk afgesleten dobbelsteentjes, niet heel schoon. Vier er van nog wat meer afgenomen door jarenlange „sleepende wrijving“ van sigaar- en goudsche pijp. *Kin*: van een geweldenaar. *Gestalte*: eerder bij de zes dan de vijf. *Bijzondere kenteekenen*: harige handen van het soort: hardhanden.

Wij zullen er van profiteeren dat hij, wat hij zijn „fok“ noemt, namelijk een schildpadgelijsten knijpbril met glazen als rijksdaalders, op den bergrug te paard gezet heeft en zich inspant om de Nieuwe Rotterdammer nog te ontcijferen bij 't karige licht, — bij welke inspanning de plooien en lijnen op voorhoofd, wangen, kin en hals zich op onrustbarende wijze vermenigvuldigen, — om nog even zijn uitwendige verschijning in haar geheel op te nemen.

Zijn kleederen zijn allen van uitmuntende sterke engelsche donkere stoffen, uiterst proper maar meer op gemakkelijk zitten dan op elegantie bogend. Het eenige bijzondere zijn de boordjes. Zeer zindelijke vadermoorders: zeer lage en die alleen op bestelling te krijgen zijn. Wie draagt nog vadermoorders? Maar toch: vadermoorders, opdoemende uit een

wel acht à negen maal om den langen en forschen nek gedraaiden zijden foulard. Zien wij nu straks bij 't uitgaan het kostuum voltooid door een dikken blauwlakenschen „propriétaire“, die bijna tot op den grond komt, — kuitendekker, zegt Swart, — en een hoogen cylinder, die op den schedel geschroefd wordt, dan hebben wij een type dat men eerder op den Kinderdijk of te Shiedrecht dan wel te Montreux zou verwachten.

De duisternis neemt toe. Het is een van de gewone winterdagen aan 't noorden van het meer van Genève tusschen Clarens en Veytaux. Geen zon, geen vroolijkheid. Maar ook geen snerpende koude, al staat de barometer ettelijke graden onder nul. De bergen vangen den wind op, die het ten westen van Clarens, te Vevey enz. zoo vinnig kouder maakt, en die Genève, Lausanne, Neufchatel geeselt. Een juist door die afwezigheid van wind onverscheurd blijvende, droef grijskleurige wolkendeken hecht zich aan de bergen vast en zweeft boven oever en meer. Van Elswoud geeft het lezen op, laat zijn engelsche courant op zijn knie zinken, leunt het hoofd achterover tegen de vensternis, en laat zijn blik gaan over het gezelschap.

Daar gaat de deur open. Een flinke athletisch gebouwde engelschman van zeventien à achttien jaar, met de half onbeschaamde, half onnoozele uitdrukking, welke de Britten op dien ouderdom kenschetst, stormt binnen met sliknatte slobkousen en schoenen, dampend van de „lugin“ ¹⁾, waaraan hij zich van 9 tot 4 uur gewijd heeft. Zijn vuil bemodderd pak en de postpaardachtige toestand van uitdamping, waarin hij zich bevindt, weerhouden hem natuurlijk geen oogenblik van zich te werpen in een keurigen fauteuil vlak bij de kachel. Het duurt geen vijf seconden of de blonde krulbol zakt op zijde, mond en neusvleugels openen zich tot volle wijdde en een gesnurk van een regelmatigheid, die een Westinghouse-rem jaloersch zou maken, verkondigt 't publiek dat een practisch jong eilander alles kan utiliseeren, zelfs die overigens voor hem meest overtollige aller inrichtingen: een leeszaal. Wat

¹⁾ To luge: spreek nit; to ludge: kersversch werkwoord, waarmede de engelsche kolonie in Zwitserland haar taal verrijkt heeft, sedert zij in 't echt Zwitsersche glijbaantje-spelen op „luges“ een nieuwe gelegenheid tot arm- en beenbreken met enthousiasme begroette.

later accentueert zich 't gesnurk van tijd tot tijd tot een „groan“ van zulk een energie, dat allen verschrikt opkijken. Dan zweeft een glimlach over aller lippen en communieeren de gezamenlijke internationalen in het algemeen menschelijke: 't Ridicule.

Plotseling trekken de wenkbrauwen van Van Hamer Swart zich nog meer samen. Met een forschen stoot duwt hij zijn Nieuwe Rotterdammer aan Van Elswoud in de handen. Ter eere van: „'t niet spreken in de leeszaal“ zijn orkaanbeheerschend orgaan tot een dof welpengebrul saâmpersend: „daar, daar heb je 't weer! Tweede, altijd tweede. En dan nog die lamlendige flauwe troost er bij: *Goede* tweede. Er bestaat geen *goede* tweede!“ De kort afgeknipte breede nagel van een geweldigen duim heeft de zinsnede onderschraapt: „Uitslag: Donoghue eerste; onze landgenoot P. goede tweede.“ De verontwaardigde oogen van Van Hamer Swart vragen over den knijpbril heen om instemming aan Van Elswoud. Deze neemt de zaak blijkbaar kalmer op en vindt Neerland's roeni niet door een schaatsijzer afgesneden. Hij ziet den verbolgen reus glimlachend aan en reikt hem zijn engelsche courant.

Van Hamer Swart tracht te vergeefs den zeer fijnen druk te lezen. Zijn: „waar blijft de lummel?“ schijnt een paraphrase van Goethe's laatste woorden te moeten zijn. Maar de lampenknecht komt niet.

Daar staat een klein, kittig, alleraardigst anglaisetje op, gaat met den gedecideerden stap recht af op een knop in den wand draait dien om — en: fiat lux! — daar geeft die heerlijkste aller negentiende-eeuwsche nitvindingen haar hel lichtenden en geen atmosfeer bedervenden schijn. Daarna gaat de lichtenden fee even beslist weer door met haar lektuur. De oogen van Van Hamer Swart volgen haar bewegingen met een lachenden gluur over de schildpadden verschansing. Weer een duw aan Van Elswoud en 't broemt: „Toch praktisch, die kleine dingen!“ Dan duikt hij onder in het hem aangewezen artikel. Het was een vroolijke, aardige beschrijving van een engelschman, die in Friesland de zegepraal van Smart Lee over de friesche „professionals“ had bijgewoond. En nu kwam de fijnggebogen, zuiver ovaal bijgevijlde nagel van Van Elswoud die regels aanduiden, waarin de Engelschman met sympathische erkentelijkheid zijn hulde bracht aan de gastvrije edelmoedigheid der

geslagen Friezen, die, na een oogenblik van pijnlijke ontgoocheling, plotseling zich hun plicht tegenover den vreemden overwinnaar herinnerende, een driewerf „hurrah for old England!“ hadden aangeheven.

— „Dat is iets anders dan toen in Duitschland onze Pim Kiderlen 't won,“ fluisterde Van Elswoud, „en er noch vlag, noch muziek, noch eenige hartelijkheid was, ja zelfs de overwinning ontkend werd.“

— „Ja wel, ik weet het,“ bromde Van Hamer; „totdat die brutale Pim voorstelde om 't dan nog maar eens over te doen!“

Meteen stond hij op. Van Elswoud volgde het voorbeeld. In het jassenkamertje werd Van Hamer in zijn duffelschen veertigponder geheschen. Van Elswoud vond een demi-saison voldoende erkenning van de wintertirannie. Als onverbeterlijk Hollander stopte Van Hamer den jassenknecht een footje toe, dat deze met genoegen aannam en hem versterkte in zijn opinie: „que les hollandais sont encore les moins chiches des étrangers.“

— „Neen, weet je wat mij boos maakt,“ ging Van Hamer voort, „'t is niet dat wij overal geslagen worden, onze professionals door de buitenlandsche collega's, precies als onze beroemdste liefhebbers, sedert Pim weg is, door de Noren, of door Donoghue, ja zelfs door de Hamburgers, die een paar jaar geleden nog klopp kregen, — maar dat zijn die katterige troostgronden, dat ziekelijke geaai van onze nationale ijdelheid! Zoo is 't op ieder gebied. Nergens zijn wij meer *eersten*. Maar wij maken ons van den ochtend tot den avond wijs, dat het toch al heel aardig is dat wij nog zoo'n mooi eindje meêkomen. Tweede, goede, mooie tweede! Altijd die misselijke verheerlijking van 't à peu près! Als ge nu eenmaal wilt opkomen, donder dan dood voor mijn part, of win het! maar ga niet zitten je feliciteeren dat je 't wel aflegt, maar ook minder buiten je asem bent dan de winner!“

Van Elswoud trachtte niet eenmaal het stokpaardje te stoppen! Hij kende zijn Van Hamer te goed. Hij wist dat de eenige methode was: zijwegjes, liefst zanderige.

— „Wat zei je wel van 't sans-gêne van onzen luger?“

— „Zoo'n buffel! Die jongen zou er in Engeland niet aan denken van in zoo'n toestand zelfs aan een station's bar een

glas sherry te gaan halen, als er dames rondom stonden. Maar nauwelijks op het continent, of alles is gepermitteerd. Het ideaal kostuum wordt gecopieerd van een ierschen palfrenier.

— „Tot de pijp inclus!“ zei Van Elswoud plagend. Want al pruttelend had Van Hamer Swart uit een étui een gestopten meerschuurmer gehaald en stond nu in een deurpost dien aan te steken.

— „Pijp? Omdat jij niet rookt! Maar waarom zou ik mij nu hier geneeren?“

— „Precies zoo redencert onze luger ook!“

Swart's kracht ligt nu eenmaal niet in zijn logica. Aan derden dit te bekennen deed hij voor geen millioen. Maar zich zelve was hij zijn zwakte wel bewust en van daar was een zijner taktieken om dan driedubbel zoo hard als gewoonlijk te dampen, als belette die inspanning hem andere uitlatingen dan rookwolken. Van Elswoud had dit gedoopt: 't inktvischen van Swart.

Van Hamer Swart inktvischte dus een poosje. Daar hij, met zijn lange beenen, en Van Elswoud uit régime (demi-saison, maar flinke beweging!) ferm aanstapten, naderden zij snel een groepje lugers.

Van Hamer had, wij zagen 't reeds, de afgrijselijke gewoonte van aanstooten en andere beroeringen: jasknoopvasthouden als aandachtsvrager, kloppen op de knie als bewijs van instemming, opstoppers tusschen de schouders als aanmoediging, elleboogsgemeenzaamheden als uitroepsteekens enz. Dit alles was Van Elswoud buitengewoon onaangenaam. Maar soesa, over wat ter wereld ook, nog veel onaangener. Alleen bewees een pijnlijk samenknijpen der fijne lippen, hoe antipathiek die vulgaire handtastelijkheden hem waren.

Een elleboogsdruk en een uitgestoken vinger. „Kijk eens! 't schijnheilige nest!“

Van Elswoud zag nu hoe van het laatste paartje de dame, een dunmiddelige goudharige miss, quasi trachtte den cavalier te ontlasten van de door hem opgenomen taak, haar sleedje achter hen aan te slepen. Daardoor geraakten haar slanke vingers bekneld in de lus van 't touwtje en dus intiem met zijn dienstpresteerders. Een vermakelijk gewrijf van gemsleër en wol, met onvermijdelijke zachte kneepjes en

drukjes. Ach! zoo onschuldig! en wie zou er aan durven twijfelen, ziende den hemelschen blik der seraphieke jonkvrouw (genre esthetical).

— „Dat's ook: doe wel en zie niet om!“ grinnikte Van Hamer.

— „Heb je nog nooit zien lügen?“

— „Neen.“

— „Dat zal ik je dan eens vertoonen. Maar dan moeten wij naar den Cubli.“

— „Ben je niet wijs? Veel te hoog!“

— „Ben je weêr in een luie bui? Neen, je moet er naar toe. En als je daarna nog iets vindt aan zoo'n eenvoudige intimiteit van twee handen in één lusje! Vous en verrez bien d'autres! Stel je eens voor, twee volwassen personen op zulk een klein sleedje, dat pijlsnel naar beneden vliegt zoodat de heer de dame moet vasthouden of deze in haar angst zich wel moet vastgrijpen. Een beeldhouwer van mijn kennis zegt dat ieder van zijn vakgenooten, na drie of vier maal lügen met een schoonheid, haar bepaald uit 't hoofd kan conterfeiten ten voeten uit! — Je zult in allen geval erkennen dat deze vriend een goede keus heeft. En zij is in de wolken van 't geluk geluged te hebben met den koning der lugers!“

— „Is hij dat?“

— „Ja, in de week. Zondags is hij dan eens dominé, dan eens organist, dan eens koster. 't Is een schatrijke Schot. Hij heeft twee passies, ten minste twee openlijk erkende. Dat is lüging en zijn kerk.“

— „Wat? Is hij clergyman?“

— „Neen, dat niet. Trouwens, dat zou niets hinderen, want haast even hartstochtelijk voor het edele lüging is de highchurch clergyman, dien gij, dag in, dag uit, in knickerbockers, kort manteltje met kap, palfrenierspet, bril en een vuile pijp dwars in den mond, met vrouw en kinderen, processioneel op sleedjes van alle vormen achter elkander aan kunt zien hollen.“

— „Maar deze vriend voor ons?“

— „Die is de beurs, de rijke man van een der paar honderd separatistische secten, die 't protesteerende element in 't protestantisme levend houden. Hij bouwt kerken, betaalt clergymen en zingt Zondags als aanvoerder van een door hem

gedresseerd koor met evenveel ijver als hij de heele week kapitein der luging-garde is. Voeg daarbij, zooals gij zien zoudt als 't al niet zoo donker werd, dat hij een mooie kerel is, en gij kunt u een denkbeeld vormen van de verwoesting, die hij aanricht onder de husbandhuntsers, die altijd met dozijnen rondom hem zwerven. Hij is bepaald het fortuin van 't hotel, waar hij zijn intrek neemt. Acht dagen later: geen kamer meer te krijgen! ... Hé! bonsoir Wilkama, ik maak je mijn excuses! Ik had je haast omverge-loopen."

— „Zeker, gij waart zoo druk in gesprek," antwoordde de als Wilkama herkende.

Het drietal stond even stil.

— „Kennen de heeren elkander?" vroeg Van Elswoud.

— „Pardon! Ik heb niet het genoegen."

— „Mijnheer Wilkama. Mijnheer Van Hamer Swart. Het was Wilkama, die mij 't boek leende dat gij nu ook leest. Hendrik P. N. Muller's *Zuid-Afrika*."

— „Ah! zoo! Zeer verplicht! Kent u Tromp's boek over 't zelfde onderwerp?"

— „Neen."

— „Nu, dat heb ik bij mij, en als u wilt dan zend ik 't u morgen."

— „Zeer gaarne, meneer Swart!"

— „Ik ga hier wat tabak koopen. Ik hoop tot weerziens, meneer Wilkama!"

Van Hamer Swart verdween in 't tabakswinkeltje.

— „Waar heb je dien nieuwen vriend opgedoken?" vroeg Wilkama.

— Dat is geen nieuwe vriend. Zelfs een zeer beproefde getrouwe. Ik ken hem van Davos van een paar jaren geleden. Ik was daar geheel alleen en doodziek. De eenige kennis, dien ik er gemaakt had, was van Hamer Swart, die mij eerst als genre Nurks weinig aantrok. Maar 't was een pseudo-Nurks. Want, weet je wat het einde was? Dat hij, zes weken langer in Davos bleef om mij, een wild vreemde, op te passen! Om van Hamer Swart te begrijpen moet je nooit vergeten dat de man, afkomstig uit een heel burgerlijk kleinsteedsch kringetje, als opzichter in 's lands dienst naar Indië ging, daar in de goede oude tijden ambtenaar werd en door energie, hard zwoe-

gen en grooten persoonlijken moed zich opwerkte tot een der hoogste rangen. Daar hij zijn prestige op moest houden, was zijn leven één strijd tegen den inwonenden vijand: de vrees van te verraden, dat hij niet opgevoed werd als anderen van gelijken rang. Zijn optreden is brutaal, ten einde gebrek aan beschaving voor originaliteit te laten doorgaan. Daarenboven onverbeterlijk mopperaar, zeer scherpziend beoordeelaar, en tegelijkertijd, door zijn oppositie-geest quand-même, telkens verzeilende in de vermakelijkste inconsequentien. Gij zult wel aan hem wennen. Kom een dezer dagen eens bij ons aanloopen, wil je? Dan zullen wij hem laten uitpakken over jullie lectuur!"

— „Ja, en ons eens warm te maken om jou 't genoeg te geven je onverschilligheid hoog te voelen staan boven onze dwaasheid! Maar mij zul je niet meer vangen, vriend!"

— „Wij zullen zien! Tot weerziens!"

II.

Eenige dagen later was het drietal te zamen in een afgescheiden hoekje van de groote glazen veranda van 't hôtel, waar Van Elswoud en Van Hamer Swart hun intrek genomen hadden. Swart schommelde zijn massa in een wipstoel langzaam heen en weer, steeds kunstvolle ringetjes uitblazende en dan met de punt van zijn sigarenpijp naar 't midden van dien nevelkring stekende.

— „Cosmoswording?" vroeg Van Elswoud.

Of dat woord een zeer heldere vertolking in Swart's brein vond, bleek niet, dank zijn virtuositeit in „oostindische" doofheid.

„Nu," zoo opende Wilkama 't vuur, „wat is uw opinie over Muller's boek?"

Swart verscheurde onbarmhartig een keurig cirkeltje: „Dat de titelstempel op den band veel te goed is om in Holland gemaakt te zijn, 'k laat mij hangen als die niet uit 't buitenland komt; dat de druk en de plaatjes heel goed en 't binden infaam slecht is."

— „Dat is de *uitwendigheid*. En nu de *inwendigheid*?"

— „Het laat zich best lezen. De schrijver dringt zich

nooit op den voorgrond. Blijkbaar is hij een warm Nederlander en houdt hij daarom ook van de Boeren. Dat's een quaestie van smaak. Tromp ¹⁾ denkt er anders over, meneer Wilkama!"

— „Dat zag ik. Maar zoo ooit dan moet men hier de geschriften naar den datum beoordeelen. Tromp schreef geheel onder den kersverschen indruk van den val van Burgers als president en van de inlijving van de Transvaal door de Engelschen in April 1877. Muller reisde nadat de onaf hankelijkheids-oorlog geëindigd was, Gladstone den grooten moreelen moed getoond had aan Engeland zijn ongelijk te doen erkennen en gedeeltelijk herstellen, en de Boeren door de glorierijke dagen van Amajuba en Ingogo den blaam hadden uitgewischt van het in den steek laten van Burgers bij den aanval op Seco-coeni's kraal en het hulpeloos achterlaten van de arme Amazwazie-bondgenooten.“

— „Wat mij 't meest bevalt,“ merkte Van Elswoud op, „nog meer dan 't geheele reisverhaal, is het voorbeeld dat Hendrik P. N. Muller aan onze jongelui geeft. Vooreerst werd hij 't beste wat een Hollander worden kan: koopman, en leerde zijn vak in het buitenland, Duitschland, Engeland en Frankrijk. Op een leeftijd, dat onze meeste jongelui nog niets gedaan hebben dan bittertjes drinken en billart spelen, werd hij directeur van de Oost-Afrikaansche compagnie, nadat hij reeds gezondheid en gemak gewaagd had aan het bestudeeren van het operatiegebied zijner Maatschappij in Zanzibar, aan de Zambesi en de Portugeesche Oostkust. Toen volgden de reizen in *Zuid-Afrika* beschreven. Daarna bij verschillende gelegenheden: 't oostelijk deel van Marokko, Algerie, Tunis, Tripoli en Egypte. En nu is hij hier om te bekomen van nieuwe Afrikaansche reizen thans aan de Westkust, met inbegrip van 't westelijke deel van Marokko. Dat is wat anders dan bij moeder's pappot blijven hangen en als hoogste energie drie, vier maal per jaar op audientie gaan om te solliciteeren!“

Een merkwaardig beteekenisvol gepuf van Van Hamer Swart's sigaar brak Van Elswoud's tirade af.

— „Begrepen vriend Swart! Ieder pufje verbeeldt: een

¹⁾ Theod. M. Tromp. Herinneringen uit Zuid-Afrika. Leiden E. J. Brill, 1879.

steentje in mijn eigen tuin geworpen! Ik weet wel dat zoo er iemand moet zeggen: „let op mijn woorden, en niet op mijn . . . absentie van daden“, dan is dat je gehoorzame dienaar. Maar daarom staat mijn overtuiging des te vaster dat alle jonge Hollanders Hendrik Muller's, en bepaald niet mijn voorbeeld moeten volgen. Waar hij ook goed in vooringing was in het zich prepareeren voor zulke tochten. Hij zit vast genoeg in den zadel om geen gek figuur te slaan, zelfs in Zuid-Afrika, en oefende zich genoeg in 't zwemmen om in Rotterdam kinderen uit het water te redden.

— „Ken jij hem dan?“

— „Nee, ik herinner mij dat uit de Rotterdammer. Wel hoorde ik van hem door een mutual friend, die jaloersch was op zijn gemak van talen aanleeren; waardoor hij er zelfs voordrachten in durfde houden. Uit zijn boek blijkt ook dat hij engelsch, duitsch, fransch, portugeesch, italiaansch, en nog wat di Patriottentaal van de Boeren machtig is.“

— „Ik ken hem ook niet, maar ik zou hem wel willen ontmoeten; want ik heb nog een appeltje met hem te schillen.“

Plotseling ging Wilkama naar de straatzijde van de veranda, klopte tegen de ruiten en opende een raam. „Hé, mijnheer Muller! heb je een oogenblikje voor ons? Kom even binnen!“ Het raam dicht. „Gij ziet: uw wensch wordt dadelijk vervuld, meneer Swart! 'k Zag hem daar juist passeeren.“

Na een oogenblikje kwam de heer Muller binnen. Na voorstelling aan Van Elswoud en Van Hamer Swart, helderde Wilkama de reden van 't inkloppen op: „We waren net over u en uw boek bezig.“

— „En ofschoon u er zelf niet bij waart, spraken wij geen kwaad van u“, vulde Van Elswoud met een beleefd buigingje aan.

— „Nee, maar ik zal 't maar dadelijk zelf zeggen, anders doen zij 't toch: ik zeide juist dat ik een appeltje met u te schillen had.“

— „Wat heb ik dan misdreven, mijnheer Van Hamer?“

— „Ik was in Delft toen u daar zoo'n speech hield in Vrije Studie. Herinnert gij u dat?“

— „Zeker. Volkomen.“

— „U was gelukkig in uw voordracht en ik volgde uw reis langs de Zambesi met de tochten meer landwaarts in. Is

u toen niet door Manika gekomen, waar nu de Engelschen en Portugeezen zoo over kibbelen?"

— „Niet door 't eigenlijke goud-district. Wel leerde ik zoowel den kolonel Alberto Paiva d'Andrade als den capitán mör Manoel Antonia de Souza kennen, die nu door een troepje bereden politie der Engelsche Zuid-Afrika Maatschappij zoo handig gevangen genomen zijn."

— „Wie hebben gelijk? de Engelschen of de Portugeezen?"

— „Dat is moeielijk zoo op eens uit te maken. Wel kunt u op de *Engelsche* atlassen, bijv. den bekenden W. en A. K. Johnston's schoolatlas van 1885, de grens van de Portugeesche bezitting zoo zien aangegeven dat Manikaland onbetwistbaar daartoe behoort. . . . Maar: uw appeltje?"

— „Ja, dat is waar! Welnu, ge hebt ons toen een verhaal gedaan van een tocht over een rivier in een lekke boot, waarvan gij 't gat gestopt hadt door er een neger in te laten zitten! Het verhaal had veel succes. Maar ik herinnerde mij ongelukkig een illustratie van Baron Crack's (alias von Münnichhausen) *Aventures de chasse* door Doré, die precies 't zelfde aanschouwelijk maakt. U moet mij dus niet kwalijk nemen, maar ik vond een luchtje aan uw neger!"

— „Als jij ze zelf aantrof, zou je er nog heel wat meer aan ruiken", kwam Van Elswoud tusschen beiden. „En in ieder geval een beetje aankleeden mag men een verhaal wel."

— „Aankleeden? Noem jij zulk utiliseeren van een naakten neger: aankleeden? Ga naar Doré en word wijs! Toen u voorbijkwam hadden wij 't juist over uw talenkennis, meneer Muller! Daar moet u een boel genot van hebben op uw reizen."

— „Soms: zeker. 't Merkwaardigste is echter dat de reizigers bij uitnemendheid: de Engelschen, zich meestal niet de moeite geven eenige vreemde taal te leeren en toch terecht komen. Het Engelsch dringt zelfs in de inheemsche talen door. In 't zoogenaamd Hollandsch van de Boerentaal, vooral in 't Kaapsche dialect, wemelt het van Engelsche woorden, en op de Westkust, waar ik nu een paar maanden was, spreekt men een internationaal hutspotje, waarvan ook Hollandsch, Portugeesch, maar vooral Engelsch een ingredient uitmaakt."

— „Geloof u dan niet dat onze talenkennis een troef in spel kon zijn tegenover onze concurrenten?"

— „Natuurlijk wel! ongelukkig neemt 't aanleeren op onze

scholen schrikkelijk veel tijd en moeten andere vakken en vooral de lichaams oefeningen dit ontgelden. Maar als men reist als handelaar, is 't vooral zaak zooveel van 't koeterwaalsch te begrijpen, dat men minder afhankelijk wordt van de tolken, meestal eerste schavuiten; en de spreektaal kan men zich toch alleen door de praktijk in den vreemde, niet op de schoolbanken eigen maken. Reist men voor wetenschappelijke doeleinden en wil men dus Land und Leute ook uit hun litteratuur, couranten enz. leeren kennen, dan hebben wij natuurlijk, zelfs alleen met onze schoolgeleerdheid, al een aardig schreefje voor. Spreekt u van taalkennis dan heeft bijv. mijn neef Elie van Ryckevorsel heel wat meer in te brengen. Die kent behalve zijn hollandsch, fransch, engelsch, duitsch, latijn en italiaansch, nog portugeesch, maleisch en noorsch."

— „De reiziger in Indië en Brazilië?"

— „Juist, hartstochtelijk reiziger en volhardend waarnemer in 't belang der meteorologie. Interesseert de heeren de Westkust?"

— „Zeker. Waarom?"

— „Omdat ik op weg was naar meneer Wilkama, om dien wat photographiën van de Kust te vertoonen. Maar nu ik hem juist hier tref..." en metéén legde de heer Muller een tal van photographiën op tafel, groepen van afrikaansche potentatjes met hofhouding, andere inboorlingen, land- en stadsgezichten.

— „Wat is dit?" vroeg Van Elswoud, een streepje kust vertoonende bedekt met een menigte menschen.

„O! dat is een herinnering aan een van de grootste emotie's, die ik ooit had. Toen ik St. George d'Elmina ging bezoeken zag ik eerst aan het strand de plek, waar eenmaal 't oude Elmina stond, dat onze trouwe bondgenooten, de Fantijnen, niettegenstaande men trachtte hun duidelijk te maken dat de Hollanders de kust afgestaan hadden aan de Engelschen, halstarrig weigerden over te geven, en dat toen door de Engelschen eenvoudig is platgeschoten."

— „En hun koning, onze bondgenoot?"

— „Die boet nog steeds als banneling in Sierra Leona, zijn te groot geloof in *onze* houw en trouw. Hij is banneling, omdat hij blijft weigeren den eed van getrouwheid aan een ander vorst dan aan „Willem drie" te doen... Om op Elmina terug te komen, men bood mij daar als vertegenwoordiger van hollandsche belangen op de Kust een feest aan. Deze photo-

graphie vertoont het feestterrein. Wij hadden een diner. In de zaal waren toepasselijke versieringen aangebracht. Hiër een portretje van Willem drie, geknipt uit een illustratie en omgeven met bloemen. Dàar met uitgesneden en weer opgeplakte drukletters een: „Lang leve de Hollanders met *onzen* koning Willem drie, en de koningin der Nederlanden, *enz.*“

— „Vooraf dat *enzoovoorts* is heel aardig!“

— „Toch roerde het: *onzen* koning, meer. Natuurlijk ontbrak het niet aan speecheu, vol herinneringen aan de Hollandsche tijden. Daarvan was nog overgebleven een schutterij-muziekkorps. Wij hadden nl. aan de Kust een schutterij opgericht, evenals in Indië. En toen dat korps nu de Hollandsche vlag salueerde met een „Wilhelmus van Nassauen“ daar op dien grond, waar 't fort Elmina, tal van gebouwen en de draaibrug nog spreken van onze eeuwenoude heerschappij, en toen de geestdrift van mijn gastheeren getuigde voor de oude verknochtheid aan Holland, schoot mij plotseling 't gemoed zeer vol. Nooit voelde ik zoo oprecht hollander te zijn dan door den indruk, dien het terugvinden van onze vroegere beteekenis, telkens, dan hier dan daar, in Afrika op mij maakte. En nog roerder is de aanhankelijkheid van onze gekleurde vriendjes. Hier in Montreux ontving ik een brief van de Kust: „We are in mourning for our king William.“

— „Schrijven zij dan in 't engelsch?“

— „Ja, zelfs zij, die nog wat hollandsch kunnen spreken. Dat ligt ook hiearaan, dat in 't onderwijs, alhoewel door *fransche* paters gegeven, 't *engelsch* verplichtend is. Natuurlijk zullen de herinneringen aan Nederland, ook aan de Kust, een paar geslachten later, uitgestorven zijn.“

— „Ik begrijp dat er iets vernederends voor een hollander in ligt, overal te zien dat wij ons terugtrekken, inkrimpen, verdwijnen. Wat kostte ons het bezit van de Kust?“

— „Dat kan ik je zeggen,“ zei Swart. „We legden er een ton 's jaars op toe.“

— „Dan was het toch zulk een onoverkomelijke zaak niet,“ meende Van Elswoud.

— „Neen, maar behalve die ton kostte de kust tal van menschenlevens. Het klimaat is er moordend. En verder verkregen wij de vrije hand op Sumatra.“

— „En dat koste zeker geen menschenlevens?“ viel Swart

in. „En niet meer milloenen dan de kust tonnen? 't Meest te bejammeren is dat wij door 't kwijtraken van de Kust ook de recruteering van onze beste soldaten voor Indië, onze Afrikaantjes, verspeelden!“

— „In ieder geval veel bemoeielijkten.“ ¹⁾

— „En wat is dat? Blijkbaar ook nog hollandsch?“ Hiermede wees Wilkama een andere photographie aan.

— „Dat is het hollandsche kerkhof te Elmina. Toen ik er was, eischte 't klimaat een hollandsch slachtoffer, een onzer vroegere beambten. Ter eere van die begrafenis kwam de nederlandsche consul in uniform en met zijn gewoon escorte bij dergelijke gelegenheden, nl. een twintigtal oud-Indische gepensionneerden van onze Afrikaansche troepen. Niettegenstaande de hitte dragen zij dan weer de uniform, en telkens als in de redevoering sprake was van Zijn Majesteit Willem den derde, traden zij op militaire wijze in postuur en salueerden. Diegenen uit de bevolking die nog de oude schutterij-uitmonstering bewaarden, hadden die aangetrokken. Ook toen werd 't mij vreemd te moede, toen ik daar op die graven tal van hollandsche namen zag en, een vaarwel aan onzen landgenoot uitsprekende, steunde tegen den eere-naald door onzen eersten firmant, Huib Ryckevorsel, vader van Elie, over wien wij straks spraken, en mijn oom, opgericht ter nagedachtenis aan den kolonel van der Eb, gouverneur van de Westkust. Dat maakt een geheel anderen indruk duizenden mijlen ver van huis dan in 't eigen landje.“

— „Van photographiën gesproken,“ attaqueerde Swart op eens, „in uw *Zuid-Afrika* geeft gij heel aardige. Maar ik wou wel eens weten waarom gij ons tracteert op drie verschillende . . . laat ons zeggen: aanzichten van die Zulu-jufvrouw, die in uw geheele verhaal niet voorkomt? Of is dat die schoonheid, waarmede gij tusschen wat „klipjes“ een afternoon thee, zonder thee maar met jenever, organiseerde, toen ge van Kimberley naar de Vaalrivier reedt?“

— „O! u meent Emilia, de portugeesche, die ik te Inhambane in 't gouvernementshuis als dien-tmaagd had gezien, en die nu geheel alleen naar de delverijen ging? Neen, die photogra-

¹⁾ De Nieuwe Rotterd. couranten van 6 Januari, 3, 14 en 26 Februari, 1 Maart 1891 en later een artikel in het Dagblad van Zuid-Holland en 's Gravenhage helderen op waarom deze reserve gemaakt werd.

phie is niet naar haar genomen. Wel was zij een even flink exemplaar van 't fraai gebouwde Zulu-ras."

— „Maar gelukkig voor uw deugd wat erg wurmsteekig, hè?

— „Precies! zooals ik beschrijf. De huid is als getatouced door wurmpjes tussehen vel en vleesch. Dat is even afgrijselijk om te zien aan de Oost- als aan de Westkust. Daar heeft men een alleronaangenaamste gast, een soort vlooi, die men anders alleen in Brazilië aantreft, de jüger. Die jüger legt zijn eieren onder de huid, waaruit later de wurmpjes ontstaan. En dat zijn nog maar de kleinste bezwaren van een verblijf in Afrika!"

— „Des te vreemder, dat nu plotseling alle Europeesche natiëen zich als razenden op dat Afrika werpen. Geloof u, mijnheer Muller! aan 't succes van de Congo-zaak voor België?"

— „Daar is zeer zeker in geen vijf minuten een antwoord op te geven. Het gevaar van dat plotselinge zich werpen van alle natiëen op den Afrikaanschen handel is, dat de vele honden zoo al niet den dood van den haas, zeker dien van een aantal der collega's op 't geweten zullen hebben. Een te groote navraag, bijvoorbeeld op eenmaal van gomelastiek, doet niet alleen den prijs van verkrijgen zeer stijgen, de neger weet al heel goed de wet van vraag en aanbod te zijnen behoeve te exploiteeren! maar maakt hem nog roekeloozer in zijn slachten van de hen met de gouden eieren. Hij hakt eenvoudig den boom om, ten einde gemakkelijker de gom te verzamelen. Wat de Congo betreft, 't is hard voor Hollanders, die 't leeuwen-aandeel hadden en nog hebben in den handel in het Congobekken, zich nu afhankelijk te zien worden van een vreemd bestuur, dat op een gegeven oogenblik hun handel natuurlijk veel afbreuk zou kunnen doen; maar overigens is het plan van koning Leopold grootsch gedacht en flink aangepakt, en maakte zeer zeker de kennis van Afrika in de laatste jaren meer vorderingen, sedert zijn initiatief in de Congo-zaak, dan vroeger in eeuwen. Zoowel de Nieuwe Afrikaansche Handelsvennootschap als onze firma steunden dan ook zijn streven op alle wijzen."

— „Wat zegt u? Weet de neger wel rijzing en daling te begrijpen? Dat wordt juist ontkend! Men beweert dat men den neger geen prijsverschil kan duidelijk maken!"

— „Ik kende aan de Oostkust prijsverschillen bijv. juist

voor gomelastiek van meer dan zestig percent bij 't inkoopem."

— „Maar u antwoordt niet op mijn vraag! Aan wiens kant is 't recht in die Congo-quaestie? Zag u die aardige plaat van het weekblad „de Amsterdammer“: de Nederlandsche leeuw opzittende en pootjes gevende aan koning Leopold?"

— „Niemand kan dat beoordeelen zonder de gewisselde stukken te zien. Op een afstand maakt de volte face een pijnlijken indruk. Maar men zou moeten weten wat die veroorzaakte."

— „Je bent een diplomaat, meneer Muller!" hervatte Swart, die van geen loslaten wist. „Maar vertel mij dan eens, is 't waar dat Engeland indertijd, liever dan aan de Kust in den knoel te raken tusschen Portugal en Frankrijk, dat wil zeggen tusschen twee protectionistisch gezinde landen, niet onaangenaam zou gevonden hebben indien Nederland 't Congogebied had genomen en geopend voor den wereldhandel?"

— „Ik zou 't u niet durven zeggen. Maar zeker is het — en de koning van België zou er u meer van kunnen vertellen, — dat zulke diensten aan den wereldhandel wel eens wat duur uitkomen voor den dienstpresteerder."

— „Weer heel fijntjes je er uitgedraaid, meneer Muller! Ik meen, dat 't wel degelijk zoo geweest is en dat wij, die altijd schelden op Engeland's jaloerschheid tegenover andere natieën, vergeten dat wij „onze taak" aan de Kaap voor eenige millioenen toe met heel veel plezier op de engelsche schouders overbrachten en dat wij aan de Congo er hartelijk voor pasten nog eens te toonen, dat wij wat aandurven. Wat mij betreft, ik had ook liever dat wij onze krachten op Indië, zoowel Oost als West, concentreerden. Maar dat is ook al niet schitterend! Komt het op 't scheppen van nieuwe zaken aan dan moogt gij al heel blij zijn als de regeering het je niet belet. 1) Maar steun geven? Zelf nasporen

1) De Nieuwe Rotterd. Courant van 14 of 15 Febr. 1891 meldt in 't koloniaal overzicht:

Door den heer V. W. van Gogh te Batavia is het verzoek gedaan om overeenkomsten te sluiten met de inlandsche zelfbesturen in de landschappen Kampar Kiri en Kampar Kotta (Sumatra's Westkust) voor het doen van mijnbouwkundig onderzoek. Om redenen van politieke aard heeft de Gouverneur van Sumatra's Westkust dit verzoek niet kunnen ondersteunen.

Vlak daaronder volgt een gelijk bericht over de Westerafdeeling van Borneo. Waarschijnlijk zijn de redenen tot weigering zeer gegronnd — toch doet het leed den ondernemingsgeest verijdeld te zien.

wat voor millioenen daar nog sluimeren? Gaat er maar eens aan staan! 't Is de dood in de pot en 't blijft de dood in de pot! En in Holland is 't niet veel beter!"

Het gezicht van Van Elswoud verraadde zijn wanhoop, Van Hamer Swart een zijner geliefkoosde stokpaardjes te zien bestijgen! Hij beproefde de oude remedie:

"Is uw neef Ryckevorsel nog steeds reizende, meneer Muller? Heeft hij een wetenschappelijke missie van ons gouvernement?"

— "Hij is nu in Sicilië. Hij heeft geenerlei missie. Wat hij sedert jaren deed, zijn observatiën, zijn reizen, deed hij steeds uit eigen beweging en uit eigen beurs."

— "Nu ja, maar dat doet er voor hem ook niets toe," zeide Van Hamer. "Hij kan zich die luxe best permitteeren. En dan de erkenning door de genootschappen, daar doet een mensch, als hij er nu eenmaal plezier in heeft, ook al een boel voor. Nu nog eens gezwezen van de regeering, die met een paar stuivers aan lint een heel eind ver komt!"

— "Toch geloof ik niet, dat een onzer explorateurs het budget op de kosten van die stuivers joeg! En wat de geleerde genootschappen betreft, zoo zal Ryckevorsel wel lid zijn van al die, waar een contribuut meer niet onwelkom is, — maar verder: nihil. Is 't niet zoo mijnheer Muller?" vroeg Van Elswoud.

— "Ik vrees dat u gelijk hebt, mijnheer Van Elswoud."

— "Kom, dat maakt ge ons niet wijs, Van Elswoud!" draafde Swart weer door. "De regeering verkondigt bij alle gelegenheden haar warme belangstelling in wetenschap en ondernemingsgeest. Lees jij dan nooit de memorie's van toelichting, hè?"

— "Mijn waarde Swart, wat zit je weer naar den bekenden weg te vragen! *Officieele* wetenschap wordt al met een minimum notitie en geld afgescheept! En *niet-officieele*? Dat is een hinderlijke inmenging van onbevoegden, zoowel in de oogen van de regeeringsbureaux als van de officieele beoefenaars. En die hebben van hun standpunt geen ongelijk. Het spoelingje: erkenning door regeering of publiek is al dun genoeg! En de ridderorden? die gaan volgens ancienniteit, meestal geconstateerd door den kleêrmaker."

— "Je zegt?"

— "Door den kleêrmaker! Ten minste een van mijn vrienden, tien jaar geleden een alleraardigste jongen, en nu helaas! al verroest in een ministerie, beweert dat de ambte-

naren aldaar pas geridderd worden als ze uit hun kleërmarkersrekening kunnen bewijzen hun twintigste pantalon op den bureaustoel te hebben versleten."

— „Met dat al is de hang naar betrekkingjes, zachtjes aan vooruitschuiven, met genot van Witte societeit en muziek in 't Bosch en Scheveningen, een vloek voor onze jongelui! Waarom komen ze niet bij ons in Indië, in plaats van zich te oefenen in fatsoenlijk hongeriijden naar „Haagsche methode“?"

— „Ei! zie je wel dat ik gelijk had je te verwijten dat je naar den bekenden weg vroeg?" riep Van Elswoud lachend uit. „Ge moet weten, heeren! ook dit onderwerp is een van vriend Swart's dadátjes! Draaft hij mij wat te hard door op een der vele anderen, dan laat ik hem maar eens overstappen, en zoo kunnen wij 't samen uithouden!"

Een minachtend schouderophalen was Swart's eenig antwoord. Toen ging hij naar de aangrenzende leestafel en kwam terug met eenige Times.

— „Daar! Gij kunt haast geen engelsche courant nemen of gij vindt er een of twee meetings in vermeld van genootschappen, of wel openingen van tentoonstellingen enz., die gepresideerd worden door den Prins van Wales of een der andere leden der koninklijke familie, en die, dank daaraan, in de mode zijn en tal van de eerste personaadjes samen brengen. Er komt geen Afrika-reiziger, zelfs geen vreemdeling als Dr. Peters, geen oud-gouverneur als lord Carrington, geen bekende koloniale grootheid als Cecil Rhodes in 't moederland, of hij wordt dadelijk uitgenoodigd zijn lotgevallen en zijn denkbeelden te komen vertellen voor een élite van belangstellenden. ¹⁾ Hier in deze courant: daar heb je lord Carrington teruggekomen van zijn gouverneurschap in New South Wales. De prins van Wales introduceert hem aan 't gezelschap. Wat is zijn onderwerp? Flink weg: wat er gebeuren moet om de banden tusschen de bevolking der koloniën en die van 't moederland *hechter* te maken. En denkt gij dat hij de onderscheidingsquestiën, eigenlijk de ijdelheidjes der ijdelheden, daarom onvermeld laat? Integendeel! Zij nemen een groote

¹⁾ Als tegenstelling tot de engelsche belangstelling moesten wij van de lezingen ten onzent door een zweedsch congo-reiziger, over het door hem verdedigde nederlandsche standpunt in de congo-questie, stereotiep in de dagbladen lezen: „Voor een, helaas! weinig talrijk publiek“

plaats in en hij zegt o. a. wel eens geconstateerd te hebben een zekere gevoeligheid bij de mannen van beteekenis op wetenschappelijk, litterair en ander gebied in de koloniën, die vonden dat la métropole door geen of weinig notitie van hun arbeid te nemen, de gevoelens van solidariteit en eenheid van ras lossen maakte. Lord Carrington noemt dan ook meerdere kennismeming en apprecieering van wat tot stand gebracht en geproduceerd wordt door de stamverwante kolonisten, even wenschelijk als 't gulder zijn met het „knighten“: 't opnemen in den adelstand, en wel in dien van 't *moederland*, recht gevende op 't verschijnen aan 't hof der koningin enz., opdat de koloniale ridder zoon van Engeland blijve. Bij 't gebruikelijke bedankje aan Lord Carrington voor zijn voordracht door den voorzitter, den Prins van Wales, releveerde ook deze dat punt nogmaals en zeide dat hem de juistheid dier opmerking zeer getroffen had. En de Prins had gelijk! Want wij kunnen nu hier lachen om de ijdeluitigheid van ridderordetjes, maar toch heeft zoo'n kruis, — vooral onze Leeuw, toen daar nog niet zoo mede gesmeten werd — bijv. voor ons in Indië een heele beteekenis. Niet alleen is hij, die het krijgt, in den regel bewust, het wel tien maal eerlijk verdiend te hebben en het dus te mogen dragen, maar, 't is op eenmaal het bewijs dat het moederland aan ons denkt, ons niet geheel vergeet, datzelfde land dat ons anders zoo schriel behandelt, zoo weinig lief heeft en waarop wij dan ook zoo trouw schelden....“

— „Hm! Hm! Hm!“ hoestte Van Elswoud.

— „Ja, zeker! Hoest jij maar! Denk je dat 't we in Indie niet weten dat wij er allemaal aartspruttelaars worden? Maar dat verdienen jullie ook!“

— „Dank je! In alle gevallen, ik ben niet verantwoordelijk! Met zorg bemoeide ik mij nooit noch met 's lands zaken, noch met politiek.“

— „Dat is juist nog wel 't belabberdst. Want van dergelijke luiards, die hun onverschilligheid voor wereldwijsheid willen laten slikken, wemelt het bij ons! Tusschen 4 en 6 zijn alle societeiten er voor drie kwart mede bevolkt.“

— „Zacht wat! zacht wat! Luiards? Wel, ik geloof dat ik meer lees en mij voor meer zaken interesseer en dus meer hersen-verslijt heb dan honderden kantoorrukkers.“

Op dat oogenblik reed een rijtuig voor en zag men buiten

eenige opschudding. Met veel zorg werd een zeer bleeke jonge engelschman uit het rijtuig gedragen. Een ander engelschman, bekend als zijn onafscheidelijke compagnon, volgde met zeer bedrukt gezicht.

— „Een ongeval? Vast weer een luger!“

De heer Muller ging informeeren. En 't was zoo. 't Slachtoffer was juist bekend als „niet-luger“, maar hij had dien dag, geplaagd door zijn compagnon, hartstochtelijk luger, het ongelukkige idee gekregen, van Mont-fleuri naar beneden medetegaan. „At a sharp cut“ ging de boel ten onderste boven en scheurde hij een pees.

— „De doktor zegt dat hij er minstens voor zes weken bij is. Laat eens zien? Drie dames loopen met haar arm in een band, een meisje van zes jaar heeft een gat in haar hoofd, bij een jongetje vreezen ze voor hersenschudding, nu deze vriend, dat maakt zes ongevallen in veertien dagen dat ik hier ben! En op 't jongetje na, een kleine inboorling, zijn 't natuurlijk allen: engelschen.“

— „En dan is 't lugeeren nog heilig bij 't bergkluiteren. Hier vlak bij, in den Chaudron, brak een engelschman verleden jaar zijn nek. Les rochers de Naye, waar men zoo veilig kan komen als ware 't een wandeling op den Boulevard, verleidden 't zelfde jaar, nu eens geen engelschman maar een professor uit Lausanne, een nieuw wegje te zoeken, wat hem zijn leven kostte. Mijn engelsche buurman aan tafel vertelde mij dat hij vijf jaren geleden, ook hier zijnde, een van zijn mooiste en vroolijkste landgenooten op een middag aan de table d'hôte miste. De man was met een ander 's nachts om twaalf uur le mont Grammont in den maneschijn opgeklauterd. Om 6 uur boven zijnde hadden zij beproefd regelrecht naar beneden te gaan en dan weer naar boven naar les Cornes de Bise. Op een gegeven oogenblik ziet de vooruitgaande eerst geen kans noch voor noch achteruit te komen. Op het oogenblik, dat hij staat te overleggen, hoort hij een gedruisch achter zich, kijkt om, en ziet zijn armen vriend, den mooien, vroolijken jongen, als een steen in den afgrond vliegen. Aangeroepeu mannen aan de overzijde nemen haastig de vlucht. 't Waren waarschijnlijk smokkelaars. Eerst twee uur later kwam de overgeblevene beneden bij zijn vriend na een halsbrekenden tocht. Toen duurde 't nog uren voor hij hulp had. De arme vriend

leefde daarna nog een halven dag in een hutje. — En dat alles met welk nut?"

— „Welk nut!“ barstte van Hamer los. „Het nut van hun football, wat ieder jaar dooden kost of wel menschen voor hun leven lang ongelukkig maakt, zooals dien langen fatsoenlijken engelschman, hier in 't hôtel met zijn stijf been! Het nut van hun foxhunting! En dat is: om van de engelschen het meest ondernemende, durvende, flinke, zich overal uitreddende ras te maken, dat alle andere natieën op ieder gebied slaat en uitdrijft! Daring devils!“

— „Halt! halt! i e d e r g e b i e d! Zij zijn eerste bazen op 't gebied van lichaamscoëfening. Toegegeven! Maar brengt de ontwikkeling van kuit- en armspieren niet soms schade aan die der hersenen? Probeer gij wel eens te weten te komen wat zoo'n athleet van achttien jaren geleerd heeft? En de engelsche conversatie? Zij spreken al zoo min mogelijk en dan gebruiken zij hoogstens een paar honderd woorden van de geheele taal. Bij geen volk doen stopwoorden zooveel dienst: „and all such sort of fellows“ verbeeldt de karakteriseering van een of ander vreemd menschenras; „and so on!“ ontheft van eenige omschrijving van 't gebeurde, evenals: „all sort of things“ van eenige verklaring van 't waargenomene. Bewondering wordt gegendenseerd in: „o! so nice,“ of wat nog comischer is: „o! so sweet,“ wat niet als formule voor taartjes maar zoowel voor gothische kerken als voor gemaakte kennissen geldt. Alle hinderlijke zaken zijn: „awful!“ Ik lees hier dikwerf de verslagen in de engelsche couranten van speeches van hun groote lieden, de beroemde sprekers. Na een enorm diner vinden noch zij, noch hun publiek het een moordaanslag, noch zelfs hygiënische zonde, twee à drie uren achtereen te speecheen of naar speeches te luisteren. Blijkbaar uit de „hears! hears!“ en „the cheers“ vindt men 't zeer mooi. Maar als men die ontzettende kolommen doorworsteld heeft, is dan niet de bewondering over 't fysiek weêrstandsvermogen van den speaker even groot als de teleurstelling over 't gezegde? Vijf, zes malen herhalen van 't zelfde; afbreken zonder voltooien van eerst belangwekkende perioden; weinige duidelijkheid van expositie; niet komen tot eenige heldere conclusie; steeds gebruiken van dezelfde, hun effect nooit missende elementen van succes: zinspelen op 't niet *altijd* eens zijn met nu vriendschappelijk medeaanzittende politieke

tegenstanders; grof bespelen van de turksche trom der nationale zelfvergoding; gezwaaï met de Union Jack of wel met de Stripe and Stars als tegenhanger en stimulant, — 't is alles machtig, maar zeer zelden mooi, noch van vorm, noch van inhoud."

— „Het kan wel zijn" — pakte van Hamer weer aan. „Maar vindt ge 't geleuter in onze kamers en gemeenteraden niet nog veel zeeziekmakender? Want niettegenstaande al hun tijdvermorsen, brengen de engelschen toch tot stand. En wij? Je wordt er wee van, als je die wederzijdsche beschuldigingen van „parlementaire onvruchtbaarheid" ceuwig en altijd, en steeds even verdiend, ziet dienst doen. De engelschen speeohen! — maar nemen Cyprus en Egypte. Zij speeohen — maar dringen in Birma, weten drie russische exploratietochten naar Thibet te vrijdelen, maken van Afghanistan een vasal en gaan een spoorweg maken naar Cashmere; zij maken een geleerd genootschap tot bevordering van den band met de koloniën, als waren ze hollanders: the Imperial Institute ¹⁾ met den prins van

¹⁾ Het denkbeeld van the Imperial Institute of the United Kingdom, the Colonies and India, ontstond in Januari 1887, ter herinnering aan het Jubilee van Victoria.

Als hoofddoel werd aangegeven het vormen van zoo volledig mogelijke verzamelingen van de natuurlijke producten van 't Britsche rijk, een opmaken van gemakkelijke overzichten van de commercieele bruikbaarheid en tot waarde bringing dier producten, en dus de practische benutting daarvan ter bevordering van den handel. Tot nu toe wordt het beheerd door een comité van organisatie, waarvan de leden benoemd werden door den Prins van Wales, president, lord Herschell, Chairman. Vóór 12 Mei 1891 moest het organiserende comité een plan van definitieve organisatie voorstellen en alsdan plaats maken voor een nieuw bestuur. 4 Julij 1887 legde de koningin den eersten steen van het permanente tentoonstellingsgebouw South Kensington. Eerst vond het denkbeeld geen groote sympathie bij de verschillende koloniën. Doch Indische vorsten gaven 't voorbeeld, daarna stelde Canada 20,000 pond sterl. beschikbaar, en Australië gaf als bijdrage der koloniale regeeringen en van particulieren 100,000 pond sterl. Thans is reeds 450,000 pond sterl. verzekerd. Het tentoonstellingsgebouw is geraamd op 300,000 p. st. Behalve een informatiebureau voor den handel werd in January 1890 ook reeds een school voor levende Oostersche talen geopend. In den herfst van 1888 wist Lord Herschell door persoonlijke bezoeken aan regeering en inlandsche vorsten in Britsch Indië dezen voor de zaak te winnen. Begin 1889 ging Sir J. R. Somers Vine naar Aden, Ceylon, Penang, Malacca, Singapore, Johore, Java, Nieuw Guinea, Queensland, New South Wales, Victoria, South Australia, Tasmania, Nieuw Zeeland, de Samoa- en Hawaieilanden. Hij bezocht verder geheel Canada, gedeelten van de Vereenigde Staten, Jamaica en Barbadoes. In 1890 volgden nu de Zuid-Afrikaansche Staten. Eerste secretaris is Sir Frederiek Abel, tweede secretaris Sir J. R. Somers Vine. Bureau te Londen: Adamstreet, Adelphi Terrace. W. C.

Wales weer aan 't hoofd, en zij speecheu er! Maar inmiddels sluit Sir Cecil Rhodes, als minister van de Kaapkolonie gesteund door 't moederland, een verdrag met den Oranje-Vrijstaat en bouwt daar voor Kaapsch staatsgeld den spoorweg over Bloemfontein naar de Vaal om de Transvaallijn naar Pretoria te ontmoeten en maakt tevens de lijn van Kimberley naar Vrijburg, om allengs de Transvaal ten Westen te kunnen ontgaan en tegelijkertijd nog meer te benaderen. En die zelfde Sir Cecil Rhodes, eerst niet ingenomen met het Imperial Institute, eenmaal daarvoor gewonnen door een bezoek van den ondersecretaris van 't genootschap Sir J. R. Somers Vine aan de verschillende Kaapkolonies, weet niet alleen het Kaapsch parlement in een flink jaarlijksch subsidie (1000 à 1500 p. st.) te doen toestemmen maar ook in een even royale bijdrage ineens (2000 p. st.) voor de koloniale permanente tentoonstelling in South Kensington te Londen. En hij voegt er bij dat als eenige conditie gesteld wordt, dat alle voorwerpen van Zuid-Afrika, — *de Transvaal inbegrepen!* — te zamen in één afzonderlijk paviljoen moeten komen. Natal volgde, alhoewel op bescheidener schaal, het voorbeeld (500 p. st. in eens en 300 p. st. jaarlijks).

— „'t Is zeker, daar zou Van Eeden te Haarlem van wateranden. Als men zoo zijn koloniaal museum eens te hulp kwam!“

— „Maar wij zijn er nog niet“ vervolgde Swart. „Die zelfde Sir Cecil Rhodes is president van de machtige British South Africa Company. Daar is niet de prins van Wales, maar diens vriend en schoonzoon, de rijke Duke of Fife, president van. Alweder heel handig door Sir Cecil aangelegd! Want over de middelen om een royal charter voor die maatschappij te verkrijgen, is zeer veel te doen geweest. Het bezadigde deftige Journal de Genève (zoo wat de oprechte Haarlemiet voor Zwitserland) van 13 Febr. 1891 herinnerde hier zeer eigenaardig aan. Het laat zich uit Londen schrijven: „De hertog van Fife, schoonzoon „van den prins van Wales, gaf gisteravond een groot diner „ter eere van Sir Henry Loch (gouverneur aan de Kaapkolonie „en Imperial missionary voor geheel Zuid-Afrika) en den „honorable Sir Cecil Rhodes (prime minister van 't Kaapsch „ministerie). Deze laatste is de associé en de directeur van de maat- „schappij tot exploitatie van Midden-Afrika, waarin de hertog van „Fife al de economieën onzer koninklijke familie belegd heeft,

„en Sir Cecil Rhodes is hier gekomen om Lord Salisbury te
 „verhinderen een vergelijk te treffen met Portugal op de basis
 „van de conventie van Augustus jongstleden, die de Portugeesche
 „Cortes de groote onhandigheid begaan hebben niet bij tijds
 „goed te keuren. Alhoewel 't recht van den sterkste steeds
 „'t sterkste blijft en er nog veel wolven op aarde rond-
 „zwerven, zoo moet men toch Lord Salisbury de eer geven,
 „dat hij de invloeden, die hem omringen, blijft bestrijden ten
 „einde het berooven van Portugal te houden binnen de grenzen
 „der politieke wellevendheid.“

— „Dat doelt natuurlijk op die manica-geschiedenis en 't gekibbel van de Portugeezen en Engelschen. Ook daarvan heb ik de waarheid niet te weten kunnen komen,“ zei Swart. „Ik wou wel dat iemand zich de moeite gaf die voor mij op te diepen.“

— „Om toch niet door je geloofd te worden? Er is geen ondankbaarder werk dan een zoeken naar waarheid. Iedereen beziet toch alles alleen door zijn eigen bril — en jij wel speciaal.“

— „Zoo, dus jij ontkent alle objectieve kritiek?“

— „In de *allereerste* plaats! Een criticus ziet niet alleen alles getint met de kleur van de brilleglazen, die hij uit smaak of als partijman uitkoos, maar is afhankelijk van zijn fysieken toestand. Een goed of slecht diner, daarna een haastig hollen naar een concert of theater, na een vechtpartij met een onwillig overhemd of boordje — en zie daar een veroordeelde avond of vermoorde auteurs of acteurs. Wil je voor de grap een bewijs, Swart? Ik lees nu de *Drie jaren naar de Oost*, die jij me leende. Laten we nu beiden onze opinie eens geven, zoo objectief mogelijk, en laten we dan eens zien wat er van het vestigen van een zelfde opinie terecht komt, na 't confronteeren onzer beide aantekeningen.“

— „Aangenomen, al ben ik geen groot schrijver. Maar krijgen de anderen niets te doen? Wacht eens even, mijnheer Wilkama, daar hebt u ook een kluijfe: *Aux Antipodes*.“

— „Ik heb recht mij te excuseeren!“ viel de heer Muller snel in. Door mijn dik boek, dat de heeren zoo juist doorworstelden, heb ik vooreerst genoeg mijn tol aan inkt en papier betaald. Bovendien, als dit ook reisbeschrijvingen zijn, onder collega's zou 't wel wat moeielijk wezen“

— „Jawel, les loups ne se mangent pas Ten minste niet ongemaskerd!“

Maar de heer Muller ontliiep den nieuwen aanval van Swart door een haastig vertrek.

III.

De bijeenkomst was ditmaal op de kamer van Van Elswoud. Een van Elswoud's eigenaardigheden was dat hij, die in 't geheel geen domicilie meer had, de zwerver bij uitnemendheid, tegelijkertijd niet kon buiten een gezellig uitziend interieur. Hij reisde dan ook o. a. met een grooten mand, waarin indische en persische tapijtjes, shawls, photographiën-standaards, albums en tal van kleine elegante snuisterijen. Zoo dra hij nu weder ergens wat langer verbleef, was zijn eerste werk zijn kamers „gezellig“ te maken. Waar artist in 't deco-reeren, slaagde hij daar bij uitstek in. Wilkama maakte hem dan ook zijn oprecht compliment over de métamorphose van dat banaalste aller banaliteiten, een hôtélkamer, in een prettig „kastje“. Swart, wien 't niet mogelijk geweest zou zijn zich een andere orde in een kamer te denken dan een tafel in 't midden en zes stoelen (liefst mahoniehouten) regelmatig tegen den muur geplakt, behandelde de „nuffigheid“ van Van Elswoud met het minachtende medelijden aan superieure geesten eigen.

— „Wie van de heeren begint?“

— „Laat Swart dat doen.“

Swart haalde uit de onpeilbare diepten van zijn zak een bos met sleutels. „Even of oneven?. Die 't verliest begint.“

— „Even!“

— „Jij wint.“

Swart installeerde den bekenden neusknijper op stevige wijze, plaatste zich zoo dat 't licht goed op zijn rolletje klein formaat slecht postpapier viel, schraapte als een nutslezer, en stak van wal:

— Drie jaren in de Oost!

Als wij, die men denkt uitteschelden door ze oudgasten te noemen, maar die trotsch op dien titel zijn, een roman in handen krijgen, die over Indië handelt, en die schieten tegenwoordig als paddestoelen uit den vochtigen vaderlandschen bodem, waarschijnlijk

om den tijd in te halen, dat men in 't geheel geen notitie van Indië nam, zelfs niet om er nonsens over te vertellen, dan brengt ons die roman, evenals 't boek dat Indië in de mode bracht, een „rilling op 't lijf.“

— „Dat begin belooft!“

— „Zwijg! Ik ga door.“

— „Want wij kennen al de ingrediënten van zoo'n would be Indische rijsttafel. Natuurlijk minstens een of twee beschrijvingen van zoo'n tafel, even onvermijdelijk als die van een „achter- of voorgalerij genaamd pendopo.“ Dan: een afscheid bij 't aan boord gaan met of zonder gehuil, een of meer smakelijke zeeziektegevallen, een gezelschap aan boord met onafscheidelijk gekibbel, een storm, — want zoo iets is nog nooit beschreven! — sarong en kabaai's, wat keukenmaleisch, een tandakpartij, een kassian zeggende goedhartige nonna, een jaloersche dito, een tijgerjacht.

Dit wordt nu alles gekruid en gepeperd, om bij ons rijsttafelbeeld te blijven, precies als die tafel, met altijd dezelfde lombok'ies. Een duel, een onervarene en dus verleid wordende jufvrouw, een sacrebleuende korrnel, zijn oppasser, een ijzer-vretende oudgediende, — zoo iets als de „oude korporaal“ zaliger tooneelgedachtenis! — minstens één humoristische zeebonk, een erg intrigeerende Europeesche vrouw, — o! zoo vals en o! zoo slim, — wat vergif: in één woord de heele sitsenkraam van de oude romantiek.

En wat vond ik nu in de *Drie jaren in de Oost*? Geen relaas van een vertrek, tenzij dat 't verhaal van de gewetenswroegingen van doctor Bouman daarvoor moet dienen, maar anders alles. De rijsttafel, pg. 56, de pendopo, pg. 168, zeeziekte, pg. 2 tot 6, de humeuren aan boord, pg. 9 en 129, de storm, pg. 1 en 2, de sarong en kabaai, pg. 11 en 56, 't Maleisch, pg. 11 tot 13, de tandakpartij, pag. 154, goedhartige nonna's: drie exemplaren: Mw. Duivesteijn, pg. 31, Mw. Luden, pg. 64, Mw. Jansen, pg. 318. Jaloersche dito's: 1½, de maar half jaloersche Mw. van Baerle, pg. 170, de heele Mw. Grippeling, pg. 261, niet een maar twee duels, de onervaren jufvrouw: de spil van 't drama, de sacrebleuende kolonel Ramollo: Van Baerle, de oud gediende: Van Abbenes, de zeebonk: Bokkelkamp, de intrigante: Mw. Brinkenberg, 't vergif, — neen Goddank! dat bleef ons bespaard, maar anders is alles present!

Maar niet alleen zijn de ingredienten uit de romantische doos, ook 't recept voor de toebereiding. Eerst de voorgevoelens, die waarschijnlijk moeten dienen om de zenuwen van de lezers niet al te

zeer door schrik te doen lijden, voor mij precies zoo mijn plezier bedervend als de klagende vioolbegeleiding van de erg akelige passages in de ouderwetsche draken: zie pg. 27, pg. 35, pg. 142. Dan de onmogelijkheden: een ruiter, die zoo krankzinnig is op een voor 't eerst bereden paard naar een dame te rijden, en zich tot haar te buigen om haar een bloem te bieden (pg. 198); net of zoo'n schichtge knol niet hem of haar een ongeluk zou hebben bezorgd; een jonge jufvrouw, die tot tweemaal toe gewonde of zieke jongeheeren gaat verplegen, precies alsof in de werkelijkheid de potten en pannetjesquestie dat niet volkomen onmogelijk maakt!

En nu de slordigheden. Wat is dat voor een duel als dat van Van Aerssens met den blagueur Schotemaker, overigens een goed type! De menschen duelleeren op *dertig* pas met — revolvers.

En wat voor constructie van een revolver is dat, waarvan men een slaghoedje kan afnemen en in 't schoorsteentje blazen? En welke getuigen zouden permitteeren, zelfs tegenover een ploert als Schotemaker, dat een der partijen zoo iets deed?

De schrijver stelt de oudste der dames Van Vorden op pg. 7 voor als *Marianne*. Zoo heet zij dan ook meestal. Maar op pag. 110 heet zij op eens Hedwig, pg. 132 weer *Marianne*, pg. 160 en 233 weer Hedwig.

Op diezelfde pg. 7, zegt de schrijver van eene dier, wel in Indië doch van Hollandsche ouders met slechts een lichte inmenging van Indisch bloed, geboren dames: „In haar houding had zij, bij groote natuurlijke bevalligheid, dat forsche en waardige dat de bezoekers van *Zuidelijker* landen in *onze* vrouwen bewonderen.“ Wat bedoelt hij? Zal het forsche en waardige in *onze* vrouwen een compliment aan de *Hollandsche* dames moeten zijn, iets, dat bijv. Italianen of Spanjaarden bijzonder bewonderen? of wel is het een karakteristiek der Indische dames, welke aan bezoekers *van dien Zuidelijken* archipel, dus bijv. aan ons Hollanders, in die *Indische* dames opvalt? In 't eerste geval had *van Zuidelijker* landen *uit Zuidelijker* landen moeten zijn.

Op pg. 148 wordt gesproken van: Panglima *Poeti*, een Chineesch koopman. Waarschijnlijk zijn hier eenige woorden uitgevallen en wordt er bedoeld en een inlandsch hoofd en de op pg. 152 nog eens voorkomende Chineesche koopman Ang Pioe.

Pg. 262. Zou een gouvernante ooit haar mevrouw haar „meesteres“ noemen?

Er is een mooi hoofdstuk: „Aerssens wordt overgeplaatst“; maar 't slot deed mij denken aan een episode van Victor Hugo's *Travailleurs de la mer*, en wel aan die, waarin een op een rots zittende man de zee rondom zich ziet wassen.

Wat de schrijver goed weergeeft is het aangeboren aristocratische bewustzijn der inlandsche grooten (pg. 123, pg. 145).

Het lezen van dit boek verschaft misschien een aangename tijd-passeering, vooral aan boord van een Indischen stoomboot, voor een uitgaanden „baar“.

Door de inspanning van 't lezen had Swart de geamuseerde gezichten van Van Elswoud en Wilkama niet gadegeslagen. Maar nu hij, vermoeid van 't zware werk, achterover gleeed in zijn fauteuil, en over zijn bril de toehoorders vragend aanzag, barstte het nauw bedwongen lachen los.

— „Neem mij niet . . . kwalijk,“ probeerde Wilkama als verontschuldiging.

— „Impayable! kerel!“ proestte Van Elswoud uit, „als je er voor betaald waart, had je geen grappiger charge kunnen geven van een heelen bent van boekvermoorders bij ons, echte broodjagers, die uit zuinigheid met een minimum papier en inkt een maximum van aanleg en opkomend talent doodmaken. Impayable! Van je fout geciteerden titel af, tot je uitgaanden baar toe!“

Van Hamer Swart smeedt nijdig zijn „fok“ op 't papier en liep met reuzenstappen op en neêr. „Wat duivekaters! ik zeg niets dan waarheid, ik geef er al de bladzijden bij aan!“

— „Juist! nauwkeurig als een notaris! Evenzeer karakteristiek voor de charge, die gij geleverd hebt van sommige beunhaasjes. In den regel arme tobbers, die zelf zonder eenig talent, noch chance, uit barren honger hun naasten opeten, bij gemis van den maar al te dikwerf ontbrekenden beefstuk.“

— „Ik vraag je, wat voor behoefte er nu aan zoo'n roman was? 't Is altijd dezelfde geschiedenis. Alleen, dat had ik er nog bij moeten zeggen, veel te mooi gekleurd. Wil je 't zootje leeren kennen, zooals 't in den Oost is, lees dan veel liever Jan ten Brink's *Heeren en dames*, of Annie Foore. Bijvoorbeeld over de Mevrouwen Brinkenbergh.“

— „Maar mijn goede Swart, 't is altijd ein alte Geschichte, maar die toch „ewig neu“ blijft!“

— „Ik ben heel onpartijdig. Ik zeg toch goeds van hem ook!“

— „Ja, een uleveltje, na een lepel vol alsem! Dat is ook de methode.“

— „Methode! methode! loop naar de maan met je methode! Ik heb net zooveel aan een methode gedacht als die

kachel! Ik schreef nog nooit een recensie, en 't is voor 't laatst ook, hoor!" En Swart wierp zich als uitgeput in zijn fauteuil. Van Elswoud schoof hem een kistje met puik puik vredeftichters toe en schonk den miskenden criticus een enormen bel sherry in, die tusschen allerlei dof gebrom in naar beneden klokte.

— „En nu jij, Van Elswoud! 't Woord is aan jou!"

Van Elswoud haalde een keurig cahier voor den dag. Geen regel begon voor den andere; één derde van de pagina open voor eventueele correctiën. Eigenlijk een coquetterie tegenover zich zelve, want in 't nette handschrift was bijna geen doorhaling of verandering te zien.

— „Voor een zetter om te watertanden!" merkte Wilkama jaloersch op.

— „Zwijgen! zooals Swart zei! Ik begin:

Voor drie jaren naar de Oost. Een goed boek. Goed, omdat als gij 't nederlegt het u beter gemaakt heeft, het uw sympathie heeft opgewekt voor de heldin en den held. Voor de heldin, die, na een eerlijken, moedig gevoerden strijd met 't leven, zegeviert en dat verdient, al heeft zij volgens de aangenomen begrippen een oogenblik gefaald, ook in haar eigen oogen. Geen vrouw van hart, die na de bekentenis van Mathilde, niet trotsch zou zijn de vriendin te wezen van mevrouw Grunfoort. Het is dus eenigszins een roman met een stelling. Maar misschien is de schrijver zelf zich hiervan niet bewust, en is niets hem vreemder geweest dan een stellen van de thesis: „Verloren doch teruggewonnen", zooals men in de goede dagen der tweede titels, onder de: *Vóór drie jaren naar de Oost* zou geschreven hebben. En niet minder sympathie voor den held. Die held is: ons Indië. De schrijver heeft het lief met zijn goddelijke natuur, zijn als bloemengeur bezwijmelend klimaat, dat toch, — vreemde tegenstelling! — tot een ernstige levensopvatting brengt. De schrijver weet zonder preeken, zonder emphase, te laten zien als iets heel natuurlijks, als een zaak, die van zelf spreekt, die dagelijksche toewijding van leger, marine, ambtenaren aan hun plicht. En wij krijgen zijn held niet minder lief, omdat die ernstige levensles, welke hij geeft, aan de betrachtters geen uitgestreken zondagstronies opplakt. Integendeel! Het boek tintelt van leven, en daar slechts warmte warmte kan wekken, zoo voelen wij in dat leven den sterken polsslag van het in 't licht zich badend, door zon gekoesterd Insulinde, dat ons zoo vaak als moordend, uitputtend wordt afgeschilderd. Slechts wanneer men

naast de heldin nimmer den held vergeet, verklaart zich 't anders onevenredige van den bouw van 't boek. Op onze belangstelling in de lotgevallen van Mathilde Bouman, werken bijv. de „blok-kadesnippers“ stremmend. Had de schrijver dus alleen ons voor Mathilde willen winnen dan waren die bladzijden een fout geweest.

De frischheid, men zou soms zeggen, kende men schrijvers betrekking niet, de studenticositeit van stijl en bewerking, nu en dan zelfs vervallende tot nonchalance, zouden doen denken aan onervarendheid in 't schrijversvak. Maar die opvatting wordt dan weder gelogenstraf niet alleen door uitnuntende karakteriseerende beschrijvingen, als van Port Said „die schim van een stad“; van een jool in 't hoofdstuk „Vroolijke dagen“ met 't motto: „laten wij heden eens niet verstandig zijn“; de den zwartgalligsten mensch zelfs een lach afdwingende „Plezierreis“ en, op geheel ander gebied, de beschrijving van een heidelandschap, of van de tumultvolle expeditie, — en nog meer door de soberheid, waarmede met een enkel trekje groot relief gegeven wordt, zooals in de regelen, waarin, nadat de heldin haar zwaarsten strijd geleden heeft, wordt aangegeven hoe de werkelijkheid geen genade kent en 't leven voortgaat. („Alex en Hugoline kwamen binnen voor de middagles, waarop Mathilde sommen nazag, opstellen verbeterde en uit de vaderlandsche geschiedenis verhaalde.“) Van talent getuigen ook de terloops opgeworpen uitingen: „Wanneer is ooit het leven van een neger geteld, indien het te doen is om zich zijn werkkraft, zijn land toe te eigenen, of om te weten hoe groot zijn meren en hoe dicht zijn wouden zijn“, die 't geheele drama van den strijd om Afrika teekent, of die andere: „Gibraltar, waarop John Bull den harden kop laat rusten, terwijl Malta hem de lenden steunt en hij over Cyprus en Egypte de beslikte laarzen uitstrekt“, welke 't brutaal cynisch gewelddadige der Engelsche politiek zoo plastisch weergeeft.

In 't geheel is de schrijver dikwerf zeer gelukkig in 't vinden van korte goedteekenende uitdrukkingen. De overmacht van de niet zeer nieuwe weën van een zeezieke wordt gebeeldhouwd tot: „met een akelige grijns beantwoordt hij den morgengroet der drie, en strekt zich op een der banken uit *in de classieke houding van den stervenden gladiator*“. Verder troffen mij: het antwoord van den menschkundigen en menschlievenden Elmering op 't spijtige: „'t zijn geen beesten“ van Marianne van Vorden: „Nee, zeker niet: 't *Zijn maar menschen*“; de „kus en een doos *chocolade*“ tot alle afscheid van doctor Bouman aan zijn dochter; de: „als telegraafpalen voorbij vliegende *Zondagen*“ uit een van Van Aerssens brieven, die in 't algemeen tot de zeer geslaagde gedeelten van het boek te rekenen zijn, en waaruit elders, zoo zacht en daarom aangrijpend, 't verwijt van den reeds vergeten wordenden minnaar klinkt: „Wat je schrijft

is alles lief en goed, *alleen wat je niet schrijft* kan me zoo be-droeven"; en verder nog het schoone beeld van den stervenden tijger, wiens oogen zich eindelijk sluiten: „Maar o, Marie! die vurige oogen vol haat, telkens zie ik ze terug en dan denk ik aan — Atjeh!"¹⁾

Met de brieven zijn misschien de portretten al van 't gelukkigst. Al de personaadjes leven onmiddellijk. Zoo de zeeofficieren op den Brantas, de vicomte du Scabriac, Geo Tidmore Hotz, 't vermakelijke echtpaar monsieur et madame Pillon, de gedistingeerde schavuit met 't sympathieke uiterlijk, Gangel ter Eede; — zelfs de reeds dikwerf gebruikte typen: kolonel van Baerle, met zijn: „Vloeken dat is als lombok bij de rijst!" zijn sergcant-majoor Van Abbenes, en later de oude bekende: de matroos, zij hebben allen dit gemeen, dat men voelt: ze zijn naar 't leven geteekend.

Dit alles zijn nog maar de *uitwendigheden* van 't talent van den schrijver, van den goeden verteller. Maar ook daar waar hij op 't nieuwere gebied der romanschildering komt, op de *inwendigheden*, 't zielsleven van zijn personen, stelt hij ons niet teleur. Het karakter van Maria van Vorden ontvouwt zich in tal van kleine maar betekenisvolle trekjes.

Niet minder leven wij mede met de moedeloosheid die een van Aerssens den strijd doet ontvlieden en, als tegenstelling met de veerkrachtige openbaring van een gezond gestel, die tot tweemalen toe Mathilde in nieuwe plichten een nieuw levensdoel en kracht doet vinden.

Een tendenzroman te schrijven, heeft — het zij herhaald — op geen vâmen of wegen in schrijvers bedoeling gelegen. Toch is de teekening, de voorliefde voor krachtige naturen (zelfs der bijpersonen, als van den ambtenaar Talma en den resident Schippers) de eerbied voor plichtsbetrachting, alles te zamen, één doorlopend alhoewel misschien onbewust protest tegen de leuze der zwakkelingen, der egoïsten: „A quoi bon?"

De onuitsproken conclusie van den schrijver, en die hij, oud-officier, ook moeielijk zelf mocht nederschrijven, vond ik niet lang geleden in een der te weinige oorspronkelijke feuilletons, waarvan de rijke Nieuwe Rotterdammer, zich de zeldzame weelde veroorloofde: ²⁾ „Een land, dat nog zulke officieren en zulke ambtenaren kan aanwijzen heeft geen recht aan zich zelf te wanhopen."

Van Elswoud deed bedaard het cahier dicht en vouwde het netjes in een papier. Toen wachtte hij.

¹⁾ Van Elswoud veroorlooft zich hier kleine bekortingen, die misschien daardoor het beeld nog wat scherper van lijn maken.

²⁾ „Een uitstapje in de binnenlanden van Borneo."

— „Dat klinkt anders“, zei Wilkama.

— „Je moet monnik worden! Want je hebt dezer dagen een zonderlinge behoefte aan zelfkastijding“. Hiermede wreekte zich Van Hamer.

— „Volkomen toegegeven. Maar je vergeet dat ik dat verleden al bij voorbaat gedaan had. Ik doorleef een vervormingsproces. Ook ik renieer mijn oude leus: *A quoi bon?*“

— „Dat hoorden we. En nu, mijnheer Wilkama? Hoe staat u met *Aux Antipodes?*“

— „Ik ben er meê bezig! Zeer bedankt, heeren! Het is voor mij een leerzaam middagje geweest. Maar ik moet nu weg!“

— „Ik breng je een eindje. Ik ga mijn jas halen.“

Toen hij weg was, zei Van Hamer Swart: „Weet je waarom die roman hem zoo pakte? Omdat 't zoowat de zijne is. De gedachtengang in: „Van Aerssens wordt overgeplaatst“, is hem niet vreemd. Alleen, hij verdronk zich niet, ten minste niet in zee, veel erger! Hij liet zich alleen naar den kelder zinken, in 't leven! Jammer genoeg! Maar ik ben zeker dat die roman hem alleen daarom zoo inneemt omdat zij hem juist in een reactieproces aantrof! Hebt u hem in Leiden gekend?“

— „Neen. Veel vroeger. We waren samen op school.“

— „Nu, in Leiden was hij eerst vol ambitie. De rechten, litteratorsexamen, natuurwetenschappen, weet ik het? alles moest tegelijk aangepakt worden, en op stuk van zaken studeerde hij in geen een vak af.“

— „Wie was zijn Marie van Vorden?“

— „Geen vrouw! Zijn Marie van Vorden was: de ambitie! Een namaak Faustje! De oude geschiedenis: 't duel tuschen 't alles willen en 't weinig kunnen. Dilletantisme in plaats van wetenschap, en toen 't dégoût van de heele santenkraam, en finale verbummeling. Dan te rijk! Geen nood, die wetten *geeft*, meer dan ze *breekt!*“

Van Elswoud kwam met zijn jas terug.

— „Hier ben ik! Pardon van je te hebben laten wachten.“

Op straat gekomen, stak hij zijn arm door dien van Wilkama en zei: — „Weet je waarom Nurks alleen getroffen was door de juiste schildering van 't aristocratische in de Sumatra'sche hoofden, precies zooals in dat feuilleton van de Nieuwe Rotterdammer ook getuigd wordt van een in-

landsch hoofd op Borneo? Omdat die ingeboren distinctie van de overwonnenen, de wanhoop maar ook de oefenschool in manieren is voor de overwinnaars. Wat zou onze goede Swart een onmogelijke peenplukker gebleven zijn als hij hier gebleven was. Hij is nog geen type van gemakkelijk zich bewegen in salons, maar hij heeft leeren imponeeren, en ik weet dat hij juist daarin 't zeer ver gebracht had. Hij heeft meer dan eenmaal een gevaarlijk begin van opstootjes gestuit, geheel alleen door zijn optreden à la resident Schippers; en het is bepaald zeer jammer dat hij alleen een Leeuw en geen Willemsorde kon bemachtigen, zooals nu enkele civiele ambtenaren ook gehad hebben, die militaire expedities meêmaakten. En dat is zijn grief tegen Indië, tegen de regeering, 't leger, de marine en de rest, — en misschien niet zonder invloed geweest op zijn kritiek!"

Wilkama alleen: „Niet onaardig die confidences van Swart over Van Elswoud en omgekeerd over elkanders kritiek. Met dat al — waar groeit het plantje: objectiviteit?"

IV.

Eenige dagen later was het drietal weder vereenigd. Wilkama begon: „*Aux Antipodes*" par G. Verschuur."

Swart viel onmiddellijk in: „Is die Verschuur een hollander?"

Wilkama antwoordde van ja. Als hij zich niet vergistte, dan was de heer Verschuur een zoon van den zeer bekenden Hollandschen schilder.

— „Waarom schrijft hij dan niet in zijn moêrstaal?"

— „Dat heeft hij ook gedaan. Een groot deel van het Fransche werk is in 't Hollandsch uitgegeven en wel in: „De Aarde en hare volken."

— „Dus vertaald uit het Fransch? Want dat zijn meestal vertalingen?"

— In dit geval geloof ik toch van neen. Maar laten wij nu niet beginnen over 't al of niet gelukkige of nuttige van te schrijven in een taal, die door een 4½ millioen menschen verstaan wordt, van welke 4½ millioen slechts een klein gedeelte leest, van welk klein gedeelte weder een minimum boeken *koopt*. 't Zou anders wel eens interessant zijn, juist

met het oog op dat taalvraagstuk, te weten wat den heer Verschuur zijn *Hollandsche* en wat hem zijn *Fransche* uitgaaf opbracht! Maar als de heer Swart mij niet in de rede gevallen was, zoudt gij gehoord hebben waaruit blijkt, dat de heer Verschuur een Hollander is.

— „'k Beken schuld!“

— „Je bent toch niet ziek, Swart?“ vroeg van Elswoud.

Een energieke wensch van Swart voor een onmiddellijke verplaatsing van Van Elswoud naar een oord van boetedoening was het bewijs van 't tegendeel. Wilkama begon op nieuw:

Aux Antipodes, par G. Verschuur, chez Hachette et Cie. Paris.

Indien het niet zeer onvoorzichtig was voor een vreemdeling in de Fransche taal zich een oordeel te veroorloven over de wijze waarop die taal door een landgenoot gebezigd wordt, dan zou men beweren op een dwaalspoor gebracht te worden door de groote gemakkelijkheid, waarmede de heer Verschuur dit vèrdragend wapen hanteert, en twijfelen of men hier niet met een Franschman in plaats van met een Hollander te doen heeft. Waar pag. 378 de schrijver ons één Engelschman laat ontmoeten *décimé par la fièvre*, zien wij daarin eerder een kleine zonde tegen 't tientallig stelsel dan tegen de Fransche taal.

Lezen wij het boek, dan blijft er geen twijfel over: de heer Verschuur, met welk benijdenswaardig gemak hij zich ook in de taal onzer bureu, en waarschijnlijk ook op den boulevard en in de samenleving te Parijs moge bewegen, is wel van onzen stam, en men zou hem als zoodanig opeischen, ook al had de bekende correspondent van de Nieuwe Rotterdammer te Parijs, die steeds zoo scherp naar feiten en zaken uitziet, voor beide landen van belang, ons daar niets reeds in Januari jl. het recht toe verzekerd.

Wat in den heer Verschuur den Hollandschen reiziger toont, is zijn zorg voor de kleine materiele détails. Wel mag hij ons zeggen dat, in Melbourne aangekomen, te midden van een grooten toevloed van reizigers door een tentoonstelling daarheen gelokt, de wanhoop zijner medereizigers hem niet aantast bij 't zien der aangeboden primitieve huisvesting, want dat hij: „te veel nachten onder de tent, op stroo of in een fauteuil heeft doorgebracht om door zulk een kleinigheid zijn gemoedskalmte te verliezen,“ — toch komen wij met hem op geen enkele stoomboot of hôtél of wij vernemen 't meer of mindere comfort en niet te vergeten: de meer of mindere goede tafel, die hem geboden wordt. ¹⁾ Even Hollandsch is

¹⁾ Dit is geen verwijt als zoude de schrijver op Baedeker's terrein gestroopt hebben. Deze détails beslissen maar al te dikwerf over het geheele genot van

de voorzorg van recomandatiebrieven aan agenten van booten, kapiteins of eigenaars van hôtels, om zoowel in Australië als later op de reis van Brazilië naar Monte Video en Buenos Ayres ten minste een minimum van ellende te doorstaan te hebben. Ook is zeer Hollandsch zijn voorliefde voor huismiddeltjes: huile d'eucalyptus pg. 46! Zelfs zou men zijn nauwkeurige vermelding van de hoeveelheid linnengoed aan boord van de „Messageries Nationales“ en de détails over wasch en herstelling daarvan, als een atavisme kunnen beschouwen.

Nog een kleine karakteristiek is zeer zuiver Hollandsch. De heer Verschuur is een hartstoetelijk rooker. Hij vindt het echter niet om uit te houden in de *tabagie* 1e klasse van Melbourne naar Gipsland, te minder daar hij in 't algemeen de Australiërs (met uitzondering van de Sidneyers) te veel Yankees vindt om heel aangename reiscompagnons te vormen. Nauwelijks in een compartement „niet rooken“ overgestapt, waarin een heer en een dame zitten, vraagt de heer V. permissie in die „niet rooken“ te mogen — rooken! die grootste zaligheid van alle Nederlandsche tabak-aanbidders! Dat de dame dit toestaat verovert haar de dankbaarheid van den heer V., ja, meer dan dat: „une déférence sincère pour elle.“ Daarom schetst hij haar portret: „Une momie presque completement sourde,“ terwijl de man, een Engelschman, er beter afkomt, omdat hij Parijs verheft tot de plaats: „où l'on s'amouise le plus.“

Dat de heer Verschuur geen Franschman is, verraadt zich in zijn spaarzaamheid met les mots pour rire. Hoogstens eenige portretten als de arme „momie“; of: Miss asperge (pg. 249); of die van een Fidjidandy met „une manche de parapluie als wandelstok“; de zinspelingen op 't lijden der reukorganen; of les fourchettes en bois, waarmede de laatste blanken zonden opgegeten zijn en waar-

de reis! In 't voorbijgaan zij den schrijver een kleine inconsequentie verweten! De reiziger beproeft te Melbourne eerst onder dak te komen in het hôtél Menzies maar: „un gérant, ayant tout à fait le type du clergyman anglais“ is zoo weinig voorkomend dat — en hier komt de „boulevard“ voor den dag —: „sa tête me déplaisant autant que son phlegme,“ de heer Verschuur met veel geluk een minder chique hôtél: „Cathedral hotel“ gaat beproeven. Later (pg. 128) als de heer Verschuur in Melbourne nog eens terugkomt wordt hij dan ook door de eigenaresse van Cathedral hôtél: „Un de ces types de la vieille Angleterre dont la figure, pleine d'onction, exprime un sourire à chaque parole,“ hartelijk verwelkomd met een: „I am so glad to see you again!“, en nu blijkt dat een bekend Siberië- en Australië-reiziger, Mr. Cotteau, vóór 't vertrek van den heer V. hem reeds 't Cathedral hôtél aanbevolen had! Zijn eerste poging tot „ontrouw“ verwondert eenigszins van de zijde van een reiziger, die zulke goede maatregelen neemt.

van steeds het „laatste paar“ voor grof geld verkocht wordt.“¹⁾

En dat hij wèl tot de Germanen behoort, dat toont het zoo anti-Latijnsche genieten der eenzaamheid. De schoonste bladzijden van 't boek, en die den meesten eerbied voor de zeldzame heerschappij over de vreemde taal afdwingen, zijn de natuurbeschrijvingen. Maar een verrukking als (pg. 170): „Rehaussée par les charmes d'une solitude complète et d'une absence presque totale d'habitations et d'habitants“, klinkt eenigzins bevreemdend in den mond van den fouleur d'asphalte. Diezelfde nostalgie van 't veraf gelegene, van 't oneindige, deden een ander „boulevardier“ telkens op de machtige vleugelschachten zijner rijke verbeelding Parijs ontvluchten... „nach den Fluren des Ganges.“

Dat wij echter met een Hollander te doen hebben, die zijn land voor een groot deel vreemd geworden is, blijkt ook. En zonderling genoeg: vooral daar waar hij er iets goeds van wil zeggen. Zoo pag. 123: „Les Anglais et les Hollandais, les seuls peuples vraiment colonisateurs, n'envoient dans leurs colonies que les hommes dont les capacités sont un gage pour les intérêts qu'ils sont appelés à défendre. Leurs gouverneurs, dont l'éducation au point de vue colonial repose sur l'expérience et la connaissance des pays, qu'ils auront à administrer, sont nommés pour une période de 5 ans et leur mandat est fréquemment renouvelé pour une nouvelle période quinquennale.“

De keuze van onze gouverneurs zou veel eerder zich laten verdedigen door de wenschelijkheid tegenover de Indische rivaliteiten, menschen nit te zenden, staande op een vrij standpunt, *boven de partijen*. Want bijv.: „l'éducation“ van Duymaer van Twist, Sloet, Landsberg, Pijnacker Hordijk, berustte zeker niet „sur l'expérience et la connaissance des pays, enz.“ Ook zal men voor de West-Indiën dit wel niet van den tegenwoordigen titularis beweren.²⁾

Een dergelijke fout is te zonderlinger daar de heer Verschuur vroeger Java bezocht heeft, zooals uit twee plaatsen van dit werk blijkt.

Gelukkig voor ons, is het goede, wat hij vermeldt over de „training“ van onze Oost-Indische ambtenaren, juist dan zijn mededeeling over de gouverneurs.

Wat — zonder eenige hatelijke tegenstelling tot de „oppervlaktheid“, den Franschen dikwerf zoo „oppervlakkig“ naar 't hoofd

¹⁾ In dit opzicht staat de heer Verschuur aan de zijde van den heer Hendrik P. N. Muller. Daarentegen heeft de heer Margadant zulk een levendige gevoeligheid voor 't comische en zulk een gelukkige gave die aanstekelijk te maken, dat men gaarne zou wenschen hem zijne krachten aan 't blijspel te zien beproeven, waar zijn talent van „typeeren“ hem ook groote diensten zou bewijzen.

²⁾ Dit werd geschreven in Maart jl. Van den nu benoemden gouverneur geldt hetzelfde.

(Noot, bijgevoegd in Juni.)

geslingerd — den arbeid van den heer Verschuur ook karakteriseert, is de veel grootere degelijkheid van zijn studieën, dan men van een : „globetrotter“ zooals hij zich noemt, eigenlijk recht heeft te verwachten. En vooral krijgt zijn boek dezelfde eigenaardige waarde, waar hij, evenals de heer Hendrik P. N. Muller, „het opgemerkte nog eens aan den schrijftafel toetst“ aan wat anderen schreven. Wij aarzelen niet, ook daarom ¹⁾, de vergelijkende opmerkingen over de koloniseerende eigenschappen der Engelschen, Hollanders en Franschen, de zeer belangrijke kern van de ons als versnapering geboden en in werkelijkheid zeer smakelijke vrucht te noemen.

Wanneer men, zooals hij zijn „performance“ resumeert, in elf maanden zeventig duizend kilometer heeft afgelegd, dan is het niet te verwonderen dat zelfs 't eigenlijke „sight seeing“, dit eenige doel van een waren globetrotter, niet altijd volledig kon zijn. Zoo bemerkte een Engelschman, die Australië goed kent, met eenige verbazing, dat bijv. te Hobart in Tasmania de heer Verschuur niet den Mount Nelson bezocht had met de seinrichtingen voor de scheepvaart, tevens misschien het schoonste gezichtspunt der aarde. ²⁾

De heer Verschuur zal zelf betreurd hebben, niet alleen de gelegenheid te moeten laten voorbijgaan met het Engelsche oorlogschip Opal naar de Salomon's eilanden te gaan, maar ook later met zulk een snelheid Rio Janeiro, Montevideo en Buenos Ayres te moeten doortrekken, dat de beschrijving meer een weêrgeven van indrukken wordt, waarin de minder aangename van slechte hôtels en dito booten een onevenredig groote plaats innemen.

Men kan niet nalaten — en dit is zeker de grootste lof voor het boek van den heer Verschuur — te bejammeren, dat de snelpas, the trotting, niet veranderd werd in een langzameren gang, waardoor de kennismaking met Brazilië, Uruguay en vooral de Argentijnse Republiek een meer degelijke zou zijn geworden. Zoo gaarne zou men nader ingelicht hebben willen zijn over de oorzaken, toen

¹⁾ Het door den heer Verschuur geraadpleegde werk is een studie van den heer Léon Monillon, afgevaardigde van Nieuw-Caledonië.

²⁾ Overigens was deze Engelschman zeer met het boek ingenomen. Hij vertelde, een twintigtal jaren geleden ongeveer denzelfden tocht per diligence van Christchurch, dwars door Nieuw-Zeeland, over Bealey naar Kumara gemaakt te hebben, en ook toen een zeer origineelen *artist-koetsier* te hebben aangetroffen. 's Mans weetgierigheid was zeer gaande gemaakt door de observatiën van den reiziger op een Aneroïde-barometer. Hij had geen rust voor dat hem de theorie der hoogtebepaling met dit instrument verklaard was. Niet alleen begreep hij die volkomen, maar daar over de benaming: „Aneroïde“ gesproken was, verrastte hij den volgenden morgen den reiziger met de etymologie van 't woord als afkomstig van *twoe* Grieksche woorden!

toch reeds aanwezig, van de onaangename verrassingen, welke die landen Europa, en vooral de Europeesche geldschieters, bereidden. Alleen bij het bezoek van Petropolis, 't buitenverblijf van Dom Pedro, krijgen wij een kleine verwijzing naar den toestand der geoederen in Brazilië. Maar vooral over de Argentijnsche republiek, en met name over de haven van Ensenade, waar de heer Waldorp de honneurs der werken tegenover den heer Verschuur waarneemt, wordt de weetgierigheid van den lezer wel opgewekt, maar, vooral voor ons Hollanders, niet geheel bevredigd.

Dit brengt ons tot de hoofdaanmerking. De heer Verschuur weet — vooral wat Australië betreft — tal van belangrijke bijzonderheden op te vangen en op aangename wijze weer te geven, zonder in 't minst tot dorheid te vervallen. Zijn cijfers over toeneming van bevolking, handel en beweging geven een sneller en scherper beeld van de schier niet te gelooven ontwikkeling van het: „Toekomstig Nieuw-Amerika“, waartoe de Australasiatische Engelsche Koloniën zich in nog geen 50 jaren vervormden, dan tal van regels.

Sprekende van de groote plaag der veefokkers, het konijn, dat als veelvraat en anti-Malthusiaan, zóóveel voedsel in beslag neemt, dat de schapen door hongersnood bij duizenden omkomen, geeft de schrijver den uitvoer van konijnenvellen naar Engeland voor de hoedenfabrikatie, *alleen uit Nieuw Zeeland* aan, als bedragende tien à twaalf millioen vellen 's jaars. Dat 't konijn voor dit accaparatieproces in den Kangourou, een diersoort, die wij uitstervend waanden, nog een niet te minachten bondgenoot vindt, blijkt uit het aantal dier dieren in 1887 geschoten en „geknott“, nl. 860.000 stuks!

Inboorlingen-quaestiën, met name het uitsterven der rassen, waar zij in contact komen met de Europeanen, worden steeds behandeld en met cijfers toegelicht. Wat ook als een bewijs voor het „hollanderschap“ van den heer Verschuur geldt is zijn belangstelling in onderwijs. Allerbelangrijkst is, zoowel van 't standpunt der inboorlingen-, der onderwijs- als der zendelingenquaestie, het bezoek, dat gebracht wordt aan de school der kleine zwartjes aan 't meer Tyers, en het beschamende voor de geographische kennis der fransche postbeambten, waar die vergeleken wordt met die der geëxamineerde kinderen.

Boven vermeldden wij reeds de uiterst treffende studie over het fransche penitenciaire stelsel der strafkolonie Nieuw Caledonie, waar de letterlijke toepassing der fransche wetgeving recidivisten van zestig jaar, die nog maar even tachtig jaar deportatie voor zich hebben, weder doet veroordeelen tot supplementen van nog eens dertig jaar!! De man zegt dan ook lachend: „Merci M. le président!“, en de heer Verschuur bewondert terecht, dat de recht-

bank niet instemt met dien lach. Hij vraagt dan ook: is dit rechtspleging of eene épisode voor een comeditje uit het Palais royal?

Maar nu komt eindelijk mijn grief. Wanneer men het talent van den heer Verschuur erkent om vaak de ernstige kern der dingen bloot te leggen, zonder ooit af te schrikken door droogheid of geleerdheidskramerij, wanneer men zijn opmerkingsgave benijdt en het voorrecht zijner vele blijkbaar zeer goede relatiën en aanbevelingen, dan verwondert men zich dat de heer Verschuur niet verder in de quaestiën doordringt.

Op dit oogenblik is de verhouding der Engelsche koloniën tot het moederland een der meest actueele vraagstukken. Imperialisme — confederatie — onafhankelijkheid — ziedaar drie der vraagteekenen. En wat vinden wij hieromtrent vermeld? Eerst op pg. 251, dus zoowat op de helft van 't geheele werk, vinden wij, naar aanleiding van den speciaal toestand der Fidji-eilanden, een dertig regels gewijd aan de schets der verhouding van de koloniën tot 't moederland.

Maar hoe de eigenlijke verhouding is tot dat moederland, òf en in hoeverre de wetten, die de koloniën zich geven, toch nog de bekrachtiging van de koningin vereischen, welke de soevereiniteitsrechten zijn der koningin, overgebracht op den door haar benoemden gouverneur, maar vooral hoe het staat met de verplichting van het moederland om al of niet die onafhankelijke koloniën toch te *verdedigen*, of deze al of niet in een oorlog van Engeland betrokken zijn, of omgekeerd zij zich zelfstandig in oorlog zouden kunnen wikkelen, bijv. met Frankrijk, wegens de dikwerf voorkomende nitleveringsquaestien betreffende uit Nieuw Caledonië ontsnapte fransche boeven, — over dit alles geen woord. En dan: is het gevoel van deloyalty, van afkeer van 't moederland, zóó sterk als de heer Verschuur meent? De beraadslagingen van het in Sydney geopende congres: „de Nationale Australasian Federation Convention” bewijzen het tegendeel.

Ook in een ander opzicht stelde de heer Verschuur ons een weinig te leur. Zeer juist herhaalt hij meermalen, dat er geen grooter dwaasheid is dan te gelooven, dat de uit Engeland naar Australië uitgewezen boeven de oorsprong waren van Australië's ongewone bloei. Het allereerste schip bracht behalve een troep van 1000 veroordeelden ook reeds 200 *vrije* kolonisten mede. Integendeel: Australië (hier enger genomen Nieuw Holland en Tasmania) ontwikkelde zich door den snellen toevoer van *vrije* kolonisten, *niettegenstaande* de 120000 boeven, waarmede Old Engeland het gezegend had. En de heer Verschuur drukt hier te meer op, daar toch deze domme legende (en dat nog wel in een eeuw, die Darwin mocht voortbrengen!) de aanleiding gaf tot de krankzinnigheden waarop Frankrijk

de wereld onthaalt in zijn bannelingen-systeem op Nieuw Caledonië. 1)

Wel zegt hij dat niet alleen de duizend eerste veroordeelden met Capitein Phillip in 1787 in Botanybay geland al dadelijk bijna evenveel zorgen gaven als de vijandige inboorlingen en ook dat de kolonisten Engeland dwongen het schuim der samenleving niet meer naar Australië te brengen en voegt er dan bij: „Ah! si chaecum pouvait remonter jusqu' à ses ancêtres, la généalogie „lui révélerait peut-être une origine bien bizarre et quelquefois aussi „maculée que celle du gentleman que nous croisons aujourd'hui „dans les rues de Sydney.“ Maar hij laat de gelegenheid voorbijgaan van te releveeren, dat nog heden de bekende afstammelingen van convicts: *the lags*, met scheele oogen worden aangezien.

Mijn meermalen reeds vermelde engelsche reiziger zag in een park te Sydney dikwerf een nette poneychaise met een paar nog zeer krachtige, deftig gekleede doch reeds bejaarde heeren. Op een dag was hij verwonderd hen aldaar te zien lunchen in de open lucht, waarbij iets ruws, onder anderen in 't hanteeren der portflesch, hem opviel. Deze deftige heeren zouden enkele clubs voor hen zich niet hebben zien ontsluiten! Beiden waren gewezen convicts. De oudste stierf op 86-jarigen leeftijd; hij was niet alleen de voornaamste boekverkooper, maar ook chairman van een der grootste banken in Sydney. Toch was zijn eerste kennismaking met het bankwezen van eigenaardige natuur geweest. Hij had nl. door een mijn-gang zich toegang verschaft tot de kelders van een rijke bankin-

1) Eenigzins strijdig met zijn eigen en zoo zeer juiste theorie klinkt wat de heer Verschuur zegt pag. 141: „Jusqu'en 1853, la Grande Bretagne envoya des „déportés en Tasmanie, mais, depuis l'origine de cette mesure, le nombre des „criminels expédiés dans cette Colonie n'a j'amaï atteint qu'un chiffre relative- „ment restreint. Le système de colonisation à l'aide de l'élément pénal n'a pas „présidé aux destinées de la Tasmanie, comme il a été le point de départ de „la situation florissante de la Nouvelle-Galles du sud. Ces déportés ont fait leur temps et terminé leur existence dans des prisons bien gardées, et depuis „un quart de siècle, il n'en reste plus un seul dans le pays.“

Behalve de curieuse ontrouw aan zijn deportatietheorie bevatten de aangehaalde regelen nog andere onnauwkeurigheden. De gedeporteerden zijn meerendeels *niet* in de gevangenis gestorven. De meesten kregen òf absolute of gelimiteerde vrijheid, nl. zij mochten òf een bepaalde stad òf wel een bepaalde streck niet verlaten. De heer Verschuur stapt te Hobart af in 't hôtel Orient: „fort bien tenu par une dame âgée, ressemblant à la reine Victoria.“ Mijn engelsche reiziger vond te Hobart (toen nog *Hobarttown*) ook een zeer aangename hôtelhondster. Zij was zeer ingenomen met het feit dat hij Liverpool goed kende en informeerde naar tal van kennissen. Welke was de verbazing van mijn reiziger toen hij later vernam dat deze innemende dame ook een ingevende geweest was, nl. de beruchte heldin van een vergiftigingsproces te Liverpool, welk proces hij zich zeer goed herinnerde. en dat zij nog steeds onder politietoezicht stond en Tasmania niet mocht verlaten!

stelling, en werd juist gepakt toen hij een der brandkasten had opengestoken. Zijn mollenaar nam hij mede naar Australië, waar hij 't zelfde feit nog eens pleegde! Dit belette niet zijn verkrijgen van gratie, noch lateren rijkdom en carrière. Maar een afstameling van vrije kolonisten zou zich niet gaarne met familie van dien deskundigen bankbeheerder en schatkistbewaarder gemésallieerd hebben.

Een ander bewijs van dien afkeer van wat aan de convictstijden kan herinneren is de herdooping van van Diemensland in Tasmania. De heer Verschuur vermeldt het feit maar niet de aanleiding, nl. dat men een naam wilde zien verdwijnen, te dikwerf in verbanningsvonnissen gebezigd.

Een onvergefelijk gebrek in het boek van den heer Verschuur (waarschijnlijk verwijst hij mij naar zijn uitgever!) is de afwezigheid van een kaart! Een reisbeschrijving zonder kaart is een schip zonder compas. Bij een herdruk dus s. v. p. een kaart!

De verwijten den schrijver gedaan zullen hem waarschijnlijk niet kwetsen, daar zij allen bewijzen dat men zoo zeer voldaan is over het gebodene, dat men om meer vraagt. Blijkbaar is hij een man, vrij van vooroordeelen (uitgenomen 't niet rookenbordje!), een cosmopolitisch ontwikkeld man. Zijn bewondering — alhoewel nooit ophemelend — voor 't energieke, doorzettende van 't Anglo-Saksische ras blijkt steeds, zelfs zóó dat hij daardoor bijna de onmondigheid (sans jeu de mots!) van dat zelfde ras op culinair gebied zou vergeven. Wijst hij op 't karakteristieke van de eerste vraag van een paar Australische medepassagiers bij stoppen van de stoomboot in de Australische wateren (Albany), aan 't vlettervolk: „who won the Melbourne cup?“ en 't nog meer frappeerende dat die lieden op zulk een afstand van Melbourne 't onmiddellijk juist aangeven, hij laat ook zien hoe die in 't bloed zittende racingswoede de waarde van *den tijd* doet kennen. En zoo wint Engeland Nieuw Zeeland in 1840, doordien een engelsch zeekapitein Hobson, op britsch onbescheiden wijze misbruik makende van een te gezellig babbelpartijtje van een fransch collega, dezen *een paar uren vóór* weet te zijn om de *engelsche* vlag te planten in de baai van *Akaroa* ¹⁾.

Niet minder valt den schrijver de orde en netheid der Australische parkbezoekers in 't oog. Geen appelsinaschillen, geen stukjes papier worden op den grond geworpen, maar behoorlijk in

¹⁾ Dezer dagen, bij de inname van Tokar door de door engelsche officieren zoo uitstekend gedisciplineerde en aangevoerde egyptische troepen, is het succes op *Osman Digna* het gevolg geweest van het enkele minuten vóór zijn der egyptische troepen bij het bezetten van eenige gebouwen, waarheen beide partijen een ware teele chase van verschillende zijden organiseerden

daarvoor aanwezige bakken gedaan. Welk een verschil met den aanblik onzer Singels, of nog erger: van onze gastvrije landgoederen in Gelderland, na de passage van een bende boterhamtreiners! Onze reputatie van netheid is al even onverdiend als die van onze zindelijkheid, waarvan het Urtype thans in den Transvaalboer plotseling weder levend voor ons staat, en waarvan zoowel Hendrik P. N. Muller als Tromp zulke smakelijke (?) staaltjes weten te verhalen ¹⁾.

Stuitend is daarentegen de fransche rommelzoo, die hem dadelijk te Noumea opvalt. De uitwendige netheid blijkt hier de waarde-meter van engelsche en fransche kolonisatie.

De heer Verschuur tracht zich dikwerf het air te geven van een onverbeterlijk, kinderlawaihatend, comfortlievend, old bachelor. Dat hij zich wel wat belastert, blijkt uit het snoepige (pardon, voor 't jongejuffrouwen-adjectief!) nieuwjaars-scènetje te Sydney met het meisje, dat medelijden heeft met den vreemdeling, die niemand heeft om hem happy new year te wenschen. Waar zich zulke défauts de la cuirasse vertoonen, zou ik nog niet zoo zeker voor de „verstoktheid“ van den „globetrotter“ willen instaan. Toch zou ik het betreuren als hij zijn reizen opofferde. Want zeer zeker behoort hij tot die gelijk gehumeurde, goed uitkijkende, handige en voor hun body niet overbeveesde compagnons, door welke men zeer gaarne weder op nieuwe tochten wordt medegenomen.

„Amen!“ riep Swart.

V.

De hier vermelde voorlezing had weder plaats gehad in 't hotel, waar Swart en Van Elswoud woonden, en wel in de veranda waarop de ramen van eenige salons uitkwamen. Van deze, allen gesloten toen het drietal begon, was een paar open gezet, en eene anglaise van gedistingeerd voorkomen had zich daar geplaatst met een handwerkje. Toen, na de afgeloopen lectuur, Van Elswoud haar bemerkte en zij even opkeek, maakte hij de buiging van gezamentlijke hotelbewoners. Zij beantwoordde die niet alleen, maar haar handwerkje in den schoot latende rusten, vroeg zij in zeer zuiver, ofschoon met sterk britsch accent uitgesproken fransch, of zij niet 't *genoegen* gehad had weder eens hollandsch te hooren?

¹⁾ De meeste hollanders zijn watersehuw. En ook al weder geen wonder, al wij de eenwenlange vervuiling onzer vaak stilstaande wateren gadeslaan.

Van Elswoud stond op en zeide, dat zij zich niet vergist had, maar voegde er met een kleine tint van argwaan bij, of dit „genoegen“ niet een beetje ironisch klonk?

— „O neen! ik woonde acht jaren in den Haag en dat waren acht van de gelukkigste jaren van mijn leven.“

Het ijs, zoo vlug verbroken, smolt geheel weg toen zij zich bekend maakte als de weduwe van een lid der Engelsche legatie. Ofschoon reeds verscheidene jaren uit den Haag vertrokken, herinnerde zij zich levendig nog verscheidene personen, informeerde naar hen, en weldra bleek het dat sommigen hunner ook aan Van Elswoud en Wilkama niet onbekend waren. De sympathie van de reeds bejaarde dame bleek een werkelijke, vooral had zij een dankbare en hartelijke herinnering aan Koningin Sophie: „Une femme très remarquable“. Van Elswoud stemde geheel in met deze opmerking, en nu volgde met britsche preciesheid een geregelde enquête naar de thans bestaande toestanden.

„U moet 't mij niet kwalijk nemen dat ik zoo veel vraag. Maar gij Hollanders zijt zulk een curieuse natie en 't is zoo moeielijk buitenslands zich eenigszins op de hoogte te houden van wat bij u omgaat. De groote engelsche, duitsche en fransche bladen geven hoogstens van tijd tot tijd een klein berichtje, dat meestal nog fout is. 't Is een groot verwijt dat ik altijd aan uw landgenooten maakte, zij laten zich vergeten. Dan zijn uw bureu, de Belgen, betere virtueuzen in de reclame! En 't is zoo jammer! Ik mag als oude vrouw wel een declaratie maken; nu, ik beken, dat ik Hollanders altijd zeer gaarne mocht. Vooral, of liever, eigenlijk eerst dan, als zij veel gereisd hadden. Gij hebt anders altijd wat veel aanleg tot iets „klein ländisch“ haast nog erger dan „klein städtisch.“ Maar een beschaafde Hollander, die zijn blik vernimd heeft door reizen, is meestal een zeer aangename ontmoeting.“

En de blik der douairière rustte met een zekere beteekenis op Van Elswoud, als wilde zij deze generaliteit tot een vleiende bijzondere toepassing brengen. Van Elswoud was dus dubbel geroepen eenig protest tegen haar te groote welwillendheid aan te teekenen.

„Non, non!“ Maar, zij had ook grieven tegen de Hollanders! Zij had eens gelezen wat een Fransch ingenieur naar aanleiding der Hollandsche spoorweg-werken herinnerd had: „les

hollandais font de grandes choses, mais sans grandeur." En dat had zij een zeer juiste kritiek gevonden. Erger verwijt was voor haar, dat de Hollanders zelf zoo weinig op de hoogte waren van wat zij nog beteekenden. Zoo dikwijls had zij op haar reizen, Hollanders ontmoetende, te vergeefs getracht zich te laten inlichten over wat er gepresteerd werd. „Et vous mêmes, Messieurs, je vous mettrais presque au défi de me nommer vos grands hommes et vos grandes actions?"

De drie Hollanders keken elkander wel wat beteuterd aan. Die was raak!

Zij lachte, stond op, reikte Van Elswoud de hand en zeide: „Beken maar dat ik genereus ben! Want ik wil niet onderzoeken of ik gelijk heb!" — Zij boog en verdween.

— „Weet je wel, *dàt* zij *gelijk* heeft? Daar zitten wij nu, drie Hollanders bij elkaâr. En wat zouden wij weten op te noemen?"

— „Nu ja! Misschien zoo op eens niet! Maar laten wij probeeren! Op wetenschappelijk gebied, dat gaat jou aan, Van Elswoud! Wat 't ingenieurs- en aannemersvak betreft, daar heb ik altijd nog wat relatie aan," zei Swart.

-- „Jij?"

— „Ja ik! Ik kon niet zingen: „geboren op een troon. Een Koningszoon ben ik", maar wel had 't moeten zijn: „Geboren tot aannemer. Aannemerskind ben ik", en eens van dat gild, blijft men er altijd zoo'n beetje in."

— „„Aannemer?" Hoe komt men toch aan dat malle woord? De eenige „aannemers," zijn de Jan's in de koffiehuisen!"

Swart draaide verontwaardigd Van Elswoud den rug toe. — „Schaam je, een jeu de mots, hoogstens goed genoeg voor Wilkama."

— „Bijzonder verplicht!" dankte deze.

— „Nu, voor vandaag is 't genoeg! Laten wij voor de aardigheid eens zien wat in ons geheugen als roemwaardig voor klein Nederland te vinden is."

— „Aangenomen. Maar laat ons dan zooveel mogelijk hierop letten: dat het verrichte ook buitenslands bekend en erkend zij of zich vastknoope aan de onderwerpen, die in de drie boeken, waarvan wij spraken, aangeroerd worden. Anders is ons werk niet te overzien."

VI.

Vrij geruime tijd verliep vóór dat de drie mannen, geprest als steenaandragers voor een toekomstig Nederlandsch Ruhmeshalletje, hun bijeenkomst vaststelden. Eindelijk besliste Swart dat men klaar moest zijn en dwong hij de twee recalitranten tot een opleveren van 't herinnerde. De samenkomst was nu op zijn kamer. Iets ongezelligers dan zijn verblijf kan men zich haast niet voorstellen. De leêgheid van een hotelkamer werd alleen nog onderstreept door eenige kleedingstukken van Swart, die, methodiek gevouwen, aan spijkers en knoppen aan den wand gehangen, 't hoekige van den eigenaar in hun plooiën bewaarden.

— „Als gastheer zal ik 't mij eerst opofferen,“ zei Swart. „Maar, ik waarschuw jullie vooruit. Wij hebben bij ons te huis tweederlei Waterstaat: een natte en een droge. De mijne zult ge deksels droog vinden. Maar ik ben nu eenmaal geen schrijver en mijn correspondenten ook niet.“

— „Vooruit maar!“ riep van Elswoud.

— „Soit. Zie hier wat wij opteekenden:

„Nederlandsche ingenieurs en aannemers in 't buitenland.“

De meest bekende naam over de grenzen was een twintig jaar geleden zeker F. W. Conrad, adviseur van den khedive bij den bouw van 't Suezkanaal. Thans is J. F. W. Conrad lid van de tegenwoordige commissie voor de reconstructie van 't zelfde kanaal.

P. Caland ging met Welcker op uitnoodiging der Braziliaansche regeering naar dat land, om advies uit te brengen over havenwerken in Rio Grande del Sul. J. Kraus is hoogleeraar aan de Polytechnische school te Santiago. Japan had verscheiden jaren hollandsche ingenieurs in dienst o. a. : Van Gendt, Van Doorn, Lindo, Rouwenhorst, Mulder, Van Schermbeek. Laatstgenoemde ging later naar China met den civiel-ingenieur Blijdstein en den aannemer Visser.

Over Waldorp, dien Verschuur in Ensenada ontmoette, spreek ik zoo straks.

In Hongarije werkten verscheiden jonge hollandsche ingenieurs onder de leiding van den oud-officier der artillerie Van Rooijen aan polderwerken, bemalingen en irrigatie. In Californië werd met veel succes een zeer belangrijke inpol-

dering tot stand gebracht door den zich tot ingenieur herschapen hebbenden hollandschen advokaat Van Löben Sels. Aan 't Kanaal van Panama waren bij de hollandsche aannemers eener sectie o. a. ook een vijftal jonge hollandsche ingenieurs in dienst: Bakhuis, Van Rees, Thiange, Meyes en Stoffels. Voor allen bleken de lastige werkzaamheden in dat gevaarlijke klimaat een goede oefenschool. Vandaar gingen eenigen hunner naar Midden Amerika, Chili en den Oranje-Vrijstaat.

Nog twee nederlandsche waterstaats-ingenieurs, R. P. J. Tutein Nolthenius en J. Kluit, kregen zeer eervolle opdrachten van de Braziliaansche regeering. Het niet verleenen door onze regeering van een tijdelijk verlof uit 's lands dienst trok terecht de aandacht en werd zeer betreurd.

Van onze ingenieurs in de eigen koloniën spreek ik met opzet niet, omdat 't programma zegt: hollandsche ingenieurs in 't buitenland. Maar gelukkig kunnen ook daar Singkep (tin), Koetei (steenkolen), de petroleum-ondernemingen enz. getuigen dat er weer wat ondernemingsgeest wakker wordt.

Verlaten wij nu de ingenieurs voor de aannemers, dan vinden wij buitenslands werkzaam, in de eerste plaats J. C. van Hattum, Volkers en Bos, Schram en Ozinga. De landengte van Panama, de havenwerken van La Plata, Ensenada, belangrijke waterstaatswerken in Frankrijk, Spanje, Italie, Rumenie zagen de hollandsche aannemers aan den arbeid. Voor Ensenada gingen met den hoofdingenieur Waldorp mede, behalve zijn ingenieurs, plus minus honderd vijftig hollandsche onderbazen, bagger- en molenbazen, rijswerkers enz. De aankomst op 't werk was niet bemoedigend. Van de toegezegde woningen was geen spoor te vinden, alleen 't drassige terrein waar men ze kon gaan bouwen. Maar de hollandsche kolonie sloeg er zich door en was zelfs zoo gelukkig in de vijf jaren dat 't werk duurde, niettegenstaande er een cholera-epidemie uitbrak, slechts ééne vrouw en één kind te verliezen, op 't zelfde oogenblik dat verscheiden Italiaansche arbeiders door die epidemie werden weggenomen.

In dat opzicht was de Ensenada-expeditie gelukkiger dan haar voorgangster naar Panama, welke een aanzienlijke tol moest betalen aan 't ellendige klimaat. Een aardige bijzonderheid van 't werk te Ensenada was dat een baggermolen en later een

baggerpersmachine met eigen stoomvermogen de enorme zeereis van Holland naar Ensenada maakten..."

Swart stopte.

— „Nu te ontkennen is 't niet! Droog was je waterstaat! En me dunkt je vergeet 't voornaamste? De spoorweg in den Transvaal!“

— „Met opzet. Die toch zou afzonderlijk behandeld moeten worden. Want èn ontstaan èn uitvoering leggen een schoon getuigenis af van Hollandsche taaie volharding. Groll, Maarschalk, R. Van den Wall Bake als stichters der maatschappij, hun ingenieurs korps en de aannemers der Komatiebrug — wederom J. C. Van Hattum — verdienen meer dan eene vermelding ter loops.“

— „Nu, verder?“ vroeg Van Elswoud.

— „Me dunkt dat 't wèl is. Genoeg om te doen zien, dat èn onze ingenieurs èn vooral onze aannemers beginnen over de grenzen te trekken. En daar ligt de toekomst!“¹⁾

— „Weet ge ook hoe ons werkvolk zich buitenlands hield? Ge verteldet van die 150 man, die naar Ensenada ging. Namen onze aannemers er geen mede naar de Transvaal? En hoe schikken zich onze jongens daar in? Dat interesseert mij bijzonder.“

Swart stak een zijner reuzenklauwen in de brievenstasch van zijn jas. 't Bleek dat die den afmetingen had van een half mud's aardappelenzak, te oordeelen naar de hoeveelheid brieven, stukken, enz., die er uit opdoemden.

— „Kijk eens, verleden verweet Wilkama aan Verschuur, dat hij niet genoeg verteld had van de Hollanders te Ensenada. Ik ben toen eens aan 't informeeren gegaan. Ze schrijven mij dit:

„Hollandsche zoowel als Fransche emigranten kunnen in „Zuid-Amerika moeielijk terecht, zij kennen geen Spaansch of „Italiaansch, wat daar de algemeene vereischte talen zijn. Met „Fransch kan men maar weinig doen, de meeste lieden, zelfs „uit de voornaamste kringen, spreken het niet of slecht. De

¹⁾ In 1888 werd opgericht een „Vereeniging tot bevordering van de uitvoering van werken in het Buitenland door Nederlanders“ zich ten doel stellende: te bevorderen dat de uitvoering van openbare werken in het buitenland aan Nederlanders worde opgedragen. Zeker zou de oprichting van een Bank van publieke werken met flink kapitaal nog bevorderlijker zijn. Onze aannemers durven en zijn kundig, onze ingenieurs niet minder, het kapitaal zucht over te weinig rentegevende plaatsing, de taalkennis en de goede opleiding onzer jongelui zijn elementen van succes; — wie grijpt de zaak aan?

„Hollandsche emigranten weten zich moeilijk zelf te redden.
 „De stroom van emigranten kwam ook te onverwacht, met
 „scheepsladingen . . .

. . . „Te Ensenada vonden nog al enkelen van de besten
 „plaatsing op het werk, maar den Hollanders valt het moeielijk
 „zich te behelpen; dikwijls kwam het voor dat men ze aan
 „'t een of ander hielp, maar als dit niet in alle opzichten be-
 „viel, bedankten zij, soms zonder iets anders in de plaats te
 „hebben.

. . . „Te Ensenada werkte men het plezierigst met Ita-
 „lianen, Oostenrijkers en Duitschers; ze werkten flink en hadden
 „weinig pretensies. De Hollanders, enkele flinke kerels uitge-
 „zonderd, hadden liefst werkjes waarmede zij zich niet al te
 „veel hadden te vermoeien, als bijv. rijswerk, bakkenschipperij
 „enz. Maar in den kruiwagen waren ze niet te gebruiken, dit
 „ging uitstekend met de Italianen, die waren, zelfs met de
 „grootste hitte, onvermoeid.

„Van Oostenrijkers en Italianen werden verschillenden tot
 „flinke machinisten gevormd, van één Oostenrijker maakten
 „wij zelfs een flinken molenbaas. Voor rijswerk *en het varen*
 „op bakken, die buiten de dammen in volle zee moesten gaan
 „lossen, dat durfden de Oostenrijkers en de Italianen weer
 „niet, *van natte voeten hielden ze niet*. . . Daarvoor moesten
 „uitsluitend Hollanders gebruikt worden.“

— „En in de Transvaal?“

Swart duimelde weer in zijn papieren, en haalde een ander briefje te voorschijn.

— „Ook daar weet ik wat van. Daar kwam de schrik er in. Men vreesde voor de koortsen en 't volk wilde terug naar Europa, van de 170 vertrokken er 100! Nauwelijks terug, hadden ze al berouw en vragen nu weer naar de Transvaal terug te mogen gaan!“

— „En drosten ze niet naar de goudvelden?“

— „Neen. De hang is altijd veel meer naar een geregeld leven, zooals zij bij moeder de vrouw gewend waren, dan naar de avonturen van de goudzoekers “

— „En nu de conclusie van dit alles?“ vroeg Wilkama.

— „Conclusie? conclusie?“

— „Ja, in alles ligt een leer. Het is maar de kunst ze er uit te halen.“

— „Wel“ — zei Van Elswoud na eenig nadenken — „mij dunkt onze anglaise zeide 't zeer juist: de Hollanders zijn net als oude maderas, een vaart om de Kaap doet ze veel goed. Wat taalkennis en wetenschap betreft hebben zij *vóór*, wat fysieke dressuur en redzaamheid aangaat staan zij *achter* bij andere natiën. Met wat overleg ware dat in de opvoeding onzer jongelui te verhelpen. Wisten zij ook meer, van hoeveel beteekenis later een gezond sterk gestel, geoefende spieren en oog hun zullen zijn, allicht waren ze minder geneigd hun gezondheid te bederven door laat hangen op de kroeg en vadsige afkeer van flinke lichaams oefeningen. De „Amsterdammer“ (het weekblad) vertelde onlangs (4 Januari 1891) dat de Italiaansche regeering te Genua een hoogeschool had ingericht voor exploreurs, toekomstige Stanley's. Ik schreef naar Genua en vernam dat de zaak wel bestaat, maar, zooals zoo menig goede zaak, vooral in Italië, en ook wel elders, op 't papier! Bij ons tracht de vereeniging: „Het Buitenland“ den lust van Hollandsche jongelui tot expatriëeren op te wekken en hun 't verkrijgen van goede betrekkingen gemakkelijk te maken. Groot is 't succes nog niet, maar 't streven des te interessanter. Die richting moet het uit! In Nederland is er te veel aanbod van sollicitanten voor te weinig baantjes. Wat is de oplossing? De grenzen over!“

— „Met dat alles ontduik jij je bijdrage, vriend Van Elswoud! Allons! Waar mogen wij nog eens op stoffen?“

— „Ziet eens, ronduit gezegd, is de vraag van onze anglaise, of beter gezegd de aanleiding daarin door jullie gevonden, om mij de Nederlandsche beroemdheden te laten opnoemen, eenvoudig weg niet te beantwoorden. Ten eerste vallen letterkunde, wijsbegeerte, zelfs staathuishoudkunde er al dadelijk buiten. Met een taal, die slechts speciaal eigendom is van een 5 miljoen menschjes, kan in die vakken van bekendheid over de grenzen geen sprake zijn. 1) Die taal is de groote moeielijkheid voor onze menschen om in 't wereldconcert zich gehoor te verschaffen. Van daar dat onze meest bekende wetenschappelijke mannen hun

1) Dit jaar behaalden twee Nederlanders een groote onderscheiding. Jhr. Mr. W. F. Rochussen verkreeg den eersten prijs in 't concours Cernuschi; G. M. Bois-sevain evenzeer in 't concours bimétallique van Sir Meysey-Thompson Bart. Beide verhandelingen waren echter geschreven in 't Fransch.

toevlucht tot een vreemde taal nemen. Van 't Hoff schrijft in 't Duitsch, Hugo de Vries evenzoo."

— „Daar staat tegenover dat de Utrechtsche professor Engemann, geboren Duitscher, uitstekend het Hollandsch hanteert en de Amsterdamsche Van der Waals hardnekkig weigert zich van een andere taal, dan wat vriend Swart noemt: „zen moërs-taal" te bedienen."

— „Dat kan hij des te geruster doen omdat zijn werken meestal dadelijk in 't Duitsch vertaald worden. En zeer zeker wordt de arbeid van Treub in zijn plantentuin te Buitenzorg of van Beyerinck in 't stille Delft even goed Europeesch eigendom als de bijdragen van onze in de laatste jaren zoo bedrijvige zoölogen: Max Weber, Hubrecht, Hoffmann, Hoek enz., vooral als zij de schatten van Insulinde, ook op dat gebied, ontginnen. Maar hoeveel eenvoudiger, hoeveel sneller zou die „voeling" met de wetenschappelijke wereld buiten de grenzen niet zijn, ware er slechts één taal draagster van aller gedachten? Voeg daar nu bij de volkomen afwezigheid ten onzent van het talent ons te laten mousseeren! Kent gij iets drogers, afschrikkenders dan een verslag van een zitting van een der afdeelingen der Kon. Acad. van Wetenschappen? ¹⁾ Is het dan vreemd dat de groote Nederlandsche maatschappij, buiten de geleerde wereld staande, schier geheel onkundig blijft van wat in dat met kunstmatige dorre zandwoestijnen omgeven heiligdom voorvalt? Ons publiek kent zelfs de namen van onze knapste menschen niet!"

— „Zeker is het", moest Wilkama beamen, „dat ik het feit, dat op gebied der levensverzekering iets geheel nieuws en „baanbrekends" bij ons wordt voorbereid, vernam buitenlands in een fransch berichtje van een Italiaansch geleerde, Bodio. En 't was toevallig toch op hetzelfde oogenblik dat de naam van den ontwerper der nieuwe sterftetabellen, prof. Van Pesch, in alle Hollandsche bladen te vinden was door zijn

¹⁾ Zie bijv. de N. R. Ct. van 29 Maart. Toevallig kwam in de daar behandelde vergadering der natuurkundige afdeelingen de *taalvraag* ter sprake. De ingenieur R. M. D. Verbeek uit Indië had 7500 versteeningen overgezonden en aangedrongen op publiceeren van de resultaten van het onderzoek zijner zending in de *Hollandsche* taal. De commissie uit de afdeeling meende echter te moeten adviseeren een vreemde taal te bezigen. Prof. Van der Waals protesteerde hier tegen. Ten slotte werd aangenomen een besluit om den heer Verbeek te berichten, dat het bezigen der Hollandsche taal beproefd, *doch ondoenlijk gebleken was!*

werkzaam aandeel in de herziening van de pensioenwet der staatsambtenaren. Maar zijn wetenschappelijke Leistung scheen alleen een buitenlander te zijn opgevallen!"

— „Nog curieuser is het“, zoo bromde Swart, „hoe spoedig de zaken, die toevalliger wijze nog eens eenigen tijd belangstelling wekken, weêr uit de mode en in 't vergeetboekje raken! Daar hebt gij de expeditie van Pekelharing en Winkler tegen de berri-berri? Wat is daar nu 't praktische resultaat van? Welke van hun raadgevingen zijn leiddraad geworden voor de handelingen der Indische regeering? Alles is weer in den doofpot! En weet je waarom?“

De beide anderen wisten het niet

— „Omdat het die belabberde Atjeh-questie raakt! Dat is de grootste vloek van alles. Die moet zooveel mogelijk doodgezwegen worden! Van daar ook dat er letterlijk niemand notitie neemt, laat staan den lof verkondigt van de honderden, die daar voor Nederland gezondheid of 't leven laten!“

— „Hei wat! je overdrijft weer. Wij behandelden zelf den roman van Margadant. En dan de schetsen uit den Atjehoorlog van den eersten luitenant J. P. Schoemaker? En „Neerlands driekleur“ van J. R. Jacobs? En de in het fransch geschreven studie van den majoor W. L. de Petit: „La conquête de la vallée d' Atchin par les Hollandais?“ De schetsen van Jaeger? Allen bewijzen van den laatsten tijd, dat men noch leger, noch marine vergeet.“

— „We dwalen af! De opgaaf was: aan te geven wat zoo veel opgang maakte, dat het weerklonk tot over de grenzen. Een studie in 't fransch geschreven kan misschien daartoe bijdragen. Was 't alleen een binnenlandsche quaestie, dan waren er nog goede teekenen op te merken. Wij hebben weder reizigers! Koolmans Beijnen maakte de Noordpool-expeditiën populair, Lamie, van Broekhuizen, Snellen en de Bruyne voerden ze uit, Veth, Snelleman, Weber en Wichman, Loman, van Bemmelen, Gompertz, Planten, Hubrecht waren of zijn nog werkzaam. Maar wat hoort men daarvan naar buiten af? Verschuur heeft daarom een groot voordeel als hij zijn reisindrukken tegelijk in een wereldtaal neerschrijft.“

— „Daar draaien wij altijd weer op terug! Als wij onze anglaise eens moesten antwoorden, zouden wij dan moeten

zeggen: de slotsom van onze nasporingen naar beroemde landgenooten en roemruchtige daden is — een verzuchting over het ongeluk, een bijna onbekende taal tot de onze te hebben? Dat klinkt toch niet heel logisch!”

— „En toch ligt er veel waars in! Weinig acteurs spelen con amore voor ledige zalen of kleine publiekjes. En feitelijk beperkt onze taal het kennis maken met de voortbrengselen van den Nederlandschen geest tot een uiterst klein getalletje. Hoeveel lieden lezen er van de 4 à 5 millioen, die Hollandsch spreken? En van die duizenden die lezen, hoeveel honderden verstaan daarvan wat zij lezen? En is het oordeel, meestal nog een zwijgend, van die eenige tientallen een prikkel voor de ambitie, een aanmoediging om het voetspoor van die moedhoudende enkele baanbrekers te volgen? Isolement is geen kracht, maar de voorsmaak van de vergetelheid, van den dood!”

— „Et voilà pourquoi votre fille est muette!” zuchtte Van Elswoud. „Weet ge wel dat het eigenlijk grappig is, dat drie bannelingen, laten wij er maar bij zeggen drie pruttelaars, als wij, hier op zulk een afstand van ons landje onze memorie pijnigen om het te verheerlijken?”

— „Dat is niets nieuws. Herinner je wat in *Le Gendre de M. Poirier* gezegd wordt van de vlag: „Ces idées patriotiques dont nous nous moquions au café de Paris et que nous traitons de chauvinisme nous gonflent diablement le cœur en face de l'ennemi.” En feitelijk blijft de „vreemde” altijd min of meer: „de vijand,” die ons hindert door zijn vergoding van het eigen land, ten koste van alle andere landen, en onze eigenliefde daarmede kwetst.”

— „En dus?”

— „En dus maakt iedere uitstap in den vreemde ons ten slotte zooveel meer gehecht aan 't eeuwenoude rood, wit en blauw; ook al zouden wij 't rood vuriger, het wit helderder, de derde baan dieper hemelsblauw wenschen. Niets staalt meer de spieren dan de strijd; vooral in den vreemde. Daarom onze Hollandsche jongens moeten eruit! Wil men weten hoeveel wij ten achter zijn, dan eerst: **D e g r e n z e n o v e r!** Om de zelfgenoegzame loomen tot inkeer te brengen, drijf ze het land uit! Maar, laat allen met hun wetenschap, hun kunstzin, schatten op wetenschappelijk en materieel gebied ver-

zameld, tegen 't vallen van den avond weder in 't oude nestje terug keeren. Zoo handelden onze voorvaderen, de waterploegende zeeschuimers. En zoo worde het weder! Al is de strijd niet meer bloedig, strijd roept ons van alle zijden. Hollandsche jongens, aan ons ons deel! En komt gij dan terug, dan helpt gij ons de ramen wat wijder open zetten, om frissche lucht in 't wat dompige huis te laten stroomen! Het wordt tijd!"

Veytaux, Maart 1891.

WILKAMA.

PETRUS PAULUS RUBENS.

Bij het sluiten van ons artikel over het nieuwe Antwerpsche Museum ¹⁾ beloofden wij terug te komen op eene der verzamelingen, welke daar tentoongesteld zijn, namelijk de gravuren en fotografiën naar de werken van Rubens. Wij doen dit heden en willen bij deze gelegenheid pogen een beeld te schetsen van den grooten meester, zooals het uit zijn leven en uit zijne werken is op te maken.

De verzameling van het Antwerpsch Museum bevat voor het oogenblik 1042 afbeeldingen van Rubens' schilderijen; later zal zij volledig worden door de lange reeks van gravuren en fotografiën naar 's meesters teekeningen vervaardigd. Niet alle schilderstukken zijn in plaat gebracht; een deel ervan is verloren gegaan of onvindbaar geworden; voor enkele is het niet mogelijk geweest ze te laten fotograferen, zoodat men het getal van Rubens' werken, de teekeningen niet medegerekend, gerust op 1250 mag schatten. Hierbij zijn de schetsen niet afzonderlijk geteld, ofschoon ook van deze nog verscheiden honderden bestaan.

De verzameling van het Antwerpsch Museum is gevormd op kosten van staat en stad, naar aanleiding eener beslissing, genomen in het Congres, dat werd gehouden te Antwerpen in 1877, ter gelegenheid van het vieren der driehonderdste verjaring van Rubens' geboortedag. De Commissie, met het werk gelast, besteedde tien jaar (begin 1880 tot einde 1889) aan het bijeenbrengen der stukken. Bij het afloopen van den termijn, waarvoor zij was aangesteld, werd zij gelast met het voortzetten van haar werk.

¹⁾ Zie *De Gids* van Juni.

DE ZEVEN TEGEN THEBE,

TREURSPEL VAN AESCHYLOS,

vertaald in de versmaat van het oorspronkelijke.

INLEIDING.

Het stuk van Aeschylus, waarvan hier de vertaling aan de lezers van *De Gids* wordt aangeboden, werd voor het eerst, te Athene, opgevoerd in het eerste jaar der 78ste Olympiade, met andere woorden, in het jaar 467 voor het begin onzer jaartelling. De dichter was toen reeds 58 jaar en had een zeer hoogen graad van volkomenheid in zijne kunst bereikt; hij was inderdaad de schepper van het treurspel geworden. Bij het begin zijner loopbaan waren de dramatische vertooningen nog uiterst eenvoudig, en bestonden hoofdzakelijk uit koorzangen, afgewisseld door het optreden van een enkelen tooneelspeler, die zoowel het doen van het een of ander verhaal als het voeren van gesprekken met het koor of den koorleider op zich moest nemen. Op gelijke wijze waren ook de eerste stukken van Aeschylus ingericht, doch van deze is er geen enkel tot ons gekomen. In de volgende was weldra een tweede tooneelspeler noodig en de beide spelers traden dan gewoonlijk in meer dan ééne rol op; uit dit tijdperk van Aeschylus' kunst zijn ons „De Perzen“ en „De Smeekelingen“ bewaard gebleven. Doch na eenigen tijd werd ook een derde tooneelspeler vereischt, die aanvankelijk alleen in kleinere rollen, of bijrollen, moest optreden; zoo is het in den „Prometheus“ en „De zeven tegen Thebe“, welke stukken den overgang maken tot het derde en laatste tijdperk, waaruit de prachtige „Orestie“ tot ons is gekomen, welke in het

jaar 458 v. C., drie jaren voor Aeschylus' dood, te Athene werd opgevoerd en den eersten prijs verwierf. De Orestie bestaat uit een aaneenschakeling van drie innig samenhangende stukken, die achtereenvolgens den moord, op Agamemnon door zijne echtgenoot Klytæmnestra gepleegd, de bestraffing der moordenaress door haren en Agamemnons zoon Orestes, en de delging van de schuld des moordenaars behandelen. Aan dit drietal sloot zich een stuk van anderen aard, een Satyrspel, aan; de trilogie werd er eene tetralogie door.

Al de stukken van Aeschylus, die ons zijn overgebleven, maakten een deel uit van zulk een viertal; de gewoonte om zulk een viertal te gelijk ten tooneele te brengen, heeft zeker niet weinig bijgedragen om het aantal spelers te doen toenemen. Van de vier tooneelwerken, die de lotgevallen van Oedipus' geslacht tot onderwerp hadden, is ons alleen het laatste der drie treurspelen, „De zeven tegen Thebe“, bewaard gebleven. Doch dit behoeft gelukkig noch aan het begrijpen van het stuk, noch aan den indruk, dien het maakt, afbreuk te doen. Aeschylus ontleende zijne stoffen aan de oude Grieksche mythen, die in der zangers mond leefden en aan ieder uit den volke bekend waren, en die zelfs heden ten dage aan niemand, die wat gelezen heeft, vreemd zijn; de handeling is eenvoudig, zonder verwickelingen, zoodat voor het volgen van een stuk de kennis van een voorafgaand niet noodig is, als men slechts met de mythe zelve niet onbekend is. Daarom behoeven, als inleiding tot deze vertaling, slechts weinige mededeelingen vooraf te gaan, om ook den lezer, die van de kennis der oudheid geen studie maakt, in staat te stellen het geheele stuk door te lezen, zonder telkens door het raadplegen van eenigszins uitvoerige aantekeningen aan den voet der bladzijden afgeleid en opgehouden te worden; slechts hier en daar zal eene enkele uitdrukking, en dan zeer kort, opheldering vereischen. Wie in de oude letteren thuis is, kan deze voorafgaande toelichtingen overslaan, doch gelieve kennis te nemen van het naschrift, dat voor hen bestemd is, die de vertaling met den Griekschen tekst wenschen te vergelijken.

Het stuk speelt, zooals men denken kan, in Thebe, de hoofdstad van Boeotië, volgens de overlevering door Kadmos gesticht, later door een muur met zeven poorten omgeven. Op een hoogen heuvel,

noordwestelijk, was de burg, of Kadmēa, gebouwd. Twee kleine rivieren, Ismenos en Dirka, stroomden door de stad, de laatstgenoemde vooral beroemd om haar kristalhelder water. Onder de bewoners van Thebe werden zij de edelsten gerekend, die van de drakentand-mannen afstamden. Kadmos had namelijk, op bevel van Pallas Athena, de tanden van een door hem gedooden draak gezaaid; terstond waren gewapende mannen uit den grond opgekomen, die elkander woedend bekampten; slechts vijf hunner waren door den wil van den krijgsgod Ares gespaard gebleven; zij waren de stamvaders van den Thebaanschen adel geworden. Nog om een andere reden was Thebe tot dankbaarheid aan Ares gehouden, want Kadmos had Harmonia, de dochter van Ares en Aphrodite (ook met den naam van Kyprijs aangeduid), als echtgenootte erlangd. Geen wonder dus, dat Ares en Aphrodite als stamgoden des lands vereerd werden.

Van de mythische geschiedenis van Thebe en zijn koningsgeslacht moge verder nog het volgende voor den geest staan. Koning Laïos, achterkleinzoon van Kadmos, was door het Pythisch orakel, Apollo's godspraak, tot driemaal toe gewaarschuwd, dat, zoo hem een zoon geboren werd, deze hem dooden zou, en dat daarna tal van rampen zijn geslacht zouden bezoeken. Toen hij, niettegenstaande deze waarschuwing, een zoon verwekte, gaf hij dezen aan het verderf prijs; de zoon, Oedipus, bleef echter gespaard, en werd, van zijne afkomst onbewust, door den koning van Korinthe opgevoed. Hem meldde het orakel, dat hij zijn vader dooden en zijne moeder huwen zou; hij ging daarom, ver van Korinthe en zijne gewaande ouders, in den vreemde rondzwerfen. Op zijne reizen versloeg hij in een twist zijn hem onbekenden vader Laïos, bevrijdde de stad Thebe van de menschenmoordende Sfinx en werd hiervoor met de hand der koningin weduwe beloond. Zoo huwde hij zijne moeder; uit dit huwelijk sprongen twee zoons en twee dochters. Geruimen tijd heerschte hij voorspoedig in Thebe als koning; doch toen eindelijk de stad door tal van rampen bezocht werd, vernam hij door de godspraak, dat al deze onheilen de bestraffing waren voor het ongewroken blijven van den moord, op koning Laïos gepleegd, en uit nauwgezet onderzoek bleek het hem, wiens zoon hij was, en wat hij gedaan had. In wanhoop doorpriemde hij zich de oogen, vervloekte zijn geslacht, waaraan hij onheil spelde, en ging in ballingschap. Hij werd opgevolgd door zijne twee zonen, Polynikes en Eteokles,

wier namen men met „Twistriek“ en „In waarheid beroemd“ zou kunnen vertalen. Zij zouden, met het jaar afwisselend, over Thebe heerschen. Polynikes, de oudste, voerde het eerst de heerschappij, doch werd door zijn broeder verdreven en uit den staat verbannen. Hij begaf zich naar Argos en trok, met Argivische vorsten verbonden, naar Thebe op, om zijn broeder te verjagen. Adrastos, koning van Argos, was aanvoerder van den tocht; onder de vorsten blonk de wijze Amphiaraos, zoon van Oekles, uit, die als ziener de toekomst voorspellen kon en, door de omstandigheden gedwongen, niet uit eigen keuze, den tocht medemaakte.

Wat hier is medegedeeld, werd ongetwijfeld in de eerste twee stukken der tetralogie voor oogen gesteld; reeds de titels: „Laïos“ en „Oedipus“ kunnen dit doen zien. Het satyrstuk droeg den naam van „Sfinx.“

Bij den aanvang van dit stuk, het derde treurspel der reeks, heeft het beleg van Kadmos' stad reeds geruimen tijd geduurd en was er door de verbondenen tot eene algemeene bestorming besloten. Bij elk der zeven poorten was een der vorsten met den aanval belast. Naar deze zeven aanvallers is het stuk „De zeven tegen Thebe“ benoemd. Men mag twifelen, of de naam van Aeschylus zelf afkomstig is, want deze spreekt nergens in dit stuk van „Thebe,“ steeds van „de stad“ of van „Kadmos' stad“, en bovendien is de aanvoerder, Adrastos, onder het zevental niet begrepen; doch zeker is het stuk zeer vroeg bij dezen naam bekend geweest, het wordt reeds door Aristophanes er mee aangeduid.

Dat nevens het koor slechts twee tooneelspelers in de hoofdrollen behoeften op te treden, valt in het oog: de eerste tooneelspeler vervulde achtereenvolgens de rollen van Eteokles en van Antigone, de tweede die van den Bode en van den Heraut; in de kleine rol van Ismene kon door iemand voorzien worden, die geen eigenlijk tooneelspeler was, maar voor deze gelegenheid behoorlijk geoefend werd.

Van de vertaling wil ik slechts dit weinige zeggen. Ik heb getracht haar zoo nauwkeurig mogelijk te doen zijn, niet alleen wat den zin, maar ook wat den vorm betreft. Het is namelijk mijne overtuiging, dat bij groote dichters vorm en inhoud ten innigste samenhangen, en dat daarom, bij het overbrengen hunner werken in een andere taal, ook de oorspronkelijke vorm, zooveel het taaleigen toelaat, behouden moet blijven. Veroorlooft men zich meer-

dere vrijheid, dan loopt men gevaar, dat de indruk, dien het oorspronkelijke maakt, in de vertaling te loor gaat of ten minste aanmerkelijk gewijzigd wordt. Ik heb daarom voor den dialoog de zesvoetige jambische versmaat behouden, doch er geen alexandrijnen van gemaakt, want zoowel vijfvoetige jamben als alexandrijnen maken een geheel anderen indruk dan de zesvoetige jamben (trimeters) van het oorspronkelijke, die, naar ik mij verbeeld, ook in het Nederlandsch goed klinken en volstrekt niet aan een-tonigheid lijden.

Ook voor de koren heb ik mij zooveel mogelijk aan de oorspronkelijke maat gehouden. Ik heb mij beijverd noch door vreemde woordvoeging noch door het leggen van een verkeerden klemtoon aan de taal geweld te plegen, en mijne taak recht ernstig opgevat. Ik meen daarom den lezer, die mijne verzen hard op leest, — en alleen de zoodanigen kunnen over verzen oordeelen — te mogen verzoeken, dit bij het lezen ook te doen en aan iedere lettergreep haar recht te geven, geen slepende klanken, als zij den klemtoon niet hebben, al te vluchtig, al te kort uit te spreken, waardoor b. v. een trippelmaat kan ontstaan, die niet bedoeld is. Wanneer men dit in acht neemt, zal men, hoop ik, bevinden, dat ook de maten der koorzangen niet tegen den geest onzer taal strijden. Waar het mij wenschelijk voorkwam, heb ik het juist lezen gemakkelijk gemaakt en de meer samengestelde versmaten door eene kleine afscheiding, eene iets grootere tusschenruimte, in het oog doen vallen; met name is dit meestal bij de Dochmiën geschied, eene in dit stuk vaak gebezigde versmaat, die uit eene jambe, eene trochee en eene lange sylbe bestaat (— — — —) en door de Grieken, wegens de snelle opeenvolging van zwaar wegende lettergrepen, bijzonder geschikt werd gerekend om heftige aandoeningen, vooral angst en schrik, uit te drukken. De groote verscheidenheid, die deze versmaat in het Grieksch aanbiedt, is in het Nederlandsch niet terug te geven; de aangegeven grondvorm is eigenlijk de eenig bruikbare.

Nog een enkel woord over de spelling en uitspraak der eigenamen. Ik volg in de hoofdzaak de oude, gewone, Latijnsche schrijfwijze, die eerder tot eene juiste uitspraak aanleiding zal geven dan het vervangen der Grieksche letterteekens door de Nederlandsche, en schrijf dus Oedipus, en niet Oidipoes, dat nauwelijks uit de pen wil; men spreke ondertusschen *oe* of *æ* niet op

de Nederlandsche wijze, doch min of meer als eu uit, en geve aan de *u* den klank van *oe* of de Hoogduitsche *u*. Zoo schrijf ik Aeschylus, niet Aischulos, waarbij men de *y* als de Nederlandsche *u* (of wil men, als *i*) moge uitspreken; den uitgang *os* heb ik behouden en niet door den Latijnschen uitgang *us* vervangen, wjl de Nederlandsche uitspraak hiervan zeker verkeerd is; *ae* of *æ* moge als *e* of *è* of *ai* klinken. Ik schrijf Polynikes, en niet Polyneikes, wjl de Grieksche letterteekens *ei* zeker meer als *e* of *i*, dan als *ei* werden uitgesproken; de *k* door de Latijnsche *c* te vervangen kwam mij minder wenschelijk voor. Dat ik Ismene, niet Ismeenee, Antigone, niet Antigonee, schrijf, zal niemand verwonderen; trouwens de hier door *e* aangeduide klank geleck zeker meer op de Fransche *ê*, dan op onze *ee*. Het komt mij ook niet geraden voor, Apollo te vervangen door Apolloon, want zoo spreken wij den naam van dien God niet uit, en de lange Grieksche *o* klonk waarschijnlijk ook niet als onze *oo*, maar had een anderen, open klank, als de *o* in grot, doch langer. Wij kennen de oude Grieksche uitspraak te weinig, om de namen geheel juist uit te spreken; wij moeten eenvoudig trachten het niet al te slecht en niet al te leelijk te doen. — In den tijd van Aeschylus was er zeker nog vrij wat verschil in de klanken der klinkers; eerst in volgende eeuwen, schoon vrij schielijk, is dit weggesleten en de latere Grieksche uitspraak, waarin *ei*, *ee* (*êta*), *i*, *oi*, *u* (of *y*) allen als *i* klinken, behoeft dus hier niet gevolgd te worden ¹⁾.

¹⁾ Al geef ik gaarne ED. ENGEL (*Die Aussprache des Griechischen*, Jena, 1887) toe, dat de tegenwoordige Grieksche uitspraak zeer oud is, geloof ik toch, dat zij aanzienlijk versehilt van de uitspraak van het Grieksch ten tijde van Aeschylus, Perikles en Plato, ja zelfs, dat wij, onze tegenwoordige, Hollandsehe uitspraak, hoe verkeerd ook, niet bijzonder veel behoeven te wijzigen, om nader te komen bij de oud Grieksche uitspraak, dan wij het doen door de hedendaagsche Grieksche uitspraak over te nemen. Wie geen studie hiervan maken kan of wil met behulp van uitvoerige werken, zooals die van Blass en anderen, kan een overzicht erlangen van de onderzoekingswijze en van de verkregen uitkomsten uit de lezing van Dr. KONR. ZACHER te Breslau: *Die Aussprache des Griechischen* (Leipzig, Teubner, 1888).

PERSONEN :

ETEOKLES.

BODE.

KOOR VAN THEBAANSCHÉ MAAGDEN.

ANTIGONE.

ISMENE.

HERAUT.

Tooneel :

Een plein voor den Kadmosburg in Thebe, met vele altaren en standbeelden van goden, met name van Pallas Athene, Posidon, Ares, Artemis, Apollo en Aphrodite. — De burgers van Thebe komen er samen; daarna wordt de burgpoort geopend en treedt Eteokles met gevolg te voorschijn. — Het is vroeg in den morgen.

ETEOKLES.

- Gij Kadmos' burgers, spreken moet naar de' eisch des tijds
 Wie voor het welzijn waakt van 't volk, aan boord des staats
 De roepen voerend, de ooglcên niet van slaap bezwaard.
 Want zoo 't ons welgaat, 't is der goden wil en gunst;
 5 Doch zoo — gebeure 't nimmer! — leed ons treffen mocht,
 Geen in de veste, dan Eteokles alleen,
 Wierd van de burgers aanstonds met een storm begroet
 Van luide jammerklachten; — dat de schutsgod Zeus,
 Dien bijnaam stavend, Kadmos' stad hiervoor bewaar!
 10 Gij burgers, op nu, allen! jong'ren, wien de kracht
 Des mans eerst aanbreekt, oud'ren, wien ze ontvliedt,
 Verzorgt uw lichaam, sterkt en staalt het tot den strijd,
 En streeft volijv'rig, — elk' erkenn' dit als zijn plicht! —
 De stad te veil'gen, onzer goden offerhaard, —
 15 Wier cere nimmer tanen moog'! — uw kindren ook,
 En de Aard, uw moeder, die zoo trouw u heeft behoed!
 Want toen gij, klein nog, rondkroopt op haar lieven schoot,
 Was steeds 't verplegen van uw teed're jeugd haar zorg;
 Zoo kweekte ze u tot burgers op met schild en zwaard,
 20 Opdat gij trouwe helpers wierdt in dezen nood.
 En tot dus verre was der goden gunst met ons;
 Want zijn wij ook belegerd dezen langen tijd,
 Zoo was de zege door hun wil toch meest ons deel;

Doch nu verklaart de ziener, die der voog'len vlucht
 25 Met oor en geest, ook zonder licht, te volgen weet
 En met onwraakb're wetenschap de toekomst meldt, —
 Hij, meester in de zienerskunst, verkondigt thans,
 Dat der Aehaeërs legerseharen deze nacht
 Zijn saamgetrokken en een zware storm ons dreigt.
 30 Daarom, gij allen, naar de poorten, naar den muur!
 IJlt heen, bestijgt die, stormt in volle rusting voort!
 Zij elke borstweer, elke torentans bezet!
 En houdt aan elken toegang, elke poort der stad
 Kloekmoedig stand; wat tal van vreemden u omzwermt,
 35 Geen vrees beklemme u; heilrijke uitkomst schenkt een God!
 En ook, verspieders zond ik uit naar 's vijands heer,
 Die, dit vertrouwd ik, niet vergeefs de reize doen;
 Heb ik hun kondschap, dan verschalkt mij wis geen list.

(Het volk verwijdert zich naar de zijde der stad. Een BODE komt op, van buiten.)

BODE.

Eteokles, verheven vorst van Kadmos' volk,
 40 Ik breng u zeek're tijding van het leger ginds,
 Daar ik, van wat er voorviel, ooggetuige was.
 'k Zag zeven legervorsten, tuk op fellen strijd,
 Stieroffers slachten over 't zwart omzoomde schild,
 En dan, de handen doopend in der stieren bloed,
 45 Bij Ares, bij de' op bloed belusten god des Schriks,
 En bij Enyo zweren, Kadmos' burg tot puin
 Te brijz'len, heel de stad te slechten tot den grond,
 Of, stervend, de aarde rijk te maken door hun bloed.
 Gedachtenissen wijdden ze aan hun ond'ren thuis,
 50 En hingen zelf die aan Adrastos' wagen op,
 Het oog vol tranen, doch geen klaecht ontvloodt hun mond;
 Want hijgend blaakt hun mannenmoed in de ijs'ren borst;
 Zij zijn als leeuwen, moord uitstralend met hun blik.
 En weet, dat ik waarachtig spreek, het blijkt u ras:
 55 Want toen ik heenging, lootten zij, op welke poort

V. 24. De bekende blinde ziener Tiresias is bedoeld.

V. 46. Enyo, eene godin, die, gelijk ook Phobos, de Schrik, Ares vergezelt en, evenals hij, een godheid is van het woeste slaggewoel.

- Elk hunner de' aanval doen zou, naar 't verkregen lot.
 Zorg dus, dat door een keur van dapp'ren uit de stad
 De poortuitgangen zijn bezet, en doe dit snel;
 Want reeds nabij u, welbereid, is Argos' heer;
 60 't Rukt stofopdwerr'lend aan; der vuur'ge rossen schuim,
 Door 't neusgat uitgeblazen, schittert wit op 't veld.
 Beschut gij, als een wijze stuurman 't schip, bij tijds
 De stad, eer snizend Ares' storm u overvall',
 Want heftig brult der legerscharen landgolf reeds.
 65 Neem 't oogenblik, het rechte, waar, en wel terstond;
 Mijn oog zal thans een trouwe dagwacht voor u zijn
 En voortgaan u te dienen; zoo gij alles hoort
 Wat buiten omgaat, blijft gij vrij van ramp en nood.

(De BODE spoedt zich heen, naar buiten.)

ETEOKLES.

- O Zeus, o moeder Aarde, o Goden dezer stad,
 70 O Geest der Wrake, o schrikb're Vloek uit 's vaders mond!
 Laat onze veste nimmer door des vijands arm
 Genomen worden, tot den grond gesloopt, de stad,
 Die Hellas' taal spreekt, weggevaagd met huis en haard!
 O laat niet toe, dat ooit het juk der slavernij
 75 Op deze vrije velden drukke en Kadmos' stad!
 Weest met ons! beiden, u en mij, zal 't voordeel zijn;
 Een land toch, is 't gelukkig, houdt zijn goden hoog.

(ETEOKLES gaat heen, zich naar de stad begevende. — Na eenige oogenblikken komt het KOOR, uit twaalf Thebaansche maagden bestaande, ontsteld en in verwarring, van de zijde der stad op. De maagden knielen, verspreid, bij de beelden neer. Eerst spreekt elk der maagden afzonderlijk — waar zij elkander vervangen, is dit door een streepje aangewezen —; daarna, als zij zich tot drietallen vereenigd hebben, elk dezer groepen; eindelijk vervangen de koorhelsten, aan weerszijde van de burgpoort geschaard, elkander.)

KOOR.

(Enkele personen.)

In doodsangsten trilt en klaagt luid mijn hart!

V. 70. Geest der Wrake, eene Erinny's. Ook de Vloek des vaders is als persoon gedacht.

V. 78. Men merke op, dat het koor zijn angst bijna geheel in doehmiën blz. 205) uit.

- Het heer stormt hierheen, ontruimd, leëg is 't kamp; —
 80. Vooraan, bruisend stroomt een vloed ruitervolk;
 Het stof, hemelwaarts tot wolk dwarr'lend, meldt
 Als renbode 't zeker, schoon zonder spraak. —
 Hoe dreunt luid in 't rond van hoefslagen 't veld!
 't Geraas nadert ras; het bruist wild in 't oor,
 85 Een bergstroom gelijk, die rotsklompen scheurt! —
 O hoort, goden, hoort! uw algoedheid keer'
 Den nood af, die dreigt! —
 Des vijands strijdkreet weerklinkt;
 Zijn schild glanst in 't licht; hij loopt storm, hoe koen
 90 De stad, welbereid, zijn aanval weersta! —
 Wie biedt thans ons hulp, wat god of godin
 Verhoedt onzen val? —
 Wat nu? smeeken wij, geknield voor hun beeld?
 95 Der volksgoden gunst? —
 Gewis; den hoogheil'gen lof! 't is tijd; smeeken wij,
 Geknield, hulp hun af! —
 100 Verneemt gij 't schildgekleetter of verneemt gij 't niet?
 Wanneer, zoo niet nu,
 Is 't ooit smeekenstijd met feestkleed en krans? —
 Ik hoor 't gekleetter; speren zijn het zonder tal. —
 En gij, Ares, laat
 105 Dit toe? geeft uw land, van onds 't uwe, prijs? —
 O gij, godinne met den gouden helm, aanschouw,
 Aanschouw thans uw stad, uw eens dierb're stad! —

(De drietallen van het Koor.)

Zang.

- 110 Gij schutsgoden onzes lands, komt en ziet
 De schaar maagden hier!
 Zij smeekt: weert van ons het zwaar slavenjuk!
 Een stroom krijgers ('k zie hun helmbossen) snelt,
 115 Door krijgsstorm gezweept, op muur aan en poort,
 O Zeus, vader Zeus, albesturend God,
 O doe 's vijands berenning falen! —

- 120 Want zie, Argos' heer omringt Kadmos' burg
 En dreigt; wapenklank verbreidt schrik en angst.
 Der strijdrossen toomen zijn strak;
 Zij trillen; moord is 't wat zij gonzen.
 Gereed staan ten strijde, roemruchtig, groot,
 125 Met schild, zwaard en speer, naar 't lot voor hen viel,
 Aan zeven poorten zeven helden. —

Tegenzang.

- Ook gij, kind van Zeus, gij krijgshafte maagd,
 Bescherm, Pallas, ons!
 130 En gij, God der zee, wiens speer visschen treft,
 Die 't zeevlak beheerscht en 't ros worden deedt,
 Verban blecke vrees, verleen vrede en heil!
 135 Ook gij, Ares, ach! waak voor Kadmos' stad
 En doe reddend uw gunst haar blijken! —
 140 En gij, Kypris, onzes stams moeder, hoor!
 Verleen gunstig hulp, wij zijn uit uw bloed,
 Uw volk komt tot u en vertrouwt,
 Gij zult hun smeecken verhooren.
 145 En Wolfdoodend god, wees Wolfsdooder thans
 Voor 't fel dreigend heer, en heiland der stad!
 En gij, Leto's spruit en Zeus dierbaar kind,
 150 Godinne, neem uw boog en red ons! —

(De beide Koorhelften.)

Eerste Zang.

- Ach, ach!
 'k Hoor strijdwagens raat'len rondom de stad,
 Heilige Hera!
 De naaf knarst op de as van strijdkar bij kar;
 Artemis, help ons!
 155 Van 't speerwerpen trilt en suist fel de lucht.
 Welk leed wacht de stad, wat wordt thans haar deel?
 Ach, het eind brengt een god, doch hoe?

V. 140. Kypris is Aphrodite; Harmonia, dochter van haar en Ares, was Kadmos' echtgenoot.

V. 145. De wolfdoodende god is Apollo, zoon van Leto en tweelingbroeder van Artemis, die twee regels later aangeroepen wordt.

Eerste Tegenzang.

Ach, ach!

De steenregen bonst op walgang en trans;

Red ons, Apollo!

160 Hoor, schild klakt aan schild; de poort galmt het weer;

Pallas, gij dochter

Van Zeus, wiens besluit het krijgslot bepaalt,

Godin Onka, toon u schutsmaagd der poort,

165 U gewijd, red de stad, u trouw!

Tweede Zang.

Gij goden, almachtig, groot,

Godinnen, almogend, goed, dezès lands,

Hooge burchtgoden, geeft,

O geeft niet de stad, zwaar bedreigd,

170 Over aan vreemdsprakig volk!

Verhoort uwer maagden smeekbeden, ziet

Haar handheffing aan!

Driede Tegenzang.

Gij lieve schutsgoden, komt!

175 Vertroost ons, omzweeft, behoudt onze stad,

Toont u goedgegunstig thans!

Ziet meedoogend 's lands tempels aan,

Schenkt uit meedoogen hulp!

Herdenkt menig vreugdefeest, offerrijk,

180 U dankbaar gewijd!

(EOTEOKLES, dien de onrust en onsteltenis,
door het gejammer der maagden in de
stad opgewekt, bij zijne krijgsbeschikkingen
belemmerd hebben, komt toornig weder op.)

EOTEOKLES.

U, vrouwen, vraag ik, onnitsaanbaar reed'loos volk,

Kan dit iets baten, redding brengen aan de stad

En moed verleenen aan het ingesloten heer,

185 Dat gij u neerstort voor 's lands godenbeelden, krijt

En jammert, aller kloeke mannen ergernis?

Voorwaar, bij rampen, noch bij 't stralen van geluk,
 Wil ik met vrouwvolk ooit in éene woning zijn.
 Zijn zij de meerd'ren, onverdraaglijk is haar trots,
 190 In 't leed zijn zij nog grooter leed voor huis en staat.
 Zoo gij nu; raadloos ijlend, heen en weer, door 't volk,
 Stort gij den burgers angst en laffe vrees in 't hart,
 En doet den vijand buiten allerbesten dienst,
 En wij hierbinnen gaan door eigen schuld te grond.
 195 Zoo is van wie met vrouwen samenwoont het lot.
 Doch al wie mijn bevelen te weerstreven waagt,
 't Zij man 't zij vrouwe, wie of wat het wezen moog',
 Hen treft het vonnis, dat hun leven is verbeurd,
 En 't lot der steeniging door 't volk ontgaan zij niet.
 200 Der mannen zaak is 't, — en geen vrouw spreek hierin mee! —
 Wat buiten omgaat; thuis berokken' zij geen leed!
 Sprak ik tot dooven? hebt gij al of niet gehoord?

KOOR. (*Eerste strofe.*)

O Heer, 'k hoorde ginds, — en vrees sloeg me om 't hart —
 Hoe strijdkar bij kar den grond daav'ren deed,
 205 Op de as naaf bij naaf met knarstonen wrong,
 Ros bij ros brieschend beet op 't staalharde bit,
 En de stuurriemen gonzend trilden.

ETEOKLES.

Wat! brengt de stuurman, die van 't roer naar voren snelt
 En bij de plecht de goden aanroept, voor de kiel,
 210 Die met der golven woede worstelt, redding aan?

KOOR. (*Eerste tegenstrofe.*)

'k Zocht snel, vroomgezind de standbeelden op
 Van 's lands oude goden, daar klonk 't gedruisch
 Des steenhagels luid van walgang en poort,
 En de schrik greep mij aan, mijn smeekbede rees,
 215 Dat hun kracht stad en land zou hoeden.

ETEOKLES.

Smeek, dat de veste 's vijands speren breek', want dit —
 Niet waar? — beschikken goden. Doch de goden zelf

V. 209. De beelden der beschermgoden waren op het voordek van het schip geplaatst.

Gaan henen, zegt men, als een stad genomen is.

KOOR. (*Tweede strofe.*)

O schutsgoden, blijft, zoolang 't licht mij schijnt!

220 Mijn oog zie de stad, nu rondom berend

Bevrijd dra van 's vijands bloedgier'ge schaar,

Nimmer den roofbuit der vlammen!

ETEOKLES.

Berokken, tot de goden smeekend, mij geen kwaad!

Gehoorzaamheid aan 's vorsten wil brengt redding aan;

225 Des voorspoeds moeder is zij, neem dit wel in acht.

KOOR. (*Tweede tegenstrofe.*)

Het zij; godenmacht is meer, hooger kracht;

En vaak, waar de nood den mensch dicht omwolkt,

En 't oog nergens licht noch uitkomst ontwaart,

Heft zij het doodsfloers en redt hem.

ETEOKLES.

230 't Is de zaak der mannen, bij 't aanvaarden van den strijd

Den goden te off'ren, hen te vragen naar hun raad;

U past te zwijgen, binnenshuis uw plicht te doen.

KOOR. (*Derde strofe.*)

Alleen godenwil verleent zege en heil;

De muur weert des vijands heerleger af;

235 Wie zal deze uitspraak nu laken?

ETEOKLES.

Ik wil 't niet laken, dat gij vroom de goden eert;

Doch wacht u angst te wekken in der burg'ren hart;

Blijf gij dus kalm en sidder niet van bange vrees.

KOOR. (*Derde tegenstrofe.*)

'k Vernam wild dooreen een vreemd krijgsgerucht,

240 En vlood, dol van schrik, ter burghoogte hier,

Heil'ge verblijfplaats der goden!

ETEOKLES.

Nu, zoo gij van gevall'nen of gewonden hoort,

Ontvang 't bericht dan niet met luide jammerklacht;

V. 222. Het noemen van onheil bij het aanroepen der goden was een boos voortteeken; van daar de vermaning van Eteokles.

Want zoo is Ares, menschenmoord is hem een lust.

KOOR.

245 Daar klinkt der rossen woest gesnuif mij reeds in 't oor.

ETEOKLES.

Nu, mocht gij 't hooren, scherp het oor niet al te zeer.

KOOR.

't Is of de grondvest trilt der stad, zoo fel berend.

ETEOKLES.

Hoe 't zij, 't volsta u, dat dit mij ter harte gaat.

KOOR.

Ik vrees; — het druischen voor de poorten neemt steeds toe.

ETEOKLES.

250 Wilt gij niet stil zijn? roep dit door de stad niet uit.

KOOR.

O, alle goden, geeft uw stad en burg niet prijs!

ETEOKLES.

Vervloekt gij! zwijg toch! houdt dit jamm'ren nimmer op?

KOOR.

O gij, 's lands goden, hoedt mij toch voor slavernij!

ETEOKLES.

Gijzelf brengt mij tot slavernij en heel de stad.

KOOR.

255 O Zeus, gij almacht, richt op 's vijands heer uw pijl!

ETEOKLES.

O Zeus, wat wezens zijn die vrouwen, die gij scheidt!

KOOR.

Heilloos, als mannen, zoo hun stad genomen wordt!

ETEOKLES.

Weer onheilswaarden, waar der goden beelden staan?

KOOR.

Tot zulke woorden drijft de vrees mijn laffe tong.

ETEOKLES.

260 Slechts één ding vraag ik, sta die kleine gunst mij toe.

KOOR.

Zoo spreek, opdat ik ras verneme, wat gij wenscht.

ETEOKLES.

Zwijg dan, onzaal'ge, jaag mijn volk geen angsten aan.

KOOR.

Ik zwijg; met de and'ren draag ik, wat het lot beschikt.

ETEOKLES.

Dit zeggen is mij liever dan uw vroeg're taal.

- 265 Doch gaat ook van de beelden weg en smeeke veeleer
Den goden 't beet're, strijdgenooten ons te zijn.
En hebt gij mijne beden aangehoord, zoo hef
Te hunner eere 't feestlijk, heilig lofied aan,
Den juiehtoon bij het offer naar Helleensch gebruik,
270 Den moed verhoogend, vreeze bannend voor den strijd. —
Aan u, 's lands goden, u, die onze stad behoedt,
Die 't veld beveiligt en de markt, ook u, o bron
Van Dirka, u, Ismenos' waat'ren, zeg ik toe:
Keert alles zich ten beste, wordt de stad gered,
275 Dan sprenkel ik uw offerhaard met lamm'renbloed,
En wijd u varrenoffers, en vermeld uw lof
Bij 't planten der tropeeën, en behang in 't rond
Uw heiligdommen met der speren oorlogsbuit. —
Roep zóo de goden zonder angstig zuchten aan
280 En laat die ijd'le, wilde jammerkreten na,
Die toch niet baten tot ontkomen aan uw lot.
Thans kies ik zeven legerhoofden, zes met mij,
Die onverschrokken 's vijands aanval wederstaan,
En deel de zeven poorten van de stad hun toe,
285 Eer aangesnelde boden en gewiekt gerucht
Tot ijlen nopen en 't gevaar als vuur ons drijft.

(ETEOKLES *gaat heen, stadwaarts. Het
KOOR daalt af naar de or-
chestra en schaart zich daar
voor het volgend lied.*)

BEURTZANG VAN HET KOOR.

Eerste zang.

- Ik wil; doch angst gunt mijn geest nimmer rust;
Want de zorg, mij 't harte knagend, blaast er
Steeds de vonk der vrees aan.
290 De vijand omzwermt de stad;
Ik ril, der woudduif gelijk,
Die slangen rondom het nest,

Waar zij zorgvol haar kroost
 Voedstert, boos ziet dreigen.
 295 Zoo omstormen de muren
 Fel vijandlijke scharen ;
 Ach! wat vrees ik en hoop ik?
 Wee! daar treft onze burgers
 Van twee zijden een hagel
 300 Snijdend kantige steenen.
 Toont uwe macht, goden aan Zeus ontstamd,
 Beschermt stad en volk,
 Hoedt het geslacht van Kadmos !

Eerste tegenzang.

Waar vindt gij ooit eenig land, schooner nog
 305 Dan het onze? O, gunt den vijand nimmer
 Deze rijke gronden,
 Noeh Dirka's bron, frisscher dronk
 Dan ergens gunstrijk de god,
 Wiens stroom het aardrijk omvat,
 310 Bruisend opwellen doet,
 Hij met Thetys' docht'ren!
 Op dan, goden van Thebe!
 Zendt den boozen beleeg'raars
 Menschenmoordende kwalen,
 315 Zinverbijst'rende lafheid;
 Doch verleent uwen burgers
 Moed en heerlijke zege!
 Redt uwe stad, hoedt uwen zetel hier,
 Verhoort ons gebed,
 320 't Angstige, luide smeeken!

Tweede zang.

Wee mij, zulk eene stad, heilig en oud,
 In den Hades gestort, speren ten krijgsbuit,
 Slaaf, vergruisd tot verwaaiend stof,
 Door godenbestel smaadlijk verdelgd,

V. 314. Thetys, dochter van Uranos en Gæa (de Aarde), echtgenoot van Okanos, moeder der Okeaniden en der stroomgodheden.

- 325 Prooi van Achaja's mannen!
 Schrikk'lijk gezicht, vrouwen, oude, jonge,
 Voortgesleept ter slavernije,
 Ruw, als rossen, bij 't lokkig haar,
 't Fladd'rend gewaad roudom gescheurd!
 330 Leêg de stad; en toch, daar klinkt
 Meng'ling van roch'len, gekreun, kermend geroep!
 Ik ril; zwaar leed, ondraaglijk, ducht ik.

Tweede tegenzang.

- Schrikk'lijk, bruiden, nog teer, nauwlijks in bloei,
 Wien de fakkel van de' echt plotsling gedooft werd,
 335 Ver van huis op gehaten weg!
 Voorwaar, wien de speer 't leven benam,
 't Betere lot verwierf hij!
 Ja, want een stad, 's vijands buit geworden,
 Ach, wat rampen moet zij lijden!
 340 Hier gevangenen voortgezweept,
 And'ren vermoord, alomme vuur,
 Zwart van rook de gansche stad!
 't Heiligste schendend, verwoed, dorstend naar moord,
 Ontembaar, raast de god des oorlogs.

Derde zang.

- 345 Kreten door heel de stad, hoog van de wallen klinkt.
 's Vijands strijdroep alom.
 De man staat zijn man, tot de speer hem velt;
 Kind'ren, ruw van der moeder
 Lavenden boczem gerukt,
 350 Rochelen bloed bij 't krijten.
 Razend rennen, woeste roof verzwaag'ren zich,
 Plunderaars ontmoeten plund'raars,
 Leegehand roept leeghand aan,
 Stelen, deelen wordt hun leus;
 355 Ja, doch 't mind're, noch 't gelijke, wil er geen.
 Ach, wie kan zeggen, welk een lot ons wacht?

Derde tegenzang.

Ziet, op den grond, vertrapt, ligt nu het kostelijk ooft;

Schreiend staart, diep bedroefd,
De huiszorg er op, overstelpt van leed.

360 Ook veel gaven des akkers
Sleept, door elkander gewoeld,
Druischend de strooming mede.
En de maagden, nieuw verworven met de speer,
Moeten 't juk der knechtschap dulden,
365 's Vijands driesten overmoed,
't Leger deelen van haar heer!
Eéne hope rest haar, dat de nacht des doods
Van alle leed en jamm'ren haar bevrijd'!

AANVOERSTER DER EERSTE KOORHELFT.

Ziet, lieven, als ik wel heb, brengt ons daar
370 De spieder nieuwe tijding van des vijands heer;
Hij snelt, zoo spoedig 't voetgewricht wil draaien, aan.

AANVOERSTER DER TWEDE KOORHELFT.

En ziet, de koning, Oedipus' verheven zoon,
Komt, om des boden nieuw bericht te hooren, zelf;
Ook hij bespoedigt, zooveel doenlijk is, zijn gang.

(ETEOKLES *komt, met een groot gevolg
van krijgslieden van de stads-
zijde, de BODE van den ande-
ren kant op.*)

BODE.

375 Wel onderricht vermeld ik wat de vijand doet
En welke poorte 't lot aan elk heeft toebedeeld.
't Is Tydeus, die reeds bruisend woedt aan Proetos' poort;
Doch 't óvertrekken van Ismenos' stroom vergunt
De ziener niet, wjl de offers nog niet gunstig zijn.
380 Maar hij raast luide, dol en dorstend naar den strijd,
Zooals de draak, wien middaggloed de keel verschroeit,
En scheldt en smaadt den ziener, Oekles' wijzen zoon,
Dat deze uit lafheid dood en strijd wegkwisp'len wil.
Zoo roepend, schudt hij den driedubb'len schaduwpluim,
385 De zwarte manen van zijn helm, en aan zijn schild
Verbreiden bronzen klokken, luide klinkend, schrik;
En fier is 't teeken, dat hij op zijn schildveld voert:

V. 379. De ziener: Amphiaraios, zoon van Oekles.

Het rond des hemels, tint'lend van der sterren gloed ;
 En in het midden straalt vol glans de volle maan,
 390 De schoonste sterre, 't schitt'rend oog der zwarte nacht.
 Zoo woedt vermetel, in zijn trotschen wapendos,
 Tydeus aan de' oever van de beek, belust op strijd,
 Gelijk het strijdros schuimt en knabbelt op 't gebit,
 Zoodra 't den schellen klank der krijgstrompet vernceemt.
 395 Wien stelt gij hem nu tegen ? wie staat borg, dat hij
 U Proetos' poort, al sprong de grendel stuk, behoedt ?

ETEOKLES.

Ik sidder nimmer voor eens krijgers wapendos,
 En geene wonden slaan die beelden van het schild,
 En schel noch helmboos geven zonder speer een schram.
 400 En dan die nacht, die op zijn schild, zooals gij zegt,
 Met hemelsterren overzaaid, zoo schitt'rend prijkt, —
 Licht kan profetisch voor hem zijn dit onverstand.
 Want als bij 't sterven hem de nacht op de ooggen zinkt,
 Dan wordt den beuk'laardrager 't overtrotsche schild
 405 Waarachtig en naar alle recht een beeld der nacht ;
 En dezen smaad heeft hij zichzelf dan voorspeld.
 'k Wil tegen Tydeus Astakos' betrouwb'ren zoon
 Als wachter stellen en verweerder dezer poort,
 Den eed'len jongling, die den stoel, waar Ootmoed troont,
 410 Beschroomd vereert en ijd'le snoeverijen haat ;
 Wat kwaad is vliedend, ijvert hij niet laf te zijn.
 Van 't drakentandvolk, dat door Ares werd gespaard,
 Is hij gesproten, en een echte telg des lands
 Is Melanippos ; Ares werp' den teerling nu !
 415 Der bloedverwantschap heilig recht drijft hem ten strijd,
 Die zoo zijn moeder veilig tegen 's vijands speer.

(MELANIPPOS met eene schaar gewapenden af.)

KOOR. (Eerste strofe.)

O schenkt, goden, hem, die ons redden gaat,
 En 't krijgswaard naar recht ontbloot voor zijn stad,
 Als loon kracht en heil ! Doch zwaar bonst mij 't hart
 420 Om velen, die voor vriend en maag
 Hun bloed moeten storten.

BODE.

Ja, schenken hem de goden rijk'lijk kracht en heil! —
 Electra's poorte viel aan Kapaneus ten deel,
 Een reus als de eerste, dien ik noemde, grooter nog,
 425 En een, die meer dan mensch zich waant in kracht,
 De torens dreigt te gruijzen; — wende 't lot dit af!
 Want of een god het wille of niet, hij zal de stad
 Ten gronde sloopen, zegt hij; zelfs de straal van Zeus,
 Vóór hem op de aard geslingerd, brengt hem niet tot staan.
 430 Des bliksems flik'ren en der donderkeggen schot,
 Hij stelt die met des zomers middagglod gelijk.
 Zijn beuk'laarteeken is een naakte man, wiens hand
 Een laaie fakkel als een zwaard geheven houdt,
 En die met gouden lett'ren spreekt: „'k Verbrand de stad.“
 435 Wie zal met zulk een strijder stout den kamp bestaan,
 En waelt den pocher zonder vrees en beving af?

ETEOKLES.

Uit deze winst des vijands spruit gewin voor ons;
 En tegen de' ijd'len overmoed der menschen treedt
 't Gesprokene als onwraakb're mond, die aanklaagt, op.
 440 Want Kapaneus, die zich tot dreigen heeft gerust,
 De goden minacht en zijn drieste tong niet spaart,
 Zendt in zijn ijd'len dollen waan, hij sterveling,
 Een vloed van woorden, luide klaat'rend, op tot Zeus.
 Hem zal, vertrouw ik, welverdiend een flits van vuur,
 445 De rosse bliksem, treffen, dien hij dan gewis
 Niet met der zonne middagschroeiing vergelijkt.
 Dien man, hoe luid hij poche, zal een beter man,
 De vuur'ge moed van Polyphontos wederstaan,
 De trouwe wachter dezer stad, door Artemis'
 450 Gunstrijken bijstand en der and're goden hulp.

(POLYPHONTOS *met eene schare gewapenden af.*)

Noem thans een ander, voor een and're poort bestemd.

KOOR. (*Eerste tegenstrofe.*)

Verga, wie aldus de stad trotsch bedreigt!
 Des onweders pijl sla neer voor zijn voet,
 Aler driest geweld mijn huis binnendring'

455 En uit het stil vertrek de speer
Als krijgsbuit mij roove!

BODE.

Naar waarheid meld ik, wien naar orde een and're poort
Ten deel viel. Voor Etéoklos, als derde, sprong
Uit de' omgezwaaiden bronzen helm het derde lot:
460 Dat hij op Neïs' poort zijn schare werpen moet.
Hij drijft zijn rossen, die, reeds hunk'rend naar de poort,
't Betoomen nauwlijks dulden, rond in wijden kring;
Hun leed'ren neusriem, met witglinst'rend schuim bedekt
Door 't fiere, heete snuiven, fluit met vreemden toon.
465 Een niet geringe kunst'naar heeft zijn schild gesierd:
Het toont een krijger, die een ladder koen bestijgt
Naar 's vijands toren, dien hij nemen, sloopen wil;
En naar des opschrifts teek'nen roept ook deze stout,
Dat van den trans hem Arcs zelf niet nederstort.
470 Zend tegen dezen ook een man, een vasten borg,
Dat hij het juk der knechtschap afweert van de stad.

ETEOKLES.

Ik wil hem dezen zenden, die ons zegen brengt.

*(Hij wijst MEGAREUS aan, die op zijn wenk met eene
schaar wapenden heengaat.)*

Hij is gezonden, die voor snoeven de' arm gebruikt,
De zoon van Kreon, Megareus, van 't draakgeslacht,
475 Die, niet voor 't luide, dollerosegebriesch vervaard,
Geen schrede van de poorte wijken zal, maar wis
Of stervend aan den moedergrond zijn schuld betaalt,
Of beide mannen buit maakt, met den burg van 't schild,
En zoo met rijken krijgsbuit 't huis zijns vaders eert. —
480 Nu verder met de pochers, en onthoud mij niets!

KOOR *(Tweede strofe.)*

Den kamper heil, —

zege bekronde zijn moed! —

Die ons beschut, huis en haard;

treffe den vijand vloek,

Die in zijn waan het waagt,

driest, met vermeet'le taal,

Tegen de muren te woden!

485 Straffe hem Zeus, de vergelder, toornend!

BODE.

De vierde kamper, met den post, die volgt, als deel,
 De poort van Pallas Onka, galmt zijn strijdroep uit,
 Groot van gestalte, schoon van bouw, Hippomedon.
 'k Zag met een schijf, in grootte en glans der zon gelijk,
 490 Zijn schild, hem zwaaien, en ik rilde; 'k loochen 't niet.
 Die zulk een beelt'nis op zijn beuk'laar heeft gewrocht,
 Was geen gewone kunst'naar, want dit meesterwerk
 Stelt Typhon voor, vuuraad'mend, uit wiens wijden mond
 Een zwarte walm, 's vuurs lichtbewogen broeder, stroomt.
 495 Van slangen, stijf dooreengekronkeld, is de zoom
 Van 't hooggewelfde schild met breeden rand bedekt.
 Met luiden schreeuw, van Ares dronken, stormt hijzelf,
 Gelijk een Thyas razend, moord in 't oog, ten strijd.
 Wie hem weerstaan zal, is wel de overweging waard,
 500 Want dolheid is 't, die snoevend daar de poort bedreigt.

ETEOKLES.

Vooreerst zal Pallas Onka, schutsgodin der poort,
 's Mans brallen hatend, waken voor 't behoud der stad,
 Haar kind'ren hoeden voor een boozen, dollen draak.
 Dan heb ik Oenops' heldenzoon, Hyperbios,
 505 Als tegenstander hem verkoren, welbereid
 De kans te wagen in 't gelukspel van den krijg,
 Een strijder, onberisp'lijk van gestalte en moed
 En wapenvoering; Hermes braecht die twee te zaam.
 Zoo staat de man zijn man gewis; maar evenzoo
 510 Zijn tegenstanders ook de goden op het schild;
 Want gene roept den vlammenbraker Typhon aan,
 Hyperbios den vader Zeus, die op zijn schild
 513 Als kampbeslechter met ontstoken flitsen troont;
 515 En ja, zoo is dier goden vriendschap inderdaad.
 Gewis, ons is de zege, hun de nederlaag,
 517 Zoo Zeus bij 't strijden machtiger dan Typhon blijkt;
 514 En wie kan zeggen, dat Zeus ooit verwonnen is?

V. 498. Thyaden priesteressen van Bakchos, baechanten.

V. 508. Een gelukkig toeval werd steeds aan de beschikking van den god Hermes toegeschreven.

518 Zoo zal, vertrouwd ik, van dit treffen de uitkomst zijn;
 Moog', naar den zin der beeldnis, voor Hyperbios
 520 Zeus, die op 't schild den vijand dreigt, een redder zijn!

(HYPERBIOS met eene schaar gewapenden af.)

KOOR. (Tweede tegenstrofe.)

De trotschaard daar, —

't is mij, als zie ik het reeds —

Die Zeus' verfoeid tegenbeeld

driest op het schild vertoont,

't Monster uit diepe kroecht,

menschen en eeuwigen goden

Even gehaat, voor zich uitdraagt, —

525 Stoot aan de poort zich het hoofd te pletter.

BODE.

Zoo moge 't komen! 'k Noem den vijfden man u thans,

Die met zijn strijders aan de vijfde, noorderpoort

Bij 't graf geschaard is van Amphion, zoon van Zeus.

Hij zweert bij wat hij hooger dan zijn oogen schat,

530 En wat hij meer vertrouwt dan e enig god, zijn speer,

Dat hij, trots Zeus, den burg van Kadmos sloopen zal;

Zoo roept de spruit der onvermoeib're jageres,

Een blozend jong'ling, nauwlijks nog tot man gerijpt,

Want op zijn wangen kiemt het eerste, vlassig dons

535 Van 's levens lente, en dekt ze met een dichten baard;

Doch woest van inborst, geenszins naar den zin zijns naams,

V. 528. Amphion en zijn tweelingbroeder Zethus zijn bekend wegens de schrikkelijke wraak, welke zij namen voor de mishandelingen, door hunne moeder Antiope ondergaan van Dirka, echtgenoot des konings van Thebe. Na den koning gedood te hebben, bonden zij Dirka aan de horens van een woedenden stier en wierpen, toen zij, door dat hollende dier rondgesleept, bezweken was, haar lijk in eene bron, die sedert den naam Dirka droeg. De bestraffing van Dirka is voorgesteld door de groote antieke marmeren groep, die onder den naam van den Farnesischen stier — thans te Napels bewaard — bekend is. De broeders erlangden de heerschappij over Thebe en omgaven de benedenstad met een muur. Het groote muzikale talent van Amphion kwam hierbij zeer te pas, want op de tonen zijner lier kwamen de steenen aandansen en voegden zich tot den muur samen.

V. 532. De onvermoeib're jageres: de om haren snellen loop bekende Atalanta, uit Arkadië, die aan de jacht op den Kalydonischen ever deelnam en dezen de eerste wond toebreacht.

537 Niet maagd'lijk zacht, neen, fel en grimmig staat
 547 Parthenopæos uit Arcadië daar. Die man
 Kwijt zoo aan Argos, dat hem groot bracht, zijnen dank,
 549 En dreigt der stad het ergste; keere een god dit af!
 538 En zonder brallen staat hij niet voor Kadmos' poort;
 Want met het ronde, 't lijf beschuttend, koop'ren schild
 540 Zwaait hij der veste smaad en jammer toe; het draagt,
 Met nagels vastgeklonken, 't hooggewelfde beeld
 Der Sfinx, der menschenmoordster, schitt'rend, die een man,
 Een Kadmosburger, met de klauw klemt aan de borst,
 Zoodat der pijlen schot 't meest dezen treffen moet.
 545 Mij dunkt, niet met eens huurlings moed trok hij in 't veld,
 546 Maar zorgt, dat hem de verre tocht geen schande brengt.

ETEOKLES.

550 Ontvingen zij, die zoo van goden spreken, thans
 Voor zulk godlast'rend snoeven hun gerechte straf,
 Voorwaar, in schande en jammer zouden ze ondergaan.
 Die zwetser uit Arkadië vindt zijn man gereed
 In een, die snoeven haat en heldendaden spreekt,
 555 In Aktor, broeder van den strijder, pas gegaan,
 Die niet zal dulden, dat een dadenlooze tong
 Een vloed van jamm'ren over onze stad verbreid',
 558 En 't monster, allen diep gehaat, er binnendring'.
 560 Neen, buiten smaalt die beeltnis wis den drager zelf,
 Als vóór de veste speer bij speer haar klaat'ren doet.
 Zoo spreek ik, en met hulp der goden blijkt dit waar.

(AKTOR *met eene schaar gewapenden af.*)

KOOR. (*Derde strofe.*)

Uw taal grijpt mij aan en treft diep in 't hart!
 Van schrik rijst mij 't haar omhoog, want mij drong
 565 Luid het godtergend woord
 Der grootspraak in 't oor; o 's lands goden, hoort!
 Verdelgt hen voor Thebe's muren!

BODE.

Als zesde noem ik thans een man van grooten geest
 En kloeken moed, den ziener Amphiaros, die
 570 Voor Homolois' poorte met zijn krijgers staat.

V. 555. Actor, broeder van den vs. 504 vermelden Hyperbios.

Den forschen Tydeus gispt hij zeer met luider stem,
 Als menschenslachter, als verwoester van de stad,
 Als grooten meester in het kwaad voor Argos' volk,
 Als wraakgetuige der Erinny's, knecht des moords,
 575 Als raadsman van Adrastos bij dit booze doen;
 Dan weder richt hij op uw onheilsbroeder, heer,
 Op Polynikes, 't hoofd verheffend, streng het oog,
 En geeft ten laatste tweemaal hem zijn boozen naam,
 En deze rede klinkt verwijtend uit zijn mond:
 580 „Zulk doen, ja, moet den goden welgevallig zijn,
 En 't nakroost hoort het en verhaalt het eens als schoon:
 De stad der vaad'ren, hunner goden offerhaard
 Te sloopen, komend met een vreemde legermacht!
 Der moeder wonden, welke boete dooft die ooit?
 585 De vadergrond, door uwe woede een buit des zwaards,
 Zal die u medehelpers zenden in den nood?
 Voor mij, ik weet het, 'k mest hier de aarde met mijn bloed;
 Des vijands grond is 't, die den ziener overdekt;
 Doeh strijden zal ik, roemloos zal mijn dood niet zijn.“
 590 Zoo sprak de ziener en bewoog het bronzen schild,
 Dat heerlijk glansde, doeh op 't rond geen teeken droeg,
 Want niet de beste sehijnen wil hij, neen, het zijn;
 Ontkiemd is in de diepe voren zijns gemoeds
 Het zaad tot rijken oogst van rijp en wijs beraad.
 595 Kies wijze en kloeke tegenstanders voor hem uit,
 Want wèl te duchten is wie vroom de goden eert.

EPEOKLES.

Ach, welk een schikking van het noodlot, die een man,
 Zoo edel, onder godvergeet'nen heeft gemengd!
 Bij ied're handling is gemeenschapsoefening
 600 Met boozen 't booste, nimmer oogstbaar is de vrucht.
 De vrucht van 't veld des euvelmoeds is steeds de dood.
 Want als een vroomgezinde man een schip bestijgt
 Met shepelingen, tuk op euveldaad en moord,
 De zee verzwelgt hem met het godgehaat geslacht;
 605 En de gerechte, zoo hij onder burgers leeft,
 Die 't gastrecht sehenden en de goden niet ontzien, —
 Naar recht in 'tzelfde net verstrikt, bezwijkt ook hij,
 Getuechtigd door dezelfde roê, die allen tref;

Zoo kan nu ook de ziener, Oekles' eed'le zoon,
 610 Die wijze, kloeke, dapp're, goede en vrome man,
 De groote toekomstspeller, die, trots beet'ren zin,
 Zich bij godhatende, ijd'le poehers heeft gevoegd
 Om dezen verre tocht te doen, niet meer terug,
 Maar wordt, wil Zeus dit, met hen in 't verderf gesleept.
 615 Ik wacht niet, dat hij op die poort een storm beproeft,
 Niet, dat hij moed'loos of lafhartig is van aard,
 Maar wijl hij weet, dat deze strijd den dood hem brengt,
 618 Indien Apollo's zicnerstaal waarachtig is.
 620 Hoe 't zij, 'k stel hem een wakk'ren strijder, Lasthenes,
 Als poortbewaker tegen, die de vreemden haat,
 622 Vergrijsd naar 't oordeel, jongling naar des lichaams bloei,
 619 Die kiest te zwijgen, doch zijn tijd van spreken kent,
 623 Met vuur'gen moed ten strijde snellend, ras van hand
 Om 't zwaard te ontblooten naast het voorgehouden schild.
 625 Doch godengunst is 't, die den mensch de zege schenkt.

(LASTHENES *met eene schaar gevapenden af.*)

KOOR. (*Derde tegenstrofe.*)

Verhoort, goden, ons, vervult ons gebed!
 Het smeekt recht en vrcê, het weizijn der stad.
 Dat de krijg onheilvol
 Voor de aanvallers zij, uw werpschicht, o Zeus,
 630 Hen neder doe tuim'len, doode!

BODE.

Thans noem ik u den zevende, aan de laatste poort,
 Uw eigen, vollen broeder, en ook, welk een lot
 Hij heftig dreigend afsmeekt over Kadmos' stad.
 Hij wil den burg beklimmen, en, nadat hij dan,
 635 Als vorst erkend, het zegelied gezongen heeft,
 636 Met u zich meten; en als gij, door hem geveld,
 Daar stervend neerligt, galmt hij u zijn zege in 't oor,
 637 Of leeft gij, die eens smaad'lijk hem verbaunen hebt,
 Dan treft, en met gelijken smaad, verbanning u.
 Zoo bralt hij luid en roept de goden van zijn huis
 640 En land, op Polynikes gunstig neer te zien
 En al zijn beden in vervulling te doen gaan.
 Hij voert een nieuw en schitt'rend, fraai gedreven schild,
 Dat met een dubb'le beeltnis kunstig is gesierd:

Het laat een man in gouden wapenrusting zien ;
 645 Hij volgt een vrouwe, zedig schoon van blik en gang ;
 Zij noemt zich in het bijschrift Dike, en verklaart :
 „Ik leide dezen man terug, ik geef zijn stad
 En land hem weder en 't beheer van 't vaderhuis.“
 Ziedaar de ontwerpen, die de vijand heeft bedacht.
 650 Denk gij nu, wien gij dezen tegenstellen wilt
 Als strijder ; ik heb trouw u alles meegedeeld,
 651 Zoodat gij nimmer mij als bode gispfen zult ;
 Doch uwe zorg zij 't, hoe gij 't roer des staats beheert.
 (*De BODE vertrekt.*)

ETEOKLES.

O allen goden diep gehaat, door hen verblind,
 O gij, mijn tranenrijk geslacht van Oedipus !
 655 Wee mij, des vaders vloek wordt thans geheel vervuld !
 Doch weg met weenen, weg met klagen ! 't past hier niet ;
 't Zou grooter jammer baren, duldeloozer leed.
 Dien Polynikes, „Twistrijk“ wel terecht genoemd,
 Dra zal het blijken, waar zijn wapenspreuk op eindt,
 660 Of 't hem hierheen brengt, dat in goud gedreven schrift,
 Dat, van zijn waanzin tuigend, op zijn beuk'laar prijkt.
 Ja, zoo de hooge Dike, 't maagdlijk kind van Zeus,
 Met raad en daad hem bijstond, zou 't weldra zoo zijn ;
 Maar noch toen hem de moederschoot ontsloten werd,
 665 Noch toen hij kind was of tot knaap was opgegroeid,
 Noch toen hem dichter 't jonglingsdons de kin omgaf,
 Heeft Dike ooit hem aangeblik of iets geacht.
 Zoo zal zij, bij 't verwoesten zijner vaderstad,
 Hem thans, vertrouw ik, evenmin ter zijde staan ;
 670 Of anders, zeker, zou haar naam: „godin van 't recht,“ —
 Die zulk een boozen zwetser helpt ! — een leugen zijn.
 Hierop vertrouwend, tred ik zelf als kamper op,
 Die hem bestrijde ; wie doet dit met hooger recht ?
 Zoo strijdt de broeder met den broeder, vorst met vorst,
 675 De vijand met den vijand. 't Zij zoo, breng terstond
 Scheenplaten hier en speer en 't steenenkeerend schild !

KOORLEIDSTER.

O, word, mijn koning, liefste zoon van Oedipus,

In woede niet dien man met boozen naam gelijk!
 't Volsta, dat Kadmos' burgers tegen Argos' volk
 680 Den strijd beslechten; zoenbaar is die schuld des bloeds.
 Doch plegen broederhanden moord op eigen bloed, —
 Die gruwelzonde delgt geen tijd, hoe lang ook, uit.

ETEOKLES.

Indien ons onheil zonder schande treft, het zij!
 Dit is te dragen, want de dood is steeds gewin;
 685 Doch paart zich schande aan 't onheil, uit is alle roem!

KOOR. (*Eerste strofe.*)

Gij wenscht strijd, mijn zoon? o waak, doller drift
 Bevang' 't hart u niet! o doof de' eersten gloed
 Van moordlust, die aansmeult!

ETEOKLES.

De wil der goden drijft naar 't einde onstuimig voort;
 690 Zoo worde Laios' gansche stam, door Phoebos' haat
 Vervolgd, in stormvaart naar Kokytos' stroom gezweept!

KOOR. (*Eerste tegenstrofe.*)

Naar bloed dorst uw hart; doch denk, bitt're vrucht
 Valt moordlust ten deel, en zwaar drukt de last
 Van onzoenb're bloedschuld!

ETEOKLES.

695 De booze en onheilvolle vloek mijns vaders zweeft
 Met oogen, hol en tranenloos, steeds om mij heen
 En zegt: „vroeg sterven is gewin bij laat'ren dood.“

KOOR. (*Tweede strofe.*)

Doch spoor 't lot niet aan! niet laf noemt men u,
 Zoo 't lijf wordt behoed! Der bloedwraak godin,
 700 Hoe fel, wijkt van 't huis, waar 't vroom offer rookt,
 Den schutsgoden welkom.

ETEOKLES.

De goden denken sedert lang niet meer om ons;
 Wat hen van ons zou streelen, is onze ondergang;
 Waartoe hen dan te vleien, om dit lot te ontgaan?

V. 691. De Kokytos is, evenals de Acheron en de Styx, eene rivier der onderwereld.

KOOR. (*Tweede tegenstrofe.*)

705 Toch, 't staat nog aan u; des gods hooge wil,
 Hoe lang toornig ook, wellicht slaat hij om
 En naakt u in 't eind als zoet windgesuis,
 Schoon storm thans nog woede.

ETEOKLES.

Wat immer stormt, is Oedipus' geduchte vloek!
 710 En al te waar zijn de gezichten, die mij 's nachts
 't Verdeelen spellen van mijns vaders have en goed.

KOORLEIDSTER.

Volg thans, hoe weinig lief u vrouwen zijn, haar raad.

ETEOKLES.

Verlang dan wat mij moog'lijk is, en maak het kort.

KOORLEIDSTER.

Zoo ga den weg niet naar de poort, door u genoemd.

ETEOKLES.

715 Mijn fellen moed verstompt gij nimmer met uw taal.

KOORLEIDSTER.

Al strijdt gij zelf niet, toch kunt ge overwinnaar zijn.

ETEOKLES.

716 Ja, goden eeren wis een zege, laf behaald!

KOORLEIDSTER.

Plukt gij de vruchten, dan zij dit u eers genoeg.

ETEOKLES.

717 Voorwaar, geen krijger, wien dit zeggen ooit behaagt.

KOORLEIDSTER.

Vergieten wilt gij dus uw eigen broeders bloed?

ETEOKLES.

Onheil ontgaat hij, zoo de goden 't willeu, niet.

(ETEOKLES *met zijn gewapend gevolg af.*)

BEURTZANG VAN HET KOOR.

Eerste Zang.

720 Ik ijs; de godheid, die dit huis haat,
 Die den goden niet gelijk is,
 Die naar waarheid immer 't leed spelt,

V. 720. Met de godheid is de Erinnys, de vloek- of wraakgodin, bedoeld.

Die verrees op 's vaders smeeking,
 Zij vervult heden het vloekwoord,
 725 .Dat in waanzinnigen toorn Oedipus sprak;
 Prikkeland drijft haar de haat der broeders.

Eerste tegenzang.

Een vreemd'ling schudt ginder de loten;
 Uit het land der Skythen kwam hij,
 En verdeelt toornig de gronden;
 730 't Is het grimmig bijtend moordstaal;
 Hij verloot erven ter woonplaats;
 Zijn zij klein, toch is de plek dooden genoeg;
 't Ruimer, begeerde gebied ontging hun.

Tweede zang.

735 Zoo gruwelmoord, broedermoord, beiden doet vallen,
 Zoo de aard, het stof huns geboortegronds, nu drinkt
 Den zwartdonk'ren stroom, hun purp'ren bloed,
 Wie biedt dan zoenoffers aan,
 Wie delgt dan ooit deze schuld?
 740 Ach, jonge smart aan 't oude leed
 Dezes huizes toegevoegd!

Tweede tegenzang.

Ja, de oude schuld, 's huizes schuld, treft weer de wrake;
 Zij leeft nog voort, ongedelgd, in 't derde lid;
 745 Weleer heeft Apollo Laïos
 Met klem, en driemalen zelfs,
 Verkond, van 't aardmiddelpunt,
 Door Pytho: //zegen waar' 't der stad,
 Zoo hij zonder kind'ren stierf^u;

Derde zang.

750 Doch overheard van lust en onverstand,
 Verwekte hijzelf zich zijn onheil:
 Den zoon, die den vader versloeg,
 Die den heiligen akker

V. 748. Pytho, de waarzeggende priesteres van Apollo te Delphi.

755 Bezaaide, waar hijzelf ontsproot,
Die in bloed zijne telgen
Deed wort'len; verblindende waan
Vereende de echtgenooten.

Derde tegenzang.

Hij, zee van jammer, zweept een springvloed op;
De golven verzinken en stijgen;
760 Een storm is 't, die locit en des staats
Roer en kiel wil brijz'len.
Inmiddels keert een zwakke dam
Korten tijd nog het onheil.
Ik ducht, met de vorsten te zaam
765 Verzwelgt de vloed de veste.

Vierde zang.

Gewis, de tijd des ouden vloeks is daar;
En zwaar drukt de boete thaus;
Al overstelpend breekt het noodweer los.
Van boord verzinkt in 't diep de schat
Des schrand'ren koopmans,
770 Wien het geluk te veel schonk.

Vierde tegenzang.

Want wie werd zoo van goden hoog geëerd,
Van elk hard- en dischgenoot,
Van 't gansche, weelde en rust genietend volk,
775 Als Oedipus weleer, die 't land
Van 't mannenmoordend
Schrikk'lijk verderf bevrijd had?

Vijfde zang.

Doch ras, toen hem bleek,
Den arme, welk een echt hij sloot,
780 Beging hij, dol van felle smart,
Razend een dubbel vergrijp,

V. 777. Met het „mannenmoordend verderf“ is de bekende verderfelijke Sfinx bedoeld.

Roofde de hand, die eens
 't Leven den vader ontnam,
 Grimmig het licht, hoogsten schat, aan de oogen;

Vijfde tegeuzang.

785 En toen wierp zijn toorn
 Op 't hoofd van 't kroost, zijn eigen kroost,
 Den bitt'ren vloek: „met ijz'ren hand
 Zouden zij loten om 't rijk,
 Kampen om de erfenis;“
 790 Wee mij! ik zie het: zij komt,
 IJlende naakt, onverzoend, de Wreekster.
 (*De BODE komt weder op, van buiten.*)

BODE.

792 Schept moed, gij maagden, zacht van moeders opgevoed;
 Geen vreemde dreigt meer, en u wacht geen harde dwang.

KOORLEIDSTER.

793 Is onze veste dus het slavenjuk ontgaan?

BODE.

Gedaan is 't met der dapp're mannen snorkerij;
 795 In veil'ge haven is de staat; van 't golfgeklots,
 Hoe heftig bruisend, drong geen water in de kiel.

KOORLEIDSTER.

Dus dekt de muur ons en is elke poort beschut
 Door kloeke strijders, die een borg zijn voor de stad?

BODE.

Aan zes der poorten staat de zaak geheel naar wensch;
 800 De zevende echter koos de heil'ge zeevorfst,
 De groote Apollo, dat aan Oedipus' geslacht
 Daar 't onverstand van Laïos gewroken wierd.

KOORLEIDSTER.

803 Wat is dat onheil, dat op nieuw de stad nu trof?

BODE.

805 De mannen zijn gevallen door hun eigen hand.

V. 791. De Wreekster is de Wraakgodin, de Erinny's.

V. 800. De „heil'ge zeevorfst“ of de „god van 't zevental“; de zevende dag der maand en over het algemeen het getal zeven was aan Apollo gewijd.

KOORLEIDSTER.

Wie dan? wat meent gij? zinloos maakt mij de angst voor 't nieuws.

BODE.

807 Kom tot uzelf en hoor mij: Oedipus' twee zoons...

KOORLEIDSTER.

810 Zijn daar gevallen? spreek het uit, hoe erg het zij.

BODE.

809 Voorwaar, het is zoo; beiden liggen daar geveld.

KOORLEIDSTER.

808 Wee mij, onzaal'ge! zienster was ik van dit leed;

811 Zoo is de broeder door des broeders hand gedood!

BODE.

Zoo was hun beiden één verdervend god gemeen;

Want die verdelgt hier zelf 't met vloek beladen huis.

Dies meng' bij 't juub'len zich de traan van diepe smart,

815 Dat wel de stad gered is, doch het vorstenpaar,

De legerhoofden, met gehamerd skythisch staal

Hun erf'nis deelden, 't rijk en al hun have en goed.

Al hun bezitting wordt nu de aarde van hun graf,

819 Want 's vaders vloekwensch heeft de onzaal'gen weggevaagd.

(De BODE vertrekt.)

KOOR.

822 Grootmachtige Zeus en beschermers der stad,

Gij goden, die Kadmos' muren en burg

Zoo genadig behoedt,

825 Ach! zal ik verheugd met een jubelgezag

De redding nu viereu der veilige stad,

Of moet ik het deerlijke, ontzettende lot

Met tranen herdenken der vorsten van 't heer,

Die, waarlijk geheel naar de kracht van hun naam,

831 Roemruchtig en tevens in tweedracht rijk,

Door schuld en verblindung bezweken.

(Strofe.)

Zwarte vloek, die nu volbracht is

Aan 't geslacht van Oedipus!

Een doodsche rilling vaart mij kil door hart en merg.

835 Verteerd van smart hef ik woest

Graf- en klaaggezangen aan,

Nu deze dubb'le slachting mij
 Ter oore kwam. Ach, zegenloos
 Zulk een sperensamenkomst!

(Tegenstrofe.)

840 Onvermurwbaar, niets verschoonend,
 Toonde zich des vaders vloek,
 En Laïos onzinnig drijven werkte voort.
 Het lot der stad wekt mijn zorg;
 Godenwoorden falen niet.

845 Gij diep beklaagden, ach! Gij dect
 Het ongehoorde! Ons overkwam
 Onuitspreeklijk tastbaar leed!

*(Een rouwstoet verschijnt met de lijken
 der gevallen broeders; onder diep zwiigen
 worden de baren aan weerszijde van den
 paleisingang nedergezet.)*

KOOR.

(Strofe.)

Daar ligt voor oogen, wat de bode heeft gemeld,
 Een dubb'le rouwe, dubb'le slachting, stout begaan
 850 Op eigen bloed, een dubbel, wee voleindend wee!
 Wat is 't, dan leed, weer huizing kiezend bij het leed?
 Treft in den storm uwer klachten, maagden,

(Tegenstrofe.)

855 Het hoofd nu met de handen, geeft den riemslag aan
 Voor 't zwartomfloerste vaartuig, dat op de' Acheron
 Steeds gaat en keert, zijn inhoud immer overbrengt
 Naar 't land, door Phoebos nooit bezocht, dat, zonneloos,
 860 Alles in eeuwige nacht doet huizen.

(De middendeuren van het paleis worden geopend.)

KOORLEIDSTER.

Doch ziet, reeds komen uit smart'lijke plicht
 Antigone met Ismene nabij

V. 854. „Treft het hoofd nu met de handen:“ men denke aan de slagen, die bij het luidruchtig rouwbetoon op hoofd en borst gericht werden.

Voor het rouwebedrijf om de broeders. Gewis,
 Dieproerende stroomt dra uit lieflijke borst
 865 Ecne klaechte, den dooden naar waarde gewijd.
 Ons echter betaamt, vóór der zusteren woord,
 Der Erinnyen schrikkelijk lied, en den vorst
 Van het duistere rijk
 Woest klagende hymnen te zingen.

(ANTIGONE en ISMENE komen in rouw-
 gewaad op en plaatsen zich bij de twee
 baren.)

KOOR.

Wee, wee!
 870 Gij zust'ren, van leed als geen and're bezoekt,
 Als geen, die 't gewaad met den gordel omsnoert!
 Luid zucht ik en ween, en, gelooft mij, aan 't diepst
 Van het hart ontstroomt mijne klaechte.

BEURTZANG VAN HET KOOR.

Eerste zang.

Eerste koorhelft.

Ach, ach! waarom, zinn'loos paar,
 875 Der vrienden raad versmadend, immer leed gezocht,
 Om 's vaders huis, u ten vloek, met de speer gestreden?

Tweede koorhelft.

Voorwaar, u ten vloek, want de val van het huis
 Heeft onder het puin u begraven.

Eerste legenzang.

Eerste koorhelft.

880 Ach, ach! waarom 't ouderhuis
 Gesloopt door 't jagen naar het wrange allcenbestuur?
 885 Rampzaal'gen! thans heeft het staal wreed uw zoen getroffen.

Tweede koorhelft.

Voorwaar, voltrokken is Oedipus' vloek,
 Voleind door den wil der Erinny's.

Tweede zang.

Eerste koorhelft.

Het staal, beiden drong het in het hart!

Tweede koorhelft.

890 In 't hart geboord, beiden door 's broeders hand, heeft het thans
 Uw tweedracht verzoend.
 Wee; onzaligen, wee!
 Gij, tot dubbelen moord,
 Dubbelen dood gedoemd!

Eerste koorhelft.

895 Ik zeg 't met u; voorwaar, die stoot door 't hart
 Trof henzelf en ook hun huis,
 Uit ongehoorden haat,
 Naar 's vaders bitt'ren vloek,
 Bron van hun twist en dood.

Tweede tegenzang.

Tweede koorhelft.

900 Als hier, klinkt de klacht door heel de stad;

Eerste koorhelft.

Luid klaagt de burg, luide klaagt al 't bevriend land in 't rond;
 Een hand, vreemd tot nu,
 Neemt bezit van het rijk,
 905 Dat de onzaal'gen tot twist,
 Eindlijk ten doode dreef.

Tweede koorhelft.

In toorn ontstoken deelden zij het goed;
 Juist gelijk was ieders deel;
 Geen vriend dus, die met recht
 Den midd'laar wraakt; doch zacht,
 910 Lieflijk is Ares niet.

Derde Zang.

Eerste koorhelft.

Door ijs'ren hand liggen zij getroffen;
 Door ijs'ren hand wacht nu op hen beiden,
 Ach, vraagt mij niet, welk bezit,
 Des vadergrafs donk're kuil.

Tweede koorhelft.

915 Daarhenen brengt rouwklagend hen 't gejammer,
 Het luidsnikkend geweën, 't bittere leed des huizes;

't Breekt mij het hart, doodt alle vreugd; diep in de borst

920 Welte mij een stroom, schreit mijne ziel, smelt mijne kracht,
Zie ik dit eind, ach! van de beide vorsten.

Derde tegenzang.

Eerste koorhelft.

Die armen! toch moet ik hen verklagen:

Zij hoopten veel jammers op de burgers,

925 En op geheel 's vijands heer,

Dat schaar bij schaar strijdend viel.

Tweede koorhelft.

Onzalig zij, voorwaar, die hen gebaard heeft!

Zij rampzaligste vrouw, armste van alle moeders!

930 Zij, die den zoon, telg van haar schoot, nam tot gemaal,

Zonen hem schonk, kroost, dat den dood vond in den strijd,

Bloedigen dood, broeder van broedershanden.

Vierde Zang.

Eerste koorhelft.

Ja 's broeders hand gaf den broeder fel den dood;

935 Onverzoenlijk en woest,

Heeft de razende twist

Plots'ling een eind gevonden.

Tweede koorhelft.

Nu rust de haat; nu dronk het aardrijk

't Gemengd levensvocht;

940 Nu zijn zij recht van éenen bloede.

Een strenge scheidsrechter was

De vreemde, uit vuur, Pontos' vuur, hierheen gestormd,

Het scherpe staal; streng der erf'nis deeler ook,

945 Want Ares gaf evenveel

Aan elk; hij heeft 's vaders vloek bewaarheid.

Vierde tegenzang.

Eerste koorhelft.

Het deel van leed, dat hun Zeus had toegelegd,

V. 942. „Pontos“, het noordoostelijkst deel van Klein-Azië, aan de Zwarte zee, Pontos Euxinos, gelegen, met rijke ijzerrijnen.

Viel de' onzaal'gen te beurt;
 Eindloos is hun gebied
 950 Thans in het rijk der Dooden.
 Tweede koor helft.
 Ach, met wat tal van jamm'ren hebt gij
 Bekranst huis en stam!
 Thans juichen Vloek bij Vloek, en slaken
 Des zegepraals schelsten kreet,
 955 Daar heel 't geslacht nederzonk in de eeuw'ge nacht;
 En pralend hangt Ate's buit reeds aan de poort,
 Waar 't broederpaar kampend stierf;
 960 Na beider val rust de woeste Wraakgeest.

*(De eene helft van het Koor schaaft
 zich aan de zijde van Antigone, de
 andere aan die van Ismene; de beide
 zusters treden de baren nader; ANTI-
 GONE plaatst zich bij die van Po-
 lynikes, ISMENE bij die van Eteokles.)*

LIJKKLACHT DER ZUSTERS.

Voorzang.

ANTIGONE.

Getroffen troft gij;

ISMENE.

Doodend zonkt gij stervend neer;

ANTIGONE.

Veldet de speer;

ISMENE.

Vielt voor de speer!

ANTIGONE.

Schrik'lijke daad!

ISMENE.

Schrikkelijk leed!

V. 953. De Vloeken worden hier als personen voorgesteld; Ate is de verdwa-
 zing, die tot zonde en hierdoor ten verderve voert.

V. 961. Men denke elk der zusters bij de baar van dien broeder voor wien
 zij partij trekt, en ook de gebaren stelle men zich aldus voor, dat Antigone
 meer voor Polynikes, Ismene voor Eteokles pleit.

ANTIGONE.

965 Verslagen

ISMENE.

Verslaande!

ANTIGONE.

964 Gij klachten, klinkt!

ISMENE.

Gij tranen, stroomt!

Zang.

ANTIGONE.

Ach!

ISMENE.

Ach!

ANTIGONE.

966 Razend maakt de smart mijn geest.

ISMENE.

Bersten wil mij 't hart van rouw.

ANTIGONE.

Mijn arme broeder, wee u, wee!

ISMENE.

Ook gij, rampzaal'ge broeder, wee!

ANTIGONE.

970 Offer uws broeders, gij!

ISMENE.

Moord'naar uws broeders, gij!

ANTIGONE.

O dubb'le klacht!

ISMENE.

O dubb'le smart!

ANTIGONE.

Wee, wij staan aan een dubb'le baar!

ISMENE.

Zusters wij, bij der broed'ren wee!

ANTIGONE EN ISMENE.

975 O rampvol, zwaar beladend Noodlot!

Heil'ge schim van Oedipus!

O zwarte Erinny's, waarlijk groot is uwe macht!

Tegenzang.

ISMENE.

Ach!

ANTIGONE.

Ach!

ISMENE.

Welk een lot, niet aan te zien,

ANTIGONE.

Viel den balling hier ten deel!

ISMENE.

980 Zoo pas gekeerd, beging hij moord;

ANTIGONE.

Verwinnaar, blies hij de' adem uit.

ISMENE.

't Leven ontvlood zijn borst;

ANTIGONE.

Dezen versloeg zijn hand.

ISMENE.

Onzalig huis!

ANTIGONE.

Onzalig leed!

ISMENE.

985 Dubb'le klacht is der zult'ren plicht!

ANTIGONE.

Diep geschokt van onnoem'lijk wee!

ISMENE *en* ANTIGONE.

O rampvol, zwaar beladend Noodlot!

Heil'ge schim van Oedipus!

O zwarte Erinny's, waarlijk groot is uwe macht!

Toezang.

ANTIGONE.

990 Die werdt gij bij uw komst gewaar;

ISMENE.

Zij bleek aan u niet minder ras;

ANTIGONE.

Zoodra gij voor de veste stondt;

ISMENE.

En tegen hem de lans verhieft.

ANTIGONE.

O heerlijk lot!

ISMENE.

O heerlijk leed!

ANTIGONE.

995 O felle smart,

ISMENE.

O diepe rouw,

ANTIGONE.

Beide voor huis en stad!

ISMENE.

Ach, en vooral voor mij!

ANTIGONE.

Ach, ach, nooit genoeg beschreide vorst!

ISMENE.

1000 Ach, meer dan iemand diep betreurd!

ANTIGONE *en* ISMENE.

Ach, ach! waanzinsoffers van 't noodlot!

ANTIGONE.

Ach, ach! wàar zij hun het graf bereid?

ISMENE.

Ach, waar 't de dooden 't hoogst vereert.

ANTIGONE *en* ISMENE.

Ach, ach! leed bij leed, bij hun vader!

(Een HERAUT komt op, uit de stad.)

HERAUT.

1005 'k Heb last u te berichten, wat het hoog bewind
 Der Kadmosstad beraadslaagd en besloten heeft.
 Eteokles zal, als de trouwe vriend des lands,
 Een graf ontvangen in der aarde lieven schoot;
 Want fier den vijand werend viel hij aan de poort,
 1010 En stierf voor de oude heiligdommen zonder blaam
 Den heldendood, zooals 't een man te sterven past.
 Dit omtrent hem te melden, werd mij opgelegd.
 Doch 't lijk zijns broeders, Polynikes' lichaam, zal
 Ten roof der honden, onbegraven, op het veld
 1015 Geworpen worden, daar hij Kadmos' heil'gen grond
 Verwoest zou hebben, had een god zijn booze speer
 Niet af doen stuiten. In den dood zelfs treft hem nu

De vloek der goden, driest geminacht, toen hij stout
Met vreemde krijgers aanrukte op zijn vaderstad.

1020 Door woeste vogels zij aldus hem 't graf bereid,
En ongeëerd ontvang' hij zoo zijn billijk loon.
Hem dekk' geen opgeworpen heuvel, en geen schaar
Van vrienden heffe bij zijn graf een lijkzang aan;
Wie eerloos is, zij niet met eer ter rust gelegd.
1025 Dus heeft der Kadmosburgers hooge raad beslist.

ANTIGONE.

En ik verklaar aan de overheid van Kadmos' stad :
Zoo niemand dezen saam met mij begraven wil,
Zal ik het zelf doen, ook al brengt het mij gevaar
Mijn broeder te begraven; en ik schroom geenszins
1030 Gehoor te weig'ren aan bestuurders zonder recht.
Want heilig is de band des bloeds, die ons vereent
Als kind'ren van hetzelfde onzaligst ouderpaar.
Deel, ziele! willig 't kwade, zijns ondanks zijn deel,
En wijd den doode u levend door verwanten geest.
1035 Neen, geen roofgier'ge vogels zullen mij zijn lijk
Verscheuren, en geen wolven zullen met zijn vleesch
1036 De maag zich vullen; die beslissing duld ik niet.
Ikzelf, al ben ik slechts een vrouw, delf hem zijn graf,
Leg hem ter ruste en richt een heuvel op, al moet
Ik de aard' zelf dragen in den schoot van dit mijn kleed.
1040 Ikzelf begraaf hem; niemand brengt mij hiervan af;
Wie wil en moed heeft, vindt de midd'len tot de daad.

HERAUT.

Ik moet u raden: wederstreef de stad niet zoo.

ANTIGONE.

Ik moet u raden: spil, heraut, uw woorden niet.

HERAUT.

Het volk, dat pas den dood ontging, is streng gezind.

ANTIGONE.

1045 En de onbegravene, oordeelt hij dan niet gestreng?

HERAUT.

Wien 't volk verafschuwt, wilt gij eeren met een graf?

ANTIGONE.

En was hij, levend, bij de goden niet geëerd?

HERAUT.

Hij was het, eer hij angst en nood bracht aan dit land.

ANTIGONE.

Met kwaad vergold hij, wat hem kwaads was aangedaan.

HERAUT.

1050 Voor 't kwaad aan éénen bracht hij leed aan 't gansche volk.

ANTIGONE.

Dat volk had mede aan 't onrecht, hem gedaan, zijn deel.

HERAUT.

1051 Van alle goden is steeds Eris 't laatst aan 't woord.

ANTIGONE.

't Zij; ik begraaf mijn broeder; spreek niet verder meer.

HERAUT.

Zoo volg uw wil en doc het! ik verbied het u.

(*De HERAUT gaat heen.*)

KOOR.

Wee, wee!

Ongenaakbaar trotsche, verderflijke macht,

1055 Gij godinnen des Vloeks, die nu Oedipus' huis

Hebt vernield en gesloopt, tot den grond toe geslecht!

Wat moet ik? wat doe ik? wat raad voor mijn geest?

Hoe bedwing ik mijn hart, dat ik niet om u ween,

En niet naar het graf u geleide?

1060 Doch angst grijpt mij aan en ik huiver terug

V. 1051. Eris is de godin der tweedracht. — In de uitgaven wordt deze regel, met den volgenden, aan Antigone toegekend; blijkbaar verkeerd; men zou eer een van beide regels moeten verwerpen. Veel verkieslijker acht ik het, aan te nemen, dat één regel verloren is gegaan; het ligt voor de hand, dat Antigone het volk medeschuldig verklaart aan het onrecht, dat Polynikes moest lijden en dat de *Heraut* dan zegt: Eris moet het laatste woord hebben. Bij het gereed maken van mijne vertaling voor den druk bemerk ik, dat Hermann voorlang reeds ditzelfde vermoed heeft.

1054 en vgg. De anapestische verzen, welke het stuk besluiten, werden hoogstwaarschijnlijk door enkele personen voorgedragen, en wel V. 1053—1065 door de leidster van het geheele koor, V. 1066—1071 door dezelfde, nu als aanvoester der eerste koorhelft optredend, V. 1072—1078 door de aanvoester van de tweede koorhelft. Men bedenke hierbij, dat de bewegingen van het koor de werking van het gesprokene krachtig ondersteunen.

Voor den wil van het volk!

Gij gaat, van een rouwende menigte omstuwd,
Ten grave; — doch deze verdwijnt, onbeklaagd,

Rampzalige, alleen door de zuster beschreid;

1065 Is zulk een gebod te verduren?

EERSTE KOORHELFT.

Vrij hand'le de stad goedertieren of niet

Met wie Polynikes beweenen, —

Wij staan u ter zijde, begraven met u,

Gaan voor bij den tocht;

1070 Want dit jammerlijk leed is ons allen gemeen,

En wat heden de stad

Veroordeelt, is morgen haar heilig.

TWEEDE KOORHELFT.

En wij gaan met dezen, zooals nu de raad

En het heilige recht ook verordent.

Naast der eeuwigen steun en de hulpe van Zeus

1075 Heeft hij onze stad

Voor slooping bewaard en den stormenden vloed

Van de vreemden gekeerd,

Die dreigde haar mede te sleepen.

(De eene helft van het KOOR volgt met

ANTIGONE het lijk van POLYNIKES,

de andere met ISMENE het lijk van

ETEOKLES.)

N A S C H R I F T.

De tekst, welke aan deze vertaling van AESCHYLOS' „Zeven tegen Thebe“ ten grondslag is gelegd, is die, welke in 1884 door HENRICUS WEIL bij Teubner in het licht is gegeven. Weil staat niet alleen als goed kenner van het Grieksch, maar ook als een man met een fijn oordeel en met gevoel voor poëzie bekend; hij heeft bovendien zich lang en ernstig met de studie van Aeschylos bezig gehouden en gaf reeds van 1858 tot 1867 eene volledige editie, zoodat men

die van 1884 als de nitkomst van veeljarige onderzoekingen mag beschouwen; zij houdt zich zoo nauwkeurig mogelijk aan den door de handschriften overgeleverden tekst en doet tevens in de aantekeningen de oorspronkelijke lezing en de meest waarschijnlijke gissingen ter verbetering van deze kennen. De keuze van Weil's uitgave als grondslag mijner vertaling behoeft zeker geene nadere rechtvaardiging. Ten overvloede is die van KIRCHHOFF (Berlin, Weidmann, 1880), welke mij gelegenheid gaf de scholiën te raadplegen, doorlopend vergeleken. Dit laatste kan ik ook van DINDORF's *Poetæ scenici Græci* (ed. quinta, Leipzig, Teubner, 1868) zeggen, doch ieder, die weet, op welke meer dan vrijmoedige wijze Dindorf met den overgeleverden tekst omspringt, zal mij gelijk geven, dat ik mij aan de uitgave van Weil gehouden heb. — Ik achtte mij hiermede genoegzaam toegerust om de vertolking te kunnen ondernemen, doch meende na hare voltooiing en alvorens haar voor den druk geheel gereed te maken, ook de uitgave van N. WECKLEIN (Berlin, Calvary, 1885) te moeten raadplegen; deze geeft in het eerste deel den tekst (naar eene nieuwe vergelijking van den codex Mediceus), de scholiën en een apparatus criticus; het tweede deel, 315 bladzijden groot, heet „appendix coniecturas virorum doctorum minus certas continens“; ik vermoed, dat deze gissingen wel veertig of vijftig duizend in aantal zijn; de „appendix ad Septem adversus Thebas“ beslaat 47 bladzijden, vrij klein gedrukt! Deze uitgave mocht ik, met verhandelingen van MUFF (over het koor in dit stuk), van LOWINSKI en OBERDICK (tekst-kritiek) en met de uitgaaf van VERRALL (London, Macmillan and Co., 1887) ontvangen door de welwillendheid van den Bibliothecaris der Bumbibliotheek te Leeuwarden, den heer J. L. Berns. Bij het nagaan dezer geschriften vond ik, tot mijn groot genoegen, geene aanleiding tot wijziging mijner vertaling (veranderingen van dichtregels zijn maar al te vaak geene verbeteringen!) maar wel vaak bevestiging van de juistheid mijner opvatting. Ik vermeld zo dan ook alleen om te doen zien, dat ik mijne taak met nauwgezetheid heb trachten te volbrengen. Als ik niet geslaagd ben, is dit ten minste niet aan geringe zorg te wijten.

Den belangstellenden lezer, die mijne vertaling met het oorspronkelijke wil vergelijken, mag ik alzoo verzoeken de genoemde editie van Weil te raadplegen, zoo hij den tekst, dien ik bijna geheel gevolgd heb, nauwkeuriger wil kennen. Hij zal dan vinden,

dat Weil slechts zeer weinige regels, mijns inziens zeer te recht, als onecht verwerpt, dat hij op enkele plaatsen door eene omzetting van regels (ook in de vertaling door de nummering der regels te onderkennen) het verbroken verband hersteld heeft (b.v. regel 537 en 807) of op andere zeer eenvoudige wijze verbetering heeft aangebracht, zooals reg. 792 en volgende, waar de gezegden tusschen den Bode en de Koorleidster verdeeld zijn en niet door den eersten achtereen gesproken worden; dat hij eindelijk nauwkeurig heeft aangewezen, waar een of meer versregels verloren zijn gegaan. Het zij genoeg, dat ik dit even vermeld; op tekstcritiek behoeven de lezers van „de Gids“ niet onthaald te worden; van eenigen invloed op de vertaling is, dat ik, hierin van Weil afwijkende, reg. 429 *Eris* voor den *bliksem* van Zeus doe wijken, en in reg. 498 het woord voor *schrik* door een ander vervang, dat *verderf*, *moord* beteekent.

Eenige weinige opmerkingen mogen hier nog plaats vinden.

Waar slechts een enkele regel van den tekst verloren is gegaan, kan de inhoud uit het verband gewoonlijk met groote waarschijnlijkheid gegist worden; in deze gevallen heb ik mij dan ook veroorloofd een regel in te voegen; de inschuiving is door de nummering der regels genoegzaam aangewezen. Slechts op éene plaats meen ik eene door Weil niet aangewezen leemte te moeten aannemen; vóór reg. 1051 moet een regel, door Antigone gesproken, weggewallen zijn; ik heb dien door gissing aangevuld en mocht later met genoegen opmerken, dat Hermann evenzoo geoordeeld heeft. Waar meer verloren is gegaan, kan geene scherpzinnigheid het verlorene doen terugvinden. In het verslag van den Bode aan Eteokles en in de antwoorden van Eteokles zijn hier en daar verscheidene regels verdwenen. Zoo is b.v. ongetwijfeld van den derden verdediger, Megareus (reg. 473), meer gezegd dan er nu staat; zoo werd van den vierden aanvaller, Hippomedon (reg. 486), zeker niet zoo uitsluitend alleen het schild beschreven; zoo is de beschrijving van den vijfden niet dan onvolkomen tot ons gekomen en werd er zeker meer bericht van zijne grootspraak en godslastering; men kan dit afleiden uit het antwoord van Eteokles, reg. 550—562, dat zelf ook veel geleden heeft en welks eerste drie regels geen goeden zin uitmaken. In zulke gevallen kan van geene aanvulling sprake zijn; al kan men zelfs gissen hoeveel regels verdwenen zijn, dan kent men hierdoor alleen den omvang van het verlies.

Men zal opmerken, dat ik den geheelen treurzang, reg. 874—960, door het Koor laat voordragen; Dindorf laat, naar een vroegeren voorslag van Weil (wiens oudere editie ik niet kon raadplegen) reeds hier Antigone en Ismene invallen en met het Koor afwisselend spreken. Het is mij onbegrijpelijk, dat Weil dit kon voorstellen en Dindorf het overnemen. Ongetwijfeld was hier het koor alleen aan het woord; misschien werden eenige gedeelten door enkele leden van het koor voorgedragen, doch zeker begint de lijkklacht der zusters eerst met reg. 961. — Ik heb mij veroorloofd in de Antistrophe de rollen van Antigone en Ismene om te ruilen en Ismene te laten voorgaan; want neemt men Weil's zeer natuurlijke gissing op reg. 979 aan, dan moeten deze woorden door Antigone, die bij de baar van Polynikes staat en steeds voor dezen partij neemt, gesproken worden.

DR. L. A. J. BURGERSDIJK.

EENE NIEUWE THEORIE OVER DEN OORSPRONG DER OFFERS.

Toen bestuurders van het fonds der „Burnett lectures“, in 1887, het besluit namen, om, gedurende drie achtereenvolgende winters, eene reeks van voorlezingen te doen houden over „de oorspronkelijke godsdiensten der Semitische volken, beschouwd in verband met de andere godsdiensten en met den geestelijken godsdienst van het Oude Testament en het Christendom“, was de persoon, aan wien zij die taak het best konden toevertrouwen, vanzelf aangewezen. Een meester op het gebied der Oud-Testamentische studie heeft toch Robertson Smith — want deze was die persoon — zich getoond in zijne geschriften over de Profeten van Israël en over de Pentateuch-kwestie, over de vraag naar het ontstaan en den ouderdom van de verschillende bestanddeelen der vijf eerste Bijbelboeken, terwijl hij later zich als een zoo talentvollen beoefenaar van het Arabisch en — getuige zijn „Kinship and marriage in early Arabia“ — van de oud-Arabische beschavingsgeschiedenis heeft doen kennen, dat hem, na den dood van Wright, de door dezen bekleede betrekking van Hoogleeraar in de Oostersche talen aan de Universiteit te Cambridge werd opgedragen. — In den winter van 1888 op 1889, heeft Robertson Smith, in voldoening aan de door hem aanvaarde opdracht, te Aberdeen, de eerste reeks zijner voorlezingen gehouden. Deze lezingen, negen in getal, zijn, met een tweetal niet uitgesprokene vermeerderd, voorzien van aantekeningen, kleinere aan den voet der bladzijden, grootere aan het slot, ten vorigen jare uitgegeven ¹⁾).

¹⁾ Robertson Smith, Lectures on the religion of the Semites. First series: The fundamental institutions.

Het geheele plan van Robertson Smith omvat drie deelen : 1°. de beschrijving van de godsdienstige gebruiken ; 2°. de bespreking van de natuur en den oorsprong der goden van de heidensche Semieten ; 3°. de bepaling van den invloed, dien de Semitische godsdienst heeft gehad. Het voornemen, om voor elk dezer onderwerpen één winter te gebruiken, bleek onuitvoerbaar, daar het eerste zoo veelomvattend was, dat een gedeelte daarvan onafgedaan moest blijven. In het verschenen deel mist men dan ook de beschrijving van de godsdienstige feesten en van de priesterschappen. Volledig zijn daarin alleen, na de algemeene beschouwingen, de vraagstukken der heilige plaatsen en der offeranden behandeld.

Het is mijn doel niet, hier een uitvoerig overzicht te geven van het werk van Robertson Smith, evenmin een gedetailleerd oordeel daarover uit te spreken. Dat het zich door dezelfde eigenschappen onderscheidt, die de overige geschriften van den geleerden Schot kenmerken, rijk dus van inhoud, helder van vorm, streng methodisch van behandelingswijze is, moge hier alleen aangestipt worden. Bewonderen moet men verder de groote belesenheid en kennis van den schrijver en hulde doen aan zijne scherpzinnigheid en gelukkige gave van combinatie en coördinatie. Dat niet allen het altijd met hem eens zullen zijn, dat enkele van zijne conclusies en voorstellingen tot tegenpraak aanleiding zullen geven, is te verwachten. Doch zelfs bij eene afwijkende meening, zal men Robertson Smith voor menige leering en opwekking dankbaar moeten zijn.

Uitvoerig — het werd reeds door ons opgemerkt — is door Robertson Smith het vraagstuk der offeranden behandeld. Bijna de helft van het boek is aan de bespreking van dit onderwerp gewijd. In niet minder dan zes van de elf voorlezingen, heeft Robertson Smith eene ontwikkelingsgeschiedenis van deze instelling trachten te geven en daarbij onder meer eene theorie voorgedragen, die zeker in de hoogste mate scherpzinnig is, en, als eene poging tot oplossing van een belangrijk probleem der godsdienstwetenschap, onder de algemeene aandacht verdient te worden gebracht. Het zij mij vergund, dit bij de lezers van dit tijdschrift te doen. In de eerste plaats wensch ik in enkele hoofdlijnen het betoog van Robertson Smith weer te geven, om dan na te gaan welke bezwaren en bedenkingen daartegen kunnen worden aangevoerd.

I.

Van overoude tijden hebben offers bij de Israëlieten bestaan en bij de godsvereering eene gewichtige rol vervuld. Onder de als Mozaïsch voorgedragen, doch in werkelijkheid eerst in de ballingschap, omstreeks het midden der 5^e eeuw v. Chr., door den priesterlijken wetgever vastgestelde, verordeningen, die tezamen den inhoud van Leviticus en van een deel van Exodus en Numeri vormen, vindt men de verschillende ritueele voorschriften daaromtrent. Zij betreffen de hoegrootheid en hoedanigheid van het offer, die naar gelang van de personen en de omstandigheden verschillen, de wijze waarop het offer moet worden gebracht, de keuze tusschen de verschillende soorten van offers, enz. Op eene minutieuse opvolging van deze voorschriften kwam het, voor de geldigheid der handeling, in de eerste plaats aan. Geheel anders was het vóór de ballingschap. Van het bestaan van een door Mozes namens Jahwe ingestelden en daardoor alléén-geldenden offer-ritus is, noch in de wetsverzamelingen ¹⁾, noch in de historische documenten uit dien tijd, iets te bespeuren. Het offeren moet dus toen naar regelen hebben plaats gehad, die niet gecodificeerd waren, doch mondeling van geslacht tot geslacht werden overgeleverd. Dat vele van die traditioneele regelen in den priester-codex zijn overgegaan, kan niet worden betwijfeld. Bij zijne werkzaamheid was toch de priesterlijke wetgever in het algemeen gebonden aan de opvattingen, die, onder den invloed zijner voorgangers in het priesterambt, allengs onder het volk ingang hadden gevonden.

Onder de vele soorten van offers, waarvan in den priester-codex gewag wordt gemaakt, behoort, tot de bloedige, ook het dankoffer. Van de overige offers onderscheidde het zich daarin, dat van het geslachte dier alleen eenige bepaalde stukken op het altaar kwamen, terwijl van het overige een maaltijd werd aangericht, waaraan de offeraars-zelfen zich te goed deden. Uit de verschillende voorschriften blijkt ten duidlijkste, dat het offervleesch als heilig beschouwd werd, en het eten daarvan

¹⁾ Deze zijn, gelijk men weet, het zoogenaamde Bondsboek (Exodus XX — XXIII), afkomstig uit het midden van de 8e eeuw v. Chr., en Deuteronomium, waarvan de vervaardiging in het jaar 620 v. Chr. of daaromtrent heeft plaats gehad.

bepaaldelijk een deel van den ritus uitmaakte. Ook in den vóór-exilischen tijd kwamen deze offers voor, ja werden zij aanvankelijk bijna met uitsluiting van alle andere gebracht. Waar geofferd werd, daar werd in den regel gegeten en gedronken. Eten en zich verheugen voor het aangezicht van Jahwe, waren dan ook tot Deuteronomium gewone uitdrukkingen voor offeren.

Het is niet alleen bij de Israëlieten, dat wij deze offermaaltijden aantreffen. Bij de oude Arabieren bestonden zij eveneens, terwijl wij straks in de gelegenheid zullen zijn, om nog meer volken te noemen, waar deze wijze van offeren wordt gevonden. — Hoedanig nu hebben wij dit gebruik te verklaren? Wat beteekent het eten van het vleesch van het aan de godheid geofferde dier? Ziedaar het zoeven door ons bedoelde probleem, waarvan Robertson Smith eene oplossing heeft trachten te geven. Ten einde zijne theorie te begrijpen, is het echter eerst noodig een tweetal door hem op den voorgrond geplaatste beginselen nader te beschouwen.

Alle gemeenschap, merkt Robertson Smith op, is in primitieve maatschappijen bloedgemeenschap, want alleen zij behooren bij elkander, die, door afstamming van dezelfde voorouders, hetzelfde bloed in hunne aderen hebben. De politieke eenheid is dus de familie, bij uitbreiding, de stam. Elke familie, elke stam is ook eene religieuse eenheid, daar alle leden daarvan denzelfden god vereeren. Die god is vader, niet in overdrachtelijken, in geestelijken zin, doch in de letterlijke, de naturalistische beteekenis van het woord: men nam, aanvankelijk althans, eene natuurlijke afstamming van, eene physische verwantschap met den stamgod aan, als men zichzelf zijn kind noemde. In dien zin is het dan ook, om hier slechts een paar voorbeelden te citeeren, te verklaren, dat Maleachi eene heidensehe vrouw als „de dochter van een vreemden god“ voorstelde ¹⁾, en de Moabieten in een Israëlitisch gedicht „de zonen en dochteren van Chemosh“ werden geheeten ²⁾. In dien zin zijn ook de theophore namen op te vatten, welke zelfs nog in latere tijden bij de Semieten bestonden, en waarin de dragers als kinderen van de eene of andere godheid werden aangeduid. — Het grondbeeld is dus, dat de goden en hunne aanbidders bij elkander

¹⁾ Maleachi II : 11.

²⁾ Numeri XXI : 29.

behooren: door nauwe banden des bloeds verbonden, vormen zij te zamen ééne groep, „one natural family with reciprocal family duties to one another“, om de woorden van Robertson Smith te gebruiken ¹⁾. Vanzelf is ook hierdoor het karakter van den eeredienst bepaald. „Primus in orbe deos fecit timor“, wordt vaak, in navolging van de ouden, beweerd. Dit is echter onjuist. De oorsprong van den godsdienst moet niet gezocht worden in het streven, om onbekende vijandige machten te bevredigen of te verzoenen. Van oudsher toch heeft men zich gewend tot bevriende en verwante wezens, die men ten volle begreep en door wie men wederkeerig begrepen werd, met wie men doorgaand op een goeden voet stond, wezens toch die wel, wanneer men zich tegen hen vergrepen had, eenen tijd konden toornen, doch die overigens vergevensgezind en toegevend van aard waren. Niet eene onbestemde vrees, doch eerbied en genegenheid voor en een blijmoedig vertrouwen op de goden, het besef één met hen te zijn, lagen aan den eeredienst van de oudste tijden ten grondslag.

De gemeenschap, door de goden en hunne aanbidders gevormd, omvatte — ziehier het tweede beginsel, waarop de door Robertson Smith voorgestelde theorie berust — in de oudheid nog eene andere categorie van wezens, de huisdieren. Deze waren minder het eigendom van den mensch, dan zijne nuttige vrienden, zijne verwanten. Een kameel, een rund, een schaaap was een familielid, welks leven heilig was, even heilig als dat van eenen mensch. Zulk een dier te slachten, was ongeoorloofd: alleen in hoogen nood, wanneer alle andere levensmiddelen ontbraken, mocht men dit doen. Het duidelijkste voorbeeld van eene zoodanige heilighouding van de huisdieren, is, meent Robertson Smith, hetgeen Agatharchides van de Troglodyten, een rondzwerfenden herdersstam langs de westkust der Arabische golf, in Aethiopië, mededeelt Volgens dezen schrijver leefden de Troglodyten alleen van hunne kudden: in den regentijd aten zij melk met bloed gemengd, dit laatste waarschijnlijk, zooals in Arabië pleegt te gebeuren, van het levende dier afgetapt, gist Robertson Smith, en dit zeker te recht, indien wij de mededeeling, dat zij niet anders dan in den zomer slachtten, als waar zullen erkennen. Alleen in den heeten tijd

¹⁾ Robertson Smith, blz. 31.

toch, zoo gaat Agatharchides voort, namen zij hunne toevlucht tot het vleesch van oude of zwakke beesten. Maar de slagers werden voor onrein aangezien. Voorts gaven zij den oudernaam aan geen menschelijk wezen, doch alleen aan stier en koe, ram en schaap, bok en geit, omdat zij van deze dieren hun levensonderhoud hadden. „Hier hebben wij“, zegt Robertson Smith, „alle trekken tot staving van onze theorie vereischt: de beesten waren heilig en den menschen verwant; zij werden alleen in tijd van schaarschte gedood, en de slagers waren onrein, wat inhoudt dat het slachten eene goddelooze handeling werd geacht“. Doch dit is niet alles. Zulk eene slachting was aanvankelijk nog iets meer dan eenvoudig een middel, om zich het noodige voedsel te verschaffen. Het blijkt toch, dat bij eenige volken de geheele stam aan de handeling moest deelnemen; en het vleesch niet door ieder afzonderlijk, doch gemeenschappelijk door allen, onder bepaalde formaliteiten, gegeten werd. In zekeren zin was op die wijze elke slachting eene religieuse plechtigheid, een offer. En nu zien wij hoe zelfs daar, waar dit geheel het geval was, waar een huisdier bepaaldelijk voor godsdienstige doeleinden gedood werd, deze daad als een moord werd beschouwd en gestraft. Het voorbeeld, dat Robertson Smith in de eerste plaats hiervoor aanhaalt, is aan iederen beoefenaar der klassieke oudheid bekend. Op de *diipolia*, een overoud feest dat telken jare te Athene gevierd werd, had er een offer plaats van een stier. Zoodra het dier geveld was, moest de priester, die den doodelijken slag had toegebracht, overhaast de vlucht nemen. In zijne plaats werd nu de offerbijl als de schuldige voor het gerechtshof gebracht, dat zitting placht te houden, om over levenlooze voorwerpen recht te spreken, die een mensch den dood berokkend hadden. Het slachten van het offerdier was dus eene strafbare handeling, en volgens Robertson Smith moet eenmaal op die wijze in Griekenland algemeen het denkbeeld hebben bestaan, dat een stier dooden eigenlijk moorden was. Het woord *bouphonia* toch, „stierenmoord“, dat in Athene gebruikt wordt als eene speciale benaming voor het offer op de *diipolia*, was in ouder Grieksch een algemeene term voor het slachten van een rund.

Uitgaande van de twee hierboven uiteengezette beginselen, tracht Robertson Smith de offermaaltijden te verklaren. Alle gemeenschap in primitieve maatschappijen is, gelijk wij gezien

hebben, bloedgemeenschap. Tot zulk eene gemeenschap behoort men echter niet alleen door geboorte. Ook het samen-eten doet haar ontstaan. Een vreemde, een vijand zelfs, die ons maal, ook tegen onzen zin deelt, wordt daardoor, tijdelijk althans, van ons bloed en ons vleesch, in de groep, waartoe wij door ons vleesch en ons bloed behooren, opgenomen. Zoover zien wij dit beginsel bij de Arabieren doorgevoerd, dat iemand zich de bescherming van een ander verzekeren kan, door iets, hoe weinig ook, van diens eten te bemachtigen. Zaid al-Chail, een dapper krijgsman uit den tijd van Mohammed, weigerde, toen hem zijne kameelen ontstolen waren, den bedrijver van het feit te dooden, omdat deze, den avond vóórdat hij den roof pleegde, uit den schotel met melk van zijn, Chail's, vader had gedronken. Nog heden ten dage wordt aan het samen-eten in Arabië eene groote waarde toegekend. Burckhardt, die daarover uitvoerig spreekt, deelt onder anderen een verhaal mede van iemand, die zijne invrijheidstelling wist te verkrijgen, door zich meester te maken van een stukje dadel, waarvan een Arabier van den stam, waarbij hij zich in gevangenschap bevond, had gegeten. Waar dergelijke beschouwingen bestaan, is het niet te verwonderen, dat aan de gemeenschappelijke maaltijden, bij het sluiten van bondgenootschappen, zoowel tusschen enkele personen als tusschen stammen, zulk eene gewichtige rol wordt toegekend. De bloedgemeenschap, op die wijze in het leven geroepen, is echter uit den aard der zaak niet duurzaam, doch dient telkens vernieuwd te worden. „Er was een bezworen verbond“, zegt een Arabisch dichter, „tusschen de Lihjanieten en de Mostalikieten. Zij plachten te zamen te eten en te drinken“. Men houde in het oog, dat, gelijk Robertson Smith dit zoo karakteristiek uitdrukt, „the essence of the thing lies in the physical act of eating together“ ¹⁾. Later eerst werd het gebruik, om het verdrag door eenen eed te bezegelen, gelijk dit ook, zooals uit den pas geciteerden versregel blijkt, bij de Arabieren geschiedde. Dat zulks ook bij de oude Hebreëen gedaan werd, dat bondgenootschappen evenzeer tot stand kwamen door eenen maaltijd en bekrachtigd werden door eenen eed, daarvan kunnen meerdere voorbeelden uit het Oude Testament ten bewijze strekken. „Toen namen de mannen van

¹⁾ Robertson Smith, blz. 253.

Israël", lezen wij onder anderen ¹⁾), „van den teerkost der Gibeonieten. En Jozua maakte vrede met hen en sloot met hen een verbond, en bezwoer dat met de vorsten der gemeente“.

De vraag is: hoe is die beschouwing te verklaren, dat door het gemeenschappelijk eten bloedgemeenschap ontstaat? — Ten einde deze vraag te beantwoorden, wil Robertson Smith de aandacht gevestigd hebben op eene andere, zeker meer oorspronkelijke wijze, om zulk eene gemeenschap tot stand te brengen, namelijk door het drinken van elkanders bloed. Bij tal van volken, in alle deelen der wereld, treft men dit gebruik aan. Ziehier een voorbeeld uit de velen, die voor het grijpen zijn. Wij verplaatsen ons in gedachten naar Borneo's binnenlanden, bij den stam der Kajan-Dajaks. Een vriendschapsverbond zou er gesloten worden tusschen Seldji, het hoofd van dezen stam, en den bekenden Britschen reiziger Dalton. Onder toevloed van duizenden toeschouwers, bestegen deze twee personen en een derde, die als priester fungeerde, eene stellage. Na eenige voorafgaande plechtigheden, nam de priester een kleinen beker, en Seldji met een lancet van bamboe in den arm prikkende, ving hij het uitvloeiende bloed daarin op. Daarop greep hij een tweeden beker en verrichtte aan Dalton dezelfde operatie. Nu werden de bekere omhoog geheven en alzoo aan het volk vertoond, dat ze met luid gejuich begroette, waarna de priester Seldji's bloed aan Dalton en Dalton's bloed aan Seldji te drinken gaf. Nogmaals werd daarop een der bekere half met bloed van Dalton en half met bloed van Seldji gevuld, en, nadat het was omgeroerd, aan ieder voor de helft te drinken gegeven, waarbij het gejuich der toeschouwers verdubbelde. Zoo werden het hoofd van den stam en de vreemdeeling broeders. — Dat deze wijze om bondgenootschappen te sluiten, ook bij de oude Arabieren bestond, heeft Robertson Smith aangetoond. Nog heden ten dage komt het in den Libanon voor. Bij het aangaan van een bloedbroederschap, pleegt men elkander een ader te openen en het daaruit te voorschijn komende bloed op te zuigen. Niet altijd is dit echter zoo gebleven. Het spreekt toch vanzelf, dat waar niet enkele weinige, doch vele personen, geheele stammen bij voorbeeld, in de handeling betrokken waren, er veel bloed dus noodig was,

¹⁾ Jozua IX : 14—15.

dit alleen verkregen kon worden door een slachtoffer te maken. Dat slachtoffer moest natuurlijk een wezen zijn, hetwelk het bloed van den stam in zijne aderen had. En nu hebben wij gezien hoe een huisdier, een schaap of een kameel, naarmate de stam uit schapen- of kameelenherders bestond, ook zulk een wezen was. In plaats van een mensch, een stamgenoot, kon dus een dier gedood worden. „The victim“, men vergunne ons hier de woorden van Robertson Smith te gebruiken, „being itself included in the sacred circle of the kin, whose life was to be communicated to the new-comers, its blood served in all respects the same purpose as actual man's blood would have done“ ¹⁾. Door van het bloed en van het vleesch van het geslachte dier te drinken en te eten, werd men dus lid van den stam, in de bloedgemeenschap opgenomen. Ziedaar den oorsprong van het gebruik, om bondgenootschappen te sluiten door het houden van eenen maaltijd. Aanvankelijk was het dus een vereischte, dat hetgeen genuttigd werd vleesch was, en wel het vleesch van een als heilig beschouwd dier. Eerst later ontwikkelde zich de voorstelling, dat elk voedsel, hetwelk op die wijze genoten werd, in staat was, bloedgemeenschap te doen ontstaan.

Na het medegedeelde, kan de beteekenis van de offermaaltijden duidelijk zijn. Herinneren wij ons daartoe, hoedanig volgens Robertson Smith de verhouding is van de goden tot hunne aanbidders. De eersten staan niet buiten de groep, die de laatsten vormen, doch maken er physisch een deel van uit. Waar bondgenootschappen gesloten worden, zijn de goden er dus ook vanzelf in begrepen. Bij de maaltijden worden zij geacht tegenwoordig te zijn, al wordt niet altijd iets van de spijzen te hunnen behoefte afgezonderd. In dien zin zijn deze maaltijden reeds als offermaaltijden te beschouwen. Het zou nu voor de hand liggen aan te nemen, dat ook van de eigenlijke offermaaltijden, waarbij van het geslachte dier slechts eenige bepaalde stukken op het altaar worden gelegd, terwijl de rest door de offeraars-zelven verteerd wordt, de bedoeling is het sluiten van een bondgenootschap. Zeker was dit het geval bij de Israëlieten. „Verzamelt mij mijn gunstgenooten“, heet

¹⁾ Robertson Smith, blz. 300.

het bij den Psalmist, „die mijn verbond met offeranden sluiten“ ¹⁾). Doch deze opvatting van de offermaaltijden, welke mogelijk was bij de Israëlieten, die zichzelf immers, krachtens het op den Sinaï gesloten verdrag, als bondgenooten van Jahwe beschouwden, kan niet bestaan waar, gelijk bij de natuurvolken, de betrekking tusschen het Opperwezen én zijne aanbidders eene verwantschapsbetrekking heet te zijn. Van het aanrichten van eenen offermaaltijd voor een bondgenootschap, kan in zulk eene omgeving geen sprake wezen. Toch is er iets anders, waarom die maaltijden hier evenzeer noodig kunnen worden geacht. Hoe goed ook en vertrouwelijk de verhouding tusschen goden en menschen moge zijn, zoo vertrouwelijk en goed als dit slechts tusschen bloedverwanten denkbaar is, moet er toch voor gezorgd worden, dat er op den duur geene vervreemding plaats grijpe, dat de familiebanden niet verzwakken en afslijten, doch sterk en frisch blijven. Daarvoor nu moeten de periodieke offermaaltijden dienen. Het offer, natuurlijk ook in deze gevallen een dier, is dus geen gift aan de goden, doch een middel om de bloedgemeenschap, dat is de levensgemeenschap, want het bloed is het leven, met hen te onderhouden. Het eten van de offer-spijzen door de offeraars maakt dus een deel uit van den ritus, vormt hiervan de eene zijde, waarvan de andere, het brengen van het voor de godheid bestemde deel op het altaar, is.

Het kan uit het aangevoerde gebleken zijn, doch verdient toch hier nog in het bijzonder op den voorgrond gesteld te worden, dat hetgeen bij de offermaaltijden aanvankelijk de meeste beteekenis had, de eigenlijke *res sacramenti* uitmaakte, het bloed van het offerdier was. Het was bloed, dat op het altaar kwam en ook door de offeraars gebruikt werd, terwijl het vleesch rauw, bloedend dus, moest worden gegeten. Zulk een offer wordt ons door Nilus (\pm 400 A. D.) van eenen stam der Arabieren beschreven. Deze Arabieren vereerden als eenige godheid de morgenster, en plachten haar, wanneer zij zichtbaar was, een kameel te offeren. Het dier werd bij een steenen altaar gebonden. In plechtigen optocht ging men er nu driemaal zingende om heen, waarna de hoofdman den kameel eene wonde toebrecht en het uitvloeiende bloed opsleurpte. Elk der aanwezigen sneed dan van het dier een stuk af en verslond

¹⁾ Psalm L : 5.

haastig het rauwe en bloedende vleesch. „One sees“, merkt Robertson Smith op, „how much more forcibly than any ordinary meal such a rite expresses the establishment or confirmation of a bond of common life between the worshippers, and also, since the blood is shed upon the altar itself, between the worshippers and their god“¹⁾. Later veranderde dit, werd het vleesch niet rauw meer gegeten en het bloed niet meer gedronken, doch alleen op de offeraars gesprengd. Eindelijk bleef ook dit gedeelte van den ritus weg, kwam al het bloed op het altaar, als het aandeel bij uitnemendheid van de godheid, terwijl het vleesch aan de offeraars verbleef.

II.

In de voorgaande bladzijden, hebben wij getracht, zoo goed als ons dit in zulk een kort bestek mogelijk was, een overzicht te geven van de theorie van Robertson Smith omtrent den oorsprong en de beteekenis van de offermaaltijden. „We may now take it as made out“, aldus luidt de conclusie van hem, die wij hier liever met zijne eigene woorden willen teruggeven, „that throughout the Semitic field, the fundamental idea of sacrifice is not that of a sacred tribute, but of communion between the god and his worshippers, by joint participation in the living flesh and blood of a sacred victim“²⁾. Vinden wij dit door de waarneming bevestigd? Bestond werkelijk bij de Semieten de voorstelling, dat het offer geen gift aan de goden was, doch het middel om de levensgemeenschap, dat is de bloedgemeenschap, met hen te onderhouden, te versterken? Zeer zeker was dit zoo in latere tijden. „Weet“, zegt Maimonides, „dat de Çabiërs het bloed wel is waar verafschuwden, doch het niettemin aten, dewijl zij het als een voedsel van de geesten beschouwden en aannamen, dat men door daarvan te gebruiken, een broeder en genoot van de geesten werd.“ Hetzelfde denkbeeld — Robertson Smith had hierop nog kunnen wijzen — van eene communio door spijs en drank, dat nog onbegrepen voortleeft in het sacrement van het heilig avondmaal, had Paulus op het oog, toen hij den Korinthiërs waarschuwde, geen offer

¹⁾ Robertson Smith, blz. 320.

²⁾ Robertson Smith, blz. 327.

vleesch te eten, als het den schijn had dat men dit deed, omdat het offervleesch was. „Hetgeen“, dus schrijft de apostel, „de heidenen offeren, offeren zij aan hunne gewaande goden en niet aan God; en ik wil niet dat gij met die goden in gemeenschap zijt. Gij kunt den drinkbeker des Heeren niet drinken en den drinkbeker dier goden te gelijk; gij kunt der tafel des Heeren niet deelachtig zijn, en te gelijk der tafel van zulke goden“ ¹⁾. Van meer belang zou het echter zijn — want het geldt hier de kwestie van de oorsprongen — ook voor de oudste tijden het bestaan van die voorstelling omtrent de offers aan te wijzen. Is het aan Robertson Smith gelukt dat te doen? Het komt ons voor, dat zulks niet het geval is. Noch van de Arabieren, noch van de Hebreëen, heeft hij een enkel positief bericht van dien aard weten aan te voeren. Intusschen mag dit geen reden zijn, om zijne theorie te verwerpen. Dat toch van den aanvang af het doel van den cultus is geweest het onderhouden en versterken van de bloed- of levensgemeenschap tusschen de goden en hunne aanbidders en daarvoor de offermaaltijden hebben gediend, wordt, dat moet zeker toegegeven worden, op volkomen logische wijze door Robertson Smith, uit de twee door hem op den voorgrond geplaatste stellingen, afgeleid. De juistheid dier stellingen dient dus vóór alles te worden onderzocht.

Dat, gelijk Robertson Smith aanneemt, in primitieve tijden, het denkbeeld van de volkseenheid gelegen was in het begrip van gemeenschappelijke afstamming, dat oorspronkelijk den mensch geene andere voorstelling van het maatschappelijk verband mogelijk was, dan onder den vorm van een familieverband, zal door weinigen betwijfeld worden. Daarmede is natuurlijk de mogelijkheid niet uitgesloten, dat er vóór dien tijd andere toestanden bestaan hebben. Men zou met Darwin kunnen gelooven, dat de oudste vereenigingen niet veel hooger stonden dan die, welke wij bij de sociale dieren aantreffen, dat dezelfde aandrift, welke die dieren in troepen doet leven, aanvankelijk ook de menschen bijeengehouden heeft. Doch met dien hypothetischen natuurstaat hebben wij voor ditmaal geene rekening te houden. De oorspronkelijke politieke en oeconomi-

¹⁾ 1 Korinthe X : 20—21

sche eenheid was — met Robertson Smith zijn wij dat dus eens — de familie of de stam. Doch de stam, de familie was, meent Robertson Smith, ook eene religieuse eenheid. Zij, die daartoe behoorden, vereerden denzelfden god, en die god hing physisch samen met de familie, den stam, was door banden des bloeds met zijne aanbidders verbonden. De feiten, door Robertson Smith ten gunste van deze stelling aangevoerd, zijn niet talrijk, zijne bewijsvoering daardoor zwak. De leden van den stam — zegt hij, en licht dit met voorbeelden toe, waarvan wij boven reeds een paar citeerden — noemden zichzelf „zonen en dochteren“ van den stamgod, dien god „vader“, of waar, en dit zeker algemeen tijdens het matriarchaat, dat ook bij de Semieten de oorspronkelijke vorm van de verwantschap moet zijn geweest, eene godin vereerd werd, deze „moeder“. In die benamingen, aldus nu concludeert Robertson Smith, ligt het geloof aan eene physische afstamming van en eene natuurlijke verwantschap met de goden vanzelf opgesloten. Gaat het echter aan, dit zonder nader bewijs aan te nemen? Zou die nomenclatuur niet op eene andere wijze te verklaren zijn, evengoed overdrachtelijk zijn gemeend? Kan, vragen wij verder, de naam „vader“ niet als eeretitel zijn aangewend, gelijk dit, ik wil niet zeggen bij de Semieten, doch bij andere volken zoo vaak tegenover hoofden gebeurt? Toegegeven dient het echter te worden, dat er voorbeelden bestaan van personen, die zich naar den eenen of anderen god noemden, omdat zij van dien god afstamden. Zoo beschouwden de koningen van Tyrus zich als nakomelingen van Baal. In overeenstemming daarmede, heette dan ook de vader van Hiram, den uit het Oude Testament bekenden bondgenoot van Salomo, Abibaal, dat is: mijn vader is Baal. Doch de voorbeelden van dien aard zijn weinig talrijk en behooren bovendien, gelijk het aangevoerde, allen tot den lateren tijd. Dit alles wil niet zeggen, dat wij het betwisten, dat aanvankelijk werkelijk het geloof heeft bestaan aan eene verwantschap tusschen menschen en goden, daar wij dit ook bij de hedendaagsche natuervolken aantreffen. Hetgeen echter onzes inziens aan gewichtige bedenkingen onderhevig is, is de voorstelling, dat dat geloof ook in de practijk gevolgen heeft gehad. Het beheerschte, volgens Robertson Smith, de gansche verhouding van het opperwezen tot zijne aanbidders. Die verhouding was — wij duiden dit

hierboven reeds aan — zoo vriendschappelijk en vertrouwelijk als dit slechts tusschen bloedverwanten, tusschen vader, moeder en kinderen, mogelijk was. „We can hardly doubt“, aldus lezen wij onder anderen, „that the use of a name (dien van moeder namelijk) appropriated to the tenderest and truest of human relationships was associated in acts of worship with feelings of peculiar warmth and trustful devotion“ ¹⁾. Heet het niet bij den profet: „Kan ook eene vrouw haren zuigeling vergeten, dat zij zich niet ontferme over het kind hares boezems? En al kon zij het vergeten, nog vergete Ik u niet“ ²⁾. Schoon en dichterlijk zijn zeker deze woorden, doch mogen zij wel geciteerd worden als de uitdrukking van de gedachten ook van den heidenschen Semiet over zijne godheid? Is dit in overeenstemming met de werkelijkheid? — Afgaande op hetgeen wij nu bij de natuurlvolken aantreffen, moeten wij dit wel eenigszins betwijfelen. Het kan zijn nut hebben, even onze aandacht bij deze volken te bepalen. Vergelijking kan hier misschien het gewenschte licht verschaffen.

Gelijk wij reeds opmerkten, komt het geloof aan eene verwantschap tusschen menschen en goden ook bij de tegenwoordige natuurlvolken voor. Zoo vereeren de Alfoeren van de Minahasa, bepaaldelijk die van den stam der Tombulu, eene godin Lumimoot, die gezegd wordt uit de aarde te zijn voortgekomen. Door den Westenwind bevrucht, kreeg zij eenen zoon, Toar geheeten. Toen deze groot was geworden, verliet hij zijne moeder. Na eenigen tijd echter ontmoetten Lumimoot en Toar elkander weder, zonder elkander te herkennen, en werden man en vrouw. Uit dit huwelijk nu kwamen 39 zonen en 3 dochters voort. De eerstgenoemden werden *empung's* of goden, terwijl van de drie zusters er eene aangesteld werd als priesteres in de verblijfplaats dier goden, terwijl de twee anderen de stammoeders werden van de Alfoeren. Van deze zusters en dus ook van Lumimoot, weten de hoofden in de Minahasa nog heden ten dage hunne afstamming op te geven, volgens geslachtsboom. Eene dergelijke voorstelling — om hier nog een ander voorbeeld aan te voeren — vinden wij bij de Makassaren en Boegineezen. Aan het hoofd van de door hen vereerde geesten

¹⁾ Robertson Smith, blz. 58.

²⁾ Jesaja XLIX: 15.

staan Batara-Guru, de god des hemels, met zijne vrouw de godin der onderwereld We-Njilitimo. Beiden hebben voorheen geruimen tijd op de aarde vertoefd en daar aan verschillende kinderen het aanzijn geschonken, die trouwden en op hunne beurt kinderen voortbrachten. Met Batara-Guru is dus het menschengeslacht verwant. Doch het zijn vooral de vorsten en de leden van den hoogen adel, die zich als afstammelingen van dezen god beschouwden, die beweren bloed in hunne aderen te hebben, dat nog wit, nog geheel hemelsch bloed is, volkomen vrij van vermenging met het roode bloed der wereldlingen. Op eene eigenaardige wijze komt deze beschouwing nog uit bij eene troonsbestijging. Schijnbaar wordt dan aan den nieuwen vorst de toegang tot het paleis geweigerd, terwijl men hem vraagt: waar hij vandaan komt? wie zijn vader is? en wat hem recht geeft in het paleis te willen wonen, de gewijde plaats, waar de rijkssieraden bewaard worden? Het antwoord nu, gegeven door hen, die den vorst vergezellen, luidt: „Luistert naar mijne rede. Het is een vorst gesproten uit het geslacht van Batara-Guru, die, uit den hemel nedergedaald, op aarde geleefd heeft met We-Njilitimo, de uit het schuim der zee verrezene. Hem staat het alzoo vrij om op te gaan in dit paleis, en zich, evenals zijne voorouders, eerbied en hulde te laten bewijzen“.

De beschouwing dat goden en menschen met elkander verwant zijn, de voorstelling dat de godheid in physischen zin de vader of de moeder van het volk is, behoort tehuis in de natuur-godsdiensten. Zij is hier eene uiting van den hoogsten trap van het fetisisme, de vereering van den zichtbaren hemel in verband met de aarde. Is de hemel, met zijn zonneschijn en regen, de vereenzelviging van de bevruchtende kracht, de aarde, welke in haren schoot de koesterende stralen en de vruchtbaar makende droppels ontvangt, is het van de voortbrengende; representeert de hemel het actief, verwekkend, telend principe in de natuur en kan hij derhalve niet anders dan mannelijk gedacht worden, de aarde vertegenwoordigt het receptief, ontvangend, barend beginsel en is dus eene vrouwelijke godheid. Alleenlijk uit de samenwerking, uit de vereeniging van die twee godheden, is het Al voortgekomen en wordt het Al in wezen gehouden, kan de vermenigvuldiging van het bestaande plaats grijpen. Bij de anthropopatische opvatting nu van de voorwer-

pen, welke fetistisch vereerd worden, is het geen wonder, dat men, ook aan den hemel en de aarde een persoonlijk aanzijn toekennende, zich die samenwerking, die vereeniging van beiden, waardoor de instandhouding van alle leven bewerkt wordt, gelijk voorstelt aan die, welke bij den mensch noodig is tot vermeerdering van het geslacht, met andere woorden, dat men die vereeniging als eene zuiver seksueele beschouwt. Ziedaar de mythe van het huwelijk van hemel en aarde, den grondslag van den eeredienst der meeste landbouwende volken: naast de opvatting van de aarde als moeder, staat die van den hemel als vader.

Het mag bijna onnoodig heeten, hier voorbeelden van die mythe aan te voeren. Wij vinden haar bij de Hindû-âryers, welke Dyaus, het uitspansel, als *pitar*, vader, en Prthivî, de aarde, als *mâtar*, moeder, aanriepen. En dat men de vereeniging van deze twee wezens als eene zuiver seksueele opvatte, getuigt het bij de Brahmaansche huwelijken gebruikelijke formulier, waarbij de bruidegom tot de bruid zegt: „Ik ben de hemel, gij zijt de aarde; kom, laat ons samen trouwen.“ In de klasieke oudheid treft men dezelfde voorstelling aan. Als de oude Grieken Ouranos en Gaea, Zeus en Hera, man en vrouw noemden, meenden zij daarmede de echtelijke vereeniging van hemel en aarde. Dit had ook Lucretius op het oog. „Immers“, zingt hij,

„Immers zijn allen ten leste uit het zaad des hemels gesproten ;
Eén is van alles de vader, en de aarde, alvruchtbre moeder,
Heeft haar 't stroomende vocht van des hemels liefde bezwangerd,
Baart èn het goudene graan èn de vroolijk bloeiende struiken,
Baart èn het menschelijk geslacht èn de talrijke soorten der dieren.“

Doch niet alleen in de oudheid, ook bij de tegenwoordige natuervolken ontmoeten wij deze mythe. Onder de Polynesische stammen is zij algemeen verbreid. Nergens zeker treft men haar in meer eenvoudigen, kinderlijken, in meer doorzichtigen, dichterlijken vorm aan, dan in de Nieuw Zeelandsche legende van „de kinderen des hemels en der aarde“, welke van de voorstelling uitgaat, dat uit Rangi, den hemel, en Papa, de aarde, alle menschen en dingen voortgekomen zijn. Ook de volken van den Indischen Archipel moeten hier genoemd worden. Bij de Timoreezen, om hier een enkel voorbeeld slechts aan te

voeren, bestaat de vereering van eene hemelsche godheid, bepaaldelijk de zon, Usi-Neno, als vertegenwoordiger van het mannelijk beginsel, en van de aarde, Usi-Afu, aan wie het vrouwelijke principe toegekend wordt, uit wier verbintenis alles ontstaan is, en aan wier samenwerking al wat leeft vruchtbaarheid en groeikracht te danken heeft.

De hemel, de vader; de aarde, de moeder van hetgeen bestaat en zoo ook van den mensch, ziedaar de oorspronkelijke voorstelling. En dit is gebleven, nadat de hemel en de aarde opgehouden hadden fetistische godheden te zijn en geheel geanthropomorfeerde goden waren geworden. Aan Dyaus-pitar beantwoordt, gelijk men weet, Zeus-patèr, doch met Zeus-patèr bedoelden de Grieken niet meer, evenals hunne verwanten, de Hindû-âryers, met Dyaus-pitar, den zichtbaren hemel, als vader, doch den onzichtbaren god troonende in den hemel, de laatste oorzaak van alle hemelsche verschijnselen. Waar wij dus eene godheid ontmoeten, die in physischen zin beschouwd wordt als vader of als moeder, daar is die godheid uit de fetistische vereering van den hemel of van de aarde voortgekomen. Duidelijk zien wij dit ook bij de Noordelijke Semieten, bij wie deze godheid, immers Baal, hoewel niet meer de hemel-zelf, toch daaraan voor het oog der stervelingen den glans zijner heerlijkheid vertoont, terwijl de vruchtbaar makende regens eene openbaring zijn van zijne levenwekkende kracht. Zoo zijn, om op de twee zoeven door ons uit den Indischen Archipel geciteerde voorbeelden terug te komen, Batara-Guru en We-Njilitimo primitief zeker ook de god hemel en de godin aarde geweest ¹⁾, en is het verhaal van Lumimuut, de uit de aarde voortgekomen vrouwelijke *empung*, die door den Westenwind, dat is door den regen — want de Westenwinden zijn voor de Minahasa de regenaanbrengende winden — bevrucht werd en aan goden en menschen het aanzijn schonk, niets anders dan de mythe van de godin aarde zich parende met den god hemel

¹⁾ Batara-Guru is eigenlijk de naam waaronder Çiva voorheen op Java vereerd werd. In enkele streken is echter die naam in gebruik gekomen voor eene inheemsche godheid. Met den naam Allah of Allah taåla is het evenzoo gegaan. Zie hierover mijne studie: Het animisme bij de volken van den Indischen Archipel, blz. 162 en 218.

en als zoodanig de vruchtbare moeder van al wat leven heeft ¹⁾).

Het voorgaande behoort goed in het oog te worden gehouden, ten einde de verhouding tusschen de goden en hunne aanbidders, zooals die zich in den cultus openbaart, te verstaan. Volgens Robertson Smith is de strekking van den eeredienst vanzelf aangewezen. Van de hulp en den bijstand van hem, dien men zoo bij uitnemendheid „vader“, of van haar, die men zoo gaarne „moeder“ noemt, is men natuurlijk zeker. In de liefde en macht van zijnen god gevoelt men zich veilig en gerust. Offergaven, om de gunsten van dien god te koopen, of magische middelen, om dien god te dwingen zich naar den wil der menschen te voegen en dezen hetgeen begeerd wordt, te schenken, zijn in het geheel niet noodig en komen dan ook niet voor. Blijven de gunsten weg, treffen rampen en ongelukken het volk, dan is dit een bewijs, dat de god zich van zijne aanbidders vervreemd heeft, dat de familiebanden verbroken of verslapt zijn. Deze behooren slechts hersteld, nauwer toegehaald te worden, om de oude zegeningen weder deelachtig te worden. Van dit alles is echter in de werkelijkheid weinig te bespeuren. Integendeel treedt juist de magie bij den dienst van de uit de fetistische vereering van den hemel en de aarde voortgekomen, als vader en moeder beschouwde, goden sterk op den voorgrond. Wel verre van een vertrouwend afwachten, spreekt uit alle cultushandelingen een streven, om aan de goden, door de meest ruwe middelen, de begeerde gunsten af te dwingen. Men denke slechts aan de practijken om van den god hemel, later van den hemelgod, regen te verwerpen. Wie de belangrijke rol kent, die de hypnose en de suggestie in de godsdiensten van de natuurvolken vervullen, zal zich over den aard dier practijken weinig verbazen ²⁾. Gelijk men toch bij den in hypnose gebrachten *shaman*, vulgo tooverdocter of priester, allerlei handelingen kan suggereeren, zoo ook meent men door suggestie de godheid alles te kunnen laten doen wat men verlangt. Dit is ongetwijfeld de voorstelling, welke aan de zoogenaamde bezwering door sympathie ten grondslag ligt,

¹⁾ Zie dit uitvoerig aangetoond in mijne, in de voorgaande noot genoemde verhandeling, blz. 157 en 227 vlg.

²⁾ Vergelijkte hierover mijne studie: Het shamanisme bij de volken van den Indischen Archipel, Bijdragen tot de T. L. en Vk. van Nederlandsch Indië, 5e volgrees, dl. II.

waarbij men, hetgeen begeerd wordt, tracht te verkrijgen, door daarvan eene nabootsing te geven. Zoo beweert de geestenbe-zweerder bij de Alfoeren van Halmahera, regen te kunnen doen komen, door een bosje van zekere houtsoorten, onder het uit-spreken van tooverformulieren, onder water te dompelen en de aarde daarmede te besprenkelen. Zoo ook tracht men op Flores bij droogte eene gunstige verandering in de weersgesteldheid te brengen, door geraas te maken op trommen en andere werktuigen, dus het gerommel van den donder, dat aan den regen voorafgaat, nabootsende. Bekend is het, hoe evenzeer in ons werelddeel, zelfs nog in latere tijden, aan de voorjaarsfeesten eene tooverwerking op de elementen werd toegeschreven, en het begieten met water, bij de Serviërs bij voorbeeld van een in bloemen en bladeren gedost meisje, als nabootsing van den regen en om dezen te verwekken, daarbij veelvuldig voorkwam.

Magische middelen, bezweringen, ontbreken — tal van andere voorbeelden zou ten bewijze daarvan nog kunnen worden aangevoerd ¹⁾ — dus niet bij den cultus van de godheid, die zoo bij uitnemendheid als vader beschouwd wordt, of met den teedersten aller namen, moeder, wordt aangeroepen. En deze bezweringen — uit het aangevoerde kan dit duidelijk geworden zijn — zijn niet eene latere verbastering. Zij behooren tehuis bij de fetistische vereering van den hemel en de aarde, kunnen alleen post gevat hebben, toen men nóg den zichtbaren hemel aanbad in het huwelijk verbonden met de tellurische massa, de physische aarde. Godsdienstige gebruiken zijn echter taaier dan godsdienstige voorstellingen. Hoe ook de beschouwingen omtrent de godheid gewijzigd worden, de cultus blijft vaak onveranderd dezelfde. Met de bezweringen moet het evenzoo gegaan zijn. Eenmaal verbonden aan den dienst van den hemel en de aarde, moesten zij deel van den cultus blijven uitmaken, ook toen deze godheden opgehouden hadden fetistische godheden te zijn, toen zij, van de natuur losgemaakt en vergeestelijkt opgevat, bovenzinnelijke wezens, werkelijke goden waren geworden.

De cultus is de rechtstreeksche belichaming van de gevoelens van den mensch tegenover zijnen god. Hoe weinig die

¹⁾ Zie hierover onder anderen mijne verhandeling: Het animisme bij de volken van den Indischen Archipel, blz. 150 vlg. en 152 vlg.

gevoelens zijn gelijk zij door Robertson Smith worden voorgesteld, een berustend en hopen afwachten op hetgeen door een liefderijken vader of eene zorgzame moeder zou worden beschikt, kan uit het hiervoren medegeedeelde gebleken zijn. Doch er is meer. De goden, die zich uit de fetistische vereering van den hemel en van de aarde ontwikkeld hebben, zijn niet de eenigen met wie de mensch zich verwant gevoelt. In intiëmer betrekking staat hij tot eene andere categorie van wezens, de zielen der afgestorvenen. Het geloof bestaat, dat de dooden met de wereld en met de levenden eene voortdurende gemeenschap blijven onderhouden, dat zij eene bovenmenschenlijke macht bezitten, grooten invloed op de omstandigheden des aardschen levens uitoefenen, en het vermogen hebben, om bij gevaren te beschermen, in den oorlog hulp te verleenen, op zee voor ongelukken te bewaren, en bij vischvangst en jacht voorspoedig te maken. In het algemeen worden zij dus als beschermgeesten voorgesteld, als *lares privati* of als *lares publici*, naarmate zij tot de pas of tot de voorlang overledenen behooren. Zoo ergens, dan zouden bij de vereering van deze geesten het gevoel van piëteit, dat is van eerbied, vertrouwen en toegenegenheid, het verlangen naar gemeenschap en het besef van verplichting zich moeten openbaren, en zou hier de beschouwing moeten gelden, dat die geesten hunne gunsten verleenen, krachtens hunne verwantschapsbetrekking tot en uit liefde voor den mensch. — Wie niet geheel vreemdeling is op het gebied der ethnologie en eenige studie gemaakt heeft van de godsdiensten der natuervolken, zal echter dadelijk weten te zeggen, dat dit in de werkelijkheid geheel anders is. Geen godsdienst der piëteit is de doodenvereering, doch een uit eigenbelang en vrees. De afgestorvenen zijn even zelfzuchtig als hunne nagelaten betrekkingen. Wat zij aan deze schenken, is slechts in ruil voor hetgeen zij-zelfven ontvangen hebben, geheel krachtens het „do ut des“. Zonder offergave geen bescherming, geen hulp. Integendeel, wordt aan de dooden onthouden, waarop zij aanspraak hebben, wordt hun ontnomen, wat hun rechtmatig toekomt, dan straffen zij de nalatigen of de schuldigen met allerlei rampen. Vrienden zijn zij zeker, doch lastige en ijverzuchtige vrienden, die men ontzien moet en voor wie men dikwijls niet genoeg uit den weg kan blijven. Het is hier de plaats niet, dit uitvoerig aan te toonen. Toch mag eene nadere toelichting

door enkele voorbeelden, niet geheel achterwege blijven ¹⁾.

Naar de voorstelling van de natuurvölker, hebben de afgestorvenen dezelfde behoeften als de levenden, en in die behoeften moeten de nagelaten betrekkingen voorzien door het brengen van de doodenoffers. Zoolang men aan deze verplichting niet voldaan heeft — en de kostbaarheid van de offers maakt, dat er dikwijls jaren met het bijeenbrengen van het daarvoor benoodigde gemoeid zijn — heeft men de geesten te vreezen. Het is dus noodig zooveel mogelijk maatregelen te nemen, om aan hunne vervolgingen te ontkomen. In de eerste plaats tracht men dit te doen, door zich schuil te houden, door in het dorp of in huis, somtijds zelfs in een goed gesloten vertrek, te blijven, of door zich te vermommen, door het aangezigt of wel het geheele hoofd te bedekken met eenen doek of 'eene kap, of kleederen te gebruiken in kleur of in vorm geheel verschillend van die, welke men gewoon is te dragen. Het laat zich verder hooren, hoe de beschouwing moet bestaan, dat, zoolang de ziel het haar rechtmatig toekomende deel nog niet ontvangen heeft, en zij dus, verstoken van hetgeen zij hiernamaals behoeft, gebrek moet lijden, het aan de achterblijvende verwanten niet betaamt, in overvloed en weelde te leven, doch zij integendeel door onthouding blijk moeten geven, dat het hun streven is, zoo spoedig mogelijk aan hunne verplichtingen te voldoen. Vandaar na een sterfgeval het afleggen van alle sieraden en het dragen van armoedige, dikwijls oude of gescheurde kleedingstukken; vandaar het niet-geven van feesten en het niet-deelnemen aan vermaken; vandaar ook het vasten, het gebruik om zich te onthouden van sommige spijzen, bij de volken van den Indischen Archipel bij voorbeeld van hetgeen in het dagelijksch leven het hoofdvoedsel is, de rijst, en om min geachte of zelfs weinig aangename zaken te nuttigen. Doch het is niet alleen om een blijk van goeden wil te geven, dat deze onthoudingsgebruiken in acht worden genomen. Men wil ook daardoor, door zich armoedig en ellendig voor te doen, het medelijden en de deernis van de geesten op-

¹⁾ Ik zal mij daarbij natuurlijk onthouden van het citeeren van de door mij gebruikte geschriften. Belangstellenden wensch ik echter te verwijzen naar mijne verhandeling: Ueber das Haaropfer und einige andere Trauergebräuche bei den Völkern Indonesiens.

wekken, voorkomen, dat hunne wangunst, hunne jaloezie gaande gemaakt wordt. Want ijverzuchtig zijn ook deze geesten op het geluk der menschen, en het minst gunnen zij dit geluk aan hen, die hun tijdeus het leven het dierbaarst zijn geweest. Geen liefde, die sterker dan de dood is, die tot over het graf gaat, doch vrees voor de jaloezie van den overleden echtgenoot is het dan ook, die bij voorbeeld bij zoovele volken de weduwe verbiedt, eene tweede verbintenis aan te gaan, of dit althans binnen een zekeren tijd te doen. Bij ons komt dat verbod voor met het bepaalde doel de *confusio sanguinis* te voorkomen. Zoo was het ook bij de oude Romeinen, en evenzoo bij de Arabieren. Doch de behoefte om de *confusio sanguinis* te beletten, heeft aanvankelijk niet bestaan, en kan dus ook niet de oorspronkelijke bedoeling van het voorschrift zijn geweest, onder het matriarchaat niet, dewijl het kind toen vanzelf aan de familie der moeder behoorde, onverschillig wie de vader was, onder het patriarchaat aanvankelijk evenmin, daar niet de tijd van de conceptie, doch die van de geboorte, niet de vraag door wien het kind geteeld was, doch alleen het feit, in wiens bezit de vrouw bij den partus zich bevond, over het vaderschap besliste ¹⁾. Bij de Romeinen zien wij dan ook, hoe, zelfs nog in latere tijden, het verbod om binnen den *annus luctus* te hertrouwen, niet alleen *propter turbationem sanguinis* plaats had. Apuleius laat onder anderen, in zijne „Metamorphoses“, eene weduwe een huwelijksaanzoek afwijzen, door haar tot haren minnaar te doen zeggen, dat zij eerst het einde van het rouwjaar wilde afwachten, opdat niet, door een ontijdig huwelijk, de afgestorvene vertoornd zou worden en hun beider ondergang zou berokkenen. Zoo is het dan ook verklaarbaar, dat, wanneer, bij de Papoewas van de Dorci-baai op Nieuw-Guinea, eene weduwe hertrouwt, zij, bij hare eerste wandeling in het bosch, door eenige vrouwen gevolgd wordt, die met takjes en steentjes werpen, om den geest van den overleden man weg te jagen.

„*Primus in orbe deos fecit timor*“, is onjuist, zegt Robertson Smith. In hoeverre vrees werkelijk de moeder van den godsdienst is geweest, behoeft hier niet te worden nagegaan; doch zeker

¹⁾ Uitvoerig heb ik dit punt behandeld in mijne studie: Ueber das Verbot der Wiederverheirathung der Wittwe während der Trauerzeit und die *confusio sanguinis*, als aanhangsel geplaatst bij mijne in de voorgaande noot geciteerde verhandeling.

is het — en het boven medegedeelde kan hiervoor reeds eenigermate ten bewijze strekken — dat vrees de mate en graad van vereering bepaalt, die de geesten genieten. „Een kenmerk van hun karakter“ — lezen wij onder anderen, in een geschrift van een bevoegd beoordeelaar, over de bewoners van het bij Sumatra gelegen eiland Nias — „levert de verhouding, waarin zij zich tegenover de door hen vereerde wezens plaats. Zoo duchten zij de minder in rang zijnde goden meer dan de hoogereren in rang, ook zelfs als deze laatsten sterker zijn. De geesten, die in den hemel verblijf houden, worden wel eens genoemd en bezongen, maar vrees koestert men voor hen niet, niet alleen dewijl zij meestal barmhartig gezind zijn, doch ook dewijl zij zoo hoog wonen. De geesten van de aarde en van de onderwereld echter zijn dichter bij, hebben de menschen meer in hunne macht en worden daarom ijveriger gediend.“ Zoo is het allerwege. Vrees is de gezindheid, die alles beheerscht. Men heeft die voor alle geesten, voor de kwade zoowel als voor de goede, en voor deze laatsten niet alleen wanneer men aanleiding heeft te denken, dat men hunnen toorn heeft opgewekt. In de oudheid geloofde men, dat de goden jaloersch, wangunstig zijn tegenover de menschen. Het was voldoende, dat iemand eene zekere hoogte van macht en geluk bereikte, om door de goden met schele oogen te worden aangezien. Het geluk op zichzelf, ook waar er geen sprake was van zonde of overmoed, wekte den goddelijken $\varphi\theta\acute{o}\nu\sigma$ op. Hetzelfde geloof — wij merkten dit reeds zooeven op van de zielen der afgestorvenen — treffen wij ook bij de natuurvolken aan. Hoe vele maatregelen worden er niet genomen, om, bij het smaken van geluk, den nijd der goden te ontgaan? Hoe moet men er zich voor wachten, iemand te prijzen of dit openlijk te doen, uit angst de jaloerschheid der onzichtbare machten op te wekken? „Beter benijd dan beklaagd“, pleegt men in het dagelijksch leven te zeggen. Tegenover de geesten is het juist omgekeerd: beter is het door hen beklaagd dan benijd te worden. Voorzichtig is het dus, het geluk zooveel mogelijk verborgen te houden, zich integendeel zoo voor te doen, dat men een voorwerp van medelijden worde. — Dit is de beschouwing, die allerwege bestaat. Nood en vrees zijn de factoren, waardoor het verkeer tusschen menschen en goden geregeld, het karakter van den eeredienst bepaald wordt. Bij

deze gevoelens treden alle andere, ook die welke uit het besef van verwantschap met het vereerde wezen voortvloeien, op den achtergrond.

Volgens de tweede, door Robertson Smith op den voorgrond geplaatste stelling, maken van de gemeenschap, waartoe de goden en hunne aanbidders behooren, ook de dieren een deel uit, bepaaldelijk de huisdieren, die minder het eigendom zijn van den mensch dan wel zijne vrienden en bloedverwanten. Vandaar dat deze dieren met eerbied behandeld, ja zelfs heilig gehouden worden, en men ze slechts in den uitersten nood of voor religieuze doeleinden doodt. „The herd“, zegt Robertson Smith onder anderen, „and its members are objects of affectionate and personal regard, and are surrounded by sacred scruples and taboos. Among the Caffres the cattle-kraal is sacred; women may not enter it, and to difile it is a capital offence“ ¹⁾. Voorbeelden van dien aard zijn — het zal dadelijk blijken — gemakkelijk in menigte aan te voeren. Mag men echter, waar eene dergelijke heilighouding van huisdieren voorkomt, daaruit dadelijk concludeeren, dat zulks een uitvloei is van de beschouwing van die dieren als bloedverwanten, als stamgenooten? Onzes inziens gaat Robertson Smith te ver door dat te doen. Twee zaken heeft hij toch daarbij niet genoegzaam van elkander onderscheiden, het anthropomorphisme, beter de anthropopathische opvatting der dieren, en het totemisme.

De natuurmensch verwacht — het is meermalen gezegd — hetgeen eene vrucht der verbeelding is met de werkelijkheid, het objectieve met het subjectieve, de uitwendige verschijnselen met zijn eigen geestesleven. Zoo waant hij dan ook, dat alle beweging en werking, die hij waarneemt, uitgaat van persoonlijke, denkende, willende wezens, schrijft hij aan dieren en planten, ja zelfs aan levenlooze voorwerpen, de eigenschappen toe, die hij-zelf bezit. Talrijk en veelsoortig zijn de gebruiken, die uit deze animistische of anthropopathische opvatting der dingen voortvloeien. Merk slechts op, hoe de natuurmensch met de door hem geteelde gewassen omgaat. Voor den Javan bij voorbeeld is de rijst bezielde: hij kent haar menschenlijke hoedanigheden toe. Het gewas wordt dus zorgvuldig als een

¹⁾ Robertson Smith, blz. 279.

mensch behandeld. Zoo doen ook de Makassaren en Boegineezen, die alles vermijden, wat de rijst zou kunnen beledigen of ontstemmen. Door de Amboneezen wordt aan den kruidnagelboom een persoonlijk aanzijn toegeschreven, waarvan allerlei formaliteiten het gevolg zijn, vooral in den tijd, dat de plant in bloei staat. Men stelt haar dan gelijk met eene gravida, ontziet haar gelijk men eene gravida ontziet, en vermijdt alles wat haar, zooals het heet, zou kunnen doen schrikken, opdat de vruchten niet ontijdig afvallen. De arenpalm, waarvan de palmwijn verkregen wordt, is in de oogen van den Javaan eveneens beziel. Met verschillende ceremoniën gaat het tappen van den palmwijn gepaard. De *tiang-deres*, de palmwijn-tapper beschouwt de plant eerst als zijne bruid, later als zijne moeder, en spreekt haar aan en behandelt haar als zoodanig. Boomen, die geen vruchten willen dragen, worden geslagen en bedreigd. „Als ge niet beter oppast“, zegt de Javaan daarbij, „dan zal ik je omhakken en planken van je maken voor eene doodkist van den djaksa“. Is zulk eene bedreiging uitgesproken, dan zal de boom niet nalaten rijkelijk vruchten te geven, want niets is hem onaangenamer dan tot lijk-kist te moeten dienen van den gevreesden inlandschen officier van justitie, den djaksa. Zelfs bij de hooger ontwikkelde volken, de Europeesche, ziet men, hoe, als een overblijfsel van dat oorspronkelijk animisme, die oorspronkelijke anthropopathische opvatting, om de woorden van Mannhardt te gebruiken, „der Mensch den Baum als eine ihm gleich stehende oder übergeordnete, mit individuell bestimmten Character, mit menschlichem Ethos begabte Persönlichkeit behandelt und anredet“ ¹⁾. In Westfalen, behooren de vruchtboomen als het ware tot het gezin. Als de boer sterft, wordt hun hiervan kennis gegeven; men schudt ze en zegt: „de baas is dood.“ In het Westen van Engeland, trekt men op Kerstdag in optocht naar den grootsten boomgaard in het dorp, waar een boom, als vertegenwoordiger van allen, toegesproken en met cider of een anderen drank besprenkeld wordt. Niet altijd echter was de bejegening zoo vriendelijk. Men schudde de vruchtboomen wel eens of sloeg ze met een zweep, om ze beter te doen dragen.

¹⁾ Mannhardt, Der Baumkultus der Germanen und ihrer Nachbarstämme, blz. 9.

Ook ten aanzien van de dieren nu vindt men soortgelijke gebruiken. Het door Robertson Smith geciteerde voorbeeld van de Kaffers, die hunne kudden in zekeren zin heilig houden en met eerbied behandelen, staat niet op zichzelf. Analogieën kunnen, zelfs uit onze onmiddellijke omgeving, gemakkelijk worden aangevoerd. Waar de teelt van bijen bestaat, behooren deze dieren tot het gezin. Bij eene bruiloft worden zij aan de jongelieden gepresenteerd en daarbij aangemaand, dezen trouw te blijven. Sterft de huisheer, dan geeft men hun hiervan kennis. Als zij lui geweest zijn, houdt de immer voor hen eene predicatie en vermaant hen, om vlijtiger honig voor de kinderen en was voor de kerk te verzamelen. Dezelfde anthropopathische opvatting bestaat ook tegenover andere dieren. Zij zijn de gelijken, soms zelfs de meerderen, van den mensch. Beleefd worden zij toegesproken, gelijk de Javaan dat bij voorbeeld doet, die tegenover zijn jachtpaard van de hoftaal gebruik maakt, de taal waarvan de kleine man zich bedient tegenover de hoofden en aanzienlijken. Uit de anthropopathische opvatting spruit ook de beschouwing voort, dat als er kwaad door een dier gedaan is, het dier-zelf de schuldige is en daarvoor gestraft moet worden, en niet de eigenaar, behalve als deze *in culpa* is, eene beschouwing die ook in het Romeinsche recht gehuldigd wordt. Het dier moet aan den benadeelde ter bestraffing worden overgegeven, tenzij de eigenaar dit voorkomt, door de schade te vergoeden ¹⁾. Naar de schuld van het dier dient behoorlijk onderzoek te worden gedaan. In het algemeen wordt aangenomen dat schuld alleen bestaat en dus ook alleen straf opgelegd resp. schadevergoeding gegeven moet worden, wanneer er *contra naturam* gehandeld is. Als wilde dieren dus nadeel teweegbrengen, is er geen actie, daar het immers niet *contra*, doch geheel *secundum naturam* is, dat zij dat doen. Anders echter bij huisdieren: tegen den loop der dingen en dus eene onrechtmatige handeling is het toch, als bij voorbeeld een paard, dat men streelt, trapt ²⁾. Geheel anthropopathisch worden de die-

¹⁾ In het latere recht is dit juist omgekeerd: men begint met de schadevergoeding te eischen; doch zoo de gedaagde de schadevergoeding te bezwaarlijk vindt, kan hij deze voorkomen door het dier aan den benadeelde af te staan.

²⁾ Dat een dier onrechtmatig zou kunnen handelen, wilde er echter bij de Romeinen, althans in latere tijden, niet geheel in. Vandaar dat men van *pauperies* spreekt, hetgeen Ulpianus omshrijft als „*damnum sine injuria facientis datum*”.

ren opgevat, wanneer gezegd wordt, dat, als er twee vechten, dat dier schuld heeft, hetwelk begonnen is, daar immers „*vim vi repellere omnes leges permittunt*“. Niet minder dan het Romeinsche, brengt het Mozaïsche recht het begrip van schuld op het dier-zelf over, en acht dit aansprakelijk. „En wanneer een stier eenen man of eene vrouw stoot“, luidt de bepaling van het Bondsboek, „dat hij sterve: die stier zal gesteenigd worden, en zijn vleesch zal niet worden gegeten; maar de heer des stiers zal onschuldig zijn“ ¹⁾. — Overigens kan hier gewezen worden op het bekende feit, dat, tot in betrekkelijk latere tijden, het in de verschillende Europeesche landen veelvuldig voorkwam, dat dieren, die schade hadden berokkend, volkomen als menschen, als misdadigers, behandeld werden en voor den gewonen strafrechter of voor de geestelijke vierschaar, met inachtneming van alle procesvormen, werden terechtgesteld. Vooral varkens, die men vroeger, zelfs in de steden, vrij hunnen weg liet gaan, zoodat menig kind het offer van hunne vraatzucht werd, waren het, welke vaak op die wijze, als schuldig aan verwonding, verminking of moord, tot de straf des doods veroordeeld werden, uit te voeren door ophanging. Tot aan de terechtstelling toe zat dan het veroordeelde dier in de gevangenis, waar hem het vonnis plechtig beteekend werd. Werde het nadeel — en dit kwam vooral bij veldvruchten voor — door een groot aantal dieren veroorzaakt, als muizen, kevers, slakken en wat dies meer zij, dan nam men zijne toevlucht tot den geestelijken rechter. De procesvorm was dan uitvoeriger, er werden conclusies genomen en pleidooien gehouden. Het einde was altijd, dat de schuldigen aangezegd werden, om de streek te verlaten, met bedreiging, bij verzuim, van excommunicatie. — Doch genoeg om te doen zien, dat wij, in de geschiedenis van de rechtszaken tegen dieren, een merkwaardig overblijfsel hebben van de gelijkstelling van dieren met menschen, zooals die algemeen bij de natuervolken voorkomt. Hierin, in het algemeen in de anthropopathische opvatting van al wat bestaat, is — zooals Tiele dit ergens zoo juist heeft opgemerkt — de wilde gelijk aan het kind. Welk klein meisje, vraagt hij, dat met hare pop speelt, is zoo rationa-

¹⁾ Exodus XXI : 28.

listisch, om te gelooven dat die pop een dood, gevoelloos ding is? Welke kleine jongen, als hij hoort van Goeverneur's onsterfelijken poedel, zal niet ten volle overtuigd zijn, dat deze ondeugende melk-snoeper zich werkelijk, toen zijn witte baard in den kijker liep, „geducht heeft geschaamd“ en ook plichtmatig, als een brave poedel, zijn leven heeft gebeterd? Geheel ten onrechte is het dan ook als Oort ¹⁾ aan de onderscheiding, waarmede bij de natuurvolken de huisdieren behandeld worden, in de eerste plaats de overwegingen en gemoedsaandoeningen ten grondslag wil leggen van den bij ons historisch geworden boer, welke het verlies van eene koe meer betreurde dan dat van zijne vrouw, omdat het hem minder zou kosten eene andere vrouw dan eene andere koe te krijgen.

Wij zien dus hoe de anthropopathische opvatting van het dier leidt tot de behandeling van dat dier als een mensch, tot de beschouwing dat het dier deel uitmaakt van de gemeenschap waartoe men zelf behoort. Dit sluit echter het begrip van eene physische verwantschap niet in. Een dergelijk begrip bestaat alleen bij het totemisme. Gelijk men weet, behoort het woord *totem*, waarvan de uitdrukking totemisme is gevormd, in Noord-Amerika tehuis bij de Indianen. Elke stam hier heeft, onder de benaming totem, het een of ander dier, dat als een fetis vereerd wordt, waarnaar de stam heet en waarvan zijne leden hunne afkomst afleiden. De Roodhuid, die den wolf bij voorbeeld als zijn totem erkent, heeft ook den wolf tot beschermgeest, draagt diens naam en beschouwt zich als aan de geheele soort verwant. De bekende wijsgeer Herbert Spencer wil het totemisme verklaren uit de vereering der afgestorvenen, in verband met de veelvuldig bij onbeschaafde en halfbeschaafde volken voorkomende gewoonte, om personen, naar hunne meest kenmerkende hoedanigheden, bijnamen te geven aan dierenamen ontleend, als wolf, tijger, beer, vos, enz. Evenals andere afgestorvenen, worden ook deze personen, na hunnen dood, vereerd, en wel bepaaldelijk onder die bijnamen. Men vereerde dus bij voorbeeld een grootvader Wolf. Aanvankelijk wist men, dat „wolf“ slechts een naam was; doch langzamerhand begon men bij het nageslacht dit uit het oog te verliezen en aan het

¹⁾ Zie zijne uitvoerige bespreking van het werk van Robertson Smith in het Theologisch Tijdschrift, jaarg. 1890, blz. 152 vv.

bestaan van eenen voorvader te gelooven, die werkelijk een wolf was. Zoo kwam men er toe, zich met de geheele diersoort als verwant te beschouwen en haar met eerbied te behandelen. Volgens Spencer is men dus, door hetgeen hij noemt „a misinterpretation of nicknames“, door eene verkeerde, eene letterlijke opvatting van aan dieren ontleende bijnamen, van de vereering der voorouders tot het totemisme gekomen. Tegen deze verklaring bestaat eene gewichtige bedenking. Men stelle zich toch een wilde voor, die zelf geheeten is naar een dier, wiens kinderen eveneens naar dieren genoemd zijn, wiens vader en grootvader, nog in leven, toegesproken worden met namen als Vos en Beer, en vrage zich af, of zoo iemand behoefte zou gevoelen, het feit, dat een zijner voorvaders Wolf heette, te verklaren door de hypothese, dat die voorvader werkelijk een wolf was? Onzes inziens moet het antwoord ontkennend luiden. Zulk eene „misinterpretation of nicknames“, in eene omgeving, waar het geven van „nicknames“ als regel bestaat, is niet denkbaar. Iets anders is het dan ook wat — althans bij de ethnologisch zoo belangrijke Indonesische volkerengroep — tot het totemisme gevoerd heeft. Het is bekend dat de natuurmensch zich voorstelt, dat de ziel van eenen overledene òf vrij en onbelichaamd blijft voortleven òf zich na langeren of korteren tijd verbindt met een ander organisme. Deze laatste voorstelling vormt het bekende leerstuk van de zielsverhuizing, welke, zooals wij duidelijk bij de verschillende stammen in Indonesië zien ¹⁾, de verbindende schakel vormt tusschen de vereering van de afgestorvenen eener- en het totemisme anderzijds. Met de diersoort toch, waarin men zich de zielen der afgestorvenen bij voorkeur geïncarneerd denkt, moet men zich natuurlijk ook verwant gevoelen. Als de natuurmensch de overtuiging heeft, dat zijne voorvaderen zich in wolven belichaamd hebben, in wolven veranderd zijn — want niet zelden bestaat het geloof aan eene rechtstreeksche metamorfose — dan zal hij den wolf ook als voorvader beschouwen. En dit is niet overdrachtelijk bedoeld, doch, bij de bestaande anthropopathische opvatting der dieren, volkomen ernstig gemeend. Het totemdier wordt als een bloedverwant beschouwd en behandeld.

¹⁾ Men vergunne mij hiervoor te verwijzen naar mijne verhandeling: Het animisme bij de volken van den Indischen Archipel, blz. 67 vlg.

Onnoodig bijna te zeggen, dat men die dieren niet dooden zal, zelfs wanneer zij — zooals dit ook in Indonesië niet zelden het geval is — tot de verscheurende behooren, tijgers of krokodillen bij voorbeeld zijn. Slechts in één bepaald geval gaat men er toe over, om jacht op hen te maken, wanneer zij namelijk den mensch schade hebben berokkend, iemand verslonden hebben. Dan vordert het wraakrecht dat de schuldige gedood wordt. Allerlei formaliteiten moeten echter daarbij in acht genomen worden. De gedoode tijger bij voorbeeld wordt bij de Bataks op Sumatra beweend, speciaal door de leden van den stam, die den tijger tot totem heeft en den naam Babijat, tijger, draagt. Offers worden hem aangeboden, terwijl men hem herhaaldelijk den rechtsregel toevoegt: *„barangise na marutang sere digarar dohot sere, na marutang hosa digarar dohot hosa“*, dat is: *„alwie goud schuldig is, moet met goud, alwie een leven schuldig is, met een leven betalen“*, om op die wijze te doen uitkomen, dat alleen het jus talionis den dood van hem noodig heeft gemaakt.

Het begrip van eene physische verwantschap tusschen dieren en menschen is dus aan de natuurvölker niet vreemd. Intuschen doet het zich betrekkelijk beperkt voor en alleen ten aanzien van eenige weinige bepaalde soorten. Het gaat daar ook zeker niet aan, zonder positieve bewijzen, tot het bestaan van die verwantschap te besluiten, gelijk Robertson Smith dat in vele opzichten gedaan heeft. Zoo ten aanzien van de Troglodyten. Voor het oogenblik aangenomen dat Agatharchides, aan wien de berichten ontleend zijn, werkelijk te vertrouwen is — wat, zooals Oort heeft aangetoond, niet zoo geheel het geval is — waaruit blijkt het, dat de Troglodyten zich als één van bloed met hun vee beschouwden? Want al hetgeen van hunne heilighouding der huisdieren gezegd wordt, kan evengoed slechts eene uiting zijn van de anthropopathische opvatting dier dieren, zonder meer. Ook dat de Troglodyten den oudernaam gaven aan stier en koe, ram en schaap, bok en geit — omdat, voegt Agatharchides er aan toe, zij van hen hun levensonderhoud hadden, dus uit eene soort van dankbaarheid — kan niet veel gewicht in de schaal leggen. Immers zoo noemt, gelijk wij zoeven zagen, ook de Javaansche palm-wijntapper den arenpalm zijne moeder, en hier zeker is het begrip van physische verwantschap ten eenenmale uitgesloten'

daar wij er niets van vermeld vinden ¹⁾. In het algemeen — wij merkten dit hierboven reeds op — heeft Robertson Smith anthropomorphisme en totemisme te weinig van elkander onderscheiden, door zonder meer uit te gebruiken, die blootelijk een uitvloeisel kunnen zijn van het eerste, tot het bestaan van het tweede te concludeeren. Mag dit in het algemeen niet gedaan worden, allermint zeker bij eene volkerengroep als de Semitische, waarvan het zeer twijfelachtig is, of zij ooit het totemisme gekend hebben. Wel heeft Robertson Smith, in een vroeger werk ²⁾, met groote scherpzinnigheid gegevens trachten bijeen te brengen, die daarvoor zouden moeten pleiten, doch zij welke het meest bevoegd zijn, er een oordeel over uit te spreken, en onder hen Nöldeke en Wellhausen, achten de zaak verre van bewezen. — Evenmin — dit is dus onze conclusie — evenmin als van de eerste, kan van de tweede stelling, waarop de door Robertson Smith ontwikkelde offertheorie gebaseerd is, de juistheid erkend worden.

III.

Het offer is geen gift aan de goden, doch middel om levensgemeenschap met hen te onderhouden en te versterken. Wij hebben gezien hoe bestrijdbaar de twee stellingen zijn, die aan Robertson Smith tot uitgangspunt hebben gediend van deze theorie. Hetgeen de studie van de godsdiensten der natuurvolken ons leert omtrent de verhouding tusschen de godheid en hare vereerders, rechtvaardigt integendeel de aanneming, dat de strekking van het offer een „do ut des, do ut facias“ is. Men brengt offers om het een of ander van de goden of geesten te verkrijgen, om hunne gunsten te koopen, om hen niet door veronachtzaming te beleedigen. Bovendien kan een offer ook een tribuut zijn, waarbij men eenvoudig aan de godheid geeft, wat haar rechtmatig toekomt. Doch de vraag volgt nu vanzelf, hoe het te verklaren is, dat het offer, hetwelk eene gift aan de godheid is, door de offeraars-zelven gegeten wordt? Want werkelijk zien wij dat dit laatste in de meeste gevallen gebeurt. Van die vraag willen wij beproeven, in dit hoofdstuk het ant-

¹⁾ Physische verwantschap met planten is ook alleen mogelijk bij het totemisme. Eene plant kan toch evengoed een totem zijn als een dier.

²⁾ Kinship and marriage in early Arabia.

woord te geven. Speciaal zullen wij daarbij onze voorbeelden aan de Indonesische volken ontleenen, niet alleen omdat deze ethnologisch zoo belangrijk zijn, doch ook dewijl wij hier over een overvloed van deugdelyk materiaal te beschikken hebben, zooals er waarschijnlijk van geen andere volkerengroep is aan te wijzen.

Onder de wezens, die vereerd worden, van wie men zich afhankelijk gevoelt, en die men voor alles te vriend heeft te houden, nemen de zielen der afgestorvenen eene voorname plaats in. De aan dezen gebrachte offers behooren zeker tot de oudste, gelijk zij nu nog de meest belangrijke zijn. Het ligt dus voor de hand, om het eerst het karakter van deze offers na te gaan.

Naar de voorstelling van den natuurmensch, hebben — hierboven werd er reeds op gewezen — de afgestorvenen — die, voor zooverre zij onbelichaamd blijven voortleven, men zich vereenigd denkt in een bepaald oord, het zielenland — dezelfde behoeften als de levenden, en in die behoeften moeten de nagelaten betrekkingen voorzien door het brengen van offers. De wijze, waarop geofferd wordt, waarop men de zaken, die men aan den overledene wenscht te geven, in diens bezit, doet overgaan, wordt vanzelf bepaald door de met de anthropopathische opvatting samenhangende voorstelling, dat alles in de natuur, het levende zoowel als het levenlooze, het bewerktuigde zoowel als het onbewerktuigde, ieder voorwerp groot of klein, eene ziel heeft. Evenals men nu, bij een sterfgeval, slaven en pandelingen doodt, opdat hunne zielen in het schimmenrijk overgaan, om daar hun vorigen heer en meester verder te dienen, zoo ook doodt men het vee van den afgestorvene, en, overdrachtelyk gesproken, diens bezittingen, aanplantingen, huizen, gereedschappen, enz., dat wil zeggen men vernielt, beschadigt ze of geeft ze aan de vernieling prijs, opdat de zielen van deze voorwerpen, planten en dieren daardoor vrijkomen, den vroegeren bezitter naar het hiernamaals volgen en hem daar van nut zijn zullen. Ziehier een paar voorbeelden tot toelichting. 1) Op het eiland Loewang, in de Banda-zee gelegen, is het gewoonte, om

1) Meerdere voorbeelden kan men vinden in mijne verhandeling: Het animisme bij de volken van den Indischen Archipel, blz. 87 vlg.

bij eene begrafenis een groot aantal dieren te slachten, waarvan — dit wordt uitdrukkelijk gezegd — de zielen voor den overledene bestemd zijn. Verder hakt men, als iemand sterft, eenige van zijne vruchtboomen om, opdat hij de zielen daarvan in het hiernamaals zal terugvinden, terwijl zijne potten, pannen, schotels, wapens, muziekinstrumenten, enz., stuk geslagen of in het graf gelegd worden, opdat de zielen van al deze zaken hem daar zullen toebehooren. Het vernielen van de bezittingen van eenen overledene heeft somtijds op groote schaal plaats. Zoodra iemand gestorven is, heet het van de bewoners van de Aroe-eilanden, worden alle goederen, die hij bij zijn leven verworven heeft, verbrijzeld. Zelfs de gong's (metalen muziekbekkens) worden tegen de steenen aan stukken geslagen, verstrooid en weggeworpen. In de nabijheid van hunne dorpen kan men groote hoopen porseleinen kommen en bordes zien liggen, afkomstig van de nalatenschap van vroeger gestorvenen. De voorbeelden zijn talrijk, en in niet weinige gevallen blijkt nog duidelijk, dat, om met Tylor te spreken, het vernielen slechts is „a practical transmission of the spirit of the object, as a man is killed to liberate his soul“¹).

Van hetgeen geofferd wordt, is het dus alleen de ziel, welke den overledene ten goede komt. Hieruit volgt dat het onverschillig moet zijn, wat er met de zaak-zelve gebeurt, en dat er geen bezwaar bestaat, dat die door den mensch benuttigd wordt. Zoo wordt dan ook het vleesch van de geslachte dieren in den regel gegeten, en hieruit zijn de luisterrijke doodenmalen of doodenfeesten voortgekomen, die zoo kenmerkend zijn voor de begrafenis bij zoovele onbeschaafde en half beschaafde volken. De doodenfeesten zijn niet anders dan doodenoffers. Het begrip dat van hetgeen geslacht en opgegeten wordt, de ziel voor den overledene is, vinden wij dikwijls uitdrukkelijk vermeld. Dit is onder anderen het geval bij den Dajakschen stam der Olo-Ngadju. Bij het doodenfeest worden eene menigte dieren gedood, buffels, varkens, enz., waaraan zich de talrijke genoodigden vergasten. De zielen nu van deze dieren worden gezegd in het schimmenrijk te komen en daar het eigendom te worden van den afgestorvene. Ook bij de bewoners van het eiland Roti — om hier nog een voorbeeld te citeeren — slacht men, bij de fees-

¹) Tylor, Primitive culture, dl. I, blz. 483.

ten, waarmede elke begrafenis gepaard gaat, eene menigte van vee. Bovendien worden het rijpaard van den overledene en een hond gedood: het paard, om door den geest te worden bereden op reis naar zijne bestemming, de hond om hem ten geleide daarheen te verstrekken. Het vleesch wordt gegeten. Daar, beweert de Rotinees, alles bezielt is, schaadt dit niet: de zielen van die dieren blijven toch aanwezig. — Hoewel dus van de doodenmalen de nagelaten vrienden en betrekkingen het genot hebben, komen zij toch den afgestorvene rechtstreeks ten goede. Vandaar het bijzondere gewicht, dat aan die maaltijden gehecht wordt, en het dikwijls fabelachtig groot aantal dieren — bij de Soembaneezen bereikt het wel eens het cijfer van driehonderd paarden en even zooveel buffels — dat daarbij geslacht wordt.

Het blijkt dus dat, ook bij het offeren aan de afgestorvenen, het offer gegeten wordt. Dat dit niet met eene bijzondere bedoeling geschiedt, kan echter duidelijk geworden zijn. Als men toch het offerdier doodt, is het niet om het vleesch, doch om de ziel van dat dier te doen, welke daardoor vrijgemaakt, naar het schimmenrijk overgaat, om den afgestorvene te behooren. Het maal, dat van het vleesch wordt aangericht, maakt dan ook niet een deel uit van den offerritus, gelijk er evenmin sprake van is, dat men het samen met den afgestorvene gebruikt. Men doet zich eenvoudig te goed aan hetgeen deze als onbruikbaar heeft achtergelaten. Dit is evenzeer het geval bij de eigenlijk gezegde spijsoffers, waarbij men dus rechtstreeks spijzen en dranken den geesten aanbiedt. Ook dan is het de beschouwing, dat de geesten — en nu hebben wij niet alleen de afgestorvenen, doch ook de andere wezens, die vereerd worden, goden, indien men ze zoo noemen wil, op het oog — van hetgeen voorgezet wordt de ziel genieten, zoodat wat overblijft, het stoffelijke, door den offeraar mag worden gebruikt. De oude Valentijn, die dit al heeft opgemerkt, maakt er op zijne eigenaardige wijze gewag van. Toen de sultan van Atjeh Iskander Tsani in 1641 stierf, lezen wij, „wierd hy van zyne wyven en byzitten beweend, en dagelyx van versche spys, drank en tabak, als of hy nog leefde, voorzien, maar als deze wyven wel nitgehuild hadden, wisten zy dagelyx, zoo lang dat weeklagen duurde, hare droefheid met het opeten van deze spyze (na dat 's Konings ziel, zoo zy zeiden, er de geest uit-

getrokken had) zeer wel en niet zonder vreugde te verzetten" ¹⁾. Soms wordt niet van de ziel van het eten gesproken, doch gezegd dat de geesten daarvan het fijne, het onzichtbare, het substantieele, de quintessence, genieten. Natuurlijk dat hetgeen overblijft niet veel voedzaams en geurigs meer, zelfs voor het zooveel grover bewerkteugde verhemelte van den mensch, kan hebben. „*Wis hilang rasane*“, dat is: „de smaak is er af“, beweert de Javaan als hij van de spijsen gebruik maakt. Wanneer bij de Tinguianen van Luçon geofferd wordt, en de dienstdoende priester meent, dat de geesten het hunne gehad hebben, geeft hij een teeken, waarop de aanwezigen dapper op de spijsen aanvallen. „Und obwohl“, zegt Professor Blumentritt, de uitstekende kenner van de Philippijnen, „sich die Leute bis zum Uebermass damit vollstopfen, so behaupten sie dennoch, sie wären gar nicht gesättigt, da sie ja nur unsubstantielle Speisen zu sich genommen hätten“ ²⁾. Elders, op Halmahera bij de Alfoeren, wordt de geurige wasem van het eten als het deel van de goden beschouwd. Zijn dus de spijsen koud geworden, dan mag de offeraar met de zijnen zich er aan te goed doen.

Ook bij de spijsoffers maakt dus het eten geen deel uit van den ritus. Zonder eenige formaliteiten of inachtneming van eenige ritueele voorschriften, worden die offers gebruikt, welke men, zoo de economie dat niet verbood, evengoed zou kunnen weggooien. Het zijn ook niet altijd de offeraars-zelven, die van het offer gebruik maken. Bij de Balineezen bij voorbeeld worden de offeranden, voor zoover die uit eetwaren bestaan, als men onderstelt dat de goden het onstoffelijke daarvan tot zich genomen hebben, uit den tempel gebracht en door de eigenaren weder naar huis genomen, om daar op de gewone wijze, dat wil zeggen als elk ander eten, te worden gegeten. Soms worden zij onder de *saja's*, de personeu die heerdiensten hebben te verrichten bij die tempels, verdeeld. Bij andere offerplechtigheden pleegt men de offerspijsen, na ze een poosje op eene stellage tentoongesteld te hebben, in de rivier te werpen, waarop ieder der omstanders een deel van

¹⁾ Valentijn, dl. V, Beschryvinge van Sumatra, fol. 9.

²⁾ Blumentritt, Die Tinguianen, Mittheilungen der Kais. Königl. Geographischen Gesellschaft in Wien, dl. XXX, blz. 76.

de drijvende lekkernijen machtig tracht te worden. Slechts bij weinige volken, zoo onder anderen bij de Javanen, kan het eten van het offer reeds gezegd worden tot den offerritus te behooren. Toch staat bij hen het begrip, dat men alleen eet, wat de geesten als onbruikbaar hebben laten staan, gelijk wij pas gezien hebben, nog duidelijk op den voorgrond.

Niet het denkbeeld van eene communio door spijs en drank ligt dus aan de instelling der offermalen ten grondslag. Dat dit — aan Robertson Smith komt de verdienste toe, dat duidelijk in het licht gesteld te hebben — wel eens het geval is, verdient nog te worden opgehelderd. En hier is het, dat wij rekening te houden hebben met het gebruik, om bondgenootschappen te sluiten door het samen-eten. Volgens de theorie van Robertson Smith, is dit gebruik in het wezen der zaak niet onderscheiden van dat der offermalen, doch daarmede geheel identiek. Bij de natuervolken, speciaal bij de Indonesische, zien wij echter, hetgeen wij trouwens, na de wraking dier theorie bijna niet anders dan verwachten kunnen, hoe wij hier met twee geheel verschillende instellingen te doen hebben.

Het gebruik om bondgenootschappen aan te gaan door het houden van een gemeenschappelijken maaltijd, waarvan Robertson Smith het bestaan bij de Semitische volken heeft aangetoond, komt algemeen verbreid in Indonesië voor. Van de Bataks op Sumatra lezen wij, dat het sluiten van een bondgenootschap gepaard gaat met het slachten van een rund of eenen buffel, hetgeen op de markt geschiedt. Hier toch verzamelt zich veel volk en is het dus eene geschikte plaats, om kwesties te bespreken. De vergaderde hoofden en geringen, in eenen kring gezeten, zeggen nu, ieder op de beurt, hun gevoelen, en de zaak wordt gewikt en gewogen. Is men het eindelijk eens geworden, dan wordt het vleesch van het geslachte dier onder de aanwezigen verdeeld, en ieder, die daarvan gegeten heeft, wordt beschouwd als tot den bond te zijn toegetreden. Ook bij de andere Indonesische volken gebeurt hetzelfde, wordt er bij het sluiten van een verdrag een dier gedood en van het vleesch een maal aangericht. Intusschen is er nog iets, dat daarbij niet mag ontbreken. Het verbond dient ook te worden bezworen, gelijk dit eveneens het geval was bij de Arabieren en andere Semitische volken. De meening van Robertson

Smith, dat dit eene latere toevoeging zou zijn, is onzes inziens minder juist. Integendeel behoort de maaltijd tot den eed, dien men ter bezegeling van het verbond heeft af te leggen. Wanneer in vroeger tijden, aldus schrijft de Heer Van Hasselt van de Maleiers van Sumatra, twee of meer negariën (dorpsstaatjes) een verbond sloten, bevestigde men dit met eenen eed, welke plechtigheid gepaard ging met het slachten van eenen buffel, waarvan het vleesch zou dienen tot het houden van een gemeenschappelijk feestmaal. Men doet eigenlijk hier, wat men bij het afleggen van elken eed pleegt te doen. Bekend toch is het, dat men daarbij gewoon is, eene verwensching uit te spreken en die door de eene of andere handeling zinnebeeldig voor te stellen ¹⁾. Niet zelden bestaat dit daarin, dat men een dier doodt, als symboliseering van het lot, dat men in geval van meened over zichzelf inroept. Zoo kan dus ook het dooden van eenen buffel, bij het sluiten van een bondgenootschap, eene dergelijke symboliseering zijn. Doch ook het opeten van het vleesch van het geslachte dier, kan denzelfden zin hebben. Vreemd is dit zeker niet bij volken, die de anthropophagie kennen, vooral krijgsgevangenen plegen te verslinden, gelijk immers de Bataks en enkele stammen van de Molukken. Niet onwaarschijnlijk is het dan ook, dat vroeger algemeen gebeurde, wat nu op de Timorlaoteilanden plaats heeft, ter bezegeling namelijk van het verbond en als eene symboliseering van het lot, dat men over hem inroept, die daaraan ontrouw wordt, niet een dier, doch een mensch gedood en opgegeten wordt. — Door welke ceremoniën overigens het verbond-zelf tot stand komt, hebben wij hier niet na te gaan. Alleenlijk moet er op gewezen worden, dat het drinken van elkanders bloed, waarvan hierboven ook gesproken is, daarbij niet zelden eene rol vervult. Dat deze ceremonie met het maal niets te maken heeft, van dit laatste zeker niet, gelijk Robertson Smith dit wil doen voorkomen, als het ware, de prototype is, behoeft, na al hetgeen gezegd is, alleen opgemerkt, niet nader betoogd te worden. Waar zij plaats heeft, maakt zij alleen het gesloten verbond inniger, doet zij een bloedgemeenschap tusschen de partijen ontstaan.

¹⁾ Zie hierover mijne verhandeling: Het strafrecht bij de volken van het Maleische ras.

Naar de gegeven voorstelling, was dus het samen-eten, de gemeenschappelijke maaltijd, oorspronkelijk slechts eene symbolische handeling, om het gesloten verbond te bekrachtigen. Van lateren tijd is de beschouwing, dat door den maaltijd-zelf, het samen-eten als zoodanig, het bondgenootschap tot stand komt. Zoo laat zich dan ook de toepassing van dit symbool in andere gevallen verklaren, bij voorbeeld bij huwelijksvoltrekkingen, gelijk bij de Romeinen, bij wie immers de *confarreatio* daarin bestond, dat bruid en bruidegom samen een offerkoek deelden, eene ceremonie, die nu nog bij tal van volken, ook in Indonesië, wordt aangetroffen. En nu is het duidelijk, dat waar het samen-eten reeds zulk een sacramentele beteekenis verkregen heeft, dit ook op de offermalen van invloed moet zijn geweest, men er licht toe zal gekomen zijn, om hierin een middel te zien, ten einde eene gemeenschap met de goden in het leven te roepen en te onderhouden. Het denkbeeld van eene *communio* door spijs en drank, is dus, waar het aan die offermalen ten grondslag ligt, niet primair, doch secundair.

Wij zijn hiermede aan het einde gekomen van onze studie. Wij trachtten aan te toonen, dat de door Robertson Smith voorgedragen theorie hoe scherpzinnig en aantrekkelijk ook, met hetgeen de ethnologie, de godsdiensten der natuurvölker ons leeren, bezwaarlijk in overeenstemming is te brengen. Beter dan met een Tacitiaansch „*ratio in obscuro*“, het probleem verder te laten rusten, kwam het ons voor, zelf eene oplossing daarvan te beproeven. Aan den lezer de beslissing, in hoeverre wij hierin geslaagd zijn.

G. A. WILKEN.

tot de hersenen stijgt. Zij bekennt zich dan ook lui, een liefhebster van een kaartje spelen, laat in den avond; van een gemoedelijk eenvoudig leventje, zonder sterke emoties. Maar zij blijft rustig en zeker om zich heen zien en laat zich de hoffelijke hulde der congressisten met een vriendelijk stijf lachje van zelf-welbehagen gevallen.

Naast haar beeld heb ik dat van onze geestige gastvrouw mevrouw de Burgemeestersche, bewaard. Om ons te kunnen ontvangen, was mevrouw Lippens opzettelijk uit Zwitserland teruggekomen, doch zoo haar dit al een opoffering gekost had, zij liet er niets van merken. Het levendige en spontane van haar gebaren en gelaatsuitdrukking vormde een sterke tegenstelling met de rustige geposeerdheid van mej. Loveling, hoewel ook zij niet zoo heel veel jaren jonger moet geweest zijn en haar gestalte in welgevulde ronding de ander overtrof. Haar lach klonk gul, hartelijk, met een helder zacht geklank, zonder gemaaktheid, uit den vollen aandrift van haar temperament; of wel hij opende alleen de lippen en bolde de wangen, met een sterk ontblooten van het gebit. Zij schonk zich weinig rust; vriendelijk glimlachend tot ieder die haar naderde, onmiddellijk gereed om een luchtig gebabbel op te zetten; de hoffelijkheden van haar gasten beantwoordend met een lichte buiging, een flauwglanzend glimlachje, een getwink van het oog; eenmaal voor 't onderwerp van het gesprek geïnteresseerd geheel er zich aan gevend, met een vooroverbuigen van hoofd en bovenlijf. En wie van haar gasten er in geslaagd was, in den kring te komen, die haar omgaf, vergat geheel dat hij daar was als lid van een *Nederlandsch* Congres en sprak... Fransch. Gelukkig voor de Vlaamsche beweging, dat haar leiders niet iederen dag bij een geestige Française als mevrouw Lippens te gast zijn... Er zou, na deze verzustering met de Franschen, van de verbroedering met ons Noord-Nederlanders misschien weinig overblijven!

En wat moest er dan van ónze Congresgangers worden?

L. SIMONS Mz.

D W A A L L I C H T E N .

Aristotle on the Constitution of Athens, edited by F. G. Kenyon, M. A., Second Edition, 1891.

Die Demokratie von Athen, von Julius Schwarz. (Nene billige Ausgabe). Leipzig, 1891.

I.

Het lijdt geen twijfel of de wind waait tegenwoordig in den klassieken hoek. Met krachtigen ademtocht in die landen van ons werelddeel, welke heden ten dage in zaken van beschaving den toon aangeven, Duitschland, Frankrijk, Engeland, bescheiden, kalmer, maar in gelijke richting ook ten onzent. Het zeventiende-eeuwsche versje met zijn aan minachting grenzende gemoedelijkheid heeft voor een poos opgehouden de geloofsbelijdenis der letterkundigen en der beschaafden te zijn.

Ils devaient, *ces auteurs*, rester dans leur grec,
Et se contenter du respect
De la gent qui porte férule.

Scheen een halve, scheen nog een kwart eeuw geleden zelfs aan de namen der klassieken — laat ik korthedshalve de schrijverswereld van Hellas en Latium met deze vrij nietszeggende uitdrukking mogen aanduiden — zich een mufte schoollucht vast te hechten, die men zich haastte tegelijk met het schoolstof te laten verwaaien, de thans levenden beschouwen dit als een vooroordeel en zetten er zich over heen. Ze treden weer eenmaal uit hun Grieksch, die eindelijk voor goed doodgewaande schrijvers, en nog anderen dan schoolmeesters dragen hun eerbied toe. De romantiek, die bij heugenis onzer grootvaders het classicisme op de vlucht had gejaagd, is thans op hare beurt en met even groote eenzijdigheid van prinses tot

asschepoetster vernederd. De klassieke archaeologie, door Schliemann in de mode gebracht, telt als elke mode zelfs dames onder hare priesterschaar. De regeeringen, — de Nederlandsche houdt zich ook in dezen bescheiden op den achtergrond, — stellen subsidiën beschikbaar voor opgravingen in den bodem van wat eens de oude wereld was, vestigen voor onderzoekingen *in loco* blijvende scholen te Rome en te Athene, ruimen bij voortdoring de schoonste zalen hunner musea in om de aan het licht gebrachte overblijfselen van oude kunst en industrie, ook waar deze alleen leerzaam zijn, een hunner waardige plaats aan te bieden. De schaarsche getuigen van wat eenmaal de schilderkunst der Grieken op paneel heette, worden, aan de Aegyptische graven onttrokken, overal in Europa met aandacht bezichtigd. Vertalingen uit het Latijn, vertalingen uit het Grieksch vooral, blijken eensklaps weer een dankbaar onderwerp, dat zijn lezers en lezeressen bij honderden telt. Opvoeringen van antieke dramaas slagen er in, zelfs den nuchteren Nederlander tot bewondering en aandoening te stemmen. De aan de wereld der klassieken ontleende romans van Hamerling, van Ebers, van Felix Dahn, van Ernst Eckstein, vinden bij voortdoring een lezerskring, meer dan geëvenredigd aan hun intrinsieke verdiensten. Werken over de staatkundige geschiedenis, over de beschavingsgeschiedenis, over letteren en kunst der oudheid kunnen, wanneer slechts de vorm eenigermate den kunstenaar verraadt, op eene belangstelling rekenen, die zich geenszins binnen de betrekkelijk altijd beperkte groep der internationale vakgenooten besluit. Een man als Mommsen is zelve een klassieke figuur geworden. En wanneer de dagbladen de ontdekking vermelden van het een of andere tot dusverre verloren gewaande geschrift van Griekschen of Romeinschen oorsprong, dan maakt deze tijding voor een oogenblik algemeen sensatie, dringt het laatste schandaalproces of den laatsten moordanslag wel veertien dagen lang op den achtergrond, en geniet de eer eener vluchtige kennismeming zelfs van hen, die zeer verlegen zouden zijn met het antwoord op de vraag, of het hervonden werk het geestesgewrocht is van een Romein of een Griek, en t' huis behoort in de zooveelste eeuw voor dan wel *na* Christus.

De beoefenaars der oude letteren zouden hun belang al zeer weinig verstaan, indien zij de krachtig ontwaakte deelneming der leekenwereld in hun arbeid slechts met het aan ingewijden

eigene medelijdende lachje begroetten. Alleen zal het den deskundigen, bij alle waardeering van de goede bedoelingen des publieks, moeilijk vallen geheel en al de overtuiging te onderdrukken dat deze zijne liefde de eigenaardigheden van elke liefde deelt, en aan oprechtheid een zekere dosis blindheid paart. Aan de papyrussen, door den aartshertog Rainer uit El-Fayûm medegebracht, werd buitenaf voor de klassieke letteren een gewicht toegekend, dat de vakmannen geenszins geneigd waren voor hunne rekening te nemen. Doch dit is een kleinigheid bij wat wij nu eenige maanden geleden hebben waargenomen. Toen in den aanvang dezes jaars de *Times* verkondigde en de gansche dagbladders van Europa herhaalde, dat in een op tot dusverre onbekende wijze in het British-Museum belanden Aegyptischen papyrus het grootendeels volledige geschrift van Aristoteles over den *Staat der Atheners* was ontdekt, toen met loffelijken spoed nog in dezelfde maand Januari door de goede zorgen van den heer Kenyon, een der beambten bij de afdeeling handschriften van het Museum, de uitgave van den tekst gevolgd was, naar Engelsch gebruik keurig uitgevoerd, met uitmuntende noten verrijkt en door een veelszins voortreffelijke inleiding voorafgegaan, — toen had er iets ongehoords plaats op het in den regel kalme gebied der klassieke studiën. De eerste uitgave, duur als ze — insgelijks naar Engelsch gebruik — door de uitgevende corporatie gesteld was, bleek reeds binnen enkele weken geheel uitverkocht. Niet lang daarna was een exemplaar der tweede editie op het vasteland slechts met moeite verkrijgbaar. De mannen van het vak togen met vurigen ijver aan den arbeid, om van historisch, antiquarisch, grammatisch, critisch, palaeographisch standpunt uit de nieuwe bron te putten wat er uit te putten viel. De philologische tijdschriften, de Engelsche vooraan, vulden maand aan maand hunne kolommen met proeven van tekstverbetering, van aanvulling der talrijke lacunes, met allerhande beschouwingen over het steeds aan de orde blijvende onderwerp. Terwijl ik schrijf verscheen een nieuwe tekstuitgave in Griekenland, verschijnt er eene in Duitschland door de professoren Kaibel en Von Wilamowitz-Möllendorf bewerkt, en wordt door de heeren Van Herwerden en Van Leeuwen hier te lande nog eene andere voorbereid, om binnen kort het licht te zien. Intusschen stelden de dagbladen plaats beschikbaar voor mededeelingen in de verschillendste vormen, als

ingezonden stukken, als verslagen, als feuilletons. Niet slechts in geleerde genootschappen maar ook in meer gemengde bijeenkomsten was het aangewezen onderwerp voor lezingen Aristoteles en zijn geschrift. Een duitsche vertaling van de hand der heeren Kiesling en Kaibel bleek even spoedig uitverkocht als de Engelse uitgave van het oorspronkelijke. Een overstroming van brochures, verhandelingen en boeken is losgebroken, en het laat zich nog niet aanzien dat in de eerste maanden de onmatig aangezwollen vloed binuen de gewone oevers teruggedrongen zal worden.

Wettigt de geheel eenige beteekenis van het gevondene de geheel ongeëvenaarde beweging die er over gemaakt wordt? Mijns bedunkens niet geheel en al. Hoe hoog men ook *a priori* geneigd mocht zijn de waarde der gedane vondst aan te slaan, zelfs de geestdriftigste bewonderaar zal niet in ernst volhouden dat die belangrijker is dan — om iets te noemen — de ontdekking in 1816 van Gajus, die een omwenteling te weeg bracht in de historische beschouwing van het Romeinsche recht; dan de ontdekking der uitgebreide fragmenten van Grieksche historici, Polybius, Dionysius van Halicarnassus, Diodorus Siculus, Dio Cassius, in 1827 door Angelo Mai uit Italiaansche palimpsesten te voorschijn gelokt; dan die van Cicero's *De Republica* in 1822; die der fabels van Babrius in 1844; die van de hymne aan de Dioscuren van den lierdichter Alcman in 1855; die der hymnen van Mesomedes met in de oudheid neergeschreven toonzettingen; die van vier min of meer volledige redevoeringen van Demosthenes' tijdgenoot, medestander en lateren aanklager Hyperides, in 1847 en 1856, welke eerlang door de bekendmaking van nog meerdere redevoeringen van denzelfden staatsman heet gevolgd te worden. Ik zwijg van de vondst der wetstafelen van Gortyn op Creta, pas eenige jaren geleden gedaan, en van zoovele andere duizenden en nogmaals duizenden opschriften op steen en metaal, uit den onuitputtelijken bodem van Griekenland, Italië, Klein-Azië, in deze eeuw opgedolven. Nog aanhoudend viert de ondergegene Grieksch-Romeinsche wereld haar verrijzenis. Doch het meeste van dat alles kwam zwijgend aan het daglicht, en zoo er opgetogenheid heerschte, ze bleef beperkt tot de gelederen der vakmannen, zonder hare beweging aan bredere kringen mede te deelen. Welke schok heeft ditmaal ook deze laatsten in beroering gebracht?

Een weinigje de geest van navolging. Wie hoort juichen, juicht onwillekeurig mede. Een weinigje ook de reclame. Evenwel, de waarheid gebiedt te erkennen dat diepere en rechtmatiger oorzaken mede aan het werk zijn geweest. De beste reclame voor het ontdekte geschrift maakte de naam van den auteur en de aard van het onderwerp. De schrijver heette Aristoteles. Zijn werk handelde over de staatsregeling van Athene.

De man Aristoteles behoort onder die weinige uitverkorenen, voor wie de wet van vergaan en vergeten worden, het algemeene lot voor al het geschapene, niet geschreven schijnt te zijn. In onuitwischbare letterteekens heeft deze man zijn naam gegrift in den geest der nakomelingschap, en geen tijdsverloop, geen omwentelingen, geen opkomen en verdwijnen van natiën en beschavingen zijn tot dusverre bij machte geweest dien uit hare herinnering uittewissen. Iedere generatie van het blanke menschenras levert zijn roem aan de volgende over. En hoewel zijn invloed, gelijk elke andere, geenszins ontsnapt is aan den onvermijdelijken keer van rijzing en daling, voor algeheel ondergang schijnt hij ook in de toekomst voldoende gewaarborgd. De wijsgeerige bespiegeling van latere eeuwen zal met zijne opvattingen en zienswijzen rekening behooren te houden, gelijk de voorgelachten tot op onze dagen genoodzaakt waren te doen. Aristoteles is een deel van het menschelijk denken zelve.

Een leven van weinig meer dan zestig jaren (384—322 v. Chr.) is voor het bereiken dezer hoogte voldoende geweest. Een ook uiterlijk tamelijk veelbewogen leven, zooveel wij nog kunnen waarnemen. Niets minder dan dat van den middeleeuwschen geleerde, kluizenaar in een voor het gewoel der wereld ontoegankelijke cel. Op zeventienjarigen leeftijd zien wij den zoon van den Stagiritischen geneesheer, den lijfarts der Macedonische koningsfamilie, als leerling van Plato te Athene. De overlevring wist te verhalen dat de leermeester de geweldige gaven van zijn leerling alras ontdekte en hem de ziel zijner schoolplacht te heeten. Hij zou weldra meer en iets anders worden. Aan zijn scherpziend oog waren de bedenkelijke kanten van de leer zijns voorgangers geenszins ontsnapt, en zijn ongewone geest zocht en vond in korten tijd eigen wegen. Zoolang evenwel Plato leefde vermeed Aristoteles het openlijk zelfstandig op te treden. Eerst toen Speusippus, de onbeduidende neef van een groot man, het bestuur der Academische school had overgeno-

men, maakte Aristoteles zich voor goed van de inrichting los en verwijderde hij zich uit Athene. Niet lang duurde het, of het vertrouwen van Philippus van Macedonië riep hem tot de opvoeding van den troonopvolger, die later Alexander de Groote werd. Ook na afloop zijner eigenlijke taak bleef hij nog een poos aan zijn koninklijken leerling verbonden. Eerst toen deze zich tot zijn zegetochten in Azië gereed maakte verliet Aristoteles de Macedonische hoofdstad, en trad thans te Athene in het aan Apollo gewijde Lyceïsche gymnasium als zelfstandig schoolhoofd op (335 v. Chr.). Daar werkte hij dertien jaren lang, te midden van een uitgebreiden kring leerlingen uit Hellas en zijne koloniën van alle zijden samengestroomd, en vormde hij een aantal mannen die in zijn geest op ieder domein van menschelijk weten werkzaam zouden zijn, zelve door geen ander leed getroffen dan door het verlies zijner — alweer, naar het schijnt — vorstelijke gemalin Pythias. Na den dood van Alexander (Juli 324 v. Chr.) veranderde de toestand. De heftige anti-macedonische gezindheid, thans te Athene overheerschende, dwong hem zijn leerambt vaarwel te zeggen en op zestigjarige leeftijd zich een nieuwe woonplaats te gaan zoeken. Hij vond haar te Chalcis op Euboea, alwaar hij in het najaar van 322 v. Chr. aan een chronische maagkwaal bezweek.

De overlevering, altijd tuk op het pikante en dramatische, spreekt van eene aanklacht wegens goddeloosheid, van een heimelijke vlucht, van het innemen van een doodelijk vergif, — zooals een weinig daarna, nog in hetzelfde jaar, inderdaad Demosthenes op gelijke wijze een eind aan zijn leven maakte. Dezelfde overlevering, — hierin zeker niets dan de echo van de verzinsels der in Griekenland bijzonder driest optredende verdachtmaking, uitgaande van najverige vakgenooten en ontevreden leerlingen — dezelfde overlevering heeft op zijn zedelijk karakter niet weinig aan te merken. Zij spreekt van oneerbiedige aanmatiging tegenover zijn grijzen leermeester, van kunstgrepen en hooghartigheid, van onmatige eerzucht en onwijsgeerige genotzucht. Het is voor ons ondoenlijk na te gaan, op hoeveel grond deze aantijgingen berusten, en welbeschouwd kan de al of niet geloofwaardigheid in bijzonderheden van dezen *Klatsch* ons onverschillig zijn. Aristoteles is geen kunstenaar, die in zijn werken zijne ziel voor ons uitgestort heeft. Slechts zij denkvormen is aan het woord, en alleen wat dat zegt is voor

ons van belang. In zijne geschriften, — het eenige waarmede wij te doen hebben, — treft ons één zedelijk gebrek, een gebrek evenwel dat eerst ons als zoodanig voorkomt, en dat daarenboven in meerdere of mindere mate aan alle abstracte denkers eigen is. Aristoteles is harteloos, — nauwkeuriger gezegd, zijne theorie is het. Om het algemeene met één voorbeeld toe te lichten: Aristoteles heeft den gruwel der slavernij niet slechts aanvaard, maar op wijsgeerige gronden zoeken te verdedigen. Zóózeer is ook de voortreffelijkste mensch het kind van zijn tijd.

Doch niet op het gebied van het zuivere denken. Het hoogst bereikbare daarin te bereiken schijnt onafhankelijk van elke maatschappelijke ontwikkeling, van alle moreele en fysieke voortreffelijkheid. De hoogte, waartoe vooral de beide groote meesters van de wijsbegeerte der oudheid zijn opgevaren, is eenvoudig duizelingwekkend. Toegegeven dat zij op anderer schouders staan, blijft de bewondering der nakomelingschap hun even zeker gewaarborgd. Om hun beteekenis te meten is het onnoodig hunne stelsels doorgrond te hebben. Het is voldoende te hebben opgemerkt, dat Plato en Aristoteles, Aristoteles en Plato, beurtelings geheel het denkvermogen der Europeesche menschheid beheerscht hebben. Zij hebben het wakker geroepen, en geoefend, en gekneed als was in hunne handen. En nooit was hun macht grooter en hun werkkring verstrekkender, dan toen deze menschheid christelijk geworden was. Onder de gedenkwaardige lotswisselingen van hun beider leer is deze trek niet de minst gedenkwaardige.

Ook dit is het, dat het nadenken der lateren zich telkens geprikkeld heeft gevoeld tusschen hen beiden een parallel te trekken. De vraag naar beider betrekkelijke grootheid is een ijdele vraag, geschikte bezigheid voor de kinderkamer. Maar niet van beteekenis ontbloot is de opmerking, dat van de twee titanen der antieke gedachte Plato verreweg de ontzagwekkendste schijnt. Geen geest is ooit met geweldiger adelaarsvlucht omhoog gestegen, geen heeft met grooter diepzinnigheid het bestaande in al zijn onvolkomenheden doorgrond. Ontevreden met den chaos der realiteit schiep hij zich een eigen wereld van ideaallogische volmaaktheid, waarvan het werkelijk bestaande hem slechts de flauwe, verbleekte afdruk dacht. Zijn machtige dichtergave bezielde voor hem de vormlooze abstractie en deed hem

aanschouwen wat zijn denken als noodzakelijkheid eischte. Aristoteles daarentegen, in geen enkel opzicht dichter of fantast, verwierp alle schepping eener bloot gedroomde werkelijkheid: Hij nam als uitgangspunt de wereld van het inderdaad bestaande, als doel van zijn onderzoek de navorsching van het *waarom* der opgemerkte verschijnselen, en streefde er naar, gansch de oneindige verscheidenheid van het waarneembare in zijn geest samen te vatten, al diens openbaringen te doorgronden en zich van den samenhang van al wat is te doordringen. Nogmaals: wie zal uitmaken welk gezichtspunt groot-scher was?

„Aristoteles,” zegt Goethe, „staat tot de wereld als een bouwmeester. Hij bakent een geweldig grondvlak af ter oprichting van zijn gebouw, brengt van alle zijden bouwstoffen te zamen, rangschikt ze, stapelt ze opeen en stijgt zoo in regelmatigigen vorm als een pyramide in de hoogte, terwijl Plato, een obelisk, ja, een spitse vlam gelijk, den Hemel zoekt.” Negen eeuwen te voren had Johannes Erigena ongeveer hetzelfde verklaard. Hij noemt Plato „den grootsten van de wijsgeeren der aarde,” en Aristoteles „den scherpzinnigsten navorscher onder de Grieken van den verschillenden aard der dingen van de natuur.”

Dit laatste was het, wat de groote mannen der middeleeuw-sche scholastiek, Albertus Magnus, Thomas van Aquinum, Duns Scotus, Roger Bacon, Occam, in de armen van den heidenschen wijsgeer van Stagirus voerde. Men had den Bijbel, genoeg voor het geloof, langzamerhand onvoldoende geacht voor het ontwakende denken en weten. Men wenschte de kerkleer, tot nog toe zaak van overtuiging, ook voor de nieuw optredende vierschaar van het bloot menschelijk verstand gerechtvaardigd. Men eischte daarenboven inlichting omtrent, een hand-leiding bij, die wetenschap waarover de Bijbel zwijgt en die nadrukkelijk van deze aarde is. Om raad en bijstand in beide deze opzichten wendde men zich tot Aristoteles, dien men eerst door de Arabische vertalingen en commentaren van Avicenna (+ 1031 n. Chr.) en Averroës (+ 1217 n. Chr.), — zooals de vergriekschte naamsvormen der beide oostersche wijsgeeren luiden, — vervolgens ook in de oorspronkelijke taal had leeren kennen, en wiens wetenschappelijke orakelen men thans met voorbeeldelooze inspanning bevraagde. Nooit,

zelfs niet in de dagen zijner persoonlijke werkzaamheid, was Aristoteles met zoo onbegrensd gezag bekleed geweest. Hij werd gelezen, gecommentariëerd, in de universiteiten ten grondslag aller wetenschap gelegd, verkort, verlengd, vervormd. Zijn woord was wet. Zijn geschriften boogden op weinig minder dan canonische heiligheid. Zijn persoon gold met Johannes den Dooper als een der voorloopers van Christus. Een zijner uitspraken in twijfel te trekken heette ketterij. Niemand meer dan hij zelf zou zich er over verbaasd en geërgerd hebben, dat het eindresultaat zijner leer tengevolge had den vrijen vlegenslag van het wijsgeerig denken te verlammen, en dat de nachtmerrie zijner uitspraken elke ruimere opvatting, elke onafhankelijke overtuiging op wetenschappelijk gebied de keel toesnoerde. Zoo kwam het evenwel, het sterkst van de derdiende tot de vijftiende eeuw. Het heeft een reusachtige inspanning van velerhande krachten, het heeft een zeldzamen samenloop van gunstige omstandigheden vereischt, om dat ondragelijk geworden juk eindelijk af te schudden. De hervorming gaf zijdelings tot het bereiken ook van dit doel den vereischten stoot, en hielp met het gezag van Rome dat van den onwillekeurigen medestander der Roomsche kerkleer verwerpen. Eerst in de zestiende eeuw was de zege bevochten, en nog geruimen tijd daarna gold Aristoteles als het inbegrip van bekrompen spitsvondigheid, als de verpersoonlijking van doodsch formalisme, als de vorst der duisternis, na wiens eindelijken ondergang eerst het licht was geworden voor den menschelijken geest.

Dat dit het gevoelen werd van de voorgangers op het pad van verlichting en ontwikkeling is wel het zonderlingste in geheel deze zonderlinge opkomst en val. De coryphaeën der middeleeuwen hadden in Aristoteles voornamelijk den wijsgeer gewaardeerd, die met onvergelykelijke scherpzinnigheid de wetten van het menschelijk denken opgespoord, tot een welsluitend stelsel vereenigd, en de grenzen er van voor altijd — naar men waande — afgebakend had. Doch alleen geleid door hun behoefte aan een wetsteen voor hunne bij voorkeur dialectische geestesrichting, en aan een betrouwbaren gids in de doolhoven der menschelijke redeneering, gedreven daarenboven door een instinctmatige behoefte aan een gezaghebbenden naam tot schild voor hun niet altijd even orthodoxe bespiegelingen,

hadden zij slechts ééne zijde zijner bij uitstek veelzijdige werkzaamheid in het oog gevat, deze met de gewone buitensporigheid van leerlingen overdreven, en haar ten slotte juist bij de vooruitstrevendste denkers eener minder gebonden eeuw in minachting gebracht. Inderdaad was Aristoteles niets minder dan een onbuigzame dogmaticus. Hij mocht leeren dat de ideale wetenschap die is, welke uit enkele eeuwige grondwaarheden de oneindige wereld der verschijnselen opbouwt en verklaart, daarnevens erkende hij dat het menschelijk denken genoodzaakt is den omgekeerden weg inteslaan en van het bijzondere opteklimmen tot het algemeene. Voor zelfs de vluchtigste uiteenzetting der Aristotelische wijsbegeerte is hier geene plaats, doch reeds deze ééne opmerking volstaat om te doen inzien, dat de grondslag zelve zijner theorie hem dwong aan de concrete werkelijkheid niet achteloos voorbijtegaan. Zoo werd hij niet slechts de stichter der peripatetische school van wijsbegeerte, maar tevens de grondlegger van alle methodisch, langs empirischen weg verworven weten bij de Grieken. Hij zag in, dat het *waarom* waarnaar hij zocht voor ons menschen alleen bereikbaar is na zooveel mogelijk volledige kennismaking van het werkelijk op aarde hestaande. Zijn schriftelijke nalatenschap, omvangrijk als ze tot ons is gekomen, reikt niet toe om ons deze zijne werkzaamheid op ervaringsgebied in alle bijzonderheden voor oogen te stellen. Zeer veel van wat hij deels in meer populaireren deels in streng wetenschappelijken vorm geschreven heeft, is op den titel na verloren gegaan. Maar zooveel weten we, dat hij niet slechts de ontleder was van het menschelijke denkapparaat, niet slechts de navorscher van de grondslagen der welsprekendheid en dramatische poëzie, maar tevens direct de grondlegger der wetenschappelijke dierkunde, indirect der wetenschappelijke botanie. Dat hij het was, die uit de waarnemingen der voorgeslachten omtrent geologie en meteorologie een, zij het ook in later tijd onvoldoend gebleken stelsel had trachten te vormen. Dat hij wederom het was, die in de acht boeken zijner *Politica* ¹⁾ naar de wijsgeerige grondslagen van het staatswezen zocht

¹⁾ De radicale meening, ten onzent door Mr. B. J. Polenaar in zijn proefschrift voorgestaan, dat ook de *Politica*, zooals wij die bezitten, geen echt werk van Aristoteles zoude zijn, maar uit echte geschriften zijner hand onhandig bijeengeflanst, noem ik hier slechts pro memorie.

voor zooverre hij het voornamelijk op Grieksehen bodem had leeren kennen, en naar het recht van bestaan, naar de behoorlijke inrichting, en de betrekkelijke waarde der inderdaad aanwezige staatsvormen. En om ook in dezen aangaande de werkelijkheid zoo volledig en veelzijdig mogelijk ingelicht te zijn, ontwierp hij, naar het getuigenis van een aantal berichtgevers uit de oudheid, een korte beschrijving der feitelijk in zwang geweest zijnde staatsregelingen — *Politeiai* — van niet minder dan honderd-acht-en-vijftig grootendeels Grieksche staten en staatjes. Vooraan in de breede lijst, waarschijnlijk de uitvoerigste en ongetwijfeld de gewichtigste, stond de geschiedenis der Atheensche staatsvormen en staatsinstellingen, — de *Athénaión Politeia*.

Zoowel deze als die der 157 andere staten werd tot op dit jaar als verloren beschouwd. Van enkele kende men de titels, van enkele de rangorde die zij eenmaal in de reeks besloegen — wij weten dat de Atheensche de eerste was in de rij, die van Ithaca de twee-en-veertigste, — en aanhalingen en fragmenten bij latere schrijvers, vooral grammatici, ontbraken niet geheel. Vergelijkenderwijze het best bekend was reeds tot dusverre de *Politeia* der Atheners. Plutarchus, Pollux, Harpocratiou, Photius en meer jongeren hadden er zich herhaaldelijk op beroepen, een en andermaal ook enkele zinsneden er uit aangehaald. Niet voldoende om ons een helder inzicht in den omvang van het werk te verschaffen, maar juist genoeg om zich van het verlorene een tamelijk idealistisch gekleurde voorstelling te maken. De Latijnsche verzuchting van Neumann, die in 1827 de bestaande fragmenten systematisch geordend uitgaf: „helaas, verloren is voor immer dat voortreffelijke werk, tenzij het wellicht uit het een of andere palimpsest eenmaal opgedolven wordt“, — deze elegische klacht was waarlijk niet bloot aan de borst der onbevredigde verzamelzucht ontvaren. Ze vloeyde voort uit een algemeen erkend gemis en uit een naar men gelooven mocht gerechtvaardigde verwachting. Hoe geheel anders zou onze kennis der Atheensche geschiedenis er uitzien, indien we te rade konden gaan met de volledige inlichtingen van een man als Aristoteles, zoo scherpzinnig, zoo zaakkundig, zoo onbevooroordeeld!

Want, gewichtig als in het geheel der Grieksche geschiedenissen die van Attica is, betrekkelijk volledig als ons

zijne litteratuur bewaard is gebleven, onze kennis der lotgevallen van den belangwekkendsten staat van Hellas, zoowel van het uiterlijk verloop zijner zaken als van zijn staatkundige lotswisselingen, is slechts uitermate beperkt. Een dergelijke uitspraak klinkt alleen bevreemdend in de ooren van hen, die zich geschiedenis liefst denken als een zoo beknopt mogelijk lijstje van jaartallen, regeeringen en veldslagen, en die een werk als de twaalf deelen van Grote's *History of Greece* een bijkans niet te doorworstelen leestaak achten. Doch klaagt niet dezelfde Grote op meer dan ééne plaats over de onvolledigheid van ons weten, waar het geldt levende gestalten naar waarheid uit den afgrond van het verledene te doen oprijzen en de duizendjarige geraamten opnieuw met vleesch en bloed te bekleeden? ¹⁾ Slechts omtrent enkele tijdvakken, als de eerste twintig jaren van den Peloponesischen oorlog, geeft ons Thucydides in hun samenhang volkomen verstaanbare berichten, en toch — hoe gaarne zouden wij ons in staat zien gesteld, zelfs die berichten aan de voorstelling van andere zegslieden van gelijke beteekenis te toetsen! Wat zouden wij het op prijs stellen, het bij hem ontbrekende of al te vluchtig aangestipte van elders aantevullen of uittebreiden! Aangaande den worstelstrijd tegen Xerxes licht Herodotus ons in, maar onze dankbaarheid geldt niets minder dan het pragmatische zijner mededeelingen. Over het onbevredigende van Xenophon's *Hellenica*, welk werk de lotgevallen der staten van eigenlijk Hellas gedurende de halve eeuw van 410 v. Chr. tot den slag van Mantinea (362 v. Chr.) behandelt, is ten allen tijde onder de geschiedvorschers maar ééne stem geweest. Voor de rest zijn wij tot zeer afgeleide, zeer onkritische, zeer weinig rijkelijk stroomende bronnen aangewezen. Wij hebben ons heil te zoeken bij de levensbeschrijvingen van Plutarchus, bij de magere excerpten van Diodorus Siculus, en, waar ook deze ons begeven, bij de onsamenhangende uitlatingen van grammatici, scholiasten en woordenboekmakers. Van Diyllus, Philistus, Theophrastus, Theopompus, van de gedenkschriften van Ion van Chios, den tijdgenoot van Pericles, van de talrijke oudere biografen van

¹⁾ „Unfortunately, our scanty knowledge of the history of Athens brings before us only some general causes and a few marked facts: the details and the particular persons concerned are not within our sight.“ Dl. V, bl. 365 (Amerik. ed.), en herhaaldelijk elders.

beroemdheden op het gebied van kunst en wetenschap, van de zoogenaamde Atthiden-schrijvers, Clidemus, Demou, Ister, Phanodemus, Androtion, Philochorus, die de topografie, de gebruiken, de instellingen, geheel het inwendige leven van Attica met meer of minder uitvoerigheid hadden behandeld, — van deze allen weten wij niet veel meer dan dat zij eenmaal bestaan hebben. Is het toeval ons eens bijzonder gunstig geweest, dan kunnen wij van heinde en verre een tiental bladzijden fragmenten bijeenschrapen, waaruit de bewonderenswaardige vindingrijkheid vooral der Germaansche philologen nog altijd een tamelijk toonbaar geheel heeft weten samentestellen. Een geheel met dat al, de wrakheid van welks grondslagen allermint voor de bouwmeesters zelve een geheim is, en waarvan het getimmerte voor het grootste deel uit niet onmogelijke mogelijkheden is opgetrokken. Konden ze anders? Wat is onze gansche voorraad bouwstoffen voor de Grieksche geschiedenis in vergelijking van den bijkans verbijsterenden overloed der in bonte verscheidenheid voorhandene berichten, waaruit wij onze kennis der moderne en zelfs van eenige tijdperken der middeleeuwsche geschiedenis putten? Wat bieden al onze gegevens te zamen, om van de in een zoo bewegelijke democratie als de Atheensche ons telkens te gemoet tredende nieuwe namen iets meer dan de namen te leeren kennen? Wat, om de toespelingen der comici en de beweringen der redenaars tot hun juiste waarde terugtebrengen? Bij ontstentenis van andere doen deze laatsten vaak zelf als bronnen dienst.

Niet gunstiger staat het geschapen met de geschiedenis der staatsinstellingen. Aangaande dit onderwerp zijn de oude historisch-schrijvers al bijzonder weinig mededeelzaam. Voor hen bepaalt zich de geschiedenis van een volk bijna uitsluitend tot de rol die het tegenover andere volken speelt, en tot de lotswisselingen zijner macht in deze doorgaans onafgebroken worsteling. Trekt daarnevens iets anders de aandacht, zooals inderdaad bij Herodotus het geval is, dan zijn dit bodem en klimaat, vreemdsoortige voortbrengselen en vreemdsoortige gebruiken — van niet-Hellenen. Thucydides alleen, staatsman als hij is, verwaardigt zich nu en dan ook van de Atheensche constitutie melding te maken, te schaars en onstelselmatig evenwel en doorgaans slechts wanneer hij een gewelddadige wijziging er van te berichten heeft. De volhardende ijver der moderne geleerden, der Duitsche

bovenaan, heeft beproefd te geven wat de Grieksche oudheid zelve ons onthouden had. Geen gouddeilver kan met hartstochtelijker inspanning naar edele metalen zoeken, dan de oudheidkundigen dezer eeuw naar de overblijfselen: op brons en steen, naar wetten, volksbesluiten (*psephismata*), staatsrekeningen, lijsten, graf-schriften hebben gevorscht, die nog bij duizenden en duizenden in den herbergzamen schoot dezer voormalige kweekplaats eener voorbijgegane beschaving bedolven lagen. Voor het meerendeel was dat alles beschadigd en verminkt. Doch met ongeloofelijke scherpzinnigheid heeft men gepoogd, met behulp dezer stomme en grootendeels onvolledige getuigen, zich een beeld te vormen van de regeering, de financiën, het krijgs-, zee- en rechtswezen, het huiselijk en godsdienstig leven, de kunst en industrie, van het gansche maatschappelijk verkeer in zijn bonte verscheidenheid van althans één Helleenschen stam, van den Attischen. Inderdaad is over menig punt verrassend licht opgegaan. Maar wat de fragmentaire monumenten niet kunnen openbaren, is de samenhang der verschijnselen, is de wording, de werking, het leven. Stellen we ons voor, dat na eenige duizenden jaren niets dan ettelijke bladzijden onzer grondwetten, onsamenhangende deelen onzer staatsbladen, verspreide stukken der Nederlandsche en Indische staatsrekeningen aan een algeheelen ondergang ontkomen waren. Zou iemand kans zien, met dergelijke gebrekkige en ongelijksoortige hulpmiddelen een bevredigende geschiedenis onzer parlementaire ontwikkeling tot stand te brengen?

Toch heeft er ook over dit onderwerp eenmaal een vrij uitgebreide litteratuur bestaan. Maar de fortuin is ons hierin niet gunstig geweest. „Die Erzeugnisse der antiken Literatur über die Verfassung, Gesetzgebung und Einrichtungen des Staats Athen sind bis auf etliche höchst seichte Fragmente und höchst armselige Berufungen untergegangen,“ zegt Julius Schwarz zonder eenige overdrijving. Eenmaal bezat men de reeds gemelde Atthiden-schrijvers, onder welke vooral Philochorus geroemd werd om zijn nauwgezette, veelzijdige zaakkennis. Men bezat politieke geschriften van Stesimbrotus van Thasos, van Critias, den leider der zoogenaamde dertig tyrannen, van Idomeneus van Lampsakos, van Demetrius van Phaleron, zelf in den Macedonischen tijd tien jaren lang (317—307 v. Chr.) regent (epimelêtês) van Athene; daarna de verzameling van officieele

documenten door Craterus, geleerde verhandelingen van Telephanes, van Telephus van Pergamum, van den reiziger Polemo, van Asclepiades van Myrlea, tegen wien weer Didymus van Alexandrië schreef, de vruchtbaarste polyhistor dien Griekenland ooit voortbracht, en nog tientallen anderen. Thans is onze eenige schat de zoo goed mogelijk aaneengehechte brokstukken eener giftige diatribe tegen de Atheensche democratie, onder de geschriften van Xenophon opgenomen, maar door de Duitsche geleerden aan een onbekenden ouderen auteur, tijdgenoot van den Peloponesischen oorlog, toegeschreven. Al de rest is op luttele overblijfselen na verdwenen. En wat men dieper dan al het overige betreurde, ook het werk van Aristoteles over den staat van Athene, waarop zoovele lateren zich telkens beriepen, werd als geheel verloren geacht, totdat de *Times* van Januari dezes jaars de herleving van het bijna volledige geschrift verkondigde.

Dit alles behoort men in het oog te houden, om de blijde verrassing te begrijpen, waarmede het bericht der ontdekking de gemoederen der gezamenlijke philologen van Europa voor een wijle heeft vervuld.

II.

Ja, de jubel was groot en algemeen. Zoo iets de ongewone nieuwsgierigheid en belangstelling van het beschaafde publiek behoefde te verontschuldigen, het zou de verrukking der vakmannen zijn. Het bescheidenst had zich de uitgever zelve uitgelaten. „Smaken zullen verschillen omtrent de wenschelijkheid dat misschien cenig ander verloren werk der Grieksche letteren liever dan dit tot ons teruggekeerd ware.“ Doch de Fransche geleerden begroetten met enkele fijn gestileerde uitdrukkingen de gewichtige vondst. Uitbundiger naar den aard des volks uitten zich de vreugdekreten der Duitsche vakmannen. „Der geschichtlichen Alterthumswissenschaft ist ein unermessliches, ungeahntes Heil wiederfahren.“ „Waar zulk eene zon opgaat“, zegt Diels „daar verstuiven de duizenden historische hypothesen als vledermuizen.“ Niet anders drukt zich Friedrich Blass uit. „Ons geschrift,“ verzekert hij, „is bestemd om licht te doen opgaan over veel wat duister was, om hypothesen weg te vagen en weten in de plaats van vermoedens te stellen, in bewonderenswaardige en onverwachte mate.“

Laat ons het veel bewonderde geschrift eens nader bezien.

Bij den eersten aanblik is het duidelijk, dat de inhoud in twee afdeelingen vervalst, een historisch en een systematisch deel. De groote belangstelling der vakmannen gold en geldt, ten onrechte mijns inziens, bij voorkeur de eerste, historische helft. Wat heeft deze ons te melden?

De aanhef van het werk ontbreekt. Evenzoo het overzicht van den toestand van Athene onder zijn mythische of half historische koningen, de langzame vereeniging van het verbrokkelde landje tot een geheel, het geleidelijk verdwijnen der koninklijke waardigheid, — een gewoon verschijnsel in alle Helleensche staatjes, — en hare aanvankelijke vervanging door de heerschappij der Eupatriden, de adellijke geslachten die hun oorsprong van goden afleidden. Terloops vernemen wij een voorstelling van dezen ommekeer, die in geloofwaardigheid boven de gangbare uitmunt. De troon bleef in het huis van Codrus, de dignitaris behield den koninklijken titel, behield zijn waardigheid levenslang, doch telkenmale wanneer een voorganger gestorven was schijnt door de almachtige aristocratie, in den raad op den Areopagus vereenigd, de opvolger uit de familie der Codriden *gekozen* te zijn. Tegelijk werden nevens den koning en tot beperking zijner macht twee nieuwe overheden gesteld: de Polemarch en de Archon. Van de woelingen dezer tijden weten we niets. Dat er woelingen waren is ontwijfelbaar, daar zeker niet zonder tegenstand in 752 v. Chr. een verdere wijziging haar beslag kreeg, daarin bestaande, dat het levenslange koningschap geheel werd afgeschaft, dat de Archon, — aanvankelijk uit een bepaalde familie, daarna uit alle eupatridische huizen voor een tijdvak van tien jaren gekozen, — thans de eerste plaats in de regeering bekleedde, en eerst na hem de koning (basileus) kwam, vervolgens (in 682 v. Chr.) zelfs het archontaat, thans over negen personen verdeeld, een jaarlijks wisselende magistratuur werd, zoodat in werkelijkheid alle bestuursmacht berustte bij den Areopagus, die de verschillende overheden aanwees en zelve de telken jare aftredende archonten in zijn midden opnam.

Zoo gingen eeuwen voorbij, die wel wijzigingen in den heerschenden stand der eupatriden teweeg brachten, maar waar-schijnlijk slechts voordurend knellender wordende onderdrukking en financieelen nood voor de massa der bevolking. Even-

als te Rome schijnt te Athene een eeuwenlange strijd tusschen een heerschenden en vermogenden adel en een zoo goed als rechteloze volksmenigte bestaan te hebben. Evenals te Rome werd bij wanbetaling de schuldenaar en zijn huisgezin tijdelijk slaven (*nexi*) van den geldschieder. Met de onderdrukking van den opstand van Cylon, die ongeveer 630 v. Chr. door middel der ontevreden volksklasse de tyrannis hoopte te bemachtigen, begint voor ons Aristoteles' geschrift. Kort resumeert hij wat reeds bekend was: dat de opstand mislukte, Cylon zelf ontquam, de adellijke geslachten, het machtige huis der Alcmeoniden vooraan, zich aan zijn volgelingen vergrepen en daardoor op zich en het volk een bloedschuld laadden, waarvan eerst later Epimenides van Creta naar het bijgeloof van dien tijd den staat kwam reinigen. Oproerige bewegingen hielden aan, totdat de eupatriden omstreeks 624 v. Chr. er in toestemden dat er een geschreven wetgeving zou komen, en dat Draco, van wien wij nog altijd niets dan den naam weten, met de redactie daarvan zou worden belast.

Eene uiteenzetting van de „wetgeving“ van Draco volgt, zóó wonderlijk dat ze alle daaromtrent tot nog toe gangbare voorstellingen, omverwerpt, en waarop het geraden zal zijn later terug te komen. Het beoogde doel mislukte. De troebelen bleven voortduren, de nooden der volksklasse bleken niet gelenigd, de bezittingen van het landje gingen aan zijn vijanden verloren, zoodat de partijen, waarschijnlijk voor een algeheele ontbinding van het staatsverband beducht, „gemeenschappelijk tot hun bemiddelaar en bestuurder Solon kozen.“ Solon gaf inderdaad een uitgewerkte constitutie, waarvan een aantal bepalingen worden vermeld, — met gebruikmaking niet het minst van aanzienlijke fragmenten uit Solon's gedichten. De schuldenlast werd gedelgd door wat de wetgever zelve *Seisachtheia* (afschudding van den last) heette, de politieke bevoegdheid door verdeeling van het gansche volk in vier vermogensklassen, in plaats van gelijk tot dusverre aan den geboorteadel, aan het grondbezit vastgekoppeld, en daarenboven een groot aantal zeer in bijzonderheden afdalende voorschriften gegeven, die zelfs diep in het dagelijksche leven der burgerij ingrepen, maar waaromtrent onze kennis door de nieuwe bron niet noemenswaard uitgebreid wordt.

Ook deze wetgeving bracht den staat geen rust. Opnieuw

volgden beroeringen, daaronder de tot nog toe onbekende poging van den eersten archon Damasias om te doen wat Solon beneden zich geacht had, en onder begunstiging van den ontredderen toestand des lands het dien regeeringsvorm optedringen, welken het Grieksche gemoed van allen het sterkst verafschuwde, de tyrannis (582/81 v. Chr.). De poging werd verijdeld, maar de onbehagelijke stand van zaken bleef. Allerlei verschillende combinatiën werden beproefd, zoowel van regeering als van partijvorming, totdat ten slotte aan Pisistratus gelukte wat tot op hem aan geen partijhoofd gelukt was, het vestigen van een algemeen erkend, krachtig despotisme, dat — niet zonder tusschenpoozen evenwel — een halve eeuw overeind stond, na den dood van den stichter onbetwist overging op zijne zonen, en slechts met behulp eener vreemde macht ten slotte kon worden omvergeworpen.

Ook onze kennis van de Pisistratische heerschappij vindt in de nieuw ontdekte *Politeia* — laat ik korthedshalve het boek zoo mogen noemen — geen noemenswaarde vermeerdering. Slechts zien we uit medegedeelde anecdoten bevestigd wat we alweer van elders wisten: dat later nog bij de lagere volksklasse de regeering der Pisistratiden als een gouden eenw gold. Na hun val ontbrandde de strijd onder de adellijke huizen om den voorrang met vernieuwde woede. Tegenover elkander stonden vooraan Isagoras en Clisthenes. De laatste, geleid door het voorbeeld der Pisistratiden en van zijn eigen grootvader, die zelve heer van Sicyon geweest was, wist wat hem te doen stond om eigen macht te grondvesten. Hij sloot zich zoo nauw mogelijk bij de belangen en wenschen der volksmenigte aan. Na de gewelddadige onderdrukking van de door Sparta gesteunde partij zijns tegenstanders werd de wel telkens naar de tijdsomstandigheden gewijzigde, maar nooit officiëel afgeschafte staatsregeling van Solon thans in veel democratischer geest hervormd. In stede der oude vier, met allerlei godsdienstige en mythische herinneringen samenhangende locale stammen (phylen) riep hij er tien nieuwe met bijbehorende onderverdelingen in het leven, die bestemd waren in de allereerste plaats het aloude stamverband met zijn overwicht der landelijke aristocratie te breken. Daarnevens trad een geheel andere samenstelling van den raad (de boulè), die van vier- op vijfhonderd naar de nieuwe indeeling gekozen leden gebracht werd,

kwam de eigenaardige instelling van het ostracisme, oorspronkelijk tegen de familieleden en aanhangers der verdreven tyrannen bestemd, later een gevaarlijk wapen in de handen van elke staatkundige partij, kwam eindelijk de directe keuze der archonten en verdere hoogere overheden door de volksvergadering. „Door deze maatregelen“, zegt Aristoteles „werd de staatsvorm veel democratischer dan onder Solon het geval was geweest.“

Er volgde een tijdvak van betrekkelijke rust en van in- en uitwendige ontwikkeling. De storm der Perzische oorlogen, die boven alles de vernietiging van Athene beoogde, had de tegenovergestelde uitwerking. Athene, tot dusverre zonder veel gewicht in het geheel der Grieksche stammen en staten, trad plotseling op den voorgrond. Want vooral Athene was het geweest dat met zijn eigen grondgebied het gansche stamland en het hellenisme van den aanrollenden stortvloed der Aziatische overheersching gered had. De eerwaardige raad van den Areopagus was daarbij voorgegaan, doch evenals de offerende toewijding en de beslissende daad het werk geweest waren van de burgerij, zoo waren de geestkracht en het zelfgevoel der menigte op ongekende wijze toegenomen. Het is het plotseling maar kort opbloeiende heldentijdvak der Pallasstad, dat van haar eensklaps optreden, eerst als hoofd van een machtigen zeebond, weldra als beheerscheresse van een naar verhouding uitgestrekt eilandenrijk. Het is de tijd van Athene's groote mannen, op wie in latere dagen door dichters en redenaars met onhistorische bewondering werd teruggezien, die van de legendarische heldenfiguren der „Marathonstrijders“ en hun onmiddellijke opvolgers. Het is daarenvens de tijd van den steeds beslistere wasdom der democratische beginselen. Volgens de nieuwe bron is zelfs de conservatiefste der toenmalige staatslieden, Aristides, werkzaam geweest voor de uitbreiding der volksmacht. Na hem gingen in gelijke richting en onder aanhoudenden politieken strijd Themistocles, Ephialtes, Pericles voort en verder. De beslissende stap in die richting was de algeheele opheffing der staatkundige macht van den Areopagus, wien uit eerbied voor heilige oude overleveringen althans een beperkte rechterlijke bevoegdheid, voornamelijk in zaken van moord, werd gelaten. Sedert 462 v. Chr. is Koning Demos onbeperkt heer en meester in zijn eigen huis.

Hij bleef het tot op 411 v. Chr. Veertig jaren lang onder de tegelijk schitterende en behoedzame leiding van Pericles, na

zijn dood onder volksleiders van mindere bekwaamheid en on-aanzienlijker afkomst, mannen als Cleon en Cleophon. De rampen door dergelijke mannen over den staat gebracht, de nog grootere onheilen van den Peloponnesischen oorlog, dien broederkrijg die Griekenlands merg verteerde, in nog erger mate dan in latere eeuwen de dertigjarige het Duitschland deed, de verpletterende nederlaag op Sicilië geleden bovenal, hadden de gaandeweg van allen staatkundigen invloed beroofde en in duistere eedgenootschappen of clubs — hetairieën — voortwroetende aanzienlijken en vermogenden tot het wagen van een staatsgreep aangemoedigd, waarbij zich als altijd allerhande ontevreden en politieke plannenmakers aansloten. Onder den druk van een voorloopig schrikbewind, dat als een veemgericht te werk ging, werd een volkomen ommekeer der staatsregeling in gematigd aristocratischen geest doorgedreven. De beweging was begunstigd door de afwezigheid van het zeer democratisch gezinde scheepsvolk voor Samos, en zoo trad op de puinhoopen der oude constitutie een tamelijk ingewikkelde regeringsvorm te voorschijn, waarvan een raad van Vierhonderd, in welken Antiphon, Pisander, Phrynichus en Theramenes de het meest op den voorgrond tredende persoonlijkheden waren, hoofd en middelpunt was.

Vier maanden later was dit zwakke bewind omvergeworpen. Oneenigheden in eigen boezem, gepaard met oorlogsrampen die het niet had kunnen verhoeden, sloopten het nog voor het recht opgetreden was. Na een schaduwachtigen tusschenvorm, waarbij de soevereiniteit bij een lichaam van vijf duizend gewapende burgers zou berusten, keerde — we weten niet onder welke omstandigheden — de zuivere democratie tot haar voormalig overwicht terug. Niet ten voordeele van het algemeen belang, — althans volgens Aristoteles' inzicht. De herstelde democratie beging, zegt hij, weldra een misdaad en een fout. Een misdaad, door het onwettig veroordeelen der veldheeren, die den slag bij de Arginusische eilanden gewonnen maar de daarbij verdronkenen niet begraven hadden. Een fout, door kort daarop aannemelijke vredesvoorwaarden der Spartanen op aansporing van Cleophon van de hand te wijzen. Een jaar later (405 v. Chr.) maakte de nederlaag bij Aegos Potamos en het daarop gevolgde beleg van Athene door Lysander voor altijd een einde aan de Attische hegemonie, voor een tijd ook

aan de Attische democratie. De bloedige aristocratie der zogenaamde dertig tyrannen werd aan het uitgeputte volk door de dubbelzinnige houding van Theramenes, door het geheime drijven der aanzienlijken en de gebiedende stem van den Laonischen overwinnaar opgedrongen. Een jaar van zelfs in Griekenland ongewoon bloeddorstige vervolging, te vergelijken met de heerschappij der *Terreur* in Frankrijk, brak thans aan. Doodvonnissen, eerst na een schijnproces, daarna eenvoudig langs administratieven weg, volgden elkander met ongekende snelheid en in ongehoorde menigte op. Gegoedheid was een voldoende grond voor aanhouding, en — evenals in Frankrijk — de aangehoudene wist dat zijn laatste uur geslagen was. Zelfs de metoeci (de vrije niet-burgers) waren niet meer veilig. Zoo woedde het despotische bewind, totdat de machthebbers onderling in oneenigheid geraakten. Er ontstond een open botsing tusschen Theramenes, wien, hoe beginselloos hij ook was, het eeuwige doellooze bloedvergieten tegen de borst stuitte, en den talentvollen geweldenaar Critias, die cynisch verkondigde dat in tijden van omwenteling er bloed en steeds meer bloed behoorde te vloeien. Theramenes viel, gelijk vele eeuwen na hem Danton viel, als offer der door hem zelf ontketende booze geesten. Ook ditmaal echter regeerden — naar de oude volkspreuk — de strenge heeren niet lang. Het gelukte den warmen democraat Thrasybulus een vast punt in het Noorden te bezetten, zich na eenige voorspoedige gevechten in den Piraeus te nestelen, en in een daarop gevolgden slag de hoofden der Dertig te doen sneuvelen. De overigen werden afgezet en een nieuw college van tien mannen gekozen, dat evenwel in de voetstappen der Dertig trad en den strijd tegen de democratisch gezinden binnen en buiten de stad voortzette. Doch de meerderheid der bevolking had genoeg van den burgerkrijg, en wie kon was naar den Piraeus en naar het kamp der patriotten uitgeweken. Toen werd een nieuwe commissie van tien aangesteld, en deze slaagde met den Spartaanschen koning Pausanias en tien Lacedaemonische commissarissen er in, een aannemelijken vrede tusschen de beide staatspartijen tot stand te brengen, welks voorwaarden door Aristoteles in den breedte worden medegedeeld. Aan de overgeblevenen der Dertig en der gelijkgezinde Tien werd met hun aanhang het stadje Eleusis ingeruimd, den overigen door Archinus een verstrekkende

amnestie gewaarborgd, en nadat twee jaren daarna ook de mannen van Eleusis in het gemeenschappelijke staatsverband waren teruggekeerd, en de aloude democratie met enkele noodzakelijk gebleken wijzigingen opnieuw was gevestigd, kon men het nog ten tijde van Aristoteles er voor houden dat de reeks van omwentelingen te Athene voor goed afgesloten was. „Het volk stelde voor zich toenmaals den nog thans bestaanden staatsvorm vast.“

Het was na het mythische koningschap, door Aristoteles als den grondvorm der verschillende Atheensche „constitutien“ aangenomen, de *elfde* wijziging, waarmede hij zijn schets besloot. Dat het toch niet de laatste zou zijn, dat kort na zijn overlijden het Atheensche staatsbestuur opnieuw nog met allerlei wederwaardigheden te kampen zou hebben alvorens ten slotte in het Romeinsche wereldrijk op te gaan, kon Aristoteles bezwaarlijk vermoeden. Ook indien hij het had kunnen weten, zou hij waarschijnlijk kort verwijld hebben bij die van buiten af opgedrongen „hervormingen“, en ten spoedigste zijn overgegaan tot zijn tweede of systematisch gedeelte: de gedetailleerde beschrijving der ten zijnen tijde in Athene nog heerschende staats- en rechtsinstellingen. Ongelukkig is deze afdeeling, mijns bedunkens gewichtiger dan de voorafgegane historische schets, in den papyrus veel onvollediger bewaard gebleven. Zooveel zien we evenwel, dat na een korte opgave van de wijze waarop de jeugdige Athener, ten einde mettertijd zijn volle burgerrechten te kunnen uitoefenen, in het staatsverband behoorde te worden opgenomen, de uiteenzetting volgt van de functien der volksvergadering (ekklésia), van den raad (boulé), van de overheden en de rechtbanken.

De heer Kenyon, wiens doorzicht en objectiviteit zijn groote gaven voor ontcijfering en zijn ongemeen schrijverstalent ten volle evenaren, heeft met zeldzame onpartijdigheid op eene leemte van het door hem uitgegeven geschrift zelve den vinger gelegd. „Wat wij door de gansche verhandeling heen,“ zegt hij, „en bijzonderlijk in het tweede deel ervan missen, is elke bespreking van den geest en de grondbeginselen der Atheensche constitutie.“ Een ieder, die het nieuw ontdekte werk met onbevangen blik beschouwt en zich niet reeds wegens den naam des schrijvers tot onvoorwaardelijk bewonderen verplicht acht, zal deze grief van den uitgever beamen. Hij zelf is geneigd alle schuld van de

schouders des auteurs af en op zijn plan te wentelen. De *Politieën*, waarvan de thans hervondene er een is, waren — zegt hij — slechts bestemd een reusachtige verzameling van feiten te geven. De daaruit te trekken en daarmede toetelichten beginselen en algemeene gezichtspunten bleven aan het wijsgeerige geschrift der acht boeken *Politica* voorbehouden. Doch met het aannemen dezer verzachtende omstandigheid dunkt mij de auteur der *Athénaïón Politeia* niet vrijgesproken. Ook al verboden het gezond verstand, de omvang van het ontdekke, en de wetenschap dat de ouden aan geschiedenis minder ideale eischen stelden dan wij, ons *a priori* aan een wijsgeerig-rechterlijke behandeling te denken, welke — laat ons zeggen — die van Hallam's *Constitutional History of England* nabijkomt, toch hadden we recht van Aristoteles' wereldroem meer en beter te verwachten dan ons thans in zijn naam geboden wordt. Er ligt een gemakkelijker waar te nemen dan te beschrijven waas van kleingeestigheid over de gansche studie verbreid. De belangwekkende stof is niet belangwekkend behandeld. Een wijsgeerig plan, een leidende gedachte ontbreekt. Al te vaak nemen onbeduidende anecdoten de plaats in van in een *Verfassungsgeschichte* onmisbare technische bijzonderheden. Een en andermaal wordt tegen Herodotus en Thucydides in 't voorbijgaan gepolemiseerd, eens zelfs Herodotus met name genoemd — om in een voor de constitutioneele en iedere geschiedenis volmaakt onverschillig detail naast zijn bericht een afwijkend te plaatsen. Trots deze nauwkeurigheid in het kleine, zijn de ingevlochten anecdoten doorgaans slecht verteld, eenmaal zelfs is er eene verkeerd begrepen. Staatsstukken worden noch verkort noch volledig medege-deeld op één na, en ook dit eene bewijst mede de thans te berde gebrachte grief tegen het werk, die van een averechtsch inzicht in hetgeen gewichtig is en hetgeen niet. Het bedoelde document is het verdrag, krachtens hetwelk in 403 v. Chr. de zegevierende democraten aan de overblijfselen van den aanhang der Dertig Eleusis als afzonderlijke woonplaats inruimden, waardoor slechts een geheel voorbijgaande toestand geschapen werd die drie jaren later reeds ongemerkt verdwenen was. In plaats van aanhalingen uit de wetten van Solon, die ten tijde van Aristoteles nog bereikbaar waren, gelijk na hem Didymus, tijdgenoot van Augustus, er gebruik van heeft gemaakt, ontvangen wij op zichzelf

hoogelijk te waardeeren fragmenten uit Solon's gedichten. In plaats van een helderder inzicht in de leidende mannen en de bewegende krachten der Atheensche democratie, schenkt men ons voor het meerendeel oud nieuws, uit de voorlang bekende bronnen geput, opnieuw gebotteld, maar zóó dat doorgaans alle aroma zich vervluchtigd heeft.

Want ook in den vorm zie ik weinig te loven. De heeren Kaibel en Von Wilamowitz verklaren in het voorwoord hunner zoo even verschenen uitgave, dat zij met bijzonder groot genot het nieuw ontdekte boek gelezen hebben. Vóór hen hadden andere Duitsche geleerden, mannen van beteekenis, hetzelfde verklaard. Met bewondering had Blass in het geschrift isokrateischen rhythmus ontdekt. Met niet minder weldadig aandoende verrassing had Diels waargenomen, „dat Aristoteles zoo schoon afgerond, zoo wel geordend, zoo voornaam eenvoudig in een slechts voor een engen kring bestemd werk geschreven heeft.“ Over smaak valt niet te twisten, en zoo zullen de heeren Von Wilamowitz en Kaibel, Blass en Diels het mij wellicht ten goede houden, wanneer ik in alle bescheidenheid verklaar dat mijn indruk een geheel andere is. Omtrent den isokrateischen rhythmus laat zich hier niet wel redetwisten. Maar aangenomen dat deze geheel uiterlijke stilistische eigenaardigheid in de voor ons liggende verhandeling onwederlegbaar aanwezig ware, zou zij alleen volstaan om het werk tot een kunstwerk te stempelen? Dit geschrift een kunstwerk? Op grond van welke verdiensten? Er is noch kunstvolle groepeerings van de stof in noch schildering hoegenaamd, hetzij der personen, hetzij der gebeurtenissen. Het gaat niet aan, het ten opzichte der inkleeding zelfs met eenig geschrift van Xenophon te vergelijken, laat staan met Herodotus of Thucydides. Het is wat het zijn wil, een leer- en leesboek. De stijl, — het is waar — vloeit gemakkelijk, zonder de hinderlijke sprongen en ingewikkelde constructiën, waaraan de andere geschriften van Aristoteles den lezer gewend hebben. Maar ook het grootsche der gedachten, de koninklijke wijsheid, het soms pikante der dictie ontbreekt. Alles gelijkvloersch.

Nemen we één voorbeeld, datgene wat in hoofdst. 27 over Pericles gezegd wordt. Ieder kenner van het oorspronkelijke zal toegeven dat de keus eerlijk is gedaan en het betreffende gedeelte een betrouwbare proef oplevert van den gemiddelden

vorm des geheels. „Hierna, toen Pericles als volksleider optrad en zich het eerst, nog als jong man, hoogelijk onderscheidde door zijne aanklacht tegen Cimon bij gelegenheid dat deze als strateeg rekening en verantwoording deed, toen geschiedde het dat de vorm van het staatswezen nog democratischer werd. Want hij ontnam aan den Areopagus eenige zijner voorrechten, en vooral spoorde hij den staat tot ontwikkeling zijner zeemacht aan, hetgeen ten gevolge had dat de volksmenigte, grooter zelfvertrouwen gekregen hebbende, het gansche staatsbestuur meer aan zich trok. Daarop, in het 49^e jaar na den zeeslag bij Salamis, onder het archontaat van Pythodorus, brak de Peloponnesische oorlog uit, gedurende welken het volk, binnen de stadsmuren opgesloten en ten gevolge der aanhoudende veldtochten gewoon geraakt aan het ontvangen van soldij, deels vrijwillig deels door den nood gedwongen verkoos zelve het staatsbestuur in handen te nemen. Ook was het Pericles, die tegenover Cimon's vorstelijk vermogen een middel zoekende om zich de volksgunst te verzekeren, het eerst de rechtbanken bezoldigd heeft.“

De figuur van Pericles straalt — het blijkt zonneklaar — bij den geschiedschrijver der Atheensche staatsinstellingen lang niet in den schitterenden lichtglans, waarin onder de ouden inzonderheid Thucydides, en op diens voetspoor de meerderheid der moderne geschiedschrijvers van Hellas — zoover wij zien kunnen, met recht — hem gehuld hebben. Het is er namelijk verre vandaan dat Aristoteles een onbepaald aanbidder der zuivere democratie van Athene zou zijn. „*Aufrechten Hauptes steht er da, jeder Zoll ein Aristokrat*“, heet het omtrent hem bij Diels met dat eigenaardige Germaansche pathos, dat wij, onaandoenlijke Nederlanders, met half spottende, half wanhopige bewondering plegen aantestaren. De mannen naar zijn hart zijn geenszins Themistocles en Pericles, — om van de mindere grootheden, Cleon, Cleophon, Alcibiades, Hyperbolus, Thrasybulus, niet te gewagen — maar, gelijk wij ook ditmaal reeds van elders wisten, Nicias, Thucydides Melesias' zoon, en Theramenes, zelfs Theramenes, deze „*politische Jammergestalt*“, gelijk Schwarz (bl. 335) hem noemt. Niemand heeft het recht het Aristoteles ten kwade te duiden, zoo hem de Atheensche democratie en hare meer of minder eminente leiders niet naar den smaak waren. Alleen bevreemdt het, den overtuigden aristocraat daarenvens te hooren gewagen van de „gewone goedertierenheid

van den Demos", en aan het slot der eerste afdeeling, wanneer de verschillende wijzigingen zijn opgeteld die de Attische staatsregeling in den loop der tijden heeft ondergaan, letterlijk het volgende te lezen. „Het volk heeft zich zelven tot den eenigen soeverein gemaakt en bestuurt alles door middel zijner volksbesluiten en rechtbanken, waarin de mindere volksklasse overheerschend is; want ook de vroegere rechtsbevoegdheid van den raad is aan het volk gekomen. *En daarin schijnt het goed gehandeld te hebben: immers, de weinigen schijnen lichter om te koopen, en door geld en door gunsten, dan de menigte.*”

Het zal een onvoorwaardelijk bewonderaar van Aristoteles geen moeite kosten, in deze beide ontboezemingen blijken te zien eener hooge onpartijdigheid. Doch zal hij daarvan kunnen blijven gewagen tegenover de wijze, waarop van enkele in aristocratische oogen bijzonder beruchte volksleiders, inzonderheid Cleon en Cleophon, in de nieuwe bron melding wordt gemaakt? Cleon, de lederfabrikant, — heet het — trad voor de volksvergadering op met zijn schootsvel aan, van de tribune af schreeuwende en schimpende. Cleophon, gepantserd en dronken in de ekklesia verschenen, verhinderde het tot stand komen van een vrede met de Lacedaemoniers op redelijke voorwaarden tegen het einde van den voor Athene zoo onheilvollen Peloponnesischen oorlog. Evenwel, — lezen we verder — hij zoo ~~zo~~ goed als andere volksmannen van hetzelfde gehalte ontvangingen behoorlijk loon naar werken. Cleophon werd later ter dood veroordeeld. „Want de volksmenigte, ook al wordt ze misleid, pleegt daarna hen te haten die haar aangespoord hebben iets onbehoorlijks te doen.” Zullen we thans, wegens het „overweldigende gezag”, dat vooral Duitsche geleerden geneigd zijn aan elke uitspraak van Aristoteles toetekennen, onze tot dusverre na grondig onderzoek aangenomen kennis der Atheensche geschiedenis op velerlei punten wijzigen, en met name Cleophon's gerechtelijken moord op den breeden rug der Atheensche democratie schrijven? En zullen we dien anderen gerechtelijken moord, waaraan ditmaal ontegenzeggelijk de demos de schuldige is, de terechtstelling der veldheeren welke de overwinning bij de Arginusische eilanden behaald, maar de daarbij verdronkenen niet ter begrafenis opgevischt hadden, zullen wij ook dezen, op *zijn* woord afgaande, nog zwarter maken dan hij reeds is, door voortaan te leeraren dat ze alle tien

ter dood gebracht zijn? „Aristotle is certainly inaccurate here,“ luidt het oordeel van Kenyon, bescheiden maar bondig.

Doch onze schrijver vergist zich niet slechts daar waar partijdigheid de ongeëvenaarde scherpte van zijn blik tijdelijk kan beneveld hebben. Hij maakt ook geheel onbevooroordeelde fouten. Bij zijne voorstelling van de list, waardoor Pisistratus de burgerij van Athene ontwapend en zodoende tegen zijne tyrannis weerloos zou gemaakt hebben, laat hij — ten onzent heeft prof. van Leeuwen reeds op dit raadsel gewezen — de in beslag genomen wapenen wegbergen in het Theseum, dat — eerst een halve eeuw na Pisistratus door Cimon is gesticht. Nog zonderlinger is, wat ons thans bericht wordt nopens de wijze waarop de Areopagus, ten einde plaats te maken voor de zich ontwikkelende democratie, van zijn staatkundig overwicht werd beroofd. Tot dusverre nam men niet zonder reden aan, dat dit geschied was door Ephialtes met bijstand van den langzamerhand invloedrijk wordenden, maar nog jeugdigen Pericles, en in het jaar v. Chr. 462. Het jaar blijft ook in ons geschrift hetzelfde. Maar in plaats van Ephialtes, bijgestaan door Pericles, lezen we thans dat dienzelfden staatsman voor diezelfde staatsstreek de ondersteuning te beurt viel van Themistocles. Onmogelijk! moeten we wel zeggen. Langs drieërlei weg, door combinatie van alle bekende feiten zijn berekening steunend, komt Friedrich Cauer ¹⁾ tot het besluit dat de tot nog toe gehuldigde opvatting juist is en Themistocles reeds negen jaar te voren (471/70 v. Chr.) uit Athene verbannen was. Bij het tijdrekenkundige monstrum komt nog, dat het verhaal zelve bij Aristoteles in hooge mate verward en gedwongen is. Slechts zooveel maken wij er uit op, dat Themistocles, zelve lid van den Areopagus, een dubbelzinnige rol speelde door Ephialtes tegen de voornemens van den Areopagus, den Areopagus tegen de plannen van Ephialtes te waarschuwen, en dat hij zodoende dezen laatsten er toe bracht om te slaan, alvorens zelve geslagen te worden. Wij zullen voorzichtig handelen met voorloopig aan deze inkleeding der zaak geen plaats te verleen in de handboeken voor Grieksche geschiedenis.

Niet minder raadselachtig is wat van de wetgeving van Draco

¹⁾ F. Cauer: *Hat Aristoteles die Schrift vom Staate der Athener geschrieben?* 1891. bl. 25—28.

bericht wordt. Tot dusverre werd algemeen aangenomen, en direct zoowel als indirect vond men deze opvatting ook door het gezag van niemand anders dan Aristoteles bevestigd, dat Draco enkel het vooral lijfstraffelijke, gewoonterecht gecodificeerd, maar geen wijzigingen in de ten zijnen tijde bestaande orde van zaken gebracht had. Ons geschrift komt niet slechts die rustige overtuiging storen, maar brengt ons zelfs het schema eener geheel uitgewerkte staatsregeling. En welk een voor die tijden geheel ongehoorde staatsregeling! De souvereiniteit in handen gelegd der wapenen bezittenden. De staatsbeambten aan een op geldswaarde te schatten census gebonden. Een senaat van vierhonderd-één leden, door het lot uit de klasse der volle burgers aangewezen. Indien een raadslid een zitting van senaat of volksvergadering verzuimt, eene boete van drie drachmen voor wie tot de hoogste vermogensklasse, die der Pentekosiomedimnen, behoorde, van twee drachmen voor wie tot de tweede, van één drachme, voor wie tot de derde klasse, die der Zeugiten, gerekend werd. Daarenvens bepalingen omtrent den ouderdom en de aan alle recht-hebbenden op hunne beurt gewaarborgde verkiesbaarheid voor de verschillende magistraturen. Eindelijk, de Areopagus bestemd tot opersten hoeder aller wetten en overheden.

Bijna gelijktijdig hebben in Duitschland Friedrich Cauer, in Engeland de heer Headlam in den breede uiteengezet, hoe geheel onmogelijk deze constitutie is voor den tijd waarin ze ontworpen en waarvoor ze bestemd heet te zijn. Hoe ze strijdt met al wat we van de toenmalige Atheensche maatschappij, hare zeden en instellingen hetzij van elders weten, hetzij daaromtrent op goede gronden mogen aannemen. Hoe ze boeten in geld taxeert. Hoe ze van de archonten en schatmeesters een vermogen eischt, niet slechts alweder naar geldswaarde berekend, maar -- wat nog wonderlijker klinkt -- tienmaal minder dan voor de strategen en hipparchen (bevelhebbers der ruitery) wordt gevorderd, en dat, terwijl toenmaals het ambt van archon het eerste was in den staat, en daarentegen de strategen waarschijnlijk eerst door Clisthenes ingesteld, maar in allen gevalle pas na de Perzische oorlogen van den Polemarch (den derden Archon) onafhankelijk zijn geworden. Hoe de vermogensklassen der Pentekosiomedimnen en drie volgende, wier instelling en namen tot dusverre terecht aan Solon werden toegeschreven, hier als reeds aan Draco bekend worden verondersteld. En zoowel de Duitsche

als de Engelsche geleerde is van oordeel, en ik voor mij sluit mij gaarne bij hen aan, dat deze geheele zoogenaamde wetgeving van Draco apocrief is, en inderdaad gemodelleerd op wat eerst twee eeuwen na hem voor een oogenblik werkelijkheid is geworden: op het oligarchisch ontwerp, krachtens hetwelk de zoogenaamde Raad der Vierhonderd in 411 v. Chr. werd ingesteld om weldra weer te verdwijnen ¹).

Indien de zaak zoo staat, rijst vanzelf de vraag hoe dit verdachte stuk staatsgeschiedenis in ons geschrift gekomen mag zijn. Aan een eigen mystificatie van den schrijver mogen we niet denken. Zijn eerlijkheid en goede trouw trekt geen zaakkundige ook maar van ter zijde in twijfel. Maar is het hoofdstuk later door een averechtsch uitbreidende hand ingelascht? Is het bij toeval te dezer plaatse gekomen? Of is — wat mij de eenig ware oplossing dunkt — de auteur onzer verhandeling zelf tegelijk bedrogene en schuldige, in zooverre dat hij bij „vergissing“ uit een onbetrouwbare bron een onhistorisch document als geloofwaardig aangenomen heeft?

Een ding is zeker: zulke „vergissingen“ manen tot behoedzaamheid in het gebruiken der nieuwe vondst. De zon, die naar de verwachting van Diels alle veronderstellingen zou verstroomen, blijkt zelve nog altijd door tal van nevelen omsluierd. Zelfs niet al de beweringen van het tweede, systematische gedeelte schijnen boven gegronde verdenkingen verheven beschouwd te mogen worden ²). De berichten van het historische deel —

¹) De slotsom, waartoe Mr. Headlam komt, luidt in zijn eigen woorden: „The fact is that the whole of this constitution is a complete anachronism. It shows in every line the influence of the political principles, which prevailed among the moderate aristocratic party at Athens from the end of the 5th century.“ (Class. Rev. April, p. 168.) Evenzoo Cauer: „Die angebliche Verfassung Drakons entspricht den Zuständen, die gegen Ende des fünften Jahrhunderts bestanden, und ist dem von den Oligarchen des Jahres 411 ausgearbeiteten Entwürfe nachgebildet. Sie ist dem Streben entsprungen, was man in der Gegenwart für wünschenswert hielt, in der Vergangenheit als wirklich nachzuweisen“ (biz. 71). Niet anders oordeelde Théod. Reinach in de *Acad. des Inscriptions et Belles-Lettres*, zitting van 5 Juni II.

²) Hoofdst. 60 (p. 148 Ken.) lezen wij van de heilige olijfboomen in het bezit van den staat: „vroeger verkocht de staat zelf de opbrengst; en zoo iemand een heiligen olijfboom uitgroef of brak, kwam de zaak voor de rechtbank van den Areopagus, en zoo er veroordeeling volgde, strafte deze den schuldige met den dood.“ Wij bezitten nog eene redevoering van Lysias, waarin een van dergelijk vergrijp beschuldigde zich voor den Areopagus verdedigt. Doch de daar genoemde straf is niet de dood, maar ballingschap met verbeurdverklaring van goederen.

overeenstemming hieromtrent onder de deskundigen zal zich zeker niet lang laten wachten — behooren aangenomen te worden met eene bereidwilligheid, die de strengste controle niet uitsluit. Het ware onbillijk te ontkennen, dat onze wetenschap der Attische geschiedenis en oudheden door de *Athênaiôn Politeia* in menigerlei opzicht uitbreiding en aanvulling ontvangt. We leeren zoowel indirect als direct. Indirect, omdat we nu kunnen nagaan wat onze tot nog toe gebezigde afgeleide bronnen wèl en wat ze niet aan Aristoteles ontleend en hoe ze het ontleend hebben. Direct, omdat ons velerlei stof geboden wordt, minder voor onomstootelijke wetenschap dan wel voor die min of meer aannemelijke hypothesen, waaruit immers voor een goed gedeelte het gausche kaartenhuis onzer kennis van de oude geschiedenis is opgetrokken. De gegevens van het nieuwe werk zijn ons welkom, mits de scheidende en verbindende kritiek der deskundigen slechts de handen vrij houde. En inderdaad, waarom zou aan dit compendium een gezag ingeruimd dienen te worden, dat de moderne wetenschap soms wel wat eigenwijs aan de geschriften van Herodotus en Thucydides ontzegt? Onze vrijheid van oordeelen herwonnen te hebben, ons eigen op goede gronden berustend inzicht niet te behoeven prijs te geven aan eene *überwältigende Autorität*, zietdaar eene winst, die waarlijk niet zoo heel gering aantestaan is. We danken haar aan grove fouten, maar al mompelend dat we zoo iets nooit van den grooten Aristoteles hadden vermoed, verzuimen we niet met de daardoor herkrege zelfstandigheid ons voordeel te doen. Dat is de erkentelijkheid der wetenschap.

III.

Onwederlegbare waarheid blijft het met dat al, dat de „vergissingen“ er zijn, en dat ze van die soort en in die mate in een man als Aristoteles ten hoogste bevreemden. Geen wonder derhalve, dat bijna tegelijkertijd èn in Nederland èn in Engeland èn in Duitschland de kwestie der echtheid werd opgeworpen.

Is misschien — zoo hebben in den aanvang de sceptische geesten zich afgevraagd — is misschien de gausche hoog opgevijzelde ontdekking niet een heel modern bedrog? Waarlijk, de philologen hebben door een oogenblik aan dien twijfel voet

te geven, zich nog geenszins aan hypercritiek schuldig gemaakt. Een reeks van met meerdere of mindere schrandereid overlegde bedriegerijen in de laatste jaren gepleegd en eerst na langer of korter tijdsverloop ontdekt en bewezen, hebben hen door schade en schande geleerd op hun tellen te passen. Wij Nederlanders denken aanstonds aan de beruchte geschiedenis van het Oera-Linda-boek. De Engelschen hebben zich kunnen spiegelen aan de Bijbel-vervalsching van Shapira. Duitschland heeft zich een tijdlang vergaapt aan de zoogenaamde oud-Grieksche handschriften van Simonides, en Frankrijk aan de wiskundige documenten van zeventiende-eeuwsche wijsgeeren, door Vrain-Lucas vervaardigd. Zelfs de leek, die een opmerzaam lezer is geweest van Gustav Freitag's *Verlorene Handschrift* en van Daudet's *Immortel*, weet waartegen men ten dezen opzichte altijd op zijn hoede moet zijn. De geheimzinnigheid daarenboven, waarmede bestuurderen van het British Museum de plaats en nadere omstandigheden der vondst blijven geheim houden, een stilzwijgen dat ongetwijfeld zijn gegronde redenen heeft, was en is evenwel weinig geschikt booze vermoedens het stilzwijgen opteleggen. Een vermoeden als het volgende heeft niets gezochts en niets onwaarschijnlijks. De papyrus — het heeten vier verschillende strooken te zijn, waarvan de voorzijde, het *recto*, rekeningen uit het elfde jaar van keizer Vespasianus (78/79 n. Chr.) het *verso*, in *vier*, of volgens de jongste Deutsche uitgevers in *twee* verschillende handen geschreven, onze verhandeling bevat, — de papyrus en de oorspronkelijk zich daarop bevindende bescheiden kunnen zeer wel echt, en toch de aan de achterzijde gevonden *Athénaïón Politeia* een zeer moderne vervalsching zijn. Het ware volstrekt niets ondenkbaars dat een geslepen en bekwaam falsaris, — er zijn er zoo — bij toeval in het bezit der ontwijfelbaar oude en slechts aan de *recto*-zijde beschrevene papyrus-strooken geraakt, deze gebezigd had om aan zijn eigen verzinsels een valschen schijn van hooge oudheid te geven. Ook het feit dat de *Athénaïón Politeia* acht-en-vijftig maal bij de oude schrijvers, historici en grammatici, met name wordt aangehaald, en dat van deze acht-en-vijftig aanhalingen niet minder dan vijf-en-vijftig in het thans bijna volledig teruggevonden werk inderdaad aangetroffen worden, — ook deze omstandigheid is evenmin als de authenticiteit van het materiaal op zichzelf reeds een onomstootelijk bewijs

voor de echtheid. De eerste zorg toch van een vervalscher zou zijn geweest, deze in allen gevalle echte fragmenten in eigen arbeid intelijven, alweder om door het bekende gezag bij te zetten aan het tot dusverre onbekende, en in de uitgave der Aristotelische fragmenten door Valentin Rose had hij al wat hem van dienst kon zijn slechts voor het grijpen. Men ziet: om zelfs tegenover het gezag van het British Museum en den verdienstelijken uitgever aan een moderne mystificatie te denken, behoefde men nog geenszins een Pyrrhonist, een Mefistofeles, een ongelooovige en overgegeven twijfelaar te zijn.

In werkelijkheid staat de zaak evenwel gunstiger, èn voor de autoriteit der Engelsche uitgevers èn voor de bruikbaarheid van het uitgegevene. Het schrift schijnt alle waarborgen van oudheid en echtheid op te leveren. Al diegenen, die in de gelegenheid waren hetzij het oorspronkelijke, hetzij de facsimiles te raadplegen, schijnen overtuigd dat ook de *verso*-zijde in dit opzicht niets verdachts aanbiedt. Hetzelfde kan veilig verzekerd worden van inhoud en taal. Juist de verkeerdheden, hierboven in den inhoud blootgelegd, zijn van dien aard dat een bedrieger, die zijne waar onder de vlag van Aristoteles aan de markt wilde brengen, ze zorgvuldig zou hebben vermeden. Aan den anderen kant weet hij wat wij moderneren niet kunnen weten, en ignoreert hij omgekeerd allerlei wat scherpzinnige combinatiën der hedendaagsche geleerden als voorloopige waarheid hebben doen aannemen. In de taal hebben Engelsche vakmannen verscheidene afwijkingen van het Aristotelische spraakgebruik trachten aantetoonen. Ook tegen dergelijke, aanstonds verdenking wekkende eigenaardigheden zou een falsaris angstvallig hebben gewaakt. Een zijdelingsch bewijs, maar ook niet meer dan dit, voor de opvatting dat het geschrift werkelijk uit de oudheid stamt, vind ik daarenboven in deze omstandigheid. Van een paar bladzijden van het werk bezitten we een tweede handschrift, reeds sedert 1884 bekend. Twee papyrusstrooken, natuurlijk van een gansch andere copie der *Athênaiôn Politeia*, kwamen terecht in de Berlijnsche bibliotheek, en werden door Th. Bergk met bewonderenswaardige scherpzinnigheid als tot dit geschrift van Aristoteles behoorende herkend. De bladen waren in betreurenswaardigen toestand, beschadigd en vol gaten. Ze werden ontcijferd en aangevuld, eerst door Blass, daarna door Bergk, bedachtzamer door den eersten, met geniale

vermetelheid door den laatsten. Vergelijken we nu deze door moderne gissing verkregen aanvullingen met de lezingen van datzelfde gedeelte in den Engelschen papyrus, die juist hier ter plaatse bijzonder goed bewaard is gebleven, dan biedt in mijne oogen de eenvoud van den daarin overleverden tekst tegenover de gekunsteldheid, welke de gissingen der Duitsche geleerden noodzakelijk aankleeft, een niet ganschelijk te verwerpen gunstig getuigenis voor de authenticiteit van het geheel. Ook de behandeling van dit fragment dunkt mij voor de waarheid te pleiten der bewering: wanneer modernen gissen, verdichten, stileeren, dan doen ze het anders.

Tot zoover heeft dus de heer Kenyon zijn pleit glansrijk gewonnen. Wij zijn wel genoodzaakt met zijne opvatting mede te gaan dat het boek hetwelk hij ons aanbiedt een echt overblijfsel uit de 4e eeuw v. Chr. is. We behooren ons geheel gewonnen te geven wanneer hij betoogt, dat zijne *Athénaïón Politeia* hetzelfde geschrift blijkt dat de oudheid als zoodanig las, gebruikte en aanhaalde; hetzelfde werk, „dat misschien in de bibliotheek van Cicero aanwezig was; dat geciteerd wordt door Plutarehus in de eerste eeuw na Christus; dat druk gebezigd werd door Pollux in de tweede; waarvan de titel voorkomt in den catalogus eener boekverzameling uit de derde; dat in de vierde telkens aangehaald wordt door Harpocration; en dat in de zesde eeuw n. Chr., gelijk we uit Photius weten, gebruikt werd door den rhetor Sopater.“ Ook dit stemmen we hem toe dat, daar de patriarch Photius in de negende eeuw het werk slechts uit aanhalingen schijnt te kennen, het evenals zoo vele andere voortbrengselen der klassieken hoogstwaarschijnlijk tusschen de zesde en negende eeuw n. Chr. is verloren gegaan. Verder is het zeer vernuftig opgemerkt, dat de particulier, die voor eigen gebruik deze copie van het Aristotelische boek vervaardigde en liet vervaardigen, een zuinig mensch moet geweest zijn, die scheurpapier tot nuttige doeleinden wist aan te wenden en, om in een klein bestek zooveel mogelijk stof samen te persen, een niet onaanzienlijk aantal verkortingen onder het schrijven bezigde. Een onbekende Aegyptische Griek heeft zonder het te weten of te willen aan de wetenschap dezer eeuw een grooten dienst bewezen door haar van uit zijn verre graf dezen twistappel toe te werpen.

Want met al wat tot dusverre is aangevoerd is de oudheid

van het geschrift bewezen, is bewezen dat latere schrijvers het als een echt werk van Aristoteles beschouwden en gebruikten, maar geenszins dat ook wij genoodzaakt zijn het zonder aarzelen als door Aristoteles zelve samengesteld aan te merken. Integendeel, al wat omtrent de lotgevallen van Aristoteles' werken ons bericht wordt maant tot voorzichtigheid. Men verhaalt dat ze jaren lang verborgen gebleven of althans slechts in beperkten kring bekend geweest, en plotseling te voorschijn gekomen zijn. De lijsten zijner geschriften, ons uit de oudheid overgeleverd, stemmen noch onderling, noch met wat ons bewaard is gebleven volkomen overeen. Hem wordt zulk een ongeloofelijk uitgebreide letterkundige werkzaamheid toegekend, dat het bijna ondenkbaar schijnt dat ook de onvermoeidste werkman dat alles alleen kan hebben voltooid. Alleen reeds het voorbereiden en uitwerken der schets van honderd-acht-en-vijftig staatsregelingen is meer dan redelijkerwijze van één man die geen hoogen ouderdom bereikte kan worden verwacht; en toch — welk een gering gedeelte is die arbeid van het geheel der zijn naam dragende schriftelijke nalatenschap! Aan den anderen kant pleiten overlevering en waarschijnlijkheid voor iets dergelijks als ook thans nog juist de vermaardste der Duitse geleerden doen: dat Aristoteles, evenals zij, in zijn hoedanigheid van schoolhoofd onderdeelen van zijn reusachtigen letterarbeid onder zijn toezicht aan sommige zijner leerlingen ter uitwerking opgedragen heeft. Onder deze omstandigheden is tegenover een tot nog toe onbekend gebleven werk, dat zich als Aristotelisch aankondigt, twijfel gewettigd en nader onderzoek plicht.

Ten onzent is, ofschoon in zeer behoedzame bewoordingen, de vraag der echtheid in ontkennenden zin besproken door prof. Van Leeuwen in eene lezing, voor de letterkundige afdeling der Koninklijke Academie van Wetenschappen gehouden. De spreker doet al de zonderlinge „vergissingen“ uitkomen, die in het weinig uitgebreide geschrift worden aange troffen: het Theseum, dat reeds ten tijde van Pisistratus heet te bestaan; de tien veldheeren, na den slag bij de Arginusen ter dood veroordeeld; de ongehoorde staatsregeling van Draco. Hij wijst er op dat sommige losse uitvallen van comici, zooals de twintigduizend burgers die in den bloeitijd der democratie aan de staatsruif gevoed werden, hier geboekstaafd zijn als

waren het even zoovele voor de wetenschap vaststaande feiten; wijst op de partijdigheid, ten gunste der Atheensche aristocratie, ten nadeele der Atheensche democratie overal doorstralende, een partijdigheid die tot verkleinen van den een, tot verzwijgen zelfs van den naam des anderen heeft geleid; eindelijk, op den in een *Verfassungsgeschichte* bedenkelijken overvloed van anecdoten. Zijn slotsom is een bescheiden vraag. „Zou er niet veel te zeggen zijn voor de meening dat het werk niet is te beschouwen als een wel afgerond geheel, maar veeleer als een verzameling van materiaal, door of ten behoeve van Aristoteles bijeengebracht, waaraan later zoo goed mogelijk een vorm is gegeven, die wellicht nog verschillende wijzigingen kan hebben ondergaan?“

Een aantal Engelsche geleerden, wier meeningen in opeenvolgende afleveringen der *Classical Review* van dit jaar een onderkomen hebben gevonden, uiten zich nog onomwondener tegen het aannemen van Aristoteles als vervaardiger onzer schets. Velen hunner hebben zich beijverd talrijke verschillen bijeen te brengen in woordenkeus en woordschikking tusschen ons geschrift, en de als ontwijfelbaar echt erkende Aristotelische werken die nog in ons bezit zijn. Het uitvoerigst is het zaakrijk, behoedzaam en smaakvol geschreven artikel van W. L. Newman in het Aprilnummer van het reeds genoemde tijdschrift. Ook Newman legt den vinger op vele der ons reeds bekende verkeerdheden, en verwijlt buitendien bij enkele uitlatingen, die in strijd zijn of schijnen met wat ons de acht boeken *Politica* als de meening van Aristoteles leeren kennen; bij andere, waar de feiten een gedaante aannemen, afwijkende van die welke in diezelfde *Politica* er aan gegeven wordt; eindelijk, bij den indruk dien de stijl onzer verhandeling in zijn geheel beschouwd op hem maakt. Hem dunkt die, evenals mij, klaar en nauwkeurig, maar dun en kleurloos, — *k a a l* (*bald*), zegt hij. Ook zijn resultaat is, — het zal best zijn, het in zijn eigen woorden te geven, —: „*on the whole, there seem to be many chances against the view that the treatise is from Aristoteles' pen.*“

Doch van allen die tot nog toe opgetreden zijn om de echtheid der *Politeia* te betwisten, is de uitvoerigste en onverbiddelijkste Friedrich Cauer, privaatsdocent der oude geschiedenis aan de universiteit Tübingen. *Heeft Aristoteles het werk over*

den Staat der Atheners geschreven? vraagt hij op het titelblad zijner brochure. En met luider stemme roepen de bladzijden dier brochure een *forsch n e e n!* Hij begint met er aan te herinneren dat reeds Valentin Rose, de beproefde kenner van Aristoteles en zijn schrijfwijze, op grond der door hem verzamelde en gerangschikte fragmenten de echtheid der *Athénaïón Politeia* in zijn *Aristoteles Pseudepigraphus* (1863) ernstig in twijfel getrokken had. Rose was vooral ongunstig getroffen geweest door het bloot verhalende, het anecdotische, dat hij in de hem toegankelijke brokstukken waarnam. Evenals van Kenyon na hem had het ook zijne verbazing gaande gemaakt, dat in het geschrift van een zoo fijn denker geen enkele maal eene poging zichtbaar is om de verzamelde stof aan wijsgeerige deductiën van algemeenen aard dienstbaar te maken. Deze twijfel bracht hem er toe, naar eenig tastbaar bewijs van onechtheid omtezien, en waarlijk, hij meende zoo gelukkig te zijn er een te vinden. Kenners der Attische geschiedenis weten, dat de staat sedert onheugelijke tijden twee heilige adviesjachten bezat, de *Paralos* en de *Salaminia*. Ook ons geschrift noemt die twee, doch met de namen *Paralos* en *Ammonias*. Daar nu in officieele documenten van het jaar 323/22 v. Chr., dus nog na den dood van Alexander den Groote, de naam *Salaminia* gebezigd wordt, kan de verandering in *Ammonias*, welke toch klaarblijkelijk een beleefdheid was voor Alexander, die zich gaarne voor een zoon van den God Ammon liet doorgaan, niet vóór het najaar van 322 v. Chr. in zwang gekomen zijn. Want onmiddellijk na Alexander's overlijden was de stemming te Athene heftig anti-macedonisch, en dus voor een dergelijke naamswijziging allerminst reden. Maar in het najaar van 322 veroverden de Macedonische troepen van Antipater de Attische havenstad Munichia, en eerst nu kon er voor dergelijk achteraan komend huldebetoon plaats zijn. Juist om dienzelfden tijd — October 322 — is Aristoteles te Chalcis overleden. Hem kan de naamsverandering ternauwernood ter oore zijn gekomen; een geschrift dat haar bezigt is derhalve niet van zijne hand.

Cauer is eerlijk genoeg er voor uittekomen, dat ééne omstandigheid, door Rose inderhaast over het hoofd gezien, aan diens schijnbaar onwederlegbare redeneering al het klemmende ontnemt. Het document van 323 v. Chr. noemt werkelijk de *Salaminia*, maar — als onzeewaardig wrak. Niets belet dus

dat de naamsverandering nog tijdens het leven van Alexander plaats gegrepen, Aristoteles er kennis van gedragen, en — zooals we zien — ter zijner plaatse het bedoelde vaartuig met den naam *Ammonias* genoemd heeft. Desniettegenstaande neemt Cauer de opvatting van Rose geheel voor zijne rekening, houdt met hem de *Athénaión Politeia* voor een ondergeschoven stuk, doch komt, „*da die äusseren Merkmale nicht ausreichen um sicher zu entscheiden ob Aristoteles der Verfasser der ihm zugeschriebenen Politieën ist,*“ met gansche karrevrachten zoogenaamde inwendige argumenten aandragen. Alles is van zijne gading. Geen grond wordt versmaad, mits hij slechts tegen de echtheid kunne dienen. Natuurlijk vinden we zonder uitzondering al de bezwaren tegen den inhoud terug, die reeds in de voorafgaande bladzijden een en andermaal ter sprake zijn gebracht. Maar de heer Cauer laat het hier niet bij. Niet tevreden met het bijbrengen van steekhoudende argumenten vit hij op kleinigheden of bedient hij zich van redeneeringen die niet door den beugel kunnen. Hij duidt den auteur het verwaarloozen van uit opschriften te verwerven kennis ten kwade, verwijt hem dat hij ons niet voldoende omtrent economische vraagstukken inlicht, maar valt zich zelve in de rede met te erkennen, dat zoodoende door hem aan een antieken geschiedschrijver geheel moderne eischen gesteld worden. Hij maakt het bericht belachelijk, dat Aristides den Atheners zou hebben aangeraden zich met terzijdestelling van den landbouw meer naar de stad te begeven. Op welke wijze, vraagt hij, kon Aristides een dergelijke ontwikkeling van het stadsleven bevorderen? Door de boeren een voor een aan te spreken? Of door een rede in de volksvergadering te houden? Hij vindt overeenkomst tusschen de fragmenten van den Atthiden-schrijver Androtion en onze verhandeling, — inderdaad bestaat er, gelijk reeds Kenyon behoorlijk in het licht gesteld heeft, treffende overeenstemming tusschen de beiden op maar ééne plaats, — en hij besluit, niet, dat Androtion nevens andere bronnen ook uit ons werk of dat beiden uit dezelfde bronnen geput hebben, maar dat omgekeerd Androtion, wiens ruim tachtig fragmentjes tot geen ontwijfelbaar besluit in welken zin ook machtigen, de gids van onzen schrijver is geweest! Natuurlijk; want als naar den na Aristoteles levenden historicus is gearbeid, kan Aristoteles bezwaarlijk langer voor den

schrijver der *Athénaïôn Politeia* gelden! Cauer grijpt de overspannen hymnen van Diels op den voortreffelijken stijl van de schets, een stijl zooals van Aristoteles nimmer verwacht was, gretig aan, — er is reeds op gewezen wat van deze vormschoonheid te denken is, — natuurlijk alweer om er aanstonds de gevolgtrekking aan te ontleenen, dat een zoo meesterlijk geschreven boek dan ook bezwaarlijk door Aristoteles geschreven kan zijn. Cauer is wel zoo vriendelijk van in ons geschrift ook veel wat juist bericht en behoorlijk opgemerkt is te erkennen. Doch ook wat er goeds in is komt den auteur niet ten goede. „Zijn goede gedachten zullen, evenals zijn goede berichten, op rekening van zijn leermeester en van zijn goede bronnen te stellen zijn, terwijl zijn slechte berichten ten laste komen van zijn slechte bronnen en zijn eigen gemis aan oordeel“ (blz. 42). De gevolgtrekking uit dat alles ligt voor de hand: niet aan Aristoteles is het boek over den staat der Atheners toetekennen, maar aan een zijner leerlingen, en wel aan een echt stumperig leerling.

Wat zullen wij tot deze dingen zeggen? Zullen wij ze, gelijk Bruno Keil gedaan heeft, beantwoorden met eene machtspreuk? „*Dasz das vorliegende Buch von Aristoteles stammt, ist über allem Zweifel erhoben.*“ Zullen wij, evenals de heeren Kaibel en Von Wilamowitz in de voorrede hunner pas verschenen uitgave, ons boos maken, hun die de echtheid ontkennen jacht op sensatie voorwerpen, en vragen of dan Aristoteles zelve nooit gedwaald kan hebben? Wat mij persoonlijk aangaat: ik erken volmondig dat een onomstootelijk bewijs van onechtheid tot heden toe niet gebracht is, en mijns bedunkens ook niet licht gebracht zal worden. De argumenten aan de verschillen in taal ontleend zijn er, maar zijn schrikbarend breed uitgemeten. Het verschil in stijl onttrekt zich aan een afdoende beslissing, daar de zoogenaamde exoterische werken van Aristoteles, die, welke voor een gemengd publiek waren bestemd, voor ons zijn verloren gegaan. De inachtneming in ons geschrift van isocrateische rhythmten en van de aan dezen stilist afgeziene vermijding van den hiatus, is almede een te weinig standvastig verschijnsel om daaruit eenige onwrikbare gevolgtrekking afteleiden. De verschillen met de *Politica* zijn almede niet beslissend. Er is in de geheele verhandeling niets dat in strijd zou kunnen geacht worden met de tijdsomstandigheden waaronder

ze heet te zijn ontworpen. In 307 v. Chr. werd het aantal phylae (stammen) van Attica op twaalf gebracht; de *Politeia* kent slechts de aloude tien. Zelfs de wijziging, aanstonds na Aristoteles' overlijden door den Macedonischen overwinnaar voorgeschreven, de uitsluiting van het staatsburgerschap van hen, die geen tweeduizend drachmen bezaten, — zelfs dit zoo goed als gelijktijdig feit blijkt den schrijver onbekend. Zoo komt het vraagstuk, naar mijne opvatting althans, geheel neer op ééne feitelijke vraag. Zeker, ook Aristoteles was een mensch en is niet onfeilbaar geweest. Maar is er niet vergissing en vergissing? Is het aan te nemen, dat een der grootste denkers van alle eeuwen een werk zou vervaardigd hebben, waarvan de totaalindruk zóó flauw, zóó gelijkvloersch, zóó weinig ongemeen is? Dat bij hem een zoo grove partijdigheid ten gunste van den aristocratischen regeeringsvorm gepaard zou gaan met enkele loftuitingen *à bout portant* aan het adres der Atheensche democratie? Dat hij zich schuldig zou hebben gemaakt aan misvattingen, die wij nog op het eerste gezicht als zoodanig erkennen, met behulp van dienzelfden Thucydides en dienzelfden Xenophon, die ook door hem klaarblijkelijk geraadpleegd en gecontroleerd zijn? Dat hij een zoogenaamde constitutie van Draco zou hebben opgenomen, waarvan het onhistorische aan zijn ongeëvenaard scherpen blik zich aaustonds moet hebben geopenbaard?

Op deze gronden sluit ik voor mij me liever aan bij Newman, Cauer, Whibley, die als den vervaardiger van ons geschrift niet Aristoteles, maar veeleer een leerling of aanhanger der peripatetische school meenen te moeten aannemen. Hun meening wordt door mij gedeeld, al wordt het daarbij nogmaals uitdrukkelijk verklaard dat tot staving van dit gevoelen wel waarschijnlijkheden maar geen onwederlegbare bewijzen kunnen worden bijgebracht. Echter zie ik in ons geschrift geen bloote verzameling van stof tot eigen gebruik van meester of leerlingen. Veeleer schijnt mij de zorg, aan den stijl besteed, te pleiten voor de opvatting dat het van den aanvang af door den schrijver, die misschien zelve een Athener was, bedoeld is geweest als boek voor den toenmaligen beschaafden lezerskring bestemd. Eindelijk acht ik het, èn op grond der plichtplegingen een en andermaal der Atheensche democratie gemaakt, èn om het stilzwijgen over de „hervorming“ van Antipater, waarschijnlijk dat het misschien nog

bij het leven van Aristoteles is aangevangen, maar in allen gevalle kort na diens overlijden voltooid en uitgegeven.

Is de behandeling dezer twistvraag bloot een privaat genoegen van in tekstkritiek zwelgende philologen? Ook reeds in dat geval dunkt ze mij van voldoende belang om niet onbesproken te blijven. Doch de bijna afgodische eerbied, door sommigen ook der uitstekendsten en bevoegdsten op het gebied van oude letteren en oude geschiedenis voor elke uitspraak van Aristoteles gekoesterd, schenkt aan iedere poging om dit netelige vraagstuk nader tot zijn oplossing te brengen een wijdere strekking. Ze moet ons den weg banen voor een rechtvaardige schatting van het ons zoo onverwacht geschonkene. Het wegwerpend oordeel van Julius Schwarcz, enkel op de toenmaals bekende fragmenten gegrondvest: „aan de Politieën van Aristoteles onder de overzichten van wetten en staatsinstellingen der oude wereld eene eerste plaats in te ruimen, schijnt in allen gevalle een weinig gewaagd; althans de overblijfselen er van bevatten veel meer mythisch-legendarisch gebazel dan bouwstof van waarde voor de geschiedenis der staatsinstellingen“ (bl. 596), — zulk eene uitspraak, gevolg zijner geringe ingenomenheid met Aristoteles als staatsleeraar in 't algemeen, is in hare eenzijdigheid even onbillijk als onvriendelijk. Het enthousiasme van Diels en Blass slaat over naar het andere uiterste. De waarheid, als altijd in het midden gelegen, dunkt mij deze, dat het uit de dooden herrezen geschrift als kunstwerk niet bijzonder hoog, en als historische bron gelijk staat aan alles wat van dien aard uit de oudheid tot ons gekomen is. Het zijn in onze oogen allen bouwsteen en geen gebouwen, orakels en geen notarieele bescheiden. Van allen, ook van de artistiek volkomenste, geldt wat Mommsen van de pas ontdekte fragmenten van Licinianus, een Romeinsch annalist van de mindere soort, indertijd verklaarde: „dat ze onze historische kennis in menig opzicht belangrijk verrijkt, maar ons ook steeds voor nieuwe raadselen geplaatst hebben.“

(Slot volgt).

H. J. POLAK.

JOHANNES BOSBOOM.

18 Feb. 1817—14 Sept. 1891.

Ter herdenking van het groote verlies, dat onze kunst leed door den dood van Bosboom, laten wij hier eenige, voor het grootste gedeelte nog onuitgegeven, bladzijden volgen, ontleend aan het prachtwerk: *J. Bosboom en A. L. G. Bosboom—Toussaint* door H. L. Berckenhoff (met 12 etsen van Wm. Steelink en facsimiles naar studiën en teekeningen van den Meester. Amsterdam, J. M. Schalekamp.) ons, op ons verzoek, door den schrijver welwillend ter plaatsing afgestaan.

De Redactie.

Den 14^{den} September overleed Johannes Bosboom, na een langdurig lijden, op 74-jarigen leeftijd; den 17^{den} daaraanvolgende werd zijn stoffelijk overschot bijgezet naast dat zijner vrouw, op de Algemeene Begraafplaats te 's-Gravenhage.

Bosboom, over de kunstenaressen schrijvende of sprekende, die jarenlang zijne levensgezellin geweest is, duidde haar altoos aan met Bosboom-Toussaint of Toussaint. Ontglipte in geschreven stukken, brieven enz., aan zijne pen het „mijne vrouw,” dan schrapte hij later deze woorden en stelde er boven B. T. Men zie in den *Ned. Spectator* van 20 September jl. het geautographeerde handschrift van Bosboom, alwaar eene dergelijke kenschetsende overschrijving is aangebracht. Voor „Bosboom en zijne vrouw” kwam in de plaats: „het echtpaar Bosboom-Toussaint”. Deze gewoonte van Bosboom om zijne vrouw — zoodra hij over de kunstenaressen handelde — te individualiseeren, teekent op eigenaardige wijze beider verhouding. Nog iets, dat hiermee in betrekking staat. Bosboom heeft eene autobiographie nagelaten: „Een en ander betrekke-

EEN REISJE NAAR DE ZUIDKUST VAN DE PREANGER.

I.

Tjiratjap, 20 Augustus 1890.

Eergisteren ochtend vertrokken de heer B. en ik uit Soekaboemi, ten einde naar de Zuidkust der Preanger regentschappen te rijden. Daar hoop ik eindelijk in het bezit te geraken van de reeds lang door mij begeerde embryonen der zeeschildpadden, ten einde daaraan de ontwikkelingsgeschiedenis dier merkwaardige dieren te kunnen bestudeeren. Reeds dadelijk na mijn aankomst op Java heb ik daartoe pogingen in het werk gesteld, maar tot dusverre te vergeefs. Al spoedig vernam ik, dat alleen aan de zuidkust legplaatsen der zeeschildpadden gevonden worden. Bij een bezoek aan de Wijnkoopsbaai, waar ik in den Pasangrahan van Pelaboean een paar weken doorbracht, werd mij meegedeeld, dat de naastbijzijnde legplaats der zeeschildpadden zich verder zuidwaarts bevond, aan de uiterste punt der voortzetting van de oostkust der baai. Een daarheen gezonden prauw keerde eerst na een week terug met een mand vol eieren, die echter alle afgestorven bleken, waarschijnlijk tengevolge van het vervoer. Het was dus duidelijk, dat ik op de plaats zelve de eieren in hunne verschillende ontwikkelingsstadiën diende te gaan opzoeken.

Door uitvoerige inlichtingen, die ik ontving van den houtvester bij het boschwezen, den heer H. C. Koorders, die in 't belang van 't boomflora-onderzoek van Java het zuiden van de Preanger heeft bereisd, ben ik tot de overtuiging gekomen, dat juist de genoemde legplaats ten zuiden van de Wijnkoopsbaai een geschikt punt voor mijn onderzoek zijn kan. Deze inlichtingen leerden mij, dat de legplaats aan 't strand den

naam Panoembahan draagt, maar dat aldaar slechts één enkel hutje staat, zoodat ik voor een eenigszins langdurig verblijf een onderkomen moet zoeken in den kampong Tjidarengoh, die een paar paal landwaarts in van de bedoelde plek ligt. In dien kampong moeten wel meer Europeanen komen, in 't bijzonder de heeren theeplanters uit de Preanger, omdat hij een geschikt punt van uitgang vormt voor de jacht op bantengs (wilde runderen) en ander grof wild. Er moet zelfs een huis ter herberging van Europeesche bezoekers zijn ingericht.

Wat de schildpadden aangaat, deelde de heer Koorders mij mede, dat zij het geheele jaar door iederen nacht uit zee opkomen om hare eieren in het zand te begraven en dat deze eieren elken morgen worden opgezocht en verzonden naar Soekaboemi. Dit geschiedt door inlanders, daarmee belast door een Chinees, die het recht van eierrapen gepacht heeft van het Gouvernement.

Door de vriendelijke medewerking van den Assistent-resident van Soekaboemi, den heer Harders, heb ik mij in betrekking kunnen stellen met dien Chinees, en deze heeft mij gemachtigd om zooveel nesten, als mij gewenseht voorkomt, ongestoord te laten, teneinde in het bezit der opvolgende ontwikkelingstrappen te komen. Ook heeft de heer Harders mij met bijzondere welwillendheid alle inlichtingen verschaft, die ik noodig had, koelies voor mij laten huren en gezorgd dat de inlandsche hoofden langs den weg, dien wij te volgen hadden, van onze komst verwittigd waren. De groote beteekenis daarvan hebben wij de twee laatste dagen ruimschoots ondervonden, overal zijn wij goed ontvangen en konden wij zonder moeite en tegen billijken prijs koelies en paarden verkrijgen.

Een gelukkig toeval heeft mij in 't Laboratorium van 's Lands Plantentuin te Buitenzorg een reisgenoot doen vinden, n.l. den heer B., een Hollandsch landbouwkundige, thans student aan de Hoogeschool te Halle, en op 't oogenblik tijdelijk naar dit zijn geboorteland teruggekeerd om de Sereh-ziekte van 't suikerriet te bestudeeren. Zijn besluit om mij voor korten tijd te vergezellen is mij hoogst welkom, want behalve het aangename vooruitzicht om tenminste de eerste dagen niet geheel alleen te zijn, geniet ik tevens het voordeel van zijne bekendheid met de Maleische en Soendaneesche talen en met de toestanden en eigenaardigheden op Java.

Zoo aanvaardden wij dan in den morgen van den 18^{den} Augustus blijmoedig onzen tocht, gezeten in een tweewielig karretje met drie paardjes, gevolgd door een dergelijk voertuig met onze bedienden, terwijl een achttal koelies reeds vooruit was gestuurd met onze bagage. Volgens het reisplan, dat men ons aangeraden had, gingen wij met die rijtuigjes eerst langs den grooten postweg westelijk, om daarop zuidwaarts af te slaan naar Padabungar, een overzetplaats over de rivier Tjimandiri. Vandaar moesten wij te paard langs Bodjong-Lopang, Lengkong, Tjijtjoeroeg en Tjiratjap naar Tjidarengoh rijden, een afstand, dien wij, al naar het mee- of tegenliep, in drie of vier dagen konden afleggen.

Een grauwe wolken sluier breidde zich over het kale heuvel-landschap uit, waardoor de weg naar Bodjong Lopang ons voerde; hij beschermde ons tegen de zonnestralen en maakte het mogelijk om het oog vrij rond te laten dwalen langs de scherp ingesneden zijdalén, die den bergrand aan den zuidelijken oever van de Tjimandiri in regelmatige heuvelkammen deelen. Omkijkend ontwaarden wij den hoogen kegeltop van den Pangerango, die zwart en groot in de lucht zweefde boven een witten krans van stapelwolken en door die schijnbare afsnijding van zijn breede basis veel hooger leek, dan wanneer het felle zonlicht de dichte wouden, die hem tot aan zijn top bedekken, tot op verren afstand zichtbaar maakt. Het heerlijk koele weder en de frissche berglucht verhoogden nog de opgewekte stemming, waarin wij bij den aanvang van onzen tocht verkeerden; zelfs het horten en stooten van ons ellendig rijtuigje, waarin wij niet rechtop konden zitten, vermocht die stemming niet te bederven. Toch begroetten wij met vreugde het oogenblik, waarop wij langs een geduchte steilte over een uitgergenden weg met kar en paarden ongeveer naar beneden tuimelden, teneinde aan den oever der Tjimandiri te komen. Op een vlot staken wij (bij Padabungar) die schoone rivier over en daarop bestegen wij de paardjes, die aan den anderen oever voor ons en onze jongens bleken gereed te staan. Er was echter geen begeleider te paard bij; een verzuim, waarvan wij later den last ondervonden. Wel waren er een aantal koelies uit Lengkong, 't geen een gelukkige omstandigheid was, want onze bagage bleek zwaarder en omvangrijker dan waarop wij bij 't huren der Soekaboemische koelies hadden gerekend.

Nu ging het bergop het Djampang-gebergte in, langs een volkomen kalen weg, die aan beide zijden door alang-alangvelden begrensd werd. Gelukkig hadden wij bij de bedekte lucht geen schaduw noodig en konden ongestoord genieten van het heerlijke uitzicht over het diepe en breede rivierdal. Voor ons uit strekte zich tot aan den verren horizont een heuvelachtig hoogland uit; hier en daar verrezen hogere bergen, vooral aan onze rechterhand, maar deze verborgen hunne toppen in dikke wolken-koppen. Een oogenblik meende ik tusschen de heuvels ter rechterzijde de zee te zien; was dit juist, dan moet het de Noordoosthoek van de Wijnkoopsbaai bij Pelaboean geweest zijn.

Weldra bereikten wij Bodjong-Lopang, waar wij bij den controleur, den heer Van Dijk, een gastvrij onthaal vonden. Maar juist tengevolge daarvan ging de tijd ongemerkt voorbij, en was het reeds over vier uur, toen wij weer te paard stegen. Onze gastheer gaf ons tot afscheid den raad mede, om wat aan te rijden, daar de afstand tot Lengkong nog 14 paal bedroeg en in de streek, die wij door moesten, nog al tijgers voorkwamen. De raad was zeker welgemeend, maar moeilijk op te volgen, daar het terrein sterk daalde en steeg, en Indische paarden hun eigen gang hebben, waarvan zij niet dan met de grootste moeite zijn af te brengen.

Door de bewolking van den hemel was er schijnbaar eene lange avondschemering, die de stille, weemoedige bekoorlijkheid van het landschap zeer verhoogde. Wij waren spoedig na het verlaten van Bodjong Lopang in het bosch gekomen, en reden ongestoord en zwijgend langs het volkomen eenzame, sterk slingerende pad. Geen windvlaagje bewoog de takken, geen vogel verbrak de stilte, nergens was een huis of ander spoor van bewoners te ontdekken; de grauwe hemel scheen als met looden zwaarte op de omliggende heuvelklingen te rusten. Soms vormden de boomen ter weerszijden van den weg eene fraaie laan, die prettige herinneringen aan oudvaderlandsche dreeven bij ons wakker riep.

Langzaam, bijna onmerkbaar, werd het donkerder; de plechtige stilte en de indrukwekkende schoonheid van het landschap beheerschten onze stemming zoo geheel, dat de gedachte, om Lengkong niet meer voor donker te kunnen bereiken, ons geen onrust vermocht aan te jagen, al blikten wij ook van tijd tot tijd wantrouwend naar de boschjes ter weerszijden.

Eindelijk echter werd het geheel donker en wel zoo volkomen, dat men in waarheid geen hand voor oogen zien kon. De sterren waren door een dicht wolkenfloers verborgen en de maan scheen niet. Het was niet slechts onmogelijk om iets van den weg te onderscheiden, maar zelfs om de grens tusschen lucht en aarde te ontdekken; het donkergrauwe hemelgewelf smolt met den pikzwarten grond samen tot eene zoo tastbare duisternis, dat ik eene gewaarwording gevoelde, alsof ik tegen een muur van iukt inreed, die mij het voortgaan belemmerde. Ik kon nu in werkelijkheid uitvoeren wat men zoo dikwijls in verhalen leest: de teugels op den nek van mijn paard leggen, en het zijn eigen gang laten gaan, in 't vertrouwen dat het den weg naar zijn stal ook in donker zou weten te vinden. Mijn blesje had, zoodra licht en warmte van den dag verdwenen, zijn stap zonder aansporing versneld, en ging met bedaarde zekerheid voort. Dit en het geluid der hoefslagen achter mij, maakte dat ik mij niet ongerust gevoelde, al keek ik met eenig verlangen uit naar eenig licht, dat ons de nabijheid van Lengkong zou verkondigen. Nu, lichtjes waren er genoeg, want duizenden vuurvliegen zweefden tusschen het geboomte; maar het telkens verdwijnen van haar blauwen gloed, en de onzekerheid harer rondwarende beweging, maakten dat onze turende blik nog meer verwilderd werd, dan door de volstreckte duisternis rondom. Telkens riep een van ons beiden: „ik zie een licht,“ maar altijd weer begon het te huppelen en verdween in de koolzwarte massa's der boomen, wier omtrekken wij flauw begonnen te onderkennen tegen het wijkende grijszwart van den hemel.

Naar den vasten tred onzer paarden te oordeelen, bleef de weg goed, maar vertoonde sterke stijgingen en dalingen; soms klonk de hoefslag helder, waaruit wij begrepen, dat het gesteente blootlag; dan weer was hij bijna onhoorbaar en reden wij dus blijkbaar over gras. Op eens maakte mijn paard en dus waarschijnlijk ook de weg een scherpen draai en plotseling kon ik nu een steile helling voor mij uit naar beneden zien schieten, waar een aantal roode lichten het omringende bosch met fantastischen gloed beschenen. Omtrent den waren aard dier lichten kon ik mij niet dadelijk rekenschap geven; een oogeblik dacht ik, dat wij bij Lengkong waren en dat aldaar een of ander feest gevierd werd, maar in het volgende oogeblik

zag ik, dat de lichten vlammen waren, en het bosch in brand stond, waaruit ik opmaakte, dat op die plaats een koffietuin werd aangelegd. De roode vurige tongen likten om de gitzwarte stammen en de geblakerde takken staken kronkelend als stuiptrekkende renzenslangen tegen den gloed af. Niettegenstaande het verblindend licht der flikkerende vlammen klauterde mijn paard zonder aarzelen de steile helling af. Uit de groote diepte, waartoe wij afdaalden, begreep ik reeds, dat wij het dal eener rivier voor ons hadden, en al spoedig zag ik dan ook den vuurgloed der brandende rimboe weerkaatsen in water. Het vooruitzicht om bij die onzekere verlichting de kali te doorwaden trok mij weinig aan, en daarom keek ik verheugd op, toen ik bij datzelfde schijnsel een bamboebrug ontdekte, wier sierlijk gebogen spanningen zich tegen den koolzwarten achtergrond duidelijk afteekenden. Ik reed er onmiddellijk op aan zonder af te stijgen, maar toen ik eenmaal op de brug was, berouwde mij die haast wel een weinig, daar het ding zoo smal bleek te zijn, dat ik met beide beenen de zijwanden aanraakte. Omkijkend bemerkte ik dat mijn reisgenoot in jeugdigen overmoed vlak achter mij aan kwam, welke waarneming de onplezierige gedachte bij mij wakker riep, dat het hoogst primitieve bruggetje waarschijnlijk niet op het gewicht van twee met Europeanen beladen paarden was berekend, en wij, in geval het bezweek, vermoedelijk van een vrij aanzienlijke hoogte op de steenen zouden neerkomen, daar de Indische riviertjes gewoonlijk weinig aan waterrijkdom lijden. Voor het geval dat wij daarbij niet onmiddellijk onzen nek braken, konden wij dan zien hoe aan de schoppen onzer spartelende paarden te ontkomen.

Onder deze zeer opwekkende overdenkingen had ik reeds bijna den overkant bereikt, toen ik een hevig gekraak om mij heen hoorde, vlechtwerk links en rechts zag uitwijken en een klap op mijn schouder kreeg als van een gespannen touw, dat los-sprong. Tot mijn verbazing viel ik echter niet, maar stapte mijn paard verder den weg op. Mijn reisgenoot steeg af en ging de oorzaak van het geraas onderzoeken; hij ontdekte, dat de brug aan 't eind met een gevlochten klapdeur was afgesloten geweest, die mijn paard in elkaar had gereden, daar zij in de duistere slagschaduw niet te onderscheiden was geweest. Na eenig geschreeuw kwamen onze jongens ook over de brug

en spoedig waren wij weder in ondoordringbare duisternis gehuld. Eindelijk echter zag ik tegen den flauw te onderkennen horizont een rood licht, dat zich niet bewoog en dat dus de nabijheid van een huis of kampong verraadde. Maar de weg daalde op nieuw en het licht verdween weer uit het gezicht; daarentegen begon ik in de diepte een onduidelijke grauwe streep te onderkennen, waarvan ik vermoedde dat het water was. Vlak voor de streep hield mijn paard stil en was niet vooruit te krijgen; den overkant konden wij niet onderscheiden. Gelukkig was het bladstil weder, zoodat wij met behulp van lucifers konden ontdekken, dat wij voor een smal en kalmvlietend stroompje stonden. Dies noopten wij met welgemeende stokslagen onze rosjes om zich te water te begeven en waren bijna onmiddellijk aan de overzijde, waarop wij vol verwachting de tegenoverliggende helling beklommen. Spoedig bemerkten wij aan het hoefgekleter op steenplaveisel en aan doffe slagen op een bedoeg, die uit een onzichtbaar gardoehuis moesten voortkomen, dat wij in een kampong waren aangekomen; hier en daar gloorde ook een lichtschijnsel door reten in vormelooze zwarte massa's, die waarschijnlijk huizen waren. Wij hoorden stemmen; onze paarden begonnen luide te hinneken, wat van verschillende zijden beantwoord werd en op ons herhaald geroep kwamen menschen met lampjes aanloopen, zoodat wij voor 't eerst na twee uur van blinde duisternis weer iets konden zien. Alsof hij uit den bodem rees, dook in den lichtschijn een persoon op, die zich bekend maakte als de Tjamat van Lengkong, en die met vele verontschuldigungen zijn spijt betuigde, dat hij ons niet te gemoet had kunnen komen. Nu, achteraf bekeken, bleek mij dit niet weinig noodig, want de goede afloop onzer nachtelijke cavalcade was waarlijk niet aan onze bedachtzaamheid en terreinkennis te danken.

Spoedig strekten wij onze door den rit verstijfde leden op de luierstoeien van Lengkong's pasangrahan (vreemdelingenhuis) uit, en voelden met welbehagen de moeheid als 't ware uit ons wegvloeien, terwijl de mandoer zich repte ons met thee te laven. Slechts korte oogenblikken vermocht de smakelijke rijsttafel en een goed glas wijn ons nog kracht te geven om tegen den slaap te worstelen; zelfs het uitblijven van al de Soekaboemische koelies met de helft onzer bagage kon ons niet voldoende verontrusten om ons te beletten onmiddellijk den slaap

te vatten: onder kletterend regengedruisch gingen wij ter ruste; dankbaar opmerkend, dat wij heelhuids en nog juist droog waren aangekomen.

Den volgenden morgen werd onze tocht weer naar behooren georganiseerd: de Loerah van Lenkong (het door de bevolking gekozen dessahoofd) stelde zich aan het hoofd als gids, gedekt met zijn grooten schijfvormigen hoed, die met zwarte, roode, gouden en groene ringen beschilderd was. Wij reden door een prachtig gebergte, dicht begroeid met zware wouden, waartusschen zich telkens de heerlijkste vergezichten op het zuidelijk deel van den Preanger openden. De weg kronkelde zich langs de zijde van een hoogen berg en werd over vele mijlen afstand steeds begeleid door een gegraven beek, waardoor het water, dat anders langs het ravijn onmiddellijk in de diepte van het dal zou gestort zijn, kunstmatig op de hoogte gehouden werd, om ver aan de zuidhelling van het gebergte zich over sawahs te verspreiden.

Naarmate wij die zuidzijde naderden, werd het bosch lichter om ten slotte geheel te verdwijnen en nu lag een uitgebreid heuvelland voor ons, geheel begroeid met grijsgroen alang-alanggras, waartusschen slechts hier en daar het donkergroen van kleine plekjes bosch uitstak. Tegen den middag kwamen wij in Tjitjoeroeg, waar wij gastvrij ontvangen werden in het huis van den Wedana en verder den dag doorbrachten, omdat onze koelies achter waren en het voortdurend regende. De Tjamat van Tjiratjap kwam ons hier tegemoet.

Van morgen zijn wij van hem vergezeld uit Tjitjoeroeg vertrokken, en daarstraks hier aangekomen. Zoo boschrijk als het gebergte tusschen Bodjong Lopang en Tjitjoeroeg was, zoo kaal bleek het heuvelland tusschen laatstgenoemde plaats en Tjiratjap. Alang-alang bedekte alom den bodem, de weinige sawah's en tuinen vermochten den treurigen indruk van het kale en eenzame landschap niet te verbeteren. Wij vonden echter ruimschoots afleiding in de paarden van den Wedana, die door kracht en vuur een welkome tegenstelling vormden met de makke en trage beestjes, die wij de twee vorige dagen bereden hadden. Galoppeeren scheen hun lust en leven, tegen stappen koesterden ze blijkbaar een ingekankerden haat. Maar hun meest geliefkoosde gang bleek een soort danspas te zijn, een zenuwachtig gehuppel, half draf half galop, uitermate geschikt om

iemand zeeziek te maken. Te oordeelen naar het rijden van den begeleidenden Loerah was deze gang blijkbaar de normale onder de inlanders. Ros en ruiter waren in dezelfde schokkend-trillende beweging, de laatste hield de beenen wijd uitgespreid en naar voren gestoken, terwijl hij het boogijzer der stijgbengels tusschen den grooten en den tweeden teen klemde; ook beide armen van 't lichaam afgevoerd en daarbij in de elleboog gebogen, 't geen een bijzonder leelijken indruk van machteloosheid dier ledematen gaf. Inhouden noch aansporen hielp om onze paardjes aan 't verstand te brengen dat hun paradepas niet in onzen smaak viel; integendeel zij werden hoe langer hoe zenuwachtiger en dansten met hoog opgeworpen hoofd, snuivend en brieschend al traverseerend over den weg. In klare wanhoop over de onmogelijkheid om te ontsnappen aan de gewaarwording als werden wij levend gekarnd, lieten wij ze maar telkens in den galop vallen, doch ten slotte bleek zelfs hun vuur en kracht niet bestand tegen 't gewicht van Europeesche ruiters, zoodat zij hijgend en blazend tot een bedaarden stap overgingen.

De weg leverde weinig merkwaardigs, behalve bij den overgang van de rivier Tjikarang: een heerlijk schoonen stroom te midden van dicht begroeide rotsachtige oevers, dien wij op een vlot overstaken. Het trof ons, dat zijn water een grijsblauwe kleur had, in tegenstelling met het wankleurige schuimende bruine brouwsel, dat wij in al de rivieren ten noorden van den Salak en Gedeh gezien hadden. Stig vloeiden de kalme wateren zeewaarts, maar op het oogenblik ziet het er zeker anders uit, want daareven zijn de bedienden van den Wedana met onze paarden hier weergekeerd, omdat zij niet naar Tjitjoeroeg terug konden wegens het bandjiren van den Tjikarang.

Onze blijde inkomste in Tjiratjap daareven geleek wel iets op de wilde jacht: in woesten galop onder geschreeuw, gehinnik, en het zweepgeknal van den Tjamat, stormden wij op den Pasingrahan af, waar ik afsteeg met een gevoel van zelfvoldoening en verbazing dat ik tegelijk met mijn paard aankwam, en van spijt dat de opwekkende rit reeds voorbij was. Nauwelijks waren wij aan de rijsttafel gezeten, of de sluizen des hemels openden zich, en nog steeds stortregent het zoo, dat van doorgaan naar Tjidarengoh geen sprake is. Dus blijven wij van nacht maar hier en zal ik eerst in een volgenden brief mijn aankomst aan 't einddoel van mijn tocht kunnen berichten.

II.

Tjidarengoh, 28 Augustus 1890.

Morgen denkt de heer B. te vertrekken en heb ik dus gelegenheid om een brief te verzenden, 'tgeen anders niet gemakkelijk gaat. Wij zitten hier juist een week en 't bevalt ons hier zoo goed, dat B. met spijt weggaat. Mij spijt het natuurlijk dubbel, want behalve een aangename metgezel, verlies ik in hem ook mijn tolk in mijn verkeer met de bevolking, die niets dan Soendaneesch verstaat. In 't vervolg moet ik dus trachten mijn verlangens in 't Maleisch eerst duidelijk te maken aan mijn jongen, die ze dan aan de dorpbewoners moet overbrengen. Ik zal hier echter nog geruimen tijd moeten blijven, want pas vandaag is mij eindelijk voor 't eerst gelukt de kiem van 't jonge schildpadje op den eidooier te ontdekken en heb ik dus gegronde hoop gekregen, dat ik de geheele reeks ontwikkelingsstadiën zal kunnen verzamelen.

Ik hervat mijn reisverhaal bij onze komst in Tjiratjap, waar wij den nacht moesten doorbrengen. Dit zou verder geen bezwaar hebben opgeleverd, ware het niet, dat de witte mieren haar vraatzucht hadden gekoeld aan de onderliggers van mijn bed, tengevolge waarvan ik mij midden in den nacht in toegevouwen toestand terugvond tusschen den matras, welke houding niet bijzonder geschikt bleek om van de vermoeienissen van een rit uit te rusten.

's Morgens vroeg ging het eindelijk op *Tjidarengoh* af, op paardjes van den Tjamat, die evenmin met onze zwaarte ingenomen bleken als wij met hunne zwakte, maar die toch eene taaie volharding ontwikkelden, welke men achter zulke kleine beestjes niet zou hebben gezocht. De stortregens van den vorigen dag hadden de rivieren sterk doen zwellen, bij sommige gingen de paarden tot aan den zadelring in 't water. Het landschap bestond meerendeels uit lage kale heuvels met alang-alang begroeid, maar was toch vol afwisseling door talrijke dichte donkergroene plekjes hoog bosch, die schilderachtig de dalen vulden en de heuvelkammen be kroonden. Een troep apen zat rustig in een dier boschjes te ontbijten en liet zich door onze nadering niet verschrikken, maar keek blijkbaar met verachtelijk medelijden op ons neer, als op diep ontaarde

familieleden, die zich voor hunne toch reeds zoo gebrekkige voortbeweging op den vlakken grond nog van paarden moesten bedienen.

Behalve door een enkelen grooten fraaien kampong voerde de weg door bijna onbewoonde en onbebouwde streken; in stille verlatenheid verhief zich heuvel- achter heuvelrug, tot de blik ten slotte rustte op een grauwe rechte streep aan den horizont, die blijkbaar de zee was. Om elf uur 's morgens reden wij Tjidarengoh binnen, een kleinen kampong van 13 lage en armelijke hutten. De eerste indruk was verre van gunstig: een smal recht pad met ruwe hekken ter weerszij en op kleinen afstand links en rechts een rij hutten op paaltjes uit den grond gebouwd, met eenige rijstschuurtjes er achter, wier schilderachtige vorm aangenaam afstak bij de schamele leelijke woningen. Het grootste huis bleek voor ons bestemd: het bestond uit ééne kamer zonder ramen, maar met twee heusche bedden, en uit een voorgalerijtje. Voor dit laatste was nog op den vlakken grond een tentje gebouwd, waarin een groote tafel stond. Blijkbaar moest dit ons overdag tot woonkamer dienen. Na eene vluchtige voorloopige opname kon ik mijne nieuwsgierigheid naar het eigenlijk doel mijner reis niet langer bedwingen, en zoo steeg ik snel weer te paard en reed, slechts vergezeld van mijn jongen, naar Panoembahan, het plekje aan de kust, waar de schildpadden hare eieren komen leggen. Onze weg voerde nog een korten tijd door hetzelfde landschap als te voren: golvende alang-alangvelden afgewisseld met boschjes, maar drong toen opeens in een hoog woud door, waarin duisternis en stilte heerschten en eene vochtige warmte benauwend op de ademhaling drukte. Onder de hooge zware boomen groeide als 't ware een tweede bosch van palmen en lianen: lange dunne bedoornde rottanranken hingen geniepig dreigend boven het pad. De weg, tot nu toe fraai en glad, werd vreeselijk modderig en mijn arm paard zat in een oogenblik vol horzels. Enkele groote bonte vlinders dartelden op de plekjes, waar de zonnestralen tusschen 't dichte lover wisten door te dringen; verder was bijna geen dierenleven te ontdekken. Voor mij uit begon ik echter spoedig een zwaar dreunend gebrom te hooren, dat zich soms tot doffe donderslagen verhief en mij verried, dat ik de kust naderde. Na een half uurtje plassen door den modder, opende zich het woud en over een alang-

alangeveld heen zag ik het dak eener hut, links en rechts geflankeerd door eenige klappers, en daarachter hoog opspuitende en weer neerdalende kuiven van wit schuim. Van de zee zelf was nog niets te ontdekken, maar spoedig dook zij als een blauwe rand boven het schuim der branding op. Ik kwam aan op een klein erf vóór de hut, waar blijkbaar de schildpadden verpakt werden en bereikte daarop een vlak zandstrand, geheel omzoomd met dicht boomgewas en welks witte lijn zich links en rechts uitstreckte tot aan twee in zee uitstekende punten, welke het vergezicht in die richtingen beperkten.

Daar de schildpadden alleen 's nachts hare eieren leggen, en die van den afgelopen nacht reeds alle waren opgegraven en weggenomen, zoo kon men mij niets anders wijzen dan de gelede kuilen en de voetstappen der reusachtige dieren in het zand. Ook zagen wij in de doorschijnende golven der branding een schildpad rondzwemmen, die blijkbaar den volgenden nacht afwachtte om aan land te gaan.

In Tjidarengoh teruggekeerd, vond ik een rijsttafel voor ons gereed gezet, die omtrent de ons wachtende gastronomische genoegens geen grootsche verwachtingen opwekte. Toch vernamen wij van den ons vergezellenden Tjamat van Tjiratjap, dat wij een zoo uitgewerkten maaltijd alleen te danken hadden aan zijn vaderlijke zorg, want dat door hem eene kokkie uit zijne residentie met echtgenoot en kinderen opzettelijk in Tjidarengoh was gedetacheerd voor den tijd van ons verblijf. Dankbaar voor deze en vele andere goede zorgen, die de Tjamat ons bewees, aten wij in stille gelatenheid op, wat ons werd voorgediend, kracht zoekend in de gedachte, dat wij in Buitenzorg ons ruim voorzien hadden van busjes met meer Europeesch smakend voedsel.

Wij stelden ons vervolgens meer in bijzonderheden op de hoogte van ons verblijf. Ons hutje had evenals de andere een vloer gevlochten van bamboe, op een paar voet boven den beganen grond aan de opstaande stijlen vastgehecht. Ook de wanden waren van vlechtwerk, maar ter eere van ons hoog bezoek evenals de dakspanten behangen met een soort weefsel, dat mij deed denken aan die eerwaardige oude scheepsvlaggen, welke de zolderingen van sommige onzer museumvertrekken in een lopenmagazijn herscheppen. Bij den flauwen lichtschemer, die door de geopende deur kon binnenvallen, ontdekten wij verder twee bedden uit bamboestijltjes opgebouwd en omgeven

door kelamboe's, die wel is waar van voren niet dicht konden, maar toch aan ons verblijf een beschaafd, om niet te zeggen chic uiterlijk gaven. Met eenige onzichtigheid strekten wij ons op de wankelbare legersteden uit, wat niet belette dat de mijne een onheilspellend gekraak deed hooren. Juist dachten wij na den langen rit lekker in te slapen, toen wij opgeschrikt werden door eene beweging, die iets van eene goedmoedige aardbeving had, maar die wij na eenig nadenken toeschreven aan het feit dat er buiten iemand tegen ons huis had gestooten.

Gelijk met alle ware deugden, zoo bleken echter ook de goede eigenschappen onzer woning niet op het eerste gezicht in het oog te vallen, maar eerst bij nauwkeurige kennismaking zich in hare volle waarde te vertoonen. Thans zijn wij dan ook zeer met onze stulp ingenomen. De bouw is wel licht maar stevig, en bovenal, het dak van alang-alang gemaakt is dicht, wat een onwaardebaar voordeel blijkt, want het heeft hier tot nu toe iederen dag geregend. Geen andere levende wezens dan wij zoeken een onderkomen onder dit gastvrij dak, behalve wat mieren en eenige goedge muizen, die bescheiden genoeg zijn, om zich met onze pisangs tevreden te stellen. Muskieten noch kakkerlakken, duizendpooten noch scorpioenen, slangen noch vleermuizen vereeren ons met hun bezoek, gelijk anders in elke beschrijving van een verblijf in tropische wildernissen in den breedte wordt uitgemeten.

Toch zijn aan het wonen hier eenige eigenaardige bezwaren verbonden, die evenwel volstrekt niet overwegend zijn. Wij bezitten b. v. kommen noch kannen, maar weten ons te behelpen met mijn groote conservatieblikken, die ons ook als gajong dienen bij het baden in de kali achter 't huis. Dat riviertje is zoo ondiep, dat wij er niet in kunnen zwemmen; soms echter zwelt het geweldig aan door regenbuien in 't bovenland, maar dan gaat er zulk een stroom, dat daartegen niet op te werken valt. Als wij willen gaan baden, moeten wij eerst de kampongbewoners laten verwijderen van het eenige plekje aan den steilen oever waar gelegenheid tot afdalen en uitkleeden is, en die verwijdering lokt altijd eenig protest van de zijde der Tjidarengoh'sche dames uit, 't geen mijn Buitenzorg'schen jongen aanleiding geeft om iets te mompelen van „orang goenoeng, tida ada adat“ (bergmensen, zonder manieren). Werkelijk kent de bevolking hier al heel weinig de vormen van beleefdheid of

onderworpenheid, die in de overige streken van de Preanger den nieuweling zoo sterk in 't oog vallen.

Overdag huizen wij in het tentje voor ons huis, de eenige plaats waar wij voldoende licht hebben, maar wij regenen daar wel eens nat en van tijd tot tijd waait de lamp uit. Sedert twee dagen waait een zoo sterke wind als ik hier op Java nog niet heb bijgewoond. Het weder is merkwaardig koel, soms zelfs te koud; er zijn dagen geweest, dat wij de zon niet gezien hebben.

Beperken mijne wenschen zich tot het kalme en gevaarlooze onderzoek der schildpadontwikkeling, mijn reisgenoot B. heeft getracht dood en verderf te verspreiden onder het wild, dat in de dichte bosschen van den omtrek huist. Tot dat doel had hij met den Tjamat afspraken omtrent jagers en drijvers gemaakt, tengevolge waarvan in de eerste dagen van ons verblijf verscheidene inlanders, gewapend met oude voorlaadgeweren uit naburige kampongs, zijn komen opdagen. Met deze orang-bedil als jagers en met de geheele mannelijke bevolking van Tjidarengoh als drijvers zijn wij ter jacht getogen. Onze stoet leverde een fieren aanblik op, wel geschikt om zelfs een tijger tot bedachtzaamheid te stemmen. Voorop de Kokollot (dorpoverste) van Tjidarengoh, versierd met een kleurig geringden hoed. Dan de geweerdragende inlanders met hunne lange snaphanen, wier onderdeelen met rottantouwjes werden bijeengehouden, zoodat ik mij ernstig had voorgenomen om steeds op eenigen afstand te blijven, als zij van plan waren te vuren. Trots hun woest uiterlijk, waardoor zij ons steeds aan een bende roovers deden denken, waren zij uiterst goedmoedige menschen. Achter hen reden wij tweeën op de paardjes, die de Tjamat ten onzen gerieve had achtergelaten, en vervolgens kwam een lange tros van inlanders voorzien van korte bamboepijpen, die als geraasmakende instrumenten dienden. De Kokollot wees den weg door dichte bosschen en blinkende alang-alangvelden, dwars door riviertjes en over lage heuvels, terwijl de jagers naar sporen van herten, wilde varkens en bantengs zochten. Ten slotte werden wij in een halven kring om 't een of ander boschje geposteerd, waarin naar hunne meening het wild zich ophield, en daar wachtten wij geduldig, terwijl de middagzon ons gezicht en hals blakerde, tot wij het eentonig geraas der drijvers hoorden naderen. Vol verwachting

hield ik mijn blik onafgewend op den dichten boschrand gevestigd, niet anders denkend, dan dat weldra scharen herten en varkens daaruit zouden te voorschijn komen. Voorloopig bleef alles rustig, tot ik ten slotte iets bruins zag bewegen in de rimboe. Reeds haalde ik den haan over, toen ik bij nauwkeurig toekijken een hoofddoek in plaats van een gewei boven op het bruine voorwerp onderscheidde, 't geen mij minder wenschelijk deed voorkomen om het tot mikpunt te kiezen. Ik begaf mij dus achterwaarts naar mijn paard, meenende dat de jacht op deze plek was afgeloopen, toen een geschreeuw van mijn jongen en een geweldige verheffing van het geraas der drijvers mij plotseling deden omkijken, juist tijdig genoeg, om iets dat op een hertekop geleek in het dichte struikgewas te zien verdwijnen. Het zelfverwijt, dat ik te vroeg mijn post had verlaten, werd aanmerkelijk getemperd door de overweging, dat ik toch niet had mogen schieten in de richting waarin het hert was gevlucht, wilde ik niet de kans loopen, om een bruinen broeder in plaats van een bruinen viervoeter als jachttrophée naar huis te kunnen piekelen.

Laat ik het maar dadelijk bekennen: het succès van onze verdere jachten heeft van dat dezer eerste slechts in zooverre verschild, als de herten gewoonlijk geheel ontbraken. Waren zij echter aanwezig, dan hadden zij het gezond verstand om tot het laatste oogenblik in de rimboe verscholen te blijven en dan tusschen de drijvers door te breken. Slechts eenmaal kwam een hert in de richting naar onze standplaatsen aansnellen; met prachtige geweldige sprongen doorkliefde het schoongevormde dier de hooge alang-alang. Onze postenliju was echter dien keer over een veel te grooten kring uitgezet, zoodat de tusschenruimten het hert overvloed van plaats schonken om ver van ons verwijderd te blijven, en gelukkig aan onze schoten te ontkomen.

Al leverden de jachten ons geen buit op, wat zeker met het oog op onze schamele keuken dubbel te betreuren was, zoo waren de tochten op zich zelf toch een groot genot. Ofschoon het aardiger zou geweest zijn om met rijken buit den kampong binnen te trekken, zal ik toch zeker met genoegen blijven denken aan die terugtochten, wanneer de schuine stralen der dalende zon de golvende alang-alangvelden in gelen gloed deden blinken, en de frissche zeewind ons na de zengende middag-

litte verkwikkend te gemoet woei. Tengevolge van de vermindering der hoeveelheid licht, maakte de sombere zwartheid van den dichten woudrand plaats voor allerlei tinten en schaakeeringen van groen, waarop het oog zonder pijnlijke vermoeyenis kon rusten. Scheen de natuur een paar uur te voren geheel uitgestorven, tegen den avond kwam er leven over veld en woud: vluchten van groenbonte duiven ijlden van bosch tot bosch en zwarte neushoornvogels stoomden met bonzend geblaas door de lucht. Hun groote snavel, gekroond door den even zwaren neushoorn, hunne uit elkaar gespreide slagpennen en lange vierkante staart deden hen gelijken op heraldieke adelaars, weggevlagen uit hunne wapenschilden.

Bijzonderen indruk heeft op mij een rit gemaakt, ondernomen ten einde een banteng (wild rund) te gaan halen, die door de inlanders geschoten was. In het zuiden van den Preanger komen nog vele bantengs voor en de jachtliefhebbers reizen bepaaldelijk naar Tjidarengoh, ten einde die prachtige en gevarijde dieren te kunnen jagen. Ook ons bekoorde de gedachte aan zulk een jacht wegens haar avontuurlijkheid, ofschoon ik achteraf geloof, dat noch onze bewapening, noch onze vaardigheid in 't schieten voldoende waren om zulke groote en woeste dieren te jagen. Maar de kans om met hen in strijd te geraken werd ons bespaard, want onze inlandsche jagers, vooruitgezonden om bantengsporen te zoeken, lieten ons kalm in den steek, en toen wij na uren wachtens en eenige mislukte pogingen om herten op te drijven, eindelijk naar den kampong waren teruggekeerd, verschenen zij daar zegevierend met de mededeeling, dat een hunner een banteng had geschoten. Ons bleef niets anders over dan mee te gaan om het gevallen dier te halen: een lange en zware rit door dicht en indrukwekkend oerbosch, vol rottans en lianen, palmen en varens. Te midden van die zee van groen lag daar het geweldige dier: de fijn gevormde kop met het lichte gewei (het was een volwassen koe) nog in den nek geworpen, zooals het dien houdt bij zijn vlucht door het dichte struikgewas. De geheele mannelijke bevolking was met ons meegetogen, en weldra aanschouwden wij een bloedig en merkwaardig tafereel: het villen en slachten van het rund. Met hunne lompe gollokh's (kapmessen) togen de kampongbewoners aan het werk en verbazend snel en handig wisten zij de huid af

te stroopen en het groote beest te verdeelen in stukken, licht genoeg om door twee mannen aan een boomtak te worden weggedragen. Niets bleef achter dan wat bloed en de inhoud van den zooals bekend viervoudigen maag: een inhoud zoo reusachtig, dat alleen de aanblik dier grasmassa voldoende scheen om iemand een indigestie te bezorgen. In langen optocht keerden de mannen met al die bloedige stukken vleesch in den kampong terug, waar alles eerlijk werd verdeeld en 's avonds feestmaal gehouden. 't Was de eerste maal sedert onze aankomst, dat wij eetbare soep kregen, welk gerecht gevolgd werd door biefstuk van den haas. Mogelijk was het vleesch nog te versch, zeker echter is het, dat de smaak niet meeviel en vooral de eigenaardige wildgeur en bijsmaak onaangenaam waren.

Morgen is het groote exodus, want met den heer B. vertrekken ook de inlandsche jagers naar hunne kampongs. Een hunner Pa-djoelit is met lauweren gekroond, omdat hij het is, die den banteng geschoten heeft. Van avond houdt B. algemeene uitbetaling aan jagers en drijvers, zoodat de geheele bevolking op hare hurken rondom onzen pondoq zit. Bij 't afroepen der namen treft het mij hoe zij bijna allen met Pa beginnen: ik hoor dat dit evenals bij ons vader beteekent, en dat de verdere lettergrepen den naam van het eerste kind der gelukkige papas vormen, zoodat de naam van een getrouwd man verandert, zoodra zijn vrouw hem een kind heeft geschonken.

III.

Tjidarengoh, 5 September 1890.

Mijn laatste velletjes briefpapier ga ik beschrijven, omdat er morgenochtend gelegenheid is brieven naar Tjiratjap te verzenden met een bode van den Tjamat, die mij allerlei geriefelijkheden, zooals een waschkom, een lampeglas, eieren en zout heeft gebracht; en ook centen, want in den geheelen kampong is geen kopergeld, en het lust mij niet voor ieder insect, dat de kinderen mij brengen, een dubbeltje te geven. Wie mij hier zag zitten, zou zich zeker ten hoogste verbazen, want ik ben gehuld in een ouden dikken caoutchouc regenjas, met de kraag op, en ik heb een vilten hoed over mijn ooren getrokken, alles vanwege de koude. De temperatuur is vandaag niet hooger geklommen dan 23°,5 C.; het heeft voortdurend geregend en nu

waait het zoo, dat de lampen telkens uitgaan. Met oude lappen en matten laat ik mijn tentje zooveel mogelijk dicht maken. De inlanders stoken vuurtjes naast hunne hutten en zitten daar dicht omheen gehurkt zich te warmen. Met elken dag wordt het weer slechter en de hoeveelheid regen, die nederplast, is ongelooflijk. In Holland zou men zulk een dag een naren somberen herfstdag noemen. Natuurlijk wordt ook de weg naar Panoembahan met den dag modderiger, wat echter voor mijn paard erger is dan voor mij. Met weemoed heb ik mijn opgewekten metgezel, den heer B., zien vertrekken; toen ik alleen terugreed van het riviertje, tot waar ik hem uitgeleide deed, had ik eenigszins het gevoel van iemand, die in den vreemde in ballingschap verkeert. Sedert zijn vertrek is mijne levenswijze zoo regelmatig geworden als van een kluizenaar. Iederen morgen bestijg ik het paardje van den Tjamat en rijd naar Panoembahan om schildpadeieren te halen. De rit door het zware, sombere bosch, dampend van witte morgennevels, is een telkens terugkeerend genot. Aan 't strand worden de nesten, die ik heb laten merken, één voor één opgegraven en uit elk eenige eieren genomen, waarop het gat zoo spoedig mogelijk weer gesloten wordt, opdat de overige zich ongestoord zullen kunnen ontwikkelen. Die eieren worden in vochtig zeezand en bladeren verpakt, zoo snel mogelijk naar Tjidarengoh vervoerd, waarheen ik ook onmiddellijk terugkeer, om dadelijk na aankomst der eieren ze te openen en de kiemen in rottingwerende vloeistoffen over te brengen. Dat opzoeken der kiemen heeft mij in 't begin heel wat moeite en hoofdbrekens gekost en nog kan ik de jongste ontwikkelingsstadiën niet onbeschadigd van den dooier loskrijgen. Gedurende de eerste acht dagen gelukte het mij niet een enkele kiemschijf te ontdekken en reeds begon ik te wanhopen aan het slagen van mijn onderzoek. De eieren dier schildpadden zijn kogelrond; die der hier voorkomende soorten hebben ongeveer den omvang van een kleinen biljartbal; hun schaal is niet hard, maar leerachtig en roomwit gekleurd. Daarbinnen vindt men bij het versch gelegde ei een volkomen doorschijnend, geleachtig wit, dat zich als een klomp gelatine laat verwijderen van den dooier die flauwgeel gekleurd is en uiterst licht vervloeit, terwijl het dunne dooiervlies bij den minsten stoot breekt. Trots alle moeite gelukte het mij in 't eerst niet om op den voorzichtig

van het wit ontdanen dooier het kiemschijfje, dat den aanleg van 't jonge schildpadje vormt, te ontdekken. Telkens brak ten slotte het dooiervlies en stroomde de inhoud over mijn praepareerglazen en tafel, tot ik in arren moede de geheele vuile boel aan de gladdakkers (kamponghonden) toewierp, die al spoedig na mijn aankomst bemerkt hebben, dat er om en in mijn woning wat te halen valt en daarom mijn pendoppo met hun onafgebroken aandacht vereeren.

Gedurende de eerste acht dagen deed ik allerlei vergeefsche pogingen om den dooier in een voor onderzoek geschikten toestand te brengen. In alcohol beliefdde hij niet te stollen, in chroomzuur bereikte hij wel een voldoende graad van hardheid, maar werd zoo bros, dat de minste poging om op zijne oppervlakte de kiemschijf te zoeken, hem in korrelige brokjes deed uiteenvallen. Koken met water of met alcohol gaf geene betere resultaten; in sterke sublimaatoplossing verkreeg ik slechts een zanderigen onhandelbaren klomp. Op den zevenden dag na den aanvang van mijn onderzoek zat ik weer in doffe vertwijfeling over al die mislukte pogingen de eieren in verschen toestand open te knippen, terwijl de heer B. uit was op een laatsten tocht om bantengs onder schot te krijgen. Ik beproefde nu, om tegen een zwarten achtergrond de kiemschijf op den verschen dooier te ontdekken, toen bij het barsten van het dooiervlies, waardoor de gele olieachtige inhoud mijn achtergrond en instrumenten bomorste, plotseling een zeer klein doorschijnend lichaampje drijvend in die massa, mijn aandacht trok. Snel vischte ik het uit de gele pap, en wie beschrijft mijne vreugde, toen ik de vormen van een jeugdig embryo onderscheidde, welks wazige doorschijnendheid in den sterken alcohol, waarin ik het overbracht, spoedig tot ondoorzichtig wit overging. Nu was de ban gebroken, die tot hiertoe mijn onderzoek scheen te fnuiken. Door het toevallig breken van het dooiervlies was eene methode gevonden, die hoe ruw zij ook moge schijnen, toch ten slotte de beste bleek te zijn, om de kleine en zeer doorschijnende embryonen te vinden. Ik had eenvoudig in de lederachtige schaal eene opening te knippen, waardoor wit en geel naar buiten kwamen puilen en dan in deze beide een forsche knip te geven, waardoor de eïnhoud met kracht naar buiten spoot. Opgevangen in eene schaal met zwarten bodem, gelukte het mij nu in de meeste gevallen in de dunne

laag geel het blauwe doorzichtige diertje te ontdekken, dat den eersten aanleg vormt voor een reuzenschildpad, die twee inlanders slechts met inspanning van al hunne krachten kunnen omkantelen.

Sedert heb ik iederen dag tal van eieren opengeknipt en nu is de groei der embryonen al zoover gevorderd, dat ik ze onmiddellijk zonder moeite in den dooier vinden kan. Met dat openen der eieren en conserveeren der kiemen gaat de morgen voorbij, en als de tafel opgeruimd is, komt mijn jongen met het eten aandragen. Die maaltijden zijn de *bête noire* van mijn verblijf alhier; ik kan het slechte eten bijna niet meer binnen krijgen. Ik heb al eens beproefd om zelf een kip te braden, of liever te bakken, maar de hoenders zijn hier van zulk een eerbiedwaardigen ouderdom, dat zij over den zondvloed als over eene aangename herinnering uit hun jeugd kaken. Eierleggen beschouwen ze als eene onzedelijke uitvinding der beschaving, zoodat ik slechts een enkele maal een paar spiegeleitjes kan laten toebereiden. Het menu beperkt zich dus tot rijst met sambal, 's morgens, 's middags en 's avonds. Nu is de kokkie ongetwijfeld eene brave huisvrouw en moeder, die zelfs de Tjiratjap'sche elegantie in dezen eenvoudigen kampong heeft gebracht, daar zij alle dames van Tjidarengoh de oogen uitsteekt met een wonderschoon rood en geel gestreept baadje. Maar zij heeft eene manier om alle dingen oneetbaar klaar te maken, die een mensch er toe zou brengen om met den „bilious gentleman“ uit Dickens' *American Sketches* uit te roepen: „I say cook, do you call this fixing God Almighty's victuals.“

Gelukkig heb ik onder 't eten eenige afleiding in de gladdaks, waarvan een drietal geregeld hunne opwachting maakt, zoodra de tafel gedekt is. Bij elken uitgang der pendoppo posteert zich er één, en zoodra ik naar ze kijk kwispelen ze vriendelijk en aanmoedigend met hun staart. Blijkbaar koesteren ze voor het mij opgedishte eten geheel andere gevoelens dan ik, en door de graagte, waarmee zij al wat ik hun toewerp verslinden, wekken zij mijn kwijnenden eetlust een beetje op. Ik voer zelfs zeer onderhoudende tafelgesprekken met hen, waarbij zij op mijn Hollandsche opmerkingen antwoorden weten te geven, die van eene ontwikkeling getuigen, welke men niet achter gemeene kamponghonden in dezen uithoek der wereld

zou zoeken. Voor mijn jongen zijn zij natuurlijk een gruwel, en als hij kan geeft hij ze een trap, maar over die wederwaardigheden zetten zij zich met wijsgeerige kalmte heen. Twee hunner gedragen zich hoogst beschaafd, maar de derde maakt zich aan overdrijving en onbescheidenheid schuldig, daar hij steeds zijne meening uit, zonder dat ik er hem naar vraag, welke meening onveranderlijk hier op neerkomt, dat hij meer kluijjes en eierdoortjes verlangt. Wegens deze doorloopende ontevredenheid, waaraan hij in onophoudelijk recitativisch gehuil lucht geeft, heb ik hem het „klavier der volksconscientie“ gedoopt. Ook de anderen hebben namen gekregen volgens het beroemde kinderliedje:

Lieve poesjes, wacht eens even,
'k Zal u fraaie namen geven.

De een heet de scharminkel, wegens zijn fenomenale magerheid; de naam des derden en meest gewaardeerden tafelenoots berust op een minder fraaien toestand van ZijnEdeles neus.

Van middag nu zag ik een inlander het klavier der volksconscientie wegvoeren aan een bamboetje waarschijnlijk om met hem op de jacht te gaan; het was aandoenlijk te zien, welke diep smartelijk blikken hij naar mijne woning wierp en hoe hij tegenspartelde om los te komen. Zijn vriend met den geschonden neus deed hem uitgeleide niettegenstaande den kletterenden regen en de lekkere schildpadeitjes, die ik wegwierp. Eerst twee uur later kwam hij thuis en maakte druipnat zijne opwachting: is dat geen bewijs van hechte vriendschap?

Na het middageten stijg ik weer te paard en rijd opnieuw naar Panoembahan, maar nu met het doel om zeedieren te zoeken op een strandrif, dat zich uitstrekt ten zuiden van de plek waar de schildpadden hare eieren komen leggen. Dit rif is anders dan de riffen, welke ik in de baai van Batavia heb leeren kennen, want het bestaat geheel en al uit doode koraal, waarop slechts hier en daar een jonge kolonie van een in kogelvorm uitgroeiende koraalsoort zich heeft gevestigd. De oppervlakte is dan ook grootendeels bedekt met fijn zand, waaroverheen ontelbare brokken doode koraal verspreid liggen, die er door de golven der branding opgespoeld zijn. Op enkele

plaatsen vindt men zeer groote dergelijke brokken, zóó hoog dat zij boven hoog water uitsteken; ik vermoed, dat deze op het rif gezet zijn door den vloedgolf bij gelegenheid der Krakatau-uitbarsting. Van die eruptie dagteekent ook de massa puimsteen, welke het geheele zandstrand bedekt.

Onder en tusschen die losse brokken koraal leven eene menigte soorten van zeedieren, en deze te zoeken is mijn dagelijksche middagtaak. De eentonigheid, om elken dag dezelfde plaats te doorzoeken, wordt wel opgewogen door het voordeel, dat ik een goed inzicht krijg in de levenswijze der rifbewoners en hunne verspreiding over het rif. Zoo heb ik b. v. kunnen opmerken, dat van de zeeegels, die in vele soorten en tallooze exemplaren de oppervlakte van het rif bewonen, die vormen, welke dikke harde stekels en schalen bezitten, aan den buitenkant van het rif te vinden zijn, waarop de branding onophoudelijk beukt en schuurt — maar dat meer binnenwaarts in het kalme ondiepe water boven het rif andere soorten voorkomen, wier stekels zeer lang en dun zijn en dus bij den minsten golfslag zouden breken. De gemakkelijke breekbaarheid hunner stekels is zelfs voor deze dieren een verdedigingswapen, want raakt men ze onvoorzichtig aan, dan dringen de fijne punten onmiddellijk in de huid en knappen tegelijk af, 't geen een hevige en lang aanhoudende pijn veroorzaakt.

Weer andere soorten van zeeegels verschuilen zich niet alleen onder steenen, maar weten daarbij hunne buitenvlakte te bedekken met stukjes koraal, schelpjes, brokjes zeewier en andere omliggende voorwerpen, die zij vastklemmen met hunne zuigpootjes en waardoor zij zoo bedriegelijk op de omgeving gelijken, dat men ze bijna niet onderscheiden kan.

Een nog merkwaardiger nabootsing van de plaats, waar hij zich ophoudt, levert de inktvisch, waarvan ik enkele exemplaren op het rif aantrof. Men ziet het dier zich snel over en tusschen de steenen voortbewegen door middel zijner lange armen, die met zuigschijven bezet zijn. Opeens houdt het stil: het heeft zijn vijand ontdekt. Men nadert en bekijkt het komische schepsel, om een plek te vinden waar men het zal aanvatten. Onder zijne oogen ziet men het dier als 't ware wegsmelten; het verbleekt als het lichtbeeld, dat een scioptikon op het scherm werpt, en is ten slotte verdwenen zonder dat men het heeft zien wegkruipen. Kijkt men lang en scherp toe, dan ziet men

plotseling de vormen van den inktvisch terug; hij is er nog, maar heeft zijn huidkleur zoo weten te veranderen, dat hij volmaakt de tinten der omgeving heeft aangenomen. Raakt men hem aan, dan begint plotselings een levendig kleurspel, donkere en lichte kleurgolven schieten over de oppervlakte van lichaam en armen, totdat opeens een zwarte inktstroom zich uit de trechteropening in den mantel van 't dier ontlast en het omringende water geheel ondoorzichtig maakt. Op dat oogenblik moet men den slimmen rakker weten te grijpen, anders ontsnapt hij in de zwarte massa en nestelt zich snel in een ander hoekje, met welks kleur hij onmiddellijk zijn huid in overeenstemming brengt.

Behalve deze dieren verzamel ik zeesterren, zeekomkommers, krabben, kluizenaarkreeften, borstelwormen, zeeslakken en enkele visschen, zoodat ik meestal met goeden buit beladen tegen zonsondergang naar Tjidarengoh terugkeer. Het conserveeren der vangst en het bijhouden van mijn dagboek nemen den tijd in tot aan het avondeten, dat spoedig verorberd is; daarna overmant mij weldra de slaap, en doof ik het laatste licht in den kampoug. Doodelijke rust en stilte heerschen alom, zoodat het doffe rollen der branding op de kust veel dichterbij schijnt dan overdag.

IV.

Tjidarengoh, 18 September 1890.

„Les jours se suivent et se ressemblent“, behalve dat het den eenen dag nog harder regent dan den anderen. Het blijft hier het somberste herfstweer, dat men zich kan denken; wel verre van onder de warmte te lijden heb ik enkel last van de koude. Tegen den voortdurenden Zuidoosten zeewind moet ik mijn pendoppo telkens met matten en lappen laten behangen, en 's nachts is het zoo koel, dat ik onder mijn plaid slaap. Gaat de wind liggen, dan begint het met verdubbelde kracht te regenen; er zijn vele dagen dat de zon onzichtbaar blijft. Dit is ook daarom lastig, omdat wij dan heelemaal geen tijd kunnen bepalen: mijn horloge gaat reeds lang niet meer. Welken dag het is, weet ik alleen door mijn dagboek, maar ik ben niet zeker of ik in 't begin den tel niet eens kwijt ben geraakt.

Nu het nieuwtje er af is en land en zee weinig verrassingen meer voor mij opleveren, begint de eenzaamheid en de eentonigheid van mijn verblijf mij wel een weinig te drukken. Ik zie met verlangen naar het einde van mijn kluzenaarstijd uit en betrap mijzelf dikwijls, wanneer ik op mijn paardje door het stille woud rijd, dat ik aan 't droomen ben over de genoogens van den terugrit naar Soekaboemi. 't Gaat mij hier anders goed; van de koortsachtigheid der streek, waartegen men mij gewaarschuwd had, bemerk ik niets; de schildpadden ontwikkelen zich geregeld ofschoon langzaam; mijn huis blijft waterdicht en de menschen van den kampong voorzien mij van het noodige en brengen nog al wat dieren, maar niet veel bijzonders. Nog steeds blijf ik verbaasd en teleurgesteld over de moeilijkheid om in deze natuur te verzamelen en waar te nemen. Van den beganen weg afwijken en in het bosch doordringen is dikwijls onmogelijk en altijd bezwaarlijk; het levert bovendien meestal niets op, want men heeft zooveel werk om zich met een kapmes door de doornen en lianen heen te werken, dat men moeilijk nauwkeurig om zich heen kan kijken, terwijl men door 't leven en de beweging, die men maakt, de dieren verjaagt. Men doet dus het beste op den weg te blijven, maar wegen zijn hier dun gezaaid en dan nog dikwijls onbegaanbare modderpoelen. De meeste aantrekkingskracht oefent de zee met haar strandrif op mij uit, en als het weer en de branding het toelaten, loop ik gaarne daar te zoeken, maar het is in de laatste week meestal te koud om nat van 't zee-water in slaapbroek en kabaai gedurende eenige uren rond te dwalen. Die zee, waarop nimmer en nimmer een scheepje te ontdekken is, en die altijd met hare zware lange rollers op het strand losbeukt, stemt mij wel wat somber, vooral als dikke zwarte wolken laag op het water neerhangen, maar er is veel genot in dien somberen aanblik, omdat hij mij zoo aan de Noordzee op onze Hollandsche kusten herinnert.

Ofschoon het dagelijksch openknippen van een dertigtal eieren de eentonigste bezigheid schijnt, die men zich denken kan, zoo levert mij dat werk toch ook veel genoeg, daar ik de ontwikkeling van de schildpad binnen het ei als onder mijn oog zie voortschrijden. Iederen morgen is de aanblik van het eerste embryo, dat ik uit den dooier opvisch, eene verrassing, want telkens

ontdek ik een nieuw teeken van vooruitgang. Het zwart worden van het eerst kleurlooze oog, het uitgroeien van stompjes der ledematen, het uitrekken van den hals, het naar voren treden der lippen, waardoor het aangezicht iets van het vogeltype krijgt, het optreden van een helder witte streep over den rug, die den eersten aanleg van 't rugschild vormt, de zijdelingsche verbreeding van dat schild, de eerste sporen van gekleurd schildpad op deszelfs oppervlakte: dat alles vertoonde zich achtereenvolgens, en zoo zag ik in den loop van 4 weken een dun rond wurmpje van een paar m.M. lengte veranderen in een aardig dwergachtig schildpadje, met gedrochtelijk groote oogen, een kinderlijk spits snaveltje, keurige fijne voorvinnen en achterhandjes, en een vroolijk gekruld staartje.

Ik heb hier nu een schoone gelegenheid om het leven der Soendaneesche kampongbewoners van nabij gade te slaan. Hoe rustig en gelukkig zijn deze menschen, maar ook hoe klein en onbeduidend is hun bestaan. De mannen leggen te midden der bosschen ladangs (droge rijstvelden) aan, de vrouwen stampen rijst en zitten in de voorgalerijtjes der hutten te spinnen of te weven. Het eentonig geklik-klak der weefhouten is meestal het eenige geluid, dat in den kampong gehoord wordt.

Ik vraag mij gedurig af: waarom zijn deze menschen zoo arm aan stoffelijk eigendom? Zij konden, dunkt mij, alles hebben wat zij verlangden, wanneer zij iets meer arbeidden, of eigenlijk zich iets meer moeite gaven. In Tjidarengoh zijn zoo weinig klappers dat er geen klapperolie is, en zoo weinig pisangboomen dat ik dikwijls geen bananen kan krijgen, ofschoon de Kokollot er happig genoeg op is, om ze mij te verkoopen. Toch groeien de weinige klapper- en pisangboomen, die er staan, uitstekend en ook verschillende soorten van citroen- en chinaasappelboomen willen hier gaarne groeien en bloeien, maar worden niet aangeplant. Met wat meer moeite konden deze menschen in groote huizen wonen, want grond noch bamboe ontbreekt; allerlei vruchten oogsten, die ze slechts te planten hadden; kippen, eieren, visschen, duiven, geiten en sappis eten, wanneer zij die maar fokken wilden. En toch is er bijna niets van dat alles, zelfs rijst is er te weinig. Turksche tarwe en groenten ontbreken geheel. Wel is er een heele bende karbouwen, die iederen morgen naar de alang-alangvelden worden gedreven en iederen avond weer naar hun modderpoel naast den

kampong terugkeeren, maar waarvoor die onguere beesten eigenlijk dienen is mij nog niet helder. Enkele worden gebruikt om te ploegen, maar niet in vergelijking tot het aantal, dat hier vegeeteert. Karren zijn er niet en evenmin bestaat er houtvervoer uit de bosschen. Er is één paardje, dat, zoover ik kan nagaan, tot niets dient.

Maar wanneer ook al de energie dezer menschen hoogst gering schijnt te zijn, en de prikkel om hun bestaan te verbeteren schijnt te ontbreken, zoo staan daar vele deugden tegenover, ofschoon meest van negatieven aard. Nooit hoort men standjes, nooit een hard of ruw woord, nimmer bemerkt men dat eene vrouw door haar man of dat kinderen door hunne ouders worden mishandeld. Nooit vermaken de mannen zich op gemeene of onhebbelijke wijze. Van dronkenschap is natuurlijk in 't geheel geen sprake, en opium moet naar ik hoor deze afgelegen streken niet bereiken. Behoefte aan rijkdom of aan prikkels schijnen deze menschen niet te kennen, maar armoede waarschijnlijk evenmin, want hunne dagelijksche benoodigdheden vinden zij met de allergeingste moeite vlak om zich heen.

Rustigheid en stilzwijgendheid zijn dit ras aangeboren. Ik heb nog niet gezien, dat de kinderen met elkaar speelden, en in allen gevalle juichen of schreeuwen zij daarbij niet, want dat zou ik dadelijk hooren. Speelgoed schijnen zij niet te bezitten, of voor zichzelf te maken; huilen behoort tot de zeldzaamheden.

Men heeft mij in Buitenzorg gewaarschuwd, dat het hier ongezond was, maar tot nog toe gevoel ik mij heel wel. Het is echter een feit, dat de inlandsche bevolking er slecht uitziet, maar dit ligt waarschijnlijk grootendeels aan de armelijke levenswijze en de erfelijke kwalen dezer menschen. Men ziet zeer velen, vooral kinderen, die hevig aan huidziekten lijden; verwaarloosde beenwonden zijn talrijk; de meeste kinderen zijn slecht gevoed en klierachtig. Een paar malen heb ik aan inlanders kinine gegeven, omdat zij de koorts hadden. De kerels beefden van angst, wanneer ik hun den thermometer aanlegde, en zij beten op de kininekapsules, zoodat zij de afgrijselijkste gezichten trokken wegens den bitteren smaak.

Het is een feit, dat ik sedert zes maanden, toen ik Holland verliet, voortdurend van klimaat heb verwisseld, warmte en koude heb geleden, op den tocht heb geslapen, bezweet en met

natte voeten heb stilgezeten, kortom mij op allerlei manieren aan ongunstige invloeden heb moeten blootstellen, zonder dat ik verkouden ben geworden. Zou dit nu daaraan toe te schrijven zijn, dat de besmetting ontbrak?

Dat ik niet erg geschikt ben voor de eenzaamheid, merk ik ook daaraan, dat ik telkens hardop zit te denken. Praten kan ik ook bijna niet, want de eenige, met wien ik een paar woorden kan wisselen, is mijn jongen, en met hem beperkt zich het gesprek tot het allernoodigste, omdat ik nog bijna geen Maleisch ken, omdat hij verder een saaie, weinig aantrekkelijke persoon is en het bovendien geen pas geeft om met zijn bediende te converseeren.

Het verkeer met mijne vrienden, de gladdaks, is uit den aard der zaak eenzijdig, daar hun antwoorden zich beperken tot een aanmoedigend gejack. Voor een week ongeveer zat ik rustig eitjes open te knippen, toen een welbekend geluid mij deed opkijken en ziet daar stond:..... het klavier der volksconscientie, teruggekeerd in Abraham's schoot. Het doet mij echter leed te moeten vermelden, dat de begroeting van de zijde des heeren stukneus niet zoo vriendschappelijk was als het afscheid had doen vermoeden; het tweetal vloog elkaar onmiddellijk in de haren en de neus des klavieren verkeerde spoedig in heel wat droeviger toestand dan die van zijn kameraad. Van stonde aan verschijnt hij echter weer bij mijne maaltijden en jammert er lustig op los.

V.

Panoembahan. 23 Sept. 1890.

Dezen brief schrijf ik in een tamelijk ongemakkelijke houding, n.l. als een Turk op den grond zittend, naast een baleh-baleh (rustbank) als schrijftafel en het papier op een blikken schaal als onderlaag. Ik zit n.l. op dezen avond in het hutje van den eierenmandoer aan het strand, en zal hier den nacht doorbrengen, ten einde bij het schijnsel der maan de reuzenschildpadden uit zee te zien opkomen en ze hare eieren te zien leggen.

Het huisje staat op hooge palen en bestaat uit één vertrekje met een voorgalerijtje en een groote ruimte daaronder op den vlakken grond, welke rondom met matten is afgeschoten. In die ruimte

zitten een aantal koelies om een groot vuur: een zeer fantastisch gezicht. Door de reten van den gevlochten vloer kan ik het schijnsel van het vuur zien, en daar mijn rustbank er vlak boven is, zal ik morgenochtend waarschijnlijk sterke overeenkomst vertoonen met een Westphaalsche ham. Aan den anderen kant is die rook misschien uitstekend tegen de muskieten. Buiten ruischt en bruist de branding en tsjirpen de cycaden. Het is heerlijk weer, sedert eenige dagen regent het niet meer en wordt het 's middags werkelijk warm, maar toch is het hier zóó koel, dat toen ik straks bij 't ondergaan der zon het strandrif verliet, na eerst nog even te hebben ondergedoken in de branding, eenige rillingen mij bevingen en ik langs het strand ben gaan draven om warm te worden. De zonsondergang was schoon, vooral door de volkomen eenzaamheid van 't witte strand met zijn zoom van dicht woud. Terwijl ik zoo naar den horizont stond te kijken, kreeg ik opeens een groot verlangen om weer op zee te zijn en naar huis te varen. Voorloopig zal ik mij echter beperken tot den terugtocht naar Buitenzorg; ik heb plan om over eenige dagen het verzamelen te staken. Het zal mij ten slotte spijten van 't stille, goedige Tjidarengoh te scheiden. Hoe geregeld leeft men hier, zonder klok, zonder courant, zonder post, zonder telegraaf, zonder societeit, zonder spoortrein of stoomboot: alleen met eene bevolking, die men niet verstaat. Soms verbeeld ik mij, dat ik met een bekwamen kok, wat boeken, en een huis met ramen het hier bepaald jaren zou kunnen uithouden, en veel werken.

In den kampong is een groote gebeurtenis op til, n.l. een huwelijk. Ik had in den laatsten tijd al veel bezoek opgemerkt en een paar maal een koopman met sarongs en rijstmandjes. Gisteren avond gingen al de vrouwen van 't dorpje bij maanlicht rijst stampen onder gezang, waarbij zij de stampers niet zoo als gewoonlijk afwisselend, maar alle tegelijkertijd deden neerkomen. Eéne stem zong eindelooze recitatieven (zoogenaamde pantongs) en allen vielen met een refrein in. Ofschoon de wijzen eentonig en klagend waren en de stemmen schel, zoo klonk het gezang toch wel aardig uit de verte, in den stillen nacht bij het zachte zilveren maanlicht.

Gisteren bracht een man uit Tjiratjap mij een vliegende vos: een soort van half-aap met een valscherp, waarmee hij van boom tot boom kan zweven. De gheele kampong liep

uit om het wonder te zien, en de grootmondige, lachende vrouwengezichten over den rand van het schutsel mijner pendoppo waren bijna zoo aardig als de verschrikte oogen van het blazende dier.

Tjidarengoh 24 September.

Alles is naar wensch gegaan; het opkomen der groote zwarte schildpadden uit de schuimende golven over het witte strand, bij 't zachte schijnsel der maan was een wonderlijk indrukwekkend gezicht. De natte rugschilden der reusachtige dieren blonken in het witte licht als de harnassen van dolende ridders. De aanblik van zulke groote plumpe dieren op het lange eenzame strand, met zijn zoom van grillige pandanen, die door hunne luchtwortels als op stelten schijnen te loopen en tussehen wier harde lange stekelbladen reusachtige roode vruchten uitkijken, deed mij denken aan de plaatjes in werken over de voorwereld, waarop landschappen uit vroegere geologische tijdperken worden voorgesteld. Langzaam en met schokken kropen de schildpadden voort en wanneer zij hoog genoeg waren, begonnen zij zich in te graven door te maaien met hare lange vinvormige voorpooten en hare korte meer handvormige achterpooten. Na op die wijze een grooten kuil te hebben gemaakt, waar zij zelf midden in lagen, maakten zij aan 't achter-einde een klein, diep gat, door hare achterpooten als handen te gebruiken en afwisselend met den rechter en den linker een schepje zand op te nemen en weg te werpen. De andere poot hield daarbij het omliggende zand op en belette het in den kuil terug te rollen. Was dit gat diep genoeg, dan begon het eieren leggen. Tot groot vermaak der inlanders ontstak ik daarbij een lucifer en bracht dien onder het dier in den kuil, zoodat wij de intieme geheimen der plechtigheid konden bespieden. De eieren volgen vrij snel op elkaar, ongeveer om de tien seconden en vallen los in het gat. Elk dier legt er van vijftig tot honderd-en-vijftig. Is het leggen afgelopen, dan schuift het dier met de achterpooten het gat zorgvuldig dicht en begint vervolgens weer met de voorpooten te maaien, waarbij het nu echter niet meer zichzelf dieper ingraaft, maar zich naar voren verplaatst, zoodat de plek waar de eieren gelegd zijn, hoog met zand wordt overworpen, terwijl de kuil naar voren wordt verlegd. Dan kruipt de schildpad uit

den kuil en keert snel naar zee terug. Bij dien terugtocht maakten we het den dieren lastig door op hun rug te gaan zitten: ééne schildpad kroop weg met twee inlanders te paard boven op haar.

Van een ooggetuige heb ik omtrent het eierleggen der schildpadden de volgende vermakelijke geschiedenis gehoord. Hij reed langs een strand, en zag eene schildpad bezig met eierleggen. Achter het dier zat een troep apen, die beproefden de eieren in hun hand op te vangen, om ze te verorberen. Maar daar allen even begeerig waren, trokken ze elkaar weg van het bevoorrechte plaatsje en was het vlak achter de logge hulpeloze schildpad een woest gestoei en gevecht.

De nacht op mijn gevlochten baleh-baleh, zonder matras, is vrij goed geweest, maar tegen den morgen heb ik weer erg van de koude geleden, ofschoon ik onder mijn dubbelgeslagen plaid lag. Door de reten in den wand zag ik de zee, overgoten van zilveren maanlicht, en daar de koude mij het slapen belette lag ik te luisteren naar het doffe bruisen der branding, tot eindelijk het grauwe daglicht den zilvergians doofde en het gestommel der koelies beneden mij de nachtelijke stilte verstoorde. Toen ik buiten kwam, was alles sterk bedauwd en alle kochies hurkten dicht opeen om het vuur, terwijl ik al rillende naar een pantjoeran (waterstraal) liep, om te baden. Een uur later was het geducht warm, want het weer is mooi en droog geworden. Het bleek mij dat de nachten aan zee' nog veel koeler zijn dan hier, een uur landwaarts in.

Morgen is de bruiloft: van avond ben ik de bruid tegengekomen, sierlijk uitgedoscht terugkeerend uit een naburigen kampong, onder begeleiding van drie dames en twee heeren, die natuurlijk allen achter elkaar wandelden. Ofschoon de zon reeds onder was, hielden de dames groote, lichtgroene Europeesche parasols boven haar hoofd, terwijl zij anders op 't heetst van den dag blootshoofds rondloopen. Zoodra zij mij zagen aankomen gingen de pajongs dicht, als beleefdheidsbe-
tuiging.

Behalve wegens de bruiloft is er toch in den laatsten tijd groote drukte in den kampong, door allerlei verbeteringen en uitbreidingen. Het terrein achter de huizen is opengekapt en ompaggerd geworden, het doode hout is verbrand en de grond met pisangs beplant. Ook groentetuinen worden aangelegd,

de middenweg is verbeterd; kortom een geest van werkzaamheid schijnt in de Tjidarengohers gevaren. Naar ik hoor heeft de Tjamat van Tjiratjap bevel gegeven tot deze hervormingen, welk bevel weer van hooger op ingegeven is door de vaderlijke zorg van het Nederlandsch binnenlandsch bestuur, en zoodra zulk een printah gekomen is, gaan de inwoners over tot die verbeteringen van hunne onmiddellijke omgeving, welke iedere niet-inlander zeker lang uit eigen beweging zou hebben bedacht en uitgevoerd.

Bij deze gelegenheid wil ik nog vermelden, dat op eenigen afstand van hier een drietal koffietuinen liggen van de Gouvernements-koffiecultuur, die er heel goed uitzien, vooral de jonge Liberia-aanplant. Deze tuinen zijn het eenige spoor van bebouwing, dat men tusschen hier en Tjiratjap aantreft; uit eigen behoefte heeft de inlandsche bevolking niet anders gedaan, dan de bosschen weggappen en den grond gedurende een paar jaar met rijst beplanten, waarna de akkers tot alang-alangvelden zijn verwilderd.

VI.

Soekaboemi 29 September.

Hier zit ik weer in de beschaafde wereld, waar ik eergisteravond ben komen binnengaloppeeren. Ik ben eerder uit Tjidarengoh vertrokken, dan ik gedacht had, daar ten slotte al de schildpadeieren, die nog in het zand zaten, zijn afgestorven. Ik had ze er een oogenblik laten uitnemen, ten einde het nog beschikbare aantal te kennen, om daarna het aantal dagen te bepalen, die ik nog aan het inzamelen dacht te besteden. Den volgenden morgen bleek, dat zij deze korte blootstelling aan de buitenlucht niet hadden kunnen verdragen: de schalen vertoonden saffraangele vlekken en bij het openknippen bleken de jeugdige schildpadden daarbinnen verbloed en afgestorven te zijn. Het deed er voor het welslagen van mijn onderzoek gelukkig niet veel toe, daar ik alle belangrijke ontwikkelingsstrappen reeds bezat en toch van plan was het verzamelen binnen weinige dagen te staken.

Zoo pakte ik dan mijn rommel bijeen en vertrouwde dien toe aan tien kereltjes uit den kampong, die beloofden hem in drie dagen naar Soekaboemi te piekelen. Ze hebben er vier over gedaan, en mijn arme vliegende vos is onderweg gestorven.

Op den laatsten dag van mijn verblijf had ik lange overleggingen met den Kokollot, tevens mijn huisbaas, over de gemaakte onkosten. Wat men in zulk een armoedig en afgelegen nest niet verwacht zou hebben, de burgervader bleek een man van de pen te zijn; hij had zeer uitvoerig en overzichtelijk een groote lijst opgemaakt, waarin al het voor mij verrichte werk naar de personen en de werkdagen gespecificeerd was. Daarop kwamen dagtaken voor, die zeker de krachten van een volwassen man verre te boven gingen, o. a. had één Tjidarengoher iederen dag in het zweet zijns aanschijns zich ingespannen, om voor mij twee kippeneieren te zoeken; een ander had mijn huis bewaakt tegen mensch en dier, wanneer ik mij met mijn jongen had verwijderd; een derde had wijd en zijd de wildernis doorzocht om brandhout aan te slepen voor mijne Lucullische maaltijden. Kortom het scheen dat de geheele bevolking ten mijnen behoeve van den morgen tot den avond had moeten arbeiden. Aan de schoone verwachtingen, die blijkbaar op deze lijst waren gevestigd, sloeg ik wreedaardig den bodem in door mee te deelen, dat ik een vast daggeld voor woninghuur en voeding zou betalen, overeenkomend met hetgeen men voor het verblijf in een pasan-grahan geeft. De goede verstandhouding werd hierdoor echter niet gestoord; integendeel kwam men mij beleefd verlot vragen om bij gelegenheid van de bruiloft den gamelang te mogen laten spelen. Ofschoon ik begreep dat mijn nachtrust daarmee gemoeid zou zijn, verzette ik mij niet tegen de feestvreugde, alleen verzocht ik, dat er 's nachts niet zou worden geschoten. De Kokollot verzekerde, dat daarvoor geen gevaar bestond, want dat het kruit op was. Als om hem te logenstraffen, ging op hetzelfde oogenblik in onze onmiddellijke nabijheid een zwaar schot af; het verschrikte en verlegen gezicht, dat hij dientengevolge trok, was hoogst vermakelijk.

Ik had reeds iets vernomen van de eigenaardige tandak-partijen dezer Djampang-koelonbevolking, waarbij de rol der danseressen niet vervuld wordt door betaalde ronggengs, maar door dilettanten uit de vrouwen van de dessa's, welke wegens hare bekwaamheid als zoodanig hoog in eere zijn, terwijl daarentegen de dansmeisjes van beroep buiten de maatschappij staan en veracht worden. Tegen den avond zag ik dan ook eene sierlijk gekleede vreemdelinge aankomen, vergezeld van eenige kleine meisjes en een drietal muzikanten. Een armzalig afdakje was

opgeslagen, waaronder de feestelijkheid zou plaats vinden. In lange rijen kwamen de bewoners van naburige kampongs aangewandeld, allen in hunne fraaiste baadjes en sarongs gekleed; zij schreden zoo stilzwijgend voort als gingen zij ter begrafenis. Mijn jongen deelde mij mee, dat hij op de bruiloft genoodigd was, 't geen mij ook bleek uit een schotel met eenig lekkers, die voor hem bezorgd werd; hij wenschte nu ook een geschenk terug aan te bieden, maar, zeide hij op verachtelijken toon, een kwartje was genoeg bij dit soort menschen. In Buitenzorg onder zijne beschaafde stadgenooten, zou hij minstens twee kwartjes gegeven hebben. Hij vond het echter toch wenschelijk, dat bedoeld kwartje door mij werd verschaft.

Ofsehoon ik geen bord met lekkers had ontvangen, achtte ik het geschikt, om ook mijnerzijds een klein blijk van belangstelling te geven, en ging ik meteen eens kijken naar het feest. Onder het afdakje, zoo groot als een tafel, draaiden de schoone vreemdelinge met hare kleine gezellinnen in een nauwen kring langzaam rond, vis à vis met een paar Tjidarengoh'sche jongens als hun cavaliers. Van tijd tot tijd stootte de danseres een langgerekt, klagend en schel recitatief uit, terwijl de armzalige gamelang van drie instrumenten eindelooze eentonige danswijzen tjingelde. Een enkel walmend oliepitje verlichtte dansplaats en omgeving. Op een matje zaten bruid en bruijom te kijken naar het tandakken, dat te hunner eer geschiedde, en rondom de bevolking en de gasten, allen even stil en schijubaar onverschillig. Maar toch scheen het feest een groot genoegen voor deze menschen te zijn: tenminste Handi, het jongemensch dat voor mijn paard zorgde, had mij 's morgens bij het eierhalen met stralende oogen meegedeeld dat er 's avonds gedaust zou worden, daarbij tevens bescheidenlijk te kennen gevend dat hij zeer gevoelig zou zijn voor de ontvangst van twee dubbeltjes, ten einde deze wereldsche vermaken te kunnen betalen.

Zoozeer scheen ik aan de stilte van mijn hermitage gewoon geraakt, dat zelfs het zachte en eentonige gebengel van den gamelang voldoende was om mij uit den slaap te houden. Tot bij het morgenkrieken hoorde ik onafgebroken het dreunen van den gong, het tinkelen der tympanen en het klagend neusgeluid van den rebab (inlandsche viool), waarboven het zingen der ronggeng zich telkens in lange klaagtonen verhief. Eindelijk werd alles overstemd door een kletterende regenbui, die

echter niet vermocht de danslustigen te verjagen. Toen ik den volgenden morgen uitreed was het afdakje omgezakt en de bodem rondom tot een modderpoel omgewoeld.

Den 26sten September was ik lang voor 't aanbreken van den dag op, daar ik besloten had te beproeven, den thuisrit in twee dagen te verrichten. Het weder was tot zijn gewonen doen teruggekeerd: afgrijselijke regen en griemelige, koude nevel, zoodat ik Tjidarengoh verliet als een monnik gehuld in mijn zwarte regenjas met kap. Ik vrees zelfs, dat wie mij had zien uittrekken op het armzalige oude paardje dat de Tjamat mij gestuurd had, nadat ik zijn beide andere paarden had wondgereden — en wie daarbij een kijkje had gekregen van den toestand, waarin mijn kleeren en schoeisel door een verblijf van zes weken in de wildernis waren geraakt — mij zou vergeleken hebben met een bedelmonnik. Zelfs mijn bediende vermocht aan onzen uittocht geen meerderen luister bij te zetten, want hij zat op een paardje zoo groot als een nuchter kalf, dat niettegenstaande deze merkwaardige kleinheid toch reeds moedervreugde had gesmaakt, waarvan het levend bewijs, nat, ruig, onbevallig en gedisproportioneerd als een veulen is, achteraan huppelde. Stroomen regens beletten mij op of om te kijken, en een laatsten blik op mijn stulp te werpen, waarin ik zulke kalme, genoegelijke dagen had gesleten, en waar ik een jaren gekoesterden wensch eindelijk had kunnen verwezenlijken.

Tot Tjiratjap leverde de rit weinig belangrijks. Een oogenblik verkeerde ik in ongerustheid, dat ik den weg te voet zou moeten afleggen, want bij het oversteken van een kalietje met zeer steile oevers, waarbij ik afstijgen moest, liet ik onnadenkend mijn paard een oogenblik los, en hiervan maakte de schelm gebruik om er van door te gaan, juist zoo hard loopend, dat ik hem niet kon krijgen. Mijn jongen kwam mij te hulp en zette hem te voet achterna, terwijl ik pogingen deed om op zijn paardje te klimmen. Het halfvergane lederwerk van den zadel bleek echter tegen Europeesch lichaamsgewicht niet bestand: beide stijgbeugelriemen knapten af, en toen ik zonder hulp der beugels op den rug van 't beestje sprong, knikte het bijna onder mij te zamen. Gelukkig liet mijn paard zich door luiheid en gulzigheid verleiden om onderweg te gaan staan grazen, waarbij mijn jongen hem wist te verrassen.

Druipnat en koud kwamen wij in Tjiratjap aan, waar nie-

mand van mijn vervroegde afreis was onderricht, zoodat de Tjamat op tournée was gegaan en wij geen andere paarden konden krijgen. Na een uur rust besloot ik toen maar door te rijden, ofschoon het vooruitzicht om op mijn zwakken ouden rossinant nog 14 paal verder te moeten sukkelen, weinig vermakelijk was. „Jehnun, man trägt, was man nicht ändern kann“; dat zal mijn paard misschien ook gedacht hebben, en met meer recht dan ik, toen wij in regen en door modder weer op weg gingen. In allen gevalle verloochende hij zijn Preanger aard niet, want niettegenstaande zijn ouderdom en zwakte veroorloofde hij zich de weelde om voor den lichtgekleurden pajong van een voorbijganger te schrikken en er in galop van door te gaan. Zulk een vaart was juist wat ik wenschte en ik moedigde hem dus ten sterkste aan om dat tempo nog eenigen tijd vol te houden. Maar daartoe ontbrak hem alle lust en dus maakte hij een geheel onverwachten zijsprong, waardoor ik mijn evenwicht verloor en vooruit uit den zadel schoot. In 't voorbij vliegen kreeg ik echter met mijn linkerbeen zijn hals te pakken en vreezende voor een herhaling zijner échappade vóór Tjiratjap, klemde ik mij aan zijn nek vast. Tegen zulk een gewicht was echter zijn kracht niet bestand en in 't volgende oogenblik lagen wij gemoedelijk in vriendschappelijke omhelzing in het natte gras. Met deze buiteling waren zijn laatste vonken van vuur en kracht uitgedoofd: het vervolg van mijn rit was een doorlopend aandrijven en aanmoedigen, zoodat ik begon te wanhopen of ik Tjitjoeroeg wel halen zou. Na 't oversteken van den Tjikarang was mijn jongen achtergeraakt en hoe langzaam ik ook vorderde, ik zag hem niet achter mij aankomen. De weg, ofschoon goed en breed, kwam mij hoe langer hoe onbekender voor, zoodat ik begon te vreezen, dat ik verdwaald was. Onder vreeselijke regenvlagen trok ik door een onbekenden kampong heen, en dit gaf mij de zekerheid dat ik verdwaald was. Daar ik geen Soendaneesch ken, zag ik weinig kans om naar den rechten weg te vragen. Gelukkig ontmoette ik een klontong (rondtrekkenden koopman), die mij vertelde, dat de weg, waarop ik mij bevond, naar Tjitjoeroeg leidde, en de afstand nog 5 paal bedroeg. Met vernieuwden moed spoorde ik mijn arm paard op alle manieren aan, en na nog een uurtje rijdens, zag ik een kruispunt van wegen voor mij, en daarop liep mijn jongen zonder paard en voor mij uit. Ik begreep nu,

dat ik een omweg had gemaakt, maar die ten slotte toch naar Tjitjoeroeg voerde, terwijl mijn jongen den juisten weg had gevolgd, met achterlating van zijn uitgeput paard. Tegen twee uur strompelde mijn schimmeltje eindelijk den kampong binnen en hield hijgend en trillend van moeheid voor het huis van den Wedana stil. Ik was zeer verheugd, dat het paard den tocht uitgehouden had, daar ik de laatste uren steeds in angst was geweest, dat hij onder mij bezwijken zou. De Wedana was gelukkig t'huis en ofschoon ik onaangemeld kwam, ontving hij mij zeer voorkomend en zat ik geen uur later voor een goed maal. Het was een waar genoegen na 6 weken weer eens behoorlijk voedsel te krijgen. Ook hernieuwde ik de kennis met klokken, spiegels, badkamers en andere uitvindingen der beschaving, waarbij ik bemerkte, dat ik mij in den tel der dagen vergist had, want terwijl ik dacht dat het Vrijdag was, bleek het eerst Donderdag te zijn. Aldus voor het bedrag van één dag verjongd, en heerlijk uitgerust door 't slapen op een goed bed, besteeg ik den volgenden morgen een onzer oude kennissen, den vurigen Sandelwood-schimmel van den Wedana, en genoot weer voor eenige uren van het rijden op dit edele dier. Het weder was opgeknapt, de heerlijkste zonneshijn verlichtte de prachtige zuidhellingen van het Djampang-gebergte; de frissche berglucht woei mij te gemoet en nam zelfs de gedachte aan warnte of vermoeienis weg. Te spoedig naar mijn zin was Lengkong bereikt en dus het schoonste gedeelte van den rit achter den rug; met spijt verwisselde ik het prachtige paard van den Wedana voor een minder edel dier van den Tjamat. Vervolgens doorreed ik het eind weg, dat wij op de heenreis in donker hadden afgelegd. Toen wij bij het bamboebruggetje kwamen, reed ik er weer op toe, maar een geschreeuw achter mij deed mij stilhouden en nu vernam ik van den begeleidenden Loerah, dat dit bruggetje alleen voor den postlooper bestemd was, wanneer bandjirs het doorwaden der rivier beletten. Met een griezel zag ik het zwakke ding aan, waarop wij ons in den donker met twee paarden tegelijk hadden gewaagd.

Reeds te twee uren kwam ik in de gastvrije woning van den controleur van Dijk te Bodjong Lopang aan, waar ik niet minder voorkomend dan de eerste maal werd ontvangen. Om vier uur verliet ik het plaatsje weer, en bij 't ondergaan der zon had ik den Tjimandiri weer overschreden. De blik van

de Djampang'sche heuvels in het breede groene dal zette de kroon op al het natuurgenoet, dat ik dien dag had gesmaakt; de kale toppen gloorden in het gulden avondlicht, terwijl over de sawah's en tuinen in de diepte reeds wazige schaduwen lagen; de hemel vlamde in purper en goud, waartegen de groote massa's van den Gedeh geweldig uitkwamen.

Toen ik den grooten postweg bereikte, was de avond reeds gevallen, maar het stille maanlicht maakte het verder rijden gemakkelijk. Tegen half acht heetten de lichten van 't chineesche kamp te Soekaboemi mij welkom, en spoedig daarop steeg ik voor 't hotel af, juist 12 uur nadat ik in Tjitjoeroeg in den zadel was gekomen. De reis was afgelopen; met spijt besefte ik, dat ook deze schoone tijd al weer achter mij lag. Maar 't genotene blijft, want het grootste genot ligt in de herinnering.

Dr. J. F. VAN BEMMELEN.

VAN DEN VLIEHORS.

Zij kwam „iewers van 't vaaste laand, dat gaf altied nog zoo'n soortiment vremdigheid, wat angaet de dracht en de sproake wet oe, moar aanders, ze weunde d'r al zoo laank,“ — van haar dertigste jaar af, nu was zij reeds bij de tachtig — en wat haar, behalve de genegenheid, ook het medelijden der dorpelingen verzekerde: zij was „zoo biester ongelukkig, 'n mins had 'r mit te doen. Stèkeblind en tot euvermaet, niet al te wol bie 't heufd.“

Haar huisje stond juist op het einde van het dorp, met den achtergevel leunend als 't ware tegen het duin, de vóórzijde wegschuilend in de schaduw van twee breede Amerikaansche populieren. Haar woonvertrekje, koepelvormig, zag met een zijvenster in de dorpsstraat terwijl het middenraam, waarvoor zij altijd plag te zitten een eentonig vergezicht bood op „den Vliehors“, onafzienbare zandplaat, eenzaam en wijd, aan de ééne zijde eene lage rij met wat helm begroeide duinen, aan de andere zijde zware steenklompen, zeewier en schelpen en daarachter . . . de zee.

't Huisje zag er van buiten helder en lief uit, met de kleurige vensterblinden en de roode, in witte lijst gevatte steentjes. Ook van binnen mocht men het zien, doch dat aanzien dankte het aan de zorg van de bureu die het „op beurt“ in orde hielden, de bewoonster zelve was er niet toe in staat. Zij was „och zoo minnig, zoo gebrekkelijk.“

Als niet de een haar tuintje had gewied, de ander haar huisje had schoongehouden, een derde haar het eten had gebracht, zou „blinde Triene“ reeds lang van honger en ellende zijn omgekomen.

De menschen zeiden dat zij zich had blind geweest.

